YEDİTEPE

Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı

Claude CAHEN

HAÇLILAR ZAMANINDA
DOĞU VE BATI

HAÇLILAR ZAMANINDA
DOĞU VE BATI

Claude CAHEN

Çeviren
Mustafa DAŞ

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

© Yeditepe Yayınevi
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-4052-31-8

Yeditepe Yayınevi: 113

Araştırma İnceleme Dizisi: 94

1. Baskı: Şubat 2010

İç Tasarım
İrfan Güngörür

Kapak Tasarım
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Bayrak Yayımcılık Matbaacılık
Davutpaşa Caddesi No:14 K:2 Topkapı / İSTANBUL
Tel: 0212 493 11 06

Yeditepe Yayınevi
Çatalçeşme Sk. No: 27/15 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com | bilgi@yeditepeyayinevi.com

HAÇLILAR ZAMANINDA
DOĞU VE BATI

Claude CAHEN

Çeviren
Mustafa DAŞ

YEDİTEPE
İstanbul 2010

İÇİNDEKİLER

Ekler Listesi VI
Çevirenin Önsözü VII
Giriş 1

1. Bölüm : On Birinci Yüzyılın Başına Kadar Doğu 7
2. Bölüm : On Birinci Yüzyılda Yakındoğu ve Batı Afrika 25
3. Bölüm : Batı ve Doğu İle Münasebetleri 41
4. Bölüm : Haçlı Seferinin Arifesinde Batı:
Seferin Başlangıcı 69
5. Bölüm : Haçlılar Anadolu'da 87
6. Bölüm : İlk Temaslar 107
7. Bölüm : Latin Doğu ve Batı:
İkinci Haçlı Seferine Kadar Siyasi Şartlar 125
8. Bölüm : On İkinci Yüzyılın İlk Yarısında Ticaret ve
Fikir Hayatında Gelişmeler 145
9. Bölüm : On İkinci Yüzyılın Ortasında Yaşanan Gelişmeler 161
10. Bölüm : On İkinci Yüzyılda Ticaret Organizasyonu ve
Para 179
11. Bölüm : Selahaddin 197
12. Bölüm : Latin Doğu'nun Kurumları 215
13. Bölüm : Yerliler 233
14. Bölüm : Ordular 241
15. Bölüm : Eyyubiler Dönemi 251
16. Bölüm : Parasal ve Ticari Organizasyon 273
17. Bölüm : Moğol Dönemi 283

Sonuç 297
Ekler : Belgeler 319
Genel Kronoloji 362
Bibliyografya 365

EKLER LİSTESİ

I — 1105 Yılına Doğru Yazılmış Olan Cihad Risalesi'nden Bir Bölüm 321

II — Müslüman Tarihçi İbnü'l-Esir'in (XII: Yüzyıl) Gözüyle İlk Haçlı Seferinin Kökenleri 323

III — Antakya'nın Haçlılar Tarafından Zaptının Çağdaş Şahidinin Mevcut Tek Metni 325

IV — Trablus'un Franklar Tarafından İşgali 327

V — Haçlılar'ın Kudüsü Zaptetmelerinin Ertesinde Yahudilerce Yazılmış İki Mektuptan Parçalar 329

VI — Josselin ve Müslüman Müttefiklerinin Tancrede ve Müslüman Müttefiklerine Karşı Mücadelesi 332

VII — 1135 Yılına Doğru Yazılmış MektUp Örnekleri Kulliyatından Alındığı Sanılan Mektup 335

VIII — Fatımi Halifesi el-Zafir'in Veziri el-Abbas'ın Pisalılara Mektubu 337

IX — İskenderiye Gümrüğünün Açık Arttırma Personeli ve Maaşlı Çalışanları 340

X — Süryani Yazması Bir Kolofondan Bir Parça: Kudüs 1148 341

XI — Frankların Elindeki Bir Müslüman Esirin Mektubu 343

XII — Borç Yüzünden Bir Hapsolma Vakası 344

XIII — Amaury ve Selahaddin'in Hekimi 346

XIV — III. İnnocent'ın Antakya Patriğine Mektubu (5 Ocak 1199) 348

XV — Antakya'ya Ait Tek Arapça Hıristiyan Belgesi 349

XVI — Eyyubilerin Hâkimiyetinde Mısır'da Para İşleri 352

XVII — Haçlılarla Yasa Dışı Ticaret 354

XVIII — Askalon'un Müslümanlar Tarafından Tekrar Alınması (1247) 355

XIX — Müslüman Tarih Yazımının Saint Louis ve II. Frederic'in Haçlı Seferini Anlatımı 357

XX — Memluk Sultanı Kalavun ve Ceneviz Cumhuriyeti Arasındaki Barış Anlaşması (13 Mayıs 1290) 359

XXI — "Balina Geçidi" Üzerine Not 361

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Haçlı Seferleri ve bu seferlere bağlı olarak başta Anadolu olmak üzere Ortadoğu'da siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, v.s., alanlarda meydana gelen gelişmelere Türk tarihçilerinin büyük ölçüde kayıtsız kaldıkları bir gerçektir. Bu kayıtsızlığın birçok sebepleri mevcuttur. Lengüistik zorluklardan maddi imkânsızlıklara, önyargılardan bilimsel yetersizliklere bir dizi gerekçeyi sıralamak mümkün. Bu gerekçelerin elbette iyi biçimde incelenmesi ve tartışılması gerekir. Bunu yaparken de Haçlı Seferleri konusunda mevcut olan boşluğu tercüme faaliyetleriyle doldurmak bilim dünyamıza şüphesiz önemli katkılar sağlayacaktır. Fakat çeviri faaliyetlerini yürütürken de uzman olmayan kalemlerin ürünü olan eserlerin, sırf tercüme yapmak için seçilmesi umut edilen katkıyı sağlamak bir yana zarar da verebilir. Tercümesini sunduğumuz eseri seçerken bu noktayı asla göz ardı etmedik.

Merhum Claude Cahen'in alanındaki uzmanlığı tartışılmazdır. Farklı dillere ait kaynaklardaki verileri ilmî bir üslupla yorumlayarak Ortaçağ Doğu İslam ve Batı Hıristiyan dünyası üzerine yazdığı eserlerle bilim âleminde haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Biz Claude Cahen'i daha çok Türkiye Selçukluları ve onların Bizansla olan münasebetleri hakkında yaptığı çalışmalardan tanıyoruz. Oysaki onun asıl uzmanlık alanı Haçlılar dönemidir. Nitekim akademik

kariyerine La Syrie du Nord à l'Epoque des Croisades [Haçlılar Zamanında Kuzey Suriye] adını taşıyan doktora teziyle başlamıştır. Çevirisini yaptığımız Haçlılar Zamanında Doğu ve Batı adlı çalışmasını ise Claude Cahen, uzun yıllar boyunca edindiği bilgi birikiminin ve tecrübesinin bir ürünü olarak emeklilik döneminde kaleme almıştır. Eser basit bir askeri-siyasi tarih niteliğinde değildir. Birinci Haçlı Seferi ile Moğol istilası arasındaki dönemde Ortadoğu merkez olmak üzere Müslüman Doğu dünyası ve Hıristiyan Batı alemi arasındaki siyasi, askeri, sosyal, ekonomik, ticari, dini, v.b., temasları ve bu temasların doğurduğu sonuçlar üzerine ışık tutacak değerlendirmeler yapılmaktadır.

Claude Cahen bu değerlendirmeleri yaparken fikirlerini adeta sohbet eder gibi yazıya dökmüştür. Bundan dolayı cümlelerde zaman uyumsuzlukları mütercimi bir hayli güç durumda bırakmıştır. Metindeki akıcılığı koruyabilmek için cümlelere, ifade edilen asıl düşünceyi değiştirmemek kaydıyla bazen küçük ilaveler yapıldığı gibi kimi zaman da köşeli parantez içerisinde açıklayıcı ifadeler kullanılmıştır.

Yazarın sıkça kullandığı "prens" ad ve unvanı Batı Hıristiyan dünyası söz konusu olduğu zaman prens veya hükümdar şeklinde tercüme edilirken Doğu İslam âlemi kast edildiği zaman ise "emir", "bey" veya hükümdar olarak ifade edilmiştir. Eserde yazar dip not verirken ve bibliyografya yazarken ne yazık ki hiçbir kurala bağlı kalmamıştır. Dip notları ve bibliyografyayı belirli bir kural dâhilinde düzenlemeye çalışmak hem son derece çetrefilli bir işe girişmek olacak hem de eserin orijinalliğini bozma riski getirecekti. Bundan dolayı dipnotlar ve bibliyografyayı olduğu gibi muhafaza ettik. Okuyucu ve araştırmacılara kolaylık sağlamak için bibliyografyaya Türkçe çalışmaları ayrı bir bölüm olarak ekledik.

Eserdeki yer ve şahıs adlarının transkripsiyonunda; Batılı ve Hıristiyan isimleri Fransızca şekli korunarak verilmiştir. Fakat

okuyucuyu yorabileceği düşüncesiyle Fransızca isimlerin aksanlarından bazen feragat ettik. Türk ve İslam dünyasına ait isimleri ise Türkçedeki kullanışlarıyla yazmayı tercih ettik. Buna karşın dipnotlar ve bibliyografyada özel isimleri yazarın kullandığı orijinal haliyle bıraktık.

Eserin tercümesi için beni her zaman teşvik eden Doç. Dr. Erhan Afyoncu'ya ve tercümeyi okuyarak düzgün bir metin haline gelmesinde büyük yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Gülay Öğün Bezer'e teşekkür borçluyum. Düzeltmelerin yapılmasında yardımcı olan İlker Sever ve Mehmet Akkaya'ya, kitabın basılmasında emeği geçen Yeditepe Yayınevi çalışanlarına da sonsuz teşekkürler.

Doç. Dr. Mustafa Daş

GİRİŞ

Haçlı Seferleri hakkında yine bir kitap! Binlerce makaleyi hesaba katmasak bile sanki düzinelerce kitap yokmuşçasına[1]. Kendini beğenmiş görünmek pahasına, bu yayınların kalitesinin sayılarıyla ters orantılı ve hatta pıtrak gibi çoğalmalarının sebebinin bu kalitesizlik olduğunu söyleyeceğim. Hatalı metot ve yaklaşımlar dolayısıyla bu yayınların bilimsel araştırma üzerindeki ağırlık yük bilinçli ya da bilinçsizce bizzat uzmanlar tarafından yanlış değerlendirilmiş. Özellikle Fransa'da, bir tarihçi için, Haçlı Seferleri sadece bir araştırma konusu değil aynı zamanda biraz gelişmiş Batılı zihniyetin hayal dünyasını da oluşturmaktadır. Haçlı Seferleri döneminden beri [tarihi] çözümlemeler, saf tarafsız ilmi araştırmayla bağdaşması güç bir heyecan ortamı içerisinde yapılmıştır. Ortaçağdan günümüze, bu çalışmalar, [Haçlı Seferlerinin] aktörleriyle değil, yazarlarının ve okuyucuların duyguları ve düşüncelerini yansıtmışlardır. *Sizinki ya da bizimki*, profesyonel tarihçi de kendisini çevreleyen fikirlerin bir şekilde etkisinde kalabilen bir insandır. Bu tespit ne kadar tuhaf görünürse görünsün Haçlı Seferleri uzun zaman boyunca en fazla tanınmayan tarihi hadiseler olarak kalmıştır. Yakın zamanlardaki gelişmelere rağmen hala bu seferler için yeni araştırmaların yapılması gerekmektedir.

---

1 H. E. Mayer, *Bibliographie*, 1962, çalışmaların sayısını daha o zaman 5362 olarak hesaplıyordu.

Bu bakımdan Haçlı Seferlerinin tarihinin tarihini değerlendirmek gereksiz de olmayacaktır[2]. Köken itibarıyla Haçlı Seferi, önce ruhban ve feodal çevrelerin tekelindeydi ve yüzyıllar boyunca İman ve Kilise'nin temel *ad majorem gloriam*'ını oluşturdu. Buna bir tepki olarak modern zamanlarda, bazı laik veya Fransız olmayan Protestan çevrelerde, Haçlı Seferlerindeki hoşgörüsüzlük ve karanlığa gömme teşebbüsü veya Papalığın ihtiraslı politikası kınandı. Demokrasinin tarih bilimine bulaşmasından beri, tarih toplumlarla ve aynı zamanda onların savaş önderleri ve inançlarıyla da ilgileniyor. Bundan dolayı romantik biçimde, özgürlükçü coşkun halk hareketinin büyüklüğü övülebildi veya tam tersine feodallerin açgözlülüğü, tüccarların kar etme zihniyeti, kimi kitlelerin kıyıcılığı kınanabildi. Çok daha yeni bir yaklaşım, eski toplumsal yapıları, her tür anarşik yapılanma üzerinde monarşi otoritesinin üstünlüğünü yüceltmek için Haçlı Seferi bir fırsat olduğu düşünülmüştür. Üstelik Haçlı Seferi sömürgeci misyonun ilk görünümü veya daha mütevazı olarak, iki asır boyunca Fransa'nın Doğu üzerinde icra ettiği kültürel tesirin şafağı olarak yorumlanabilmiştir. Gülmeyelim: "iyi" Haçlı Seferlerinin yazarını Akademiye kabul ettireli çok fazla olmadı[3]. Dış ülkelerde, Haçlı Seferlerinde, ülkelere veya inançlara göre, bazen misyoner ruhunun büyüklüğü, Avrupalı bir camianın uyanışı, İtalyanlar sayesinde kapitalimin ilk formlarının yükselişi, vs., görülmüştü. Modern zamanlarda İsrailliler, Haçlılar arasında kendi milli girişimlerinin öncülerini aramaktadırlar. Araplar ise ülkeyi geri almak için

2 *Saeculum*, 1957.

3 René Grousset, *Histoire des Croisades*, 3 cilt, 1933-1938. Yazarın, Yakın ve Uzakdoğu üzerine yapılan çalışmaları halka indirme yönündeki yeteneği inkar edilemez. Çünkü uzmanlarla bağlantılı biçimde çalışıyordu. O, tek başına ve gerekli dillerden hiçbirini tanımaksızın yazabileceğini sanmıştı. Kitapta bazı bölümleri okumak hoş olsa da, yazarın bu eserinin Fransa'da ve hatta yabancı ülkelerde de geniş ölçüde yayımının yapılmış olması üzüntü vericidir.

atalarının mücadelesinde anti-Siyonist istemlerini cesaretlendirecek unsur peşindedirler.

Her ne kadar saygın incelemeler bu tür ortamlar içerisinde doğmuş eserler dâhilinde, hatta onlar sayesinde yapılabilmiş olsalar da, elbette bütün bunlar, Haçlı Seferlerinin bilimin dışındaki anlamıdır. İlmî bakımdan temel eserler sayılanlarda bile, XIX ve XX. Yüzyılın başı arasında ve şu son yarım yüzyılda fevkalade bir gelişme kaydedilmiştir. Uzun süre önce bir nevi Batının genelleşmesi şeklinde algılanan Haçlı Seferleri ve Latin Doğu görünüşte birbiriyle çelişen ve aslında birbirine benzeyen üç tarzda incelenmiştir: tarihin diğer yönleriyle uygulama bakımından bağlantısız olan, bağdaştırılabilecek hiçbir benzeri olmayan *sui generis* icraat olarak tamamen [diğer olaylardan] izole biçimde incelemek. Veya öylesine merkezi bir gelişme olarak kabul edilir ki o dönemde olup biten her şeyin Haçlı Seferleri etrafında cereyan ettiği var sayılır. Son olarak da bünyesine hiçbir değişimin sokulmadığı bütün Batı uygarlığının bir yansıması olarak görülmesidir. Bu son bakış açısından, XIX. Yüzyılın hukukçuları yapay feodal kurumların bir imajını oluşturmada başarılı olmuşlardır. Bu kurumların *Assises de Jérusalem*'i onlara bunun mükemmel ifadelerinden biri olarak görülmektedir. Onda eksiklik veya anlaşılmazlık bulunması halinde, diğer herhangi bir batılı örf ile açıklanabilmekte veya tamamlanabilmektedir. Haçlı Seferi böylece kendine münhasır bir vaka olarak kabul edilmiş olsa da, sonuç aynıdır: Latin Doğu ve Batı arasında karşılaştırmalı bir incelemeye ve de Latin Doğu'daki çeşitli prenslikler arasında mukayeseli bir araştırmaya başlamak için günümüzün kuşağını beklemek gerekmiştir[4].

---

4 Maurice Grandclaude (bakın Mayer, nº 1614 ve 4227), John La Monte, özellikle Jean Richard, Josuah Prawer, Hans E. Mayer ve bira da benim çalışmalarım. Şimdi ise gençlerden: Franco Cardini, "Gli studi dele Crociate dal 1945 ad oggi", Riv. St. It., 1968. 1940 yılındaki benim tezim La Syrie du Nord à l'époque des Croisades'ın günümüzdeki haliyle

Haçlı Seferi, Haçlı Seferiyle ilgili olmayan diğer birçok şeyler ile iç içe geçmiştir: bilhassa, Doğu ve Batı arasındaki ekonomik ilişkilerin tarihiyle ve aynı zamanda siyasi, kültürel, v.s., sorunlarla da. Gerçi konunun sınırlarını çizerken bir tanımlama sorunu kendini göstermektedir ve Haçlı Seferinin himayesinde veya onunla birlikte geliştiği veya ortaya çıkmış olmasından dolayı kimi kurumların "Haçlı" olarak nitelendiği bilinmelidir. Fakat bu keyfi düşünmeye yönelttiği veya bir fenomen gerçekle ilgisi olmayan bir itibarla çevrelendiği zaman, bu fenomeni şu ya da bu adla isimlendirmek farklı bir şey olmayacaktır. Gerçi "Levant'm ticareti" incelendi ve Latin Doğu'nun ticaretin farkında olmadığını veya Latin Doğulu tarihçilerin hiçbir zaman ticareti yazmadıklarını iddia etmek haksızlık olacaktır. Bununla birlikte ikinci durumda, daha çok ekler veya ayrı bölümler söz konusu olmaktadır. Farklı problemleri derinlemesine araştırdığımızı söyleyemeyiz. Siyasi-askeri olayları ihtiva eden hadiselerin dışında kalan konuların hepsi, özellikle kronolojiyle ilgisi olmayan sonuç vermektedir. Çok iyi bilmekteyim ki usul bu şekildedir ama bu durumda birçok konunun anlaşılmasını atlamaya mahkûm olmuş olacağız.

Son olarak, yazılmış olanların hepsi Batılı bakış açısındandır. Gerçi Haçlı Seferleri batılı bir vaka olduğundan doğulu bakışı aramak gerekmemektedir. Fakat bu vakanın bünyesine azımsanmayacak kimi doğulu unsurlar da nüfuz etmiştir ve Haçlı Seferinin karşı karşıya getirdiği iki toplumu mukayese etmek faydalı olabilir. Üstelik bazen Haçlı Seferleri vasıtasıyla çok yüzeysel biçimde Doğu'nun Batı üzerine yaptığı etkilerden bahsedilmiştir.

çoğaltılmamasını isteyen ilk kişi ben oldum. Bundan ötürü ısrarlı ricalara rağmen en nihayetinde bu çalışmanın yeniden yayınlanmasını yasakladım. Yayınlandığı tarihte eserin sağladığı faydayı inkar etmiyorum ama kitap eksiklikler ve tasarım hataları içermektedir. Mevcut kitabı okuyan bir okuyucu onu şöyle bir karıştırdığında bunların farkına kolayca varacaktır.

Bu etkilenme için sanki Haçlı Seferinin tek veya asıl yol olduğu düşünülmüştür. Büyük ölçüde çoğunluk halinde kalan yerli halk üzerinde Latin denilen Doğu'nun aksi istikametteki etkisi ihmal edilmiştir. Latin denilen Doğu'nun iki yüzyılı Suriye-Filistin tarihinin küçümsenecek bir dönemi değildir ve geniş biçimde, *iki yönlü olarak*, Yakın ve Orta Doğu ve Akdeniz dünyasının etkileşimi olarak değerlendirmek gerekir. Bu yönde teşebbüslerin yapılmış olduğunu bilmiyor değilim ama bunların neredeyse tamamen siyasi ve askeri konular üzerinedir ve Doğu üzerine kaba taslak bir bilgiyle ve Doğu dillerini bilmeden yapıldığını, vurgulamak gerekir. Kuşku yok ki etkileşimler ve temasların incelenmesi genel tarihin tüm yönlerinden yapılmalıdır ve dillerle tanışık olmaksızın bunda ciddi ilerlemenin yapılacağını iddia etmek yakışıksız olacaktır. Dillerle bu tanışıklığı üniversitelerdeki branşlara bölünme zorlaştırıyor ama bu konuya gönül vermesini bilmek gerek[5]. İfade edilen bu durum onca vaka arasında Bizans'a da uygulanmaktadır. Fakat bu konuda Bizantinistlerin çalışmaları bizi daha iyi bir konuma getirmiştir.

Üstte belirtilen anlayışla bu kitabı telife teşebbüs ettik. Burada biz Haçlı Seferiyle ilişkisi olanla Haçlı Seferinden olmayanı, bilhassa ticaret tarihine de önem vererek, Akdeniz'de hatta Batı'da yerli yerine koymaya çaba sarf edeceğiz. Aynı zamanda Latin denilen Doğu'nun tarihini de genel Doğu tarihinde bir dönem olarak sunmaya gayret edeceğiz. Bilimsel araştırmaya bazı yönler

5 Doğu'yu yeniden değerlendirme çabasında batılı bir teşebbüsün olmasındaki tuhaflığı vurgulamakta sakınca görmüyorum. Bugüne kadar doğulular sadece batılıların çalışmalarını kullanmışlardır. Bunu yaparken işaret değiştirilmiş, zaferler bozgun olmuş ve bu mütekabil biçimde yapılmıştır. Bununla birlikte Norman Daniel'in çalışmalarına değer veriyorum. O, Doğu'yu yeterince tanımamakla birlikte, Batı'nın İslam'ı namla tarihine çalışmalarını hasretmiştir. Çok genel olarak, çoğunlukla sanıldı ki tarihçiler, doğudan bahsedildiği zaman, eğer kendi alanları ise eleştiride ilk olmakla yetinebileceklerine inanmaktadırlar.

göstermekten çok daha fazla bir şey yapmış olmayı iddia etmiyoruz: hiç kimse her şeyi bilemez ve bu açıdan neredeyse bakir bir alanda mükemmel bir eser yapıldığı umulmamalıdır ama aydınlatıcı olarak faydalı bir eserdir.

Okuyucuya, kültürel bakımdan eserin özünde veya elinin altında hazır bulunan büyük eserlerde (bakınız bibliyografya) zahmetsizce neyi bulabileceğini burada yeniden anlatmak bana gereksiz göründü. Bundan bazı paragraflar arasında orantısızlık ortaya çıktı. Kimi paragraflar bana daha fazla geliştirilmeye layık göründü. Çünkü bu paragraflar iyi bilinmeyen veya bana göre yanlış yorumlanmış olan konuları ve bazılarında da basit imalar halinde, istemeyerek eksik bırakılan noktaları içermektedir. Bu tarafgirliğin sakıncalarını bilmiyor değilim fakat başka türlü davranmak gerçek manada fayda sağlamaksızın bu kitabın hacmini ikiye katlamış olacaktı.

Bu eserin telifine başlayalı otuz yıl oldu. O günden beri tabiatıyla epeyce çalışma yapıldı ve ben kendim de geliştim. Her şeyi yenibaştan gözden geçirmeye gayret ettim. daha iyisini yapmak için emeklilikteki "hoş uğraşılara" güveniyordum: gözlerimdeki sorunlar mevcut imkanları bana kısıtladı. Bundan kaynaklanan kompozisyon dengesizlikleri ve hatalarını okuyucu kolaylıkla tespit edecektir. Yaşlı bir üstadın tavsiyesine uyarak -bu belki benim yaşımda mütevazılıktan uzak olabilir- ama fazla bekletmeksizin yapabildiğimi vermenin daha iyi olacağını düşündüm. Sayın Lemerle'e (metnimi okumak zahmetinde bulundu) ve eseri olduğu gibi kabul eden Aubier Yayınevine teşekkür ediyorum ve okuyucunun beni sert biçimde eleştirmeyeceğini umuyorum. Eşimin ve Mlle Thérèse Naud'nun (C.N.R.S.) fedakâr yardımı olmaksızın bu eserin ortaya çıkamamış olacağını memnuniyetle belirtmeliyim.

1. Bölüm

ON BİRİNCİ YÜZYILIN BAŞINA KADAR DOĞU

Tarihi olarak Haçlı Seferleri, Müslüman Arap fetihlerine sonradan verilen bir cevap olarak görünmektedir. VII. Yüzyılın başında Hz. Muhammed adında bir adam, Batı Arabistan'da Mekke ve Medine'de yeni bir dine, yani İslam'a temel olacak olan mesajını yaymıştı. Bu yeni dinin etrafında O, hemen bütün Arapların birleştiği ilk siyasi birliği geçekleştirdi. Kendisi 632 yılında öldü. Onun arkadaşları fetihler gerçekleştireceklerdi. Kabul etmek zorundayız ki büyüklük ve şan itibariyle bu fetihlerin eşi benzerini tarih kaydetmemektedir. Birkaç yıl içinde Müslüman Araplar, daha sonra bahsedeceğimiz "kutsal savaş", *cihad* adına Suriye, el-Cezire ve Irak'ı, Mısır'ı ve İran'ı fethettiler. Bir yüzyıldan az bir süre içerisinde bu fetihlere bir taraftan Mağrib ve hemen hemen İspanyanın tamamını, diğer taraftan da Seyhun'a kadar Orta Asya katılacaktır. On birinci asırda, çok az bir zaman zarfında Sicilya ve Akdeniz'in diğer kara parçaları zapt edildi (modern zamanlarda Avrupa'da, Uzak Asya'da ve Siyah Afrika'daki nispeten daha az özümsenen kazanımlardan bahsetmeye gerek yok). Şunu not et-

meliyiz ki o dönemde Kudüs'ün fethi Hıristiyanlığın zararına bir vaka olarak görülmemişti. Herhalde Hıristiyanlık şehrin kutsallığı ile siyasi hâkimiyetini birbirine bağlamıyordu ve belki de bunun bilincine varamamıştı.

Doğu Roma imparatorluğunun mirasçısı olan Bizans neredeyse yıkılmıştı. Her ne kadar Anadolu'nun esas kısmını harap bir halde elinde tutmuşsa da Asya ve Afrika'daki en zengin bölgelerini kaybetmişti. Diğer taraftan, aynı dönemde Slavlar, Balkanlardaki Bizans topraklarını işgal ediyorlardı. Batıda, mesafenin uzaklığı ve iklim sayesinde genç Karolenjien devleti daha iyi direniyordu fakat Hispano-Vizigotlar varlıklarını ancak Kuzeyin dağlarına tutunmuş bir halde ve bölünmüş prenslikler olarak sürdürebilmişlerdi.

Fethedilmiş ülkelerin bütün ahalisi Müslüman olmamışlarsa da (çoğunun olması gerekiyordu), her tarafa İslam hükmediyordu ve Geç Ortaçağ'ın tanıdığı en zengin ve en canlı uygarlığı birkaç kuşak sonrasında meydana getiren bir dönüşüm süreci başlıyordu. Ahalinin çoğunluğu yine de Müslüman olmamıştı, ama İran hariç, Arapça'yı ortak anlaşma dili olarak benimsemişlerdi. Gerçi, hayali günümüze kadar canlı kalsa da, siyasi açıdan birlik kısa süre zarfında dağılacaktı, ama sosyo-kültürel açıdan dönüşümün kalıcı karakteri günümüzde bile hâlâ kolayca tespit edilebilecek durumdadır.

Her ne kadar siyasi parçalanmaya benzer bir sosyo-kültürel ayrışma eşlik etmemişse de, Haçlı Seferleri tarihini anlayabilmek için, On birinci asra kadar bu durumlar üzerine Haçlılarınkinden daha açık bir düşünceye sahip olunmalıdır. Bu açık düşüncenin Haçlı Seferleriyle uğraşan modern tarihçilerin çoğunda da bulunmadığını söylemek gerekir. Şimdilik kaydıyla Batıyı bir tarafa bırakalım, Müslüman Doğu'nun kalbi Irak'ta hâlâ saygın bir başkent olan Bağdat idi. Müslümanların çoğunluğunun gözünde meşruiyetin kaynağı durumundaki Halife'nin ikametgâhı burada

bulunuyordu. Fakat Hilafet X. yüzyıldan beri güçten düşmüş vaziyetteydi. Halifenin bir zamanlar doğrudan hükmettiği topraklar üzerinde çeşitli prenslikler türemişti. Bunlardan biri de Bağdat'ı bile hükümleri altına almış olan Büveyhîler'di. On birinci asrın başlarında, Orta Asya'da İran asıllı Sâmâniler hanedanı, Türk olan Gaznelilerin yerini almıştı. Hindistan'ın İslamlaşma sürecinin başlaması ve yeni bir fetih harekâtı Gaznelilerin sayesinde yaşanmıştı. Batı ve Orta İran'ın büyük bölümü, Irakla birlikte biraz önce zikredilen Büveyhîler'e aitti. Kuzey İran'daki Deylemliler arasından çıkan vahşi dağlılardan olan bu ücretli asker topluluğu şimdi tam bir "kültür değişimi" içerisindeydiler. Ermenistan sınırı boyunca ise Kürtler hâkimdi.

Bu çeşitli devletlerin ortak olan yönleri ise ordularının git gide daha az yerli karakteri taşımasıydı. Siyasi otorite sürekli biçimde silahsızlandırdığı yerli ahaliyle birlikte ordudaki yabancı unsurları Müslümanlar olarak kabul ediyorlardı. Fakat onlara şöyle ya da böyle yabancı olduklan hissettiriliyordu. Bu hissiyat gittikçe önem kazanan Türk askeri unsurlarının oranıyla birlikte artıyordu.

Asya'daki tamamen Arap olan ülkeler, daha ileride bahsedeceğimiz Hamdanîlerin parçalanmasından sonra, Halep Mirdâsîleri gibi yarı bedevi küçük hanedanların elindeydi. Mısır ise doğu kökenli olan Fatımîler tarafından 969'da fethedilmişti. Önce Mağrib yönünde hâkimiyetini genişleten hanedanın elinde, Mısır 1171'e kadar kaldı. Suriye ise Haçlılardan önce onlara bağlıydı. Fatımîler hâkimiyetlerinin daha kalıcı olduğu Yemen'den Hindistan'a ulaşmayı denemişlerdi. XI. yüzyılın ortalarına kadar Fatımîler Ortadoğu'nun en büyük gücü olarak kalmışlardı.

Müslüman halkların sinesinde İslam'ın yorumlanmasından doğan rakip dini mezheplerin ve farklı devletlerin resmi olarak tek bir mezhebe bağlı olmadığını eklemezsek bu siyasi sunum yeterince canlı olmayacaktır. Bu konunun İslam'da farklı bir önemi vardır. Burada din ve siyaset birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve şu ya

da bu mezhebe mensubiyet veya manevi lider bir aileye bağlılık, Bağdat'taki hilafetin meşruiyetin kaynağı olduğunu resmen tanımaya veya reddetmeye götürmektedir. Bağdat hilafeti Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın soyundan gelen Abbasi ailesinin elindeydi. Bu hilafet Müslümanların çoğunluğunu oluşturan ve "Sünni" olarak adlandırılan kesim tarafından desteklenmişti. Fakat Büveyhîler Şii taraftarıydılar. Daha doğrusu onlar Şiiliğin kollarından biri olan On iki İmam fırkasına bağlıydılar. On iki imam düşüncesine göre; cemaat rehber olarak, Peygamberin kuzeni Hz. Ali ve kızı Fatma'nın soyundan "gizli" bir imamı kabul ediyordu. İmamın geri dönüşünü beklerken bunu Sünnilere de kabul ettirmek maksadıyla Abbasi halifesine tahammül ediyorlardı. Fakat ona hiçbir iktidar bırakılmamıştı. Fatımîlere[1] gelince, Onlar bir misyoner şebekesiyle, açık ya da gizli öğretileri İsmâiliye'yi yayıyorlardı. Bu mezhep kültürel bir bütünlükle birlikte, Abbasi Hilafetinin karşısına Kahire'nin hilafetini dikiyordu. "Ortodoks" [Sunnî Abbasi hilafetinin kurtuluşunun Doğu'dan geleceği fikri Gazneliler arasında gelişiyordu ama bunu gerçekleştirmek başkalarına nasip olacaktı. Bu siyasi-dini paylaşımın yeniden yapılmasına ticari dönüşüm de eşlik ediyordu. Biz burada, Dokuzuncu ve Onuncu asırlarda Uzak ve Ortadoğu arasındaki denizcilik ilişkilerinin önemi üzerinde ısrar etmeyeceğiz; bu ilişkilerin merkezi o zamanlar Bağdat idi, oraya da İran körfezi üzerinden ulaşılıyordu ve oradan ticari mallar Suriye limanlarına ve özellikle de bir diğer büyük başkent İstanbul'a doğru yollarına devam ediyorlardı. Çeşitli sebepler ve Fatımî iktidarının faaliyeti dolayısıyla On birinci asırda bu ticaretin yönü Yemen ve Kızıl deniz vasıtasıyla Kahire'ye çevrilmişti[2].

---

1 Bknz., "Fatimides", maddesi *E. I²*.

2 Muhtemelen bu dönemde Ebu'l-Fadl el-Dımaşkî, *Mahâsin el-Ticâre*, "Ticaretin güzellikleri" adlı değerli risalesini yazmış olmalıdır. Bu risale hakkında bakınız; H. Ritter, *Der Islam*, 1927 ve Cl. Cahen, *Oriens*, 1967. Mısır ticaretinde ehemmiyet kazanan Suriyeli ve Iraklılar için Ebu'l-Fadl bir örnektir.

Bizim için farklı bir önemi olan Suriye'de dini olarak parçalanma bilhassa büyük ölçekteydi. İsmâiliye ne burada ne de Mısır'ın başka bir yerinde, Fatımîlere bağlı tebaa arasında bile, çokça taraftar kazanamamıştı. Fakat on iki imam Şiiliği, Kuzeyin birçok Arap kabilelerini kazanmıştı. Bilhassa bu kabilelerden biri olan Kilâbîler, Mirdâsîler zamanında Halep'in sahibi olmuşlardı. Güneyde ve Şam'daki Arap kabileleri ise Sünni idiler. Bununla birlikte, sosyo-kültürel bakımdan kökenleri karanlık olan iki halk grubu başka doktrinlere bağlanmışlardı. Bunlardan biri olan Nusayrîlerin öğretisi Irak'ta doğmuş ve görünüşe göre Hamdanîlerin hâkimiyeti altında faaliyet alanı bulmuştu. Daha sonra bunların düşüşünü müteakiben Kuzey Suriye'nin dağlık alanlarına çekilmişlerdi. İslam-Bizans sınırlarında iki taraf arasında dolaşan Nusayrîlik, bu zamana kadar şöyle böyle Hıristiyan olduğu kadar Müslüman da olan mahalli halkın geleneklerinin varisliğini kazanmışlardı. Nusayrîlerin sinesinde barındırdıkları sır bu güne kadar öylesine gizemli kaldı ki tarihçinin onu yazması neredeyse imkânsızdır. Fakat bir müddet sonra Haçlıların fethedeceği topraklara sağlamca yerleşmeleri konusunda kuşku yoktur. Diğer doktrin, Fatımî halifesi Hâkim'i tanrılaştıran Dürzîlerinkine gelince, bu öğreti modern zamanlardan önce bir daha çıkmamak üzere Lübnan'ın güneyinde Vadi'l-Taym'e yerleşmişti. Buna İsmâiliye'nin bir diğer kolu olan "Haşhaşîlerin" katılacağını göreceğiz. Elbette, Hıristiyanlar ve Yahudiler de mevcuttu ve onlar da parçalanmış vaziyetteydi. Böylesi bir atmosfer içinde bazı zihinleri bir çeşit şüpheciliğin vurması şaşırtıcı değildir. Buna en meşhur örnek kör şair Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî'dir. Fakat bunu genelleştirmemek gerekir. Dinler arası çekişmeler hatta düşmanlıklar şiddetli olabilmekteydi ama aynı zamanda dinler arası yakınlaşmaların da yoğun şekilde görünmesi söz konusu olabilmekteydi.

Ortadoğu'daki Hıristiyan halkların parçalanmışlık konusunda Müslümanlardan hiçte aşağı kalır yanları yoktu. Birçok

kilise mevcuttu ve bunlar arasındaki ayrılık, İslam öncesi yüzyıllardaki teolojik çatışmalara kadar uzanıyordu. Fakat onların arasındaki bu ayrılık hakikatte etnik ve dile ilişkin farklılıkları kapsıyordu. İslam öncesinde Sasanîlerin Orta Asya ve Irak'a yerleştirdikleri Nesturi Kilisesi ve İslamiyet'ten evvel Bizans sınırlarının içinde kalmış olan Monofizit Yakubiler Arami-Asurî dillerini ayinlerde kullanan Sami kökenli halkları paylaşıyorlardı. Milli Ermeni Kilisesi, Mısır Kıpti Kilisesi ve Etiyopya Kilisesi az ya da çok Monofizitlik taraftarı olup ama aynı zamanda otonom idiler. Gürcü Kilisesi ise muhtariyete sahip olmasına rağmen İstanbul'un Ortodoksluğuna sadık idi. Monothelizmin mirasçısı olan Marunîler Lübnan'ın dağlık kesimlerinde hâlâ bir ağırlığa sahiptiler. Bizans'ın Hıristiyan anlayışını muhafaza eden belli sayıda Hıristiyan mevcuttu fakat bunlar Suriye'deki özerk patriklikler (Antakya ve Kudüs) ve Mısır'daki İskenderiye patrikliğine bağlıydılar. Bu Hıristiyanlar dil bakımından hızla Araplaşmışlar, Süryani ve Müslüman çevrelerde Melkitler adı altında tanınır olmuşlardı.

İran üzerine sadece bir kelimeyi hatırlatıyoruz; Milli Zerdüştlük. Bu inanç, İran'ın sınırlarını aşan çeşitli Manicilik yapılanmalarının kendisine karşı geliştiğini gördü. Her ne kadar onlardan konuşmasa da zamanımıza kadar gelmiş olan çeşitli tarikatlar da varlıklarını devam ettiriyorlardı. Bütün bunlar bir mozaik imajı veriyor ve ilk yüzyıllarda Müslümanlar üzerindeki sayısal üstünlüklerine rağmen Onlara karşı birleşik bir cephe teşkil edemiyorlardı. Üstelik [İranlılar arasında] yeni ortaya çıkmış olan Müslümanlardan çok Bizanslılara karşı kin besleniyordu.

Yahudiler bölgesel gruplardan büyük birini oluşturmamaları bakımından Hıristiyanlara göre farklılık arz ediyorlardı. Ama özellikle kentler başta olmak üzere neredeyse her tarafa yayılmışlardı. Onlar şehirlerde el sanatları veya milletler arası tica-

ret yapılan yollarda tüccarlık yapıyorlardı[3]. Yahudiler, dini olarak, Rabinler ve Karaitler olmak üzere iki kategoriye ayrılmış olsalar da uzaklardaki dindaşlarıyla bir ölçüde bağlarını muhafaza ediyorlardı. Hatta bazen Hıristiyan Avrupa'daki dindaşlarıylabağlarını koruyorlardı (Güney Rusya'daki Hazar[4] meselesinden hiç bahsetmeyelim). Onların asıl kültür merkezi Irak idi. Fakat Onların rolleri Kayrevan ve Güney İtalya'da önemli olmuş görünüyordu. Arapların fethi sırasında, Bizanslılardan ve Vizigotlardan şikâyetçi olan Yahudiler, Müslüman devletlerin müstesna tebaaları olarak kabul ediliyorlardı. Ortaçağda Müslüman Arap medeniyetiyle ortak yaşam onlara en büyük kültürel sıçrayışı yaptıracaktır.

Sosyal açıdan, bu konuya ileride değinileceğinden, şimdilik bir cümle hatırlatmak yeterlidir; Ortadoğu, en azından hayati bölgeleri, kentleşme oranı, ulusal ve uluslar arası ticaret ve zanaatçılığıyla kendisini çevreleyen halklardan farklılık göstermekteydi. Gerçi nüfusun çoğunluğu köylü kalıyordu. Bu köylüler prensipte hür idiler ama gerçekte askeri ve burjuva aristokrasisine bağlıydılar. Burjuvazinin yükselişi [Hicrî üç-dört / Miladî dokuz-onuncu yüzyıllarda] dikkate şayan olmuştu ama bununla birlikte bu yükseliş askeri aristokrasinin pratikte toprağa ve yönetime el koymasını önleyecek ölçüde değildi.

Nihayetinde hatırlayalım ki Ortaçağ Müslüman cemiyeti Avrupa'dan, hatta Ortaçağın ilk dönemlerindeki Akdeniz cemiyetinden de daha yoğun ve daha kalıcı bir şekilde kölecidir. Fakat şunu iyi not etmek gerekir ki söz konusu olan kölelik kentte, zanaata ve eve ilişkin olup hiçbir zaman toprağa bağlı olmamıştır.

---

3 "Rahdanit" denilen tüccarlar hakkında son zamanlarda çok yazıldı; birçokları arasında bakınız Cl. Cahen, *Revue des Etudes juives*, 1963; E. Ashtor, *Revue suisse d'Histoire*, 1977.

4 Az ya da çok Yahudiliğe geçmiş olan Türk halklarından biri; bknz., Dunlop, *History of the jewis Khazars*, Princeton 1954.

Askeri kölelik ise önemli bir istisnadır. Doğu'da askeri kölelerin neredeyse tamamı Türkler arasından devşirtilmekteydi. Sivil kölelere gelince, bunların çoğunluğu Slav veya Siyahlardır. Bunlar, Müslüman Batıda askeri makamları da işgal ediyorlardı.

On ve On birinci asırlarda, tüm Arap Ortadoğusunda bir bedevileşme süreci görülmüştü. Bu bedevileşme belki ne sayısal oranın artışı ne de bedevilerin ekonomik rolünün önem kazanması anlamına gelmiyordu. Fakat diğer orduları temin etmekte güçlük çeken küçük Emirlerin, bu sıkıntılı hallerinde bunların siyasi-askeri rollerinde bir artış gözlemlenmektedir. 10. yüzyılda, bir geçiş sürecinde, Halep ve Musul Hamdanîlerinin durumu böyle olmuştu. XI. yüzyılda, gerçekte göçebe olan Halep Mirdâsîleri ve Musul Ukaylîleri de aynı durumdaydılar. İşte bu atmosferde şehirlerin çoğunluğunda yerlilerin oluşturmuş olduğu *ahdath* adlı milisler teşekkül etmişti. *Reis* adlı şefleri, Emir veya yöneticinin karşısında, az veya çok özerk biçimde bir iktidarı icra ediyordu. Bu muhtariyet Türk Emirlerin hâkimiyetinde, daha sonraları göreceğimiz, açık çatışmalara yol açacaktır.

Müslüman Batı'ya gelince; ekonomik ve kültürel bağlarına rağmen, o, Doğu'dan çok farklı bir siyasi hayat geliştiriyordu. İspanya'da Cordoue Hilafeti ile güçlü bir dönem yaşandı. Ama On birinci asırda bu hilafet, birbirlerine rakip olan çeşitli emirliklere parçalanıyordu. Doğu Mağrib Fatımîler tarafından birleştirilmişken, Fas'a İdrisîler hâkimdi; ama Fatımîlerin Mısır'a gitmek için hareket etmeleriyle parçalanma orada da başlıyordu ve bu parçalanma Fas'ta çok daha ciddi boyutlardaydı. Fatımîlerin bıraktığı vasalları Zirîler, belli bir zaman sonrasında dinî bakımdan, Onlarla bağlarını koparmışlardı. Bunun üzerine Zirîlerden intikam almak için Kahire yönetimi, bedevi savaşçılar olan Hilalîleri Mağrib'e göndermişlerdi. Hilalîlerin müdahalesi, diğer faktörlerle kombineli olarak, bölgede siyasi ve ekonomik çöküş dönemini açacak veya ağırlaştıracak

ve hızlandıracaktır. Bu sırada Sicilya neredeyse kendi başına terk edilmiştir.

Haçlı Seferlerinden beri, onun etrafında dillendirilen propaganda ve bu propagandayı temel alarak eserlerini oluşturan modern tarih yazıcılığının büyük bir kısmı Hıristiyanlığın katili olan bir İslam imajını oluşturmuşlar ve bunu bize az ya da çok kaçınılmaz, üstü örtülü bir hakikat gibi nakletmişlerdir. Böyle bir şeyin, Clermont Konsili sonrasında haçı alan samimi insanların zihni ürünleri olmadığının tartışılması burada söz konusu bile değildir. Fakat onların samimiyeti onların hata işlemediklerini ortaya koymak için yeterli de değildir. Bu saptırma hakkında, hadiselerin çağdaşlarının yanlış bir fikir sahibi oldukları görünüyor. Çağdaş tarihçinin görevi bu saptırmanın göründüğü ölçüde gerekçelerini açıklamaktır.

Kendine iman edenlerin, diğerlerinden üstün olmadığını savunan bir dinin mevcut olup olmadığını ve de bir dinin, diğerleri üzerinde zafer kazanılması için çalışmayı emredip emretmediğini bilmiyorum. Hıristiyanlığın ilk hali sadece sözle hareket edilmesini öngörmüşse de Ortaçağın muzaffer Hıristiyanlığı, gerçek imanın topraklarını korumak ve genişletmek maksadıyla (Charlemagne'ın Saksonlarla savaşından beri) savunma veya saldırı savaşlarına başvurmakta bir mânia görmemiştir. Bu durumda, İslam'ın doğuşuyla birlikte kendisini bir mücadele dini olarak sunmuş olmasında ve dahi kutsal savaşı, "*cihadı*"[5] farz kılmasında da bir olağanüstülük yoktur. Fakat asıl amaç diğer birçokları gibi bu prensibi hatırlatmaktan ziyade, onun tarihin akışı içerisinde hangi biçimde uygulandığını incelemektir.

Altıncı asrın sonu ve yedinci asrın başında Yahudi-Hıristiyan fikirleri, halk inançları kisvesi altında bünyesine katan Arabistan

5 Bkmz. A. Morabia, "*Djihâd*"; ayrıca bazen itirazla karşılaşsa da bakınız, Albrecht Noth, *Heilige Krieg im Islam und Christentum*, Bonn 1966; Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, 1941.

toplumunda, İslam'ın Peygamberi Hz. Muhammed yetişmişti. Allah'tan vahiy aldığında, hiç şüphe yok ki O, Hz. İbrahim'in, Hz. Musa'nın ve Hz. İsa'nın Tanrısıyla konuşuyordu. Hz. Muhammed kendisinin vahyini, kendisinden önceki peygamberlerin (biri de İsa'dır) almış olduklarının yerine geçen olarak kabul ediyordu. Sadece kendisine vahyin kesin hali gönderilmişti ve bu en tam haliydi. Bu vahiy, Yahudilerin ve Hıristiyanların kendilerine gönderilen mesajlara yaptıkları çarpıtmalardan azadeydi. Başlangıçta Hz. Muhammed kendisini yeni bir dinin yayıcısı gibi değil, tek ve ebedi bir dinin peygamberi olarak düşünüyordu. Doğrudur ki Yahudiler ve Hıristiyanlar O'nu bu şekilde tanımayı reddedince, O kendisini, Onların karşısında gerçekten yeni bir din çıkartmış olarak buldu. Bununla birlikte hiçbir zaman Yahudiler ve Hıristiyanların "Kitabının" gerçek ve geçerli bir kitap olduğu fikrini, İslam silmedi. Onların dininin gerçek din olduğunu ve bu dine inananların, tamamen kâfir olanların layık olmadığı, çeşitli bakımlardan haklara sahip oldukları fikrini, İslam her zaman korudu. Gerçi daha hemen başlarda, Peygamber Yesrip'te (Medine) homojen bir sosyal temel oluşturmak istediği zaman, O'nun dini görevini resmen tanımayı reddeden ve kısmen O'nun rakipleriyle bağlantı kuran Yahudileri sürmüş veya katlettirmişti. Ama İslam hiçbir zaman bu hadiseyi, "savaş sahaları" dışında, örnek alınması gereken bir vaka olarak kabul etmedi. Buna karşın, Yesrip dışında, Müslüman hâkimiyeti altında kalmayı kabul etmiş olan Hayber Yahudileri ve Necran Hıristiyanları ile Hz. Muhammed arasında yapılan anlaşmaları, İslam, örnek olarak resmen kabul etmiştir. Bunun özü şöyleydi; insanların eski dinleri ile İslam arasında tercih yapma hakları vardı; eğer eski dinlerini korumak isterlerse, özellikle bir vergi ödeyerek ve gayet tabii saldırganlıktan sakınarak, İslam'ın siyasi hâkimiyetini tanıyacaklardı. Tarihi Arap geleneklerine de uygun biçimde, bu [anlaşma] Onlara bir

nevi anlaşmalı bir himaye (*Zimmî*)[6] hakkı doğuruyordu. Onların canlarını, mallarını ve kutsal tanıdıklarını garanti altına alıyordu. Bu elbette dine dayanmayan modern devletin konsepti değilse de, -artık hiç yoktur- en azından o zamanlar hiçbir toplumun tatbik etmediği son derece geniş hoşgörü usullerinden birini oluşturuyordu.

Birkaç yıl zarfında İslam'ı, Orta Asya'dan Atlantik'e sonsuz toprakların sahibi yapan Arap fetihlerinin şartları bu davranışı pekiştirmiştir. Belki birkaç yüz bin sayıda muhacir durumunda olan Araplar eğer istemiş olsalardı, çok sağlam ve köklü kültürlerin varisleri olan milyonlarca insanının dinlerini hor görebilirlerdi. Bunu yapmak onlar için imkân dâhilindeydi. Bunu düşünmekten uzak olan Araplar, doğrusu bu himaye edilenlerin, zımmiler, durumundan, Zerdüştler ve diğer küçük inançlara karşı faydalanmasını bilmişlerdi. Her şey tarihi bağlamı dâhilinde değerlendirilmelidir. Ve bu tarihi bağlam şöyleydi: fütuhatın arifesinde, Hıristiyanlığın sinesinde ayrılıklar olmuştu, öyle ki Doğu Hıristiyanlarının birçoğu Ortodoks Roma-Bizans Kilisesince zulme ve baskıya uğratıldıklarını düşünüyorlardı ve dahi İran Maniheistleri İmparatorluk hanedanına bağlı olan Zerdüşt ruhanilerince aynı şekilde zulme maruz tutulduklarını düşünüyorlardı. Arap fethi, zalimleri ve mazlumları eşit bir düzeyde tuttu: "Romalıların (Bizanslıların) zulmünden alınmış olmak, bu bizim için küçücük bir avantaj olmadı, diye yazacaktı bir müddet sonra Süryani monofizit bir piskopos"[7]. Üstelik bu durum, Arapların fetihlerinin birçoğunu tamama erdiren, fevkalade kolaylık sağlayan unsurlardan biri olmuştur. İslam'ın fetihlerle yayıldığı topraklarda, çoğunlukla bu vaka bir kurtuluş olarak görüldü. İslam'ın yayı-

6 *E.I².*; A. Fattal (bakınız bibliyografya); N. Edlby, "L'autonomie législative des Chrétiens en tere d'Islam", *Archive d'Histoire du droit oriental*, V, 1950-51.

7 Michel le Syrien, ed. Chabot, c. III.

lışı neredeyse hiçbir zaman kendi inançları için bir tehlike olarak görülmedi. Ve dahi bir nevi mütekabiliyet babından, Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği mesajda bir çeşit doğruluk gören Hıristiyanlar da mevcuttu[8].

Şurası gerçekten doğrudur ki kutsal savaş Müslüman cemaati için bir farz olarak kalıyordu: ferdi değil toplumsal bir vecibe idi. Kutsal savaş farklı sınırlarda, Hıristiyanlara da karşı olmak üzere bir zaman boyunca yürütüldü. Hatta fetihlerin durdurulmasına bir şekilde yardımcı olmuş olan Karolenjler ve Bizans'ın direnişlerinden sonra da bu savaş düzenli yağma akınları formunda yürütüldü. Fakat iki konuyu birbirinden ayırmak gerekir: İslam'a boyun eğmemiş "harp bölgesinin" insanlarına saldırılır, yağmalanır, gerekirse öldürülür; boyun eğen ve "İslam topraklarına" katılanlar ise hemen himaye altına alınırlar. Dışarıda yürütülen kutsal savaş gerçeğini içeride hoşgörüsüzlüğe bağlamak artık boşunadır; ve dahi Bizans'a karşı kutsal savaşı idare etmiş olan halifeler bile yüksek yönetim kademelerinde Bizanslıları kullanıyorlar, Şam'daki cemaatin lideri rahip Saint Jean Damascène örneğinde olduğu gibi onlardan yakın adamlarını seçiyorlar, hatta Bizans törenlerini tercih ediyorlardı. Şam'da karşılıklı yaşanan bu hoşgörüde hiçbir şaşırtıcılık görülmüyordu. Üstelik taarruza dayalı kutsal savaş erkenden tavsadı ve Hicretin ikinci asrından sonra sadece sınırlarda yaşayanlara münhasır kaldı. Hatta onlar da bir iki akından sonra sınırın diğer yakasındaki uç halkıyla anlaşmaya dostluğa dayalı ilişkiler geliştirmişlerdi. X. yüzyılın başında (H. IV. asırda) artık İman savaşçıları, *gaziler*, sadece Orta Asya'da söz konusuydular. Onlar burada göçebe ve yağmacılara karşı savaşıyorlardı. Bu savaş da İslam'la hiç bağlantıları olmayan Turanîlere karşı İranlıların yüzyıllardan beri sürüp gelen mücadelesinin yeni bir veçhesi idi.

8 Cl. Cahen, "L'accueil des Chrétiens à l'Islam", *Revue d'Histoire des Religions*, 1963.

Doğrudur ki onuncu asrın ortasında, Bizans sınırlarında kutsal savaş ruhu bir müddet için yeni bir nefes buluyordu. Bu savaş bir taraftan diğerine Bizanslı veya Arap, bizim Roland romanıyla karşılaştırılabilecek, kahramanlık romanlarının doğuşuna vesile olmuştur[9]. Fakat burada söz konusu olan Bizans tarafından gelmiş olan bir saldırıdır - üç yüz yıl süren bir karşı saldırı idi – ve bu durumda, esasında bir müdafaa *cihadı* söz konusuydu, gerçi düşman topraklarının içlerine kadar giden yağma akınları uygulaması devam ediyordu. Halep'in Hamdanî Emiri Seyfeddevle bu türden akınlarda başarılar kazanmıştı. Onun bu başarılarını sarayındaki şairler dile getiriyorlardı. Fakat bu sadece bir parlama olmuştu ve on birinci asrın başında Suriye, bir yükselişi idrak etmenin tersine, aralarında çatışmanın sürekli olduğu birçok siyasi ve dini fırkalara bölünmüştü. Hiçbir ülke dini ve siyasî alanda farklı bir manzara sunmuyordu. Hıristiyan Bizans ile filanca Müslüman emirin diğer Müslüman hükümdarlara karşı birleşmesine rastlanılmaktadır. Bu sıralarda güneyde, Fatımîler, Hâkim'in istisnai kıyımından sonra, Bizans imparatoruna Kutsal Topraklardaki dindaşlarını himaye etme imtiyazını vermişlerdir. On birinci asırda bir değişim meydana gelse de, bu değişim bu bölgede değil, İslam dünyasının kanatları olan Sahra ve Orta Asya'dan geliyordu; ve de Avrupalıların inisiyatif kullanmalarından kaynaklanıyordu. Konuyla ilerde tekrar karşılaşacağız.

Müslüman devletlerin içinde gayri Müslimlerin durumu iyi idi. Bu durum, bilhassa onuncu asırda geniş bir din değiştirme hareketinin yaşanmış olmasına engel teşkil etmemiştir. Bu din değiştirme hareketinin ayrıntılı gerekçelerini burada inceleyemeyeceğiz. Bu gerekçeler arasında, hiçbir kıyım söz konusu olmasa da, egemenlerce çevrili bir ortamda yaşamanın doğal olarak getir-

9 Bknz., *E.I².*, Canard'ın makalesi *Dhat al-Himma*; Seyyid Battal Gazi hakkında bknz. s. Bizans tarafında temel eser *Digenis Akritas* şiiridir. Bu isim "Sınır Melezi" demektir.

diği sosyal baskı kesinlikle rol oynamıştır. Ayrıca İslam'ın kültürel erozyona uğraması ve inançlar arasındaki etkileşimler, hatta ilim çevresindeki etkileşimler bir inançtan ötekine geçişi kolaylaştırıyordu. Bu hareketin sonucu, genellikle Hıristiyan olan gayri Müslimler önceleri çoğunluktayken sonra azınlık haline düşmüşlerdi. Bu onların ağırlığını azaltmış, ama bitirmemişti. Bu azalma, kendilerine duyumlarının daha önceki zamanlara göre çok daha ağırlaştığı izlenimini vermiyordu. Bu özeti burada sunmak Haçlı Seferleri sırasında meydana gelecek olan ve Doğuluların hareketlerinin kimi yönlerini anlayabilmek açısından önem taşımaktadır.

Ne tarihe aykırı olalım ne de idealize edelim. Zımmiler maliyede ve dinler arası mahkemede ayrımcı uygulamalara maruz bırakılıyorlardı. Beli dönemlerde, ama sonuçsuz kalan farklı elbise giyme ayrımcılığı da olmuştur (bunun ilk sebebi casusluğu önlemek veya kanunların din ile ilgili olanlarına aykırı uygulamaları karıştırmamaktır). Yeni ibadet yerleri inşa etme yasağı da getirilmişti (ki bu yasak da para karşılığında her zaman değiştirilebilmişti). Çok nadir uygulansa da, Müslümanlığı kabul ettikten sonra tekrar din değiştirmek ve İslam'a hakaret ölüm cezası gerektiren suçlar olarak yasaklanmıştır. Müslümanlar tarafından gayri Müslimlere yönelik bir üstünlük alameti olarak onları değersiz görme çoğunlukla vakidir; bütün bunlar dönemin diğer toplumlarına nazaran değerlendirilebilir ve kıyaslanabilir. Hayat gayri Müslimlere inanç bakımından çok zorluk getirmiş görünmüyor; Sınırlarda olanlar göç edebilirlerdi, etmemişlerdir ve Müslümanlar arasında olduğu gibi *zımmiler* arasında da talihin güldüğü ve yüksek makamlara getirilenlere dair örnekler de çoktur. Kilisenin geride kalanıyla ilişkilerin azalmasını takiben biraz köhnemiş de olsa Hıristiyan kültürü devam etmiş, Yahudi kültürü de gelişmiştir. Üstelik dokuz ve onuncu asırlar ekonomik ve kültürel bakımlardan İslam dünyası, Yahudilerin cenneti olmuştur. Ve dahi kültürel muhtariyetlerden daha fazla olmak üzere, din

işleri haricinde, Müslüman medeniyeti denilen büyük medeniyete katılım söz konusuydu. Başka bir isim bulunmadığına göre kesinlikle Müslüman olarak adlandırılması gereken bu medeniyette, bilhassa ilimi alanda, her inançtan hekim ve âlim kardeşçe bir dayanışma içerisindeydiler. Gündelik hayatta, bir inanç mensuplarının tekelinde olan meslekler görülebiliyordu. Bunlar ibadet v.b., yerlerinin etrafında kümelenmiş oluyorlardı; toplumsal ayrım hiçbir zaman yoktu, gettoların dengi hiçbir zaman olmamıştır. Doğrudan dini bir sebebe bağlı toplumsal taşkınlık ender bir şekilde görülmüştür. Ama iktidar böyle bir durumda düzeni sağlamak için müdahale eder, bunu ödettirirdi. Bazen Hıristiyanların dudaklarından dökülen memnuniyetsizliği ifade eden sözler, ya Kürtler gibi farklı toplumları veyahut ta Müslümanların da az şikâyetçi olmadıkları maliye memurlarını hedef almaktadır.

Dinler arası polemikleri işleyen bir edebiyat varlığı doğrudur ve bunun değişik örnekleri bize kadar ulaşmıştır[10]. Prensler ve ekâbir şahıslar, farklı dinden uzmanlar arasında sonucu önceden belli olan tartışmalar düzenlemekten hoşlanıyorlardı. Burada çoğunlukla, her dinin ruhanilerinin, atalarının inançlarını pekiştirmesi ve din değiştirmeye teşvik etmeleri veya karşı koymaları söz konusuydu. Bu da gösteriyor ki gerçek manada bir diyalog yoktu. Ne bu tarafta ne de öteki tarafta, ötekinin ne olduğu kendi bakış açısından öğretilmiyordu: bu konuda asimle olmuş sapkınların veya kendi adına hareket eden kilise ruhbanlarının söylediklerini tekrar etmek yeterli görülüyordu. Gerçi bilinçli olanlar daha ileri gidiyor, Kuran ve İncil'i okuyorlarsa da bunlar sadece kendi işlerine yarayacak diğerini zorlayacak konuları dikkate alıyorlardı. Doğrusu, ne bir Müslüman'ın Hıristiyanlığı veya Yahudiliği, ne de

10 Bu polemik hak ettiğinden de fazla edebiyatın konusu olmuştur. Kendini kabul ettirmiş çalışmalar arasında Armand Abel'inkileri zikredelim. Vatikan'ın *Islamica Christiana*, 1975, dergisinde güncellenmiş bir bibliyografya bulunmaktadır.

bir Yahudi veya Hıristiyan'ın İslam'ı övmesi ihtimali çok zayıftır. Tartışmanın sınırların ötesinde vuku bulmuş olması halinde bile bu böyledir: kahraman yürekleri daha da ateşlemeye yönelik İslam karşıtı zengin bir Bizans edebiyatı vardır[11]. Müslüman rakiplere karşı sınır halkını cesaretlendirmeye de yönelik olan bu edebi ürünlerin işlediği bazı konular üzerine, Haçlıların zihni anlayışlarını incelerken yeniden duracağız. Burada şimdilik sadece şunu belirtelim ki farklı inançlara iman eden müminler arasındaki gerçek temas şartlarıyla bu konuların bağlantısı çok azdır.

Bununla birlikte Kudüs'te Kutsal Mezar Kilisesi'nin tahribatına yol açan "Kitap sahibi İnsanların" katli hacılar nazarında büyük bir infial uyandırmış ve bu infial hacılar tarafından Batı'da anlatılmıştı. Söz konusu olan on birinci asrın hemen başında Mısırlı Halife Hâkim'in yaptığı katliamdır. Bu katliam daha sonra Haçlı Seferi propagandasını beslemiştir[12]. Hâkim'in kendisi çok da Hıristiyan karşıtı değildi, o kadar ki, İskenderiye ve Kudüs keşişlerinin patriklerinden birinin bir kız kardeşiyle evlenmişti. Fakat günün birinde *zımmileri* sürgüne gitmek, din değiştirmek veya açlıktan ölmek tercihlerinden birini seçmeyi mecbur eden önlemler ilan etmişti. Bu tedbirler kendisi tarafından sekiz yılık bir zaman sonunda ortadan kaldırılmış ve halefleri ise tamamen ilga etmişlerdir. Ayrıca Hâkim dengesiz biriydi. Kadınlara en masum eğlenceleri bile yasaklamıştı ve yaşamının sonlarında Tanrının kendisinde canlandığını iddia etmişti: Onu İslam'ın normal bir temsilcisi sayabilmek mümkün değildir. Doğrudur ki mensup olduğu Fatımîler hanedanı İsmailiyye adlı özgün bir mezhebi ya-

11 Bakınız Khoury, "*Théologiens*"; Ducellier, "*Miroir*".

12 Katliam dönemini yaşamış olan Papa IV. Serge'in genelgesinin Haçlı Seferi propagandası için uydurma bir belge olduğunu Giesztor, *Medievalia et Humanistica*, V-VI, 1948-50'de göstermiştir. Batıda yankısı için bakınız Raoul Glaber, ed. Prou, 3-7; Adhémar de Channes, 149; "Chronique de Saint Martial", Bouquet, *Hist. France*, X, 262.

yıyordu ama Hâkim onu kendince yorumlamıştı. Gerçekte bu rejim, bütününe bakıldığında, Hâkim'den önce de sonra, Yahudilere ve Hıristiyanlara yönetimde bir yer vermiş, dış ilişkilerinde onlara iyi bir yaklaşım göstermiştir. Bundan dolayı da rakipleri tarafından gizli bir bağdaştırmacılık ve İslam'ı reddetmekle suçlanmışlardı.

Gerçi, İslam'da hoşgörüsüzlüğün tezahürleri de olmuştur ama bu daha ziyade kendi içindeki bir uygulamadır: Sufi Hallac'ın infazı (X. asrın başında), (VIII. asrın sonunda) İslam'ı içten içe Manileştirmeyi deneyen Maniheistlerin katli, İsmiâlî toplumlara karşı alınan önlemler, v.b. Muhalefet ve siyasi bir parçalanma dini ayrılık görünümü kazanmadığı sürece hoşgörüsüzlük enderdir. XI. yüzyılda Ortodoks sufi çevrelerin yeni gelmiş olan Selçuklu Türklerini, Fatımî karşıtı bir nevi Haçlı Seferinde öne sürme ve kitleleri seferber etme çabaları başarıya ulaşamayacak ve sonuçsuz kalacaktır.

XI. Yüzyıla kadar Müslüman dünyasının imajı dikkat çekici bir şekilde çok mezhepli toplum olmasıdır. Bu toplumda İslam siyasi olarak hâkimdir ama büyük oranda diğer inançlara bağlı kitle de sorunsuz biçimde varlığını korumuştur, çok sıkı biçimde iç içe geçmiş bu birlikteliğin bir benzeri başka toplumlarda boşuna aranır.

2. Bölüm

ON BİRİNCİ YÜZYILDA YAKINDOĞU VE BATI AFRİKA

XI. yüzyılın ortasında durum böyleydi. O zaman Doğuda olduğu kadar Batıda da kısmen karşılaştırılabilecek ve yeni şartlar yaratan çalkantılar meydana gelmişti.

Batıda, yeni ve yüzeysel bir şekilde din değiştirmiş olan Berberiler Sudan-Sahra ülkelerinde bir nevi askeri tarikat oluşturmuşlardı. Onlar oturdukları küçük kalelerden (*ribât*) dolayı Murâbıtlar adını almışlardı. Biz bu ismi İspanyolları takiben Almoravides yaptık. Batı Mağribli mutasavvıf çevreler toplumlarındaki siyasi ve ahlâki gerileme olarak değerlendirip rahatsız olduklarını "şöyle bir süpürmeleri" için onları çağırmışlardı. Bu çağrı üzerine Murâbıtlar önce Fas'ı sonra da merkezi Mağribin bir bölümünü işgal etmişlerdi. Böylece onlar İspanya'nın komşusu oldular. Onların kaba saba gelenekleri ve acemice uzlaşmazlıkları Endülüs'deki seçkinler arasında tiksinti uyandırıyordu. Ama orada da yarı anarşik siyasetten sıkıntı çekiyorlardı ve üstelik kuzeydeki Hıristiyan komşular bu anarşiden faydalanarak muzaffer bir "reconquista" [Rökonkista] hareketine başlamışlardı. İki teh-

like arasında ehven-i şer'i seçmek gerekiyordu. Bu durumda da "Frankları" ezmeleri ve yarımadanın Müslüman kısmında kendileri lehine birliği yeniden sağlamaları maksadıyla Murâbıtlara çağrı yapılmıştı. Böylece Batı'da, Hıristiyanlığın yeni savaşçılığına cevap veren İslam'ın mücadeleci bir vasfı ortaya çıkıyordu.

Kuzey Afrika'daki gelişmelerin dolaylı yankıları oluyordu. Ülkenin ekonomik bakımdan gerilemesi kıyı insanlarını ticaretten sağladıkları bazı kaynaklardan mahrum ediyordu. Bu durum onları korsanlığa zorluyordu. Böyle bir durumu daha önceleri İspanyollar veya İtalyanlar yaşamıştı[1]. Şimdi onların korsanlığı İtalyanlara denizlerde bir polis kuvvetini ihtiyaç olarak dayatmıştı. Fakat aynı zamanda, Mısır'dan daha önceleri gelen filolar veya kervanların getirdiği ürünler artık Mağrib'te bulunamıyordu. Bu durum İtalyanlar arasında söz konusu ürünleri doğrudan Doğu'dan temin etmek için oraya gitme teşebbüsünde bulunmaya zorluyordu. Hilâlî istilasından hemen önce, bu ihtiyaç, bir taraftan Mısır'a diğer taraftan da güney İtalya'ya doğru ticari faaliyetlerini gittikçe genişleten Kayrevanlı Yahudiler arasında da hissediliyordu[2]. Bu konuda Yahudilerin oluşturduğu örnek İtalyanlara yolu açıyordu. Bir süre sonra da İtalyanlar onların [Doğu ticaretindeki] yerini alacaklardır.

Doğu'da yaşanan değişim daha geniş bölgelere yayılıyor ve çok daha karmaşık sonuçlara yol açıyordu. Buraya Türkler yeni bir unsuru sağlıyorlardı. Ama bu Türkler iki asırdan beri ordularda görevlendirilenler değildi. Bunlar, Orta Asya'nın bozkırlarında göçebeliğe devam eden ve hâlâ dinsiz kalmış olan içinden çıktıkları öz halklarıyla hiçbir bağı muhafaza etmiyorlardı. Şimdi söz konusu olan Tük halkı, henüz yeni İslam'a geçmiş yaygın bi-

1 IX. Yüzyılın başında İspanyollar İskenderiye'yi yağmalamışlardı ve bir yüzyıl boyunca Girit'e musallat olmuşlardı. *Mediveal Jewish Chronicles*, I, s. 67'ye göre 972 yılında İspanyol korsanlar Ege ve Filistin kıyılarını yine yağmalamışlardı.

2 Bakınız Goitein, *Mémorial Levi-Provençal*, 1960.

çimde "Türkmenler" olarak adlandırılan Oğuzlardı. Geleneksel olarak Müslüman kabul edilen ülkelere gelmiş bulunan Türkmenler, burada şefleri Selçukluları iktidara taşımışlardı. Selçuklular, siyasi parçalanmışlıktan ve Doğu'da İslam'ın mezheplere bölünmüş olmasından rahatsızlık duyan Ortodoks yerli unsurlardan destek almayı başarmışlardı. Türkmenlerin temsil ettiği askeri güç ve Ortodoks İran aristokrasisinin birleşmesi sayesinde, daha önce Gaznelileri Hint ülkelerine doğru sürmüş bulunan Selçuklu İmparatorluğu süratle İran'a ve Büveyhileri ortadan kaldırarak Irak'a hâkim olmuştu (1055). Halife, fatih Tuğrul Bey'e "Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı" ve Sultan unvanları vererek, onu, Müslüman Asya'da dini-siyasi birliği yeniden sağlaması ve bunun ötesinde de, İsmâilî Mısır Fatımî hilafetiyle mücadele etme görevini tevdi etmişti. Bununla birlikte, sıcak iklimin hayvanlarına iyi gelmediği ve yağmaları yasaklayan siyasetin uygulandığı bir ülkede, bu tip [Fatımî karşıtı] savaş Türkmenleri çok fazla ilgilendirmiyordu. Buna karşın Anadolu yaylaları onlar için daha çekiciydi. Onların Bizans İmparatorluğuna karşı akınları, yalın biçimde kutsal savaş fikriyle bağdaştırılabiliyordu. Onlar kutsal savaşı Orta Asya'da dinsiz oldukları dönemde, kendilerine karşı savaşan Müslümanlardan öğrenmişlerdi. Türkmenlerin otonomi kazanmaları ve kullanılmayacak hale gelmeleri korkusuyla Selçukluların kendileri de onları bu yolda teşvik etmek zorunda kalmışlardı. Bu durum üstelik onların bir zamanlar ki kahramanlık çağının *cihad* hatıralarına duyarlı olan yerli Müslümanların nazarında saygınlıklarını artırıyordu. Böylece Anadolu'ya Türk yerleşmesinin süreci başlamıştı. Bu süreci Ermeniler ve Bizanslılar arasındaki çatışmalar kolaylaştırıyordu. 1071 yılında Sultan Alp Arslan Malazgirt'te İmparator Romanos Diogenes'in ordusunu yok ettiği zaman bu ülkeye Türkmenlerin yerleşmesini hiçbir şey engelleyememiştir. Belirgin bir program olmaksızın, Türkmenlerin sebebiyet verdiği karışıklıkların basit bir sonucu olarak Anadolu'da

Bizans rejimi fiilen son bulmuştur. Bizans İmparatorluğunu bir nevi ebedi ve sınırlarına saygı gösterilmesi gereken bir devlet olarak kabul eden Sultan'ın, ne de kendilerine ait bir devletin varlığı düşüncesine sahip olmayan Türkmenlerin amacı Anadolu'yu ilhak etmek değildi. Ama gerçekte meydana gelen bu oldu.

Fatımî karşıtı mücadeleye gelince, bu mücadele Suriye ve Filistin'in ötesine geçmemişti. En azından bütün Mezopotamya ve limanlar haricinde (Trablus bağımsız, gerisi Mısırlıların) Suriye-Filistin, Selçuklu İmparatorluğuna bağlıydı. Fethedilen bütün ülkelerde önceki dini gevşeklik karşısında Selçuklu sultanları, Sunniliğin yeniden inşasına girişiyorlardı. Bu çaba kıyımdan çok Sunni okulların, camilerin ve o zamanlar görülmeye başlanan sufi tarikatlarının maddi olarak teşvik edilmesini öngörüyordu. Bununla birlikte bir grup bir nevi terör türünden direniş organize ediyordu. Burada bir konuya yeniden dönüş yapmak gerekiyor. Mısır'da Fatımîler arasında, iki iddia sahibinin arasında parçalanma vuku bulmuştu; galibe karşı, İranlı İsmâilîler mağlup Nizar'a sadık kalmışlardı. Onlar yeniden yorumlanmış bir doktrin geliştiriyorlardı. Ama özellikle, Selçuklular karşısında, şartlara uygun hale getirilmiş mücadele şekilleri de geliştiriyorlardı. Kuzey İran'daki Alamut kalesi etrafında kümelenen bu İsmâilîler Selçuklu ve Ortodoks karşıtı bir siyaseti başlatmışlardı. Bu siyasette cinayet büyük bir rol oynuyordu. Bundan dolayı halkın onlara verdiği isim olan Haşhaş içicileri manasındaki Haşşaşiyun adı "katiller" anlamını kazanmıştır. Haçlıların gelmelerine yakın bir zamanda onlar Kuzey Suriye'de ikinci derece önemli bir grubu teşkil etmiş olmalıdırlar.

Alp Arslan'ın halefi Melikşah'ın ve O'nun büyük veziri Nizamülmülk'ün yönetimi sırasında İmparatorluk en geniş sınırlarına ulaşmış ve bu ülkede uzun zamandan beri bilinmeyen bir barış yaşanmıştı.

Buna rağmen, tıpkı diğerleri gibi bu imparatorluk da zafiyet unsurlarını bünyesinde barındırıyordu. Melikşah ölür ölmez

(1092), özellikle Haçlı Seferinin dokunacağı Suriye gibi iç bölgelerde parçalanma süreci başladı. Bu süreç Haçlıların gelişinden hemen önce yarı anarşik bir hal almıştı. Büyük sultana karşı rakip akrabaları muhalefet ediyorlardı. Bu durum [sultanı] uzaklarda olup bitenlere kayıtsız kalmak ve resmi görevlilere ayrıcalık vermede rakipleriyle yarışmak zorunda kaldı. Bu ayrıcalıklar İmparatorluk yönetimini bir hayli zayıflattı. Neredeyse [Melikşah'ın ölümünden] hemen sonra Horasan, kendisine bağlı bölgelerle (Kuzeydoğu İran ve Orta Asya) birlikte özerklik kazandı ve yaşam tarzları henüz gerçek devletlerin organizasyonunu içermeyen Anadolu'daki Türkmenler de muhtariyet kazandılar. El-Cezire'de Musul yöneticileri yarı bağımsız hale gelmişlerdi. Bu yöneticiler Dicle'nin üst havzasına bir grup Türkmen reislerinin yerleşmesini engelleyebilecek yetenekte de değildiler. Bu Türkmen şefleri arasından yavaş yavaş Artuklular doğacaklardı. Suriye'de Melikşah'ın yeğenleri Halep hâkimi Rıdvan ve Şam hâkimi Dukak çatışma halindeydiler ve çeşitli yüksek rütbeli Türk görevliler veya Arap beyleri, Kudüs ve Hums'ta olduğu gibi küçük prenslikleri oluşturuyorlar veya yeniden kuruyorlardı. Kudüs bir dönem için daha önce zikredilen Artukluların mülkü olmuştu. Trablus ise hâlâ Şii kadıların mülküydü. Bizans, Suriye'ye yeniden ayak basmak için bu çatışmalardan istifade etmek fırsatını kullanamadı. Bu konuda kendine bağlı eski tebaası Ermeniler kadar bile olamamıştı. Ermeniler, Suriye-Arap Mezopotamya'sı ve Türk Anadolu'su arasındaki Toroslara, Urfa ve Malatya'yı da içine alacak şekilde yerleşmişler ve bu topraklarda neredeyse bağımsız hale gelmişlerdi. O zamanlar Fatımîler, Suriye-Filistin'in güney kıyılarının bir kısım limanlarını hâlâ ellerinde bulunduruyorlardı. 1098 yılında Haçlı Seferlerinin lehine olacak şekilde Kudüs'e yeniden el koyacaklardı. Fatımîler belki de Kudüs'ün Haçlı Seferlerinden çok Bizanslıların eskiden düzenledikleri seferlerin hedefi olduğunu düşünüyorlardı.

Geleneksel "Arap" veya Türk hâkimiyetine bağlı yeni rejimlerin yönetiminde de olsa Müslümanlar, bazı bölgelerde (Anadolu hariç) çoğunluk halinde gayri Müslimlerle komşuluk etmeye devam ediyorlardı. Bu gayri Müslimler: bazı kentlerde Yahudi grupları, İran'da oturan Zerdüştler ve de özellikle burada bizi ilgilendiren bütün "Mümbit Hilalde" (Suriye-Mezopotamya-Irak), Mısır'da ve Anadolu'daki kalabalık Hıristiyanlardı. Hiçbir Hıristiyan topluluk Roma [Kilisesine]'ya bağlı değildi. Bizans'ın bünyesinde, müminlerin çoğunluğu resmi İstanbul kilisesine bağlıydılar. Bu kilisenin Credo'su [itikadı] Roma kilisesine denk düşüyordu. Fakat muğlâk bir görüşe (filioque) Roma'nın itirazı vardı. İstanbul kilisesinin teşkilatı Batı Latin kilisesininkinden farklıydı. Yine İstanbul Patriği, Papalıkla bağlarını koparmıştı (1054). Bu ayrılığın cereyan ettiği şartlar altında, hiç şüphesiz hadiseye şahit olanlara, bu durum daha önce yüzlerce kere karşılaşılanlardan hiç te ciddi görünmüyordu. Ama sonuçları günümüze kadar devam edecek olan bir *schisma* [ayrılık] oldu. Siyasi ayrılığa rağmen, Mısır'da, Suriye'de, Mezopotamya'da Melkitler adıyla bilinen ve Bizans ritüeline bağlı Hıristiyanlar mevcuttu. Fakat bunların çoğunluğu (hatta Bizanslılarca fethedilen kuzey Suriye'nin Antakya yöresindekiler bile) dil bakımından Araplaşmışlardı ve İstanbul patrikhanesine eşit olduğu kabul edilen İskenderiye, Antakya ve Kudüs patrikhanelerine itaat ediyorlardı. Bu eşit kabul edilme, daha çok diğer kiliselerce İstanbul'a münhasır görülmüş ve Roma'ya karşı davranışlarına yansımamıştır. Üstelik bu dönemde Roma'dan gitgide daha fazla sayıda hacılar hatta tüccarlar gelmekteydi. Bununla birlikte Doğu Hıristiyanlarının büyük bölümü, daha önce gördüğümüz gibi, uzun zamandan beri Roma'dan ve de İstanbul'dan ayrılmış olan diğer kiliselere bağlıydılar. Marunîler üzerine sadece bir kelime söyleyelim; sessiz bir göçü takiben Lübnan'da kümelenmişler ve o günden beri hâlâ burada yaşamaktadırlar. Onların hari-

cinde, Irak'ta ve Orta Asya'da Nesturiler varlıklarını devam ettiriyorlardı. Ve Mısır'da her zaman Ermeni mevcuttu. Şu ya da bu şekilde Monofizit olan üç kilise bulunuyordu; Milli Ermeni Kilisesi, monofizit olmakla birlikte, Bizans'ta yükselmek ve Bizans Kilisesine bağlanmak isteyen şahsiyetler arasında parçalanmıştı. Yakubi Kilisesi, ibadet dili Süryanice olup Suriye ve Mezopotamya'da (Doğu Anadolu'daki Malatya'da dâhil olmak üzere) geniş ölçüde dil bakımından Araplaşmış semitiklece temsil edilmekteydiler. Son olarak da Mısır Kıpti Kilisesi, ibadet dili olarak bile onuncu asrın başında tamamen Araplaşmıştı. Bütün bu kiliseler Bizans Kilisesine düşman kalmışlardı ve Müslüman hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Doğu Ermenistan ise Müslüman himayesindeydi. Daha sonraları yapılan doktrin müzakereleri ve kendilerine bağlı müminlerden bir bölümünü İslam dinine kaptırmış olmaları bile bu kiliselerin düşmanlıklarını ortandan kaldırmadı. Bizans Kilisesinin kavgacı tutumu (burada bölgede bilinmeyen ve mevcut olmayan Roma'dan elbette bahsetmiyorum) Suriye ve Anadolu'nun yeniden fethedilen bölgelerinde, on ve on birinci yüzyıllar da onlarla yeniden barışmak için teşvik edici değildi. Dogma üzerine kaygılar ve kilise mülklerinin tahsis edilmesi için, bazen monofizit ve Ermeni liderlerinin tutuklanmaları ve infaz edilmeleri Türk fetihleri sırasındaki ortama tamamen hâkim olacak havayı yaratmıştır. Hiç şüphe yok ki Kudüs'te bile bu şehrin Hıristiyanları üzerine Bizans'ın on birinci asırda icra ettiği bir nevi himayeden "yerlilerden" çok "Bizanslılar" istifade ediyorlardı.

Türk istilasının ertesinde Doğu'ya varmış olan Haçlılar ve Türkleri Hıristiyanlara zulmedenler şeklinde görmeyi alışkanlık haline getirmiş olan XI. asır Avrupa'sı, geleneksel olarak Türkleri Hıristiyanların hayatını ağırlaştırmakla itham ederler. Güya Türklerin bu tutumu Haçlı Seferine yol açmış olacaktır. Arap İslam egemenliğinde zaten mutsuz olan Doğu Hıristiyanları ancak

Batının müdahalesi ile selamet bulma imkânları olmuş olacaktı. Bu türden iddialar yanılgılara dayanmaktadır ve bu yanılgıları dokuz yüz yılın sonunda dağıtmak belki de erken değildir.

Bizim şimdi kendi bakış açımızdan Hıristiyanları üç kategoriye ayırmamız gerekiyor; Anadolu Hıristiyanları, Müslüman hâkimiyetindeyken o zaman Türklerin eline düşenler ve son olarak Kutsal Topraklara giden Batılı hacılar.

Anadolu'nun Hıristiyan halkı için Türk istilasının bazen trajik olan bir imtihan olmuş olmasına kimse itiraz etmeyecektir. Sadece üç itiraz koymak gerekir: önce, dindaşları Araplar veya İranlılar için Türkmenlerin iyi idare edilmemesi; sonra, fetih döneminin özelliklerinin istikrar dönemine dönüşmemesi; son olarak, Bizans kilisesi ile diğerleri ve bu kiliselere bağlı olan müminler arasında bir fark olduğu. Öteki kiliselere bağlı olanlar kendileri de her ne kadar bu "cezayla" sınanmış olsalar da, Bizans üzerine çöken "cezayı" kötü gözle görmüyorlardı. Haçlı Seferi ilan edildiği zaman, her ne kadar sınırların uzağında istikrar oluşum halindeyse de hala fethin geçiş dönemi yaşanıyordu. İşte bu sırada vaziyet ne idi? Bizanslı ruhban sınıfı neredeyse tamamen kovulmuştu. İşgalcilerin uzlaşmazlık kararından ziyade, Bizans ruhbanı hayatın çetin olduğuna karar vermiş ve Bizans ülkesinin gerilerine çekilmek için imkân olduğunu düşünmüştü; bununla birlikte Anadolu'nun batısı ve ortasında ("kayalara oyulmuş meşhur kiliselerin" bulunduğu batı Kapadokya'da) papazlar, keşişler ve tabii ki inançlarını yaşayan Hıristiyanlar kalmıştı.

Fakat Anadolu'nun Doğu Kapadokya'nın doğusundaki kısmı ve Torosların en ucundaki Malatya bölgesi Milli Ermeni kilisesine, Orta Fırat boylarında ve Yukarı Mezopotamya'da (Diyarbakır) [ki Hıristiyanlar ise] Monofizit Yakubi Kilisesine bağlıydı. Burada, fethin fırtınası geçer geçmez fatihler bazı bakımlardan hakikaten güç, dövüşken, kaba olsalar da Hıristiyanlar onlarla uzlaşıyorlardı. Buna rağmen fatihler kendi tarzlarınca onları koruyorlardı ve her halü-

karda onları Bizans kilisesinin eski baskılarından kurtarıyorlardı. Gerçi biz biliyoruz ki, belki de Maraş bölgesinde, Süryani keşişler mahalli Ermeni şefi Philarete ile Süleyman bin Kutalmış'ın Türkleri arasındaki savaş sırasında Mısır'a sığınmışlar ve burada eski mültecileri bulmuşlardı[3]. Ama ezici çoğunluk yerinde kalmış ve gelişen sonraki olaylar göstermiştir ki çalkantılı dönemden sonra onlar düzenlerini yeniden kurmuşlardır. Bizans kilisesinin yok oluşundan yerli Hıristiyanlar fayda sağlamaları doğru görünüyor. Basit bir siyaset hesabı olarak, Bizans kilisesine bağlı olan ibadet yerleri/dini mekânlar şimdi bu yerli Hıristiyanlara tahsis edilmişler ve Antakya'da somut örneğimiz olsa da, camiye çevrilmemişlerdi. İstanbul'da, bu gelişmelerin bilincine çok iyi varılmıştı ve burada Anadolu'da hala yaşamakta olan ama Rum olmayan Hıristiyanlara şüpheli muamelesi yapılıyordu[4].

Şimdi Suriye ve Filistin de dâhil olmak üzere Müslümanların eski ülkelerine geçelim. Burada, Bizans'ın çöküşü bazı Hıristiyanlara kazanç sağlamıştı. Kudüs fatihi Atsız, kente Fatımîlere sempatisi olabileceği düşüncesiyle bir Müslüman kumandan atayamamış, oraya bir Süryani'yi yerleştirmişti. 1076 yılında Atsız Kudüs'teki bir isyanı kanla bastırdı ama sıkça tekrarlananın tersine burada söz konusu olanlar Müslümanlardı: Hıristiyanlar istisnai olarak dağıtılmışlardır. Kentin dinler arası özgün karakterinden dolayı, Fatımî yönetimi daha yeni Hıristiyanları ve de Musevileri özel mahallede toplamıştı. Hatta oradaki Bizanslı patrik Syméon, Anadolu'daki dindaşlarının tersine, Bizans'ın o zaman ki gücünü temsil etmiyordu. O da Kudüs'te ikamet izni almış olacaktı. *İskenderiye Patrikleri Tarihi* (ortak çalışma ürünü olan eser kuşaktan kuşağa devam ettirilmiştir) adlı eserin Kıpti yazarı, dönemin bir çağdaşı olarak Atsız'ı övmektedir. Çok dikkate değer olan şu ki aynı yazar daha sonra Haçlılardan şikâyet edecek-

3 Zotenberg, *Cat. Mss.syr.Bibl. Nat.*, 12.

4 Cl. Cahen, *Turcobyzantina.*

tir. Doğrudur ki Türkler, her yıl Paskalyada gökten inerek Saint Sépulcre kilisesindeki mumlardan birini yakan kutsal ateş mucizesine inanmayı ret ediyorlardı. Fakat daha sonra Franklar geldikleri zaman tehdit altında mucizenin iki yıl önceden meydana gelmesi umut edildi. Gerçi Artuk Bey, Kutsal Mezar Kilisesinin tavanına bir ok atınca Hıristiyan hassasiyetine çarpmıştı ama bu daha ziyade bir mülke el koymanın Türk geleneğince ifadesi şeklinde yorumlanmıştı. Bu hareket özellikle dini olarak aşağılama veya hoş görüsüzlük olarak görülmemişti[5].

Daha genel olarak Selçuklu ülkesine entegre olmuş bütün ülkelerde Hıristiyanların durumu normaldi. Türkmenlerin gayri Müslimlerin olduğu kadar Müslümanların da şikâyetçi olduğu davranışları olmuştu. Fakat rejimin örgütlenmesi neredeyse hemen gerçekleşmişti. Üstelik Sunnî kalmaya özen gösteren Selçuklular kendilerini Müslüman kanunun saygın müdafileri olarak görüyorlardı. Bu kanun gayri Müslimlerin statüsünü de kapsıyordu. Eğer hoşgörüsüzlük varsa, hatırlayalım, bu gayri Müslimlere değil, içte ve dışta İsmâilîlere karşı ve daha yumuşak bir şekilde de sıradan Şiilere karşı yöneltilmişti. XI. asrın sonlarındaki Hıristiyan nüfuzunun hâlâ IX. yüzyıldaki şekliyle mevcut olduğu elbette iddia edilemez. Bu geçiş dönemine oldukça kalabalık oranda din değiştirmeler damgasını vurmuştur ve bunun sonucunda Hıristiyanlar azınlık haline gelmişlerdir. Mısır'da Kıptiler nezdinde cereyan etmiş olanın aksine Hıristiyanları yönetim ve başka yerlerde kullanma ihtiyacı azalmıştı. Fakat bu sıradan halkı ilgilendiren bir konu değildi ve Türk hoşgörüsüzlüğü için bir delil olarak gösterilemez. Üstelik biz kaçınılmaz olarak Mezopotamya ve Irak'tan bahsediyoruz: İran'da Hıristiyan yoktur ve burada Mecusilere sözü edilen genel düşünce uygulanacaktır.

5 Bakınız benim *Past and Present*, 1954'de ve *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, 1951'deki makalelerim. Bunlar *Turcobyzantina* koleksiyonumda yeniden yayımlandılar.

Her halde, İmparatorluğun fatihleri Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın saltanatları zamanında sınırların değişkenliği ve savaşlardan kaynaklanan zorluklar ve belirsizlikler yaşansa da, Selçukluların üçüncü Sultanı Melikşah (1073-1092) ve onun meşhur veziri Nizamülmülk yönetimi Haçlı Seferinin hemen öncesine rastlayan bir teşkilatlanma dönemi olmuştur. Önceki dönemin sıkıntılarının tersine hayır eserleri/işleri bu dönemi yüceltmiştir ama bu methiyeler hayali de olabilirler. Bu övgüler üzerine Müslüman ve Hıristiyan yazarların eserlerinde hemfikir olmaları dikkat çekicidir. Hıristiyan müellifler bu övgü ifadelerini bütün samimiyetleriyle yazmakta bir sakınca görmüyorlar. Urfalı Matheus, Sarcavag (Ani'li Samuel'in vakayinamesinde) ve Etienne Orpelian gibi Ermenilerin tumturaklı üslupları belki bir abartma izlenimi veriyor. Ama Süryani Mihail ve Nesturî Amr bar Sliba'nın (bu Arapça yazmıştır) eserlerinde de aynı üslup vardır: dirlik düzen, güvenlik ve bütün dinler için eşitçe uygulanan adalet övülmektedir[6]. Melikşah'ın ölümünden sonra iç çatışmaların İmparatorluğu parçaladığı doğrudur ama bu çatışmalar gayr-i Müslimlerin durumunu geriletmemiştir. Üstelik bu çatışmaların Hıristiyanlık karşıtı hiçbir özelliği de yoktur. 1097 yılında Türkler, Bizanslı patrik Antakyalı İoannes'i hapsettiler ve 1099'da Kudüs'ü almış olan Mısırlılar Symeon ve diğer Melkit ileri gelenlerini sürgün etmişlerdi; ama her iki vakada da Haçlılar kentin surlarının dibindeydiler ve bu uygulamalar da bir tedbir olarak değerlendirilmelidir.

Doğunun Bizanslı olmayan Hıristiyanlarının Batıya hiçbir çağrı göndermemiş oldukları gerçek bir vakadır. Papa VII. Gregoire ile o zamanın çağdaşı olan Ermeni Katolikosunun (patriği) mektuplaşmaları her şeyin ötesinde, ikisinin Bizanslı ortak rakibe karşı ilişkiler geliştirmelerine yönelikti. Bu mektuplar hiçbir şey söylemiyorlar. Üstelik Bizans sahasının Doğuluları bir zamandan beri Bizans ordusunda yer alan ücretli Norman askerlerini

6 *Aynı eserler*

tanınmış olmalarına rağmen, Batının gerçek bir ordu göndermesini hayal etmek onlara çok güç görünmüş olmalıydı. Bunu arzu etmek için gerekçeleri varsa bile ve kâfir hâkimiyeti üzerine şurada burada alışıldık sızlanmalar her zaman mevcutsa da, bunların ispatlanmış zulüm örneklerine dönüştüğünü düşündürmeye hiçbir şey imkan vermemektedir. Dinleyicilerinin merhametine sığınan ve sadaka toplayan Filistinli keşişlerin Batı'yı ziyaret ettikleri doğrudur. Fakat bu, Türk zulmüne hiçte bağlı olmayan, el- Hâkim tarafından Kutsal Mezar Kilisesinin tahrip edilmesinin ertesinde, daha da artmıştı eski bir uygulamaydı. Yeni ve somut gelişmeleri bildirenler Bizanslı propagandacılar idi. Bunlar ise başka mevzulardır.

Türkmen istilası mutlaka şu veya bu şekilde Batılı hacılara Anadolu'dan geçişi imkânsız kılmıştı. Bu sırada Macarların Hıristiyanlığa geçmiş olması, özellikle Almanlara kara yolunu deniz yoluna tercih edilebilir hale getirmişti. Bu olayın sonuçlarını yine de abartmamak gerekir; zira Filistin'de durum kötü olmaktan uzaktı ve orası denizden ziyaret edilebiliyordu. Filistin, daha önce gördüğümüz gibi Türkmen reisi Atsız tarafından 1071 yılında Fatımîlerden alınmıştı ve 1079'da Emir Tutuş'un mülkü olarak Selçuklu İmparatorluğuna katılmış ve nihayetinde Tutuş tarafından 1086'da uzun zamandan beri Selçukluların hizmetinde olan Türkmen şefi Artuk'a tımar olarak verilmişti. Ülkenin, Türkmenlerin ilk gelişinde, o zaman için, sıkıntılar çekmiş olması inkâr edilemez. Ama düzen çabucak yeniden kurulmuş ve de Türklerin gelişlerinden çok önceleri asayişsizliğin temel faktörü olmuş olan bedevileri yeni Türk gücünün yola getirmiş olması pek de şüphe götürmez. 1064 yılında Alman hacıların badireler yaşamasını, ciddi yazarların Türk fetihlerine bağlamaları meraka mucip tir. Bu yazarların, "geçişin" risklerini bilmenin bu seyahate katılanları daha yoğun biçimde bu haccı yapmaya teşvik etmiş olacağı fikrini benimsemeleri de ilginçtir. Fakat sadece tarih yazıcılığı de-

ğil aynı şekilde hac yolculuğu[7] da kafilenin büyüklüğünün doğru olduğunu iyice anlatıyor. Ve bazı ruhanilerin onların servetlerini uygunsuzca sergilemelerinin bedevilerin iştahlarını kabarttığı da anlaşılıyor. 1064 yılında her halde söz konusu olanlar sadece bedevilerdir zira Türkler ancak 1071 yılında burada görünecekler-dir ve de bu hadisenin gerçek sorumlusu varsa, o da Fatımî devletidir. Ama onun sorumluluğu, faydalı bir şekilde vergilendirdiği hacıların böylesine bir olayı yaşamalarını istemiş olmasından dolayı değil, dışarıdaki topraklarında düzeni sağlama kapasitesinin olmayışından dolayıdır. Bir de, söylenilenin tersine bundan alınan ders hac yolculuklarına son vermek değil ama bu seyahatleri daha gizlice yapmak olmuştur. Kaynaklarımızın zayıflığını da dikkate alarak sadece Türk dönemi üzerine konuşacak olursak; birçok hac yolculuğunun yapıldığına şahit oluruz[8]. Bütün bun-

7 *Monumenta Germ. Hist., Scritores*, VII, 497.

8 1088 yılında Flandre Kontu Robert'in, IV. Ghilelm de Toulouse'un (bunun hacca sonraki rivayetlerde Raymond de Saint Gilles ile karıştırılmıştır; L. Lalanne, "Des plerinages en Terre sainte avant les Croisades" *Bibl. Ec. Chartes*, VII, 1845) 1092'ye doğru, Normand Saint-Guillaume-Firmat (Acta Sanctorum, 24, Nisan, s. 336), Verdun Piskoposu Thierry Conrad'ın 1085'e doğru (M. G. H.S., VIII, 647), 1086'da İsveçli piskopos Roeskild'in (Riant, *Les Scandinaves en Terre Sainte*, 126), bir grup Arezzo'lu İtalyan'ın (Muratori, *Antiquites*, V, 219), Rahip Joseph de Canterbury'nin (Leib, Rome, Kiev ve Byzance, 84; Haskins, "A Canterbury monk at Constantinople", *Eng. Hist. Rev.*, 1910) ve belki Godefroy de Bouillon ve Pierre l'Ermite'in (bu Bari ve İskenderiye üzerinden olmuştur) haclarını söyleyebiliriz. Murâbıtlarla savaşmak zorunda kalan bir grup İspanyolu, Papa II. Urbain'in bir mektubu hacdan muaf tutuyor (Riant, *Inventaire*, 68; III. Victor'un mektubu , naklen aynı yazar, "Lettres historiques des Croisades", *Arch. Orient Lat.*, 1881, gerçekte bu mektup II. victor'dan Bizanslı Theodora'ya XI. asrın ortalarında yazılmıştır. Bunu Leib'in 1075'de Langres piskoposunun haccına mal etmesi doğru değildir. AASS'lerin hikâyesi, 17 Ağustos 443, ikinci Haçlı Seferinin çağdaşı gibi veriyor.

lar hac seyahatlerinin kaybolmadığını ispatlamaya yeterlidir; basitçe hac seyahatleri artık çoğunlukla denizden yapılıyordu. Orta Avrupa'dan gelen hacılar İstanbul'dan, Batılılar ise İtalyan limanlarından, özellikle de güneydekilerden itibaren deniz yolunu kullanıyorlardı. Suriye'nin Türklerce fethi limanları istisnai bir şekilde etkilemişti. Ama Türk fethinden sonraki bir tarihte Antakya'dan gelen bir Venedik gemisi örneğimiz var. Komşu ülkelerde haccı ticaretle birleştiren kendi hacılarının yararlanması için Amalfililerin yaptırdıkları yurtların, Türklerin hâkimiyetlerinde de tıpkı önceki dönemlerdeki gibi işlediği sanılıyor. Hatta Bizans himayesinin yok olması yerli Hıristiyanlar kadar Bizanslı olmayan hacılar için de faydalı olması imkânsız da değildir. Batılıların, çoğunlukla Haçlı seferleri sonrasına ait olarak yazdıkları kötü muameleler yanlıştır. Hacıların maruz kaldığı bu kötü yaklaşımlar bazen de gülümsetmektedir. Bu kötü davranışlar; bazen rakip mezheplerin liderlerince çıkarılan her zamanki dedikodular şeklinde söz konusu olmaktadır. Bazen de bu tür şikâyetler, Batılıların yönetilen devletin istekleri/emirleri üzerine hiçbir fikirleri olmadığını ispatlamaktadır. Meteliksiz bir şekilde Kutsal Kente ulaşmış olan hacıların giriş hakkını ödemekte sıkıntı çekmiş olmaları anlaşılır [bir durumdur] ama hacılar o kadar sıkıntıyı da Bizans İmparatorluğundan geçerken duyacaklardır ve burada [her ne hikmetse] hoşgörüsüzlüğün bir tezahürü görülmemektedir. Üstelik bize kadar ulaşmış olan en acıklı vaka, Kutsal Topraklara girmeleri parasızlık sebebiyle engellenen hacılarınkidir. Anjou Kontu Foulque Nerra'nın haccı ile aynı zamanda yaşanmış olan bu olay söz konusu bölgede Türklerin görünmesinden yaklaşık yetmiş yıl önce cereyan etmiştir. Müslüman veya Hıristiyan olsun Doğulu yazarların hiçbiri hacıların maruz kaldığı kötü muameleden bahsetmiyor. Frankların bir komşusu olan el-Azimi Haçlı Seferini izah için bu konuyu basitçe ima ederken, kesinlikle Frankların söylediğini referans almaktadır. Bu söylenilenleri ya bizzat kendisi duymuş

veya Doğu'ya gelmiş olan Frankların Tarihi (eser kayıptır) adlı kitabın yazarı Hamdan ibn Abdurrahim'den alınıştır. Böylesi bir izah bu son eserde muhtemelen sıkça kullanılıyordu. Duruma göre Haçlı prenslerinden biri veya diğerine atfedilen hac seyahatlerine bağlı efsaneler daha sonraları birkaç Doğulu Hıristiyan yazarların eserlerinde bulunacaktır. Elbette bunlar da Latin meslektaşlarından kaynaklanmaktadır[9].

9 Bakınız daha önce işaret edilen benim makalelerim.

3. Bölüm

BATI VE DOĞU İLE MÜNASEBETLERİ

Batı Avrupa felaketlerle dolu asırları yaşamıştı. Germen istilalarından yeni çıkan rejimler zorlukla ve yavaşça biraz istikrarlı teşkilat kurmuşlardı ki güney bölgelerinde, kısa bir süre sonra bütün Batı Akdeniz'i fethedecek olan Araplar zuhur etmişti. Fransa'da ve Almanya'da (Elbe'nin batısında) Karolenj İmparatorluğu henüz kurulmuştu ki Normanlar kuzeyden, Macarlar da doğudan gelmişlerdi. Baltık'tan Adriyatik'e doğu sınırları üzerine çöken ve hâlâ Hıristiyan uygarlığının dışında olan çeşitli Slav halklarından hiç konuşmayalım. Germen-Latin dünyasının bütününde bile kültür ve ekonomi seviyesi, heyecan verici çabalara rağmen, çok alt bir seviyeye düşmüştü. Kilise de bu kuralın dışında değildi. Her ne kadar o zaman Papalık orta İtalya'da bir toprağın sahibi olsa da, onuncu asırda öylesine derin bir çöküşü idrak ediyordu ki tarihçi kendisini daha sonraları ayağa kaldırabilecek birkaç geleneği hâlâ takip ediyor olmasına şaşırmaktadır. Karolenj imparatorları İtalya'yı küçültmüşler ve Alman çırakları da orayı kontrol ederek bu küçülmeye kendi tarzlarınca yardımcı olmuşlardı. Bununla birlikte onlar da İtalya'da yarı buçuk, dü-

zensiz bir şekilde egemen olmuşlardı. İsmen Bizans'ın bir mülkü olan Venedik onlardan kurtulmuştu. "Kilise Devletlerinin" güneyinde birkaç Lombard prensliği (Benevent, Salerne, v.b.) varlıklarını koruyorlardı. Güney İtalya'nın geri kalan kısmına gelince, Arap fethinden evvel Sicilya ile birlikte ismen Bizans'a bağlıydılar. Özellikle batı kıyı bölgelerinde Napoli ve Amalfi gibi faal kentler çevresinde birkaç "dukalık" Bizans'tan bağımsız olmuşlardı. dokuzuncu asırda ve onuncu yüzyılın başında, Calabre, Bari, v.b., yerlerden başlayan Arap akınlarına karşı güney İtalya'nın Hıristiyanları mücadele ederlerken, Amalfililerin çevredeki Müslüman devletleriyle fiilen çıkar ortaklığı vardı. Üstelik Amalfililer etkilerini daha sonra göreceğimiz üzere bu ortaklıktan ekonomik çıkar sağlamaya başlamışlardı.

Onuncu asır içinde istilalar durdu ve onbirinci yüzyılda durum gelişme kaydetti. Bütün ülkeleri gözden geçirmek gereksiz olacaktır. Fakat Akdeniz'deki konumunun bizim değerlendirmemiz bakımından farklı bir önem arz ettiği İtalya üzerine birkaç açıklamada bulunmak faydasız da olmayacaktır. İtalya dışında Batı'nın asıl gücünün "Kutsal İmparatorluk" olduğunu hatırlatmak yeterli olacaktır. Bu imparatorluk Almanya ile birlikte şu veya bu şekilde fiili olan bir hâkimiyeti Orta ve Kuzey İtalya üzerinde icra ediyordu. Küçülmüş Papalık ile göreceli bir işbirliği döneminden sonra İmparatorluk, artık daha ihtiraslı bir Kiliseyi karşısında bulmuştu ve bu durum iki iktidar arasında tam bir kopmayla sonuçlanmıştı. Bu ayrışmanın bazı sonuçlarını ileride göreceğiz. İmparatorluğun yanında Fransa krallıktan ziyade büyük senyörlüklerin bir bileşkesiydi. Bu senyörlükler arasında Normandiya, Flandre, Akitanya, Toulouse-Provence ve diğer bazı kontluk ve dukalıklar görülüyordu. Bir zamanlar Kuzey Batı Avrupa'daki bölgelerin hâkimlerinin varisleri olan Normanlar, şimdi Fransa'dan İngiltere'ye doğru yayılıyorlardı. Burayı 1066 yılında fethettiler. Güney İtalya'ya ilerleyen Normanları burada bir müddet takip

edeceğiz. Güneyin insanları ve Burgonyalılar Endülüs'e savaşmaya gidiyorlardı. Burada Kuzeyin küçük Hıristiyan devletleri sınırlarını biraz genişletmişlerdi ama parçalanmış halde bulunuyorlardı ve Müslüman komşularıyla tek başlarına boy ölçüşmeyi beceremiyorlardı. Sosyal bakımdan kelimenin gerçek anlamıyla feodal çağın her tarafta yaşandığı dönemdeyiz. Fakat bunun [feodalite] yanında, Kilise, teşkilat ve inanç olarak, uzun bir kıştan sonra uyanmaktadır ve biri ile diğeri arasındaki karşılıklı etkileşim, bir taraftan Kilise savaşın bazı formlarına meylederken diğer taraftan da gittikçe artan sayıda insanı dini yaşam ihtiyacına çevirmektedir. Bunların hepsi çok iyi biliniyor ve burada biraz sonra inceleyeceğimiz vakalarla bağlantısından dolayı sadece hatırlatma babından değiniyoruz.

Antik dönemden beri kesintisiz bir şekilde Doğu Akdeniz'de Bizans İmparatorluğu en azından Akdeniz'den Karadeniz'e ve Avrupa'dan Asya'ya geçiş için anahtar olan yerleri elinde tutuyordu veya şimdi tutmasa bile bir zamanlar hâkim olmuştu. Onuncu asırda ve on birinci asrın başında Bizans'ın ayağa kalktığı zamanlar olmuştu. Bu dönemlerde Bizans, ordularını Tuna'dan Ermenistan'a ve Suriye'ye yürütmüştü[1]. Bizans İmparatorluğu şimdi hem sosyal-iç problemler hem de Avrupa ve Asya'dan maruz kaldığı istilalardan dolayı zayıflamıştı. Avrupa ve Asya'da Türk asıllı halklar tıpkı kerpetenin çenesi gibi Bizans'ı sıkıştırıyorlardı. Bu halkların Kuzey doğudakileri putperest ve Anadolu'dakileri ise Müslüman'dı. Buna rağmen İstanbul ve Ege kıyılarındaki bölgeler hâlâ saygın bir siyasi güç olarak ayakta duruyordu. Onun prestiji ve maddi vasıtaları ticari ve kültürel önemi ile destekleniyordu. Bu güç şuuru Bizans Kilisesinin Papalık karşısında ihtiras ve ta-

1 İmparator İoannes Tzimiskes'in seferi bazen öncü haçlı seferi olarak görme isteği vardır bakınız yeni bir çalışma P. E. Walker, "The Crusade of John Tzimisces in the light of new Arabic evidences", *Byzantion*, 1977, s. 301-327; bakınız ayrıca s. 54.

leplerini arttırıyordu. Papalık da kendisininkileri büyütmekteydi. 1054 tarihinde daha önce bahsettiğimiz *schisma* patlak verecektir. Uzun zaman boyunca Slav korsanlarının hareket alanı olan, Bizans ile İtalya arasındaki Adriyatik şimdi özellikle Latin olan Hıristiyanlığın yörüngesine dâhil olmaktaydı. Faal bir rol oynamaksızın Slavlar en azından doğu hinterlandında Latin dünyası ile Bizans dünyası arasında ilişkileri artık tehlikeye sokmuyorlardı. Bizans İmparatorluğunun Kutsal İmparatorlukla temasları, bir takım iniş çıkışlardan sonra, artık göreceli bir şekilde barışçıl haldeydi ve bu ilişkiler ne biri ne de diğeri için büyük bir meşguliyet konusu oluşturmuyordu.

Bu kitapta, özellikle İtalya'daki Hıristiyan güçlerinin konumunu iyi anlamak önemlidir. On birinci asrın ikinci ve üçüncü çeyrekleri boyunca Normanlar, önce Bizans ve Lombardların elinden güney İtalya'yı fethetmişler sonra da Müslümanlardan Sicilya'yı almışlardı. Robert Guiscard ile birlikte İtalya topraklarına yerleştirilmiş olanlar zamanın şartlarına göre sıcak veya soğuk bir şekilde Bizans İmparatorluğu ile savaş halindeydiler. Bunlara karşı Bizans imparatorları Venedik'e dayanıyorlardı. Anadolu Türkler tarafından istila edildiğine göre, Sadece Venedik, Bizans'a gerekli donanmayı sağlayabilirdi. Bundan dolayı Venediklilere, 1082 veya 1084 yılında, sonraki dönemde ağır sonuçlar doğuracak olan bir imtiyaz ve tüm Bizans topraklarında geçerli olacak bir dizi avantajlar verildi[2]. Bunlar arasında tam bir hukuki muafiyet de bulunuyordu. Bu ayrıcalıklar Venediklileri ticari bakımdan, Amalfililer de dâhil olmak üzere muhtemel rakiplerinin üzerine çıkarıyordu. Bu zaman zarfında Sicilya'yı işgal eden Normanlar, Mağribli din

2 Bu tarihler için bakınız Francès, *Byzantinoslavica*, 1968. Bunun bir benzeri ne Bizans'ta ne de İslam devletinde bulunduğu sanılmıyor. Bir zamanlar Lopez ne söylemiş olursa olsun ve Çin, belki de Hindistan'daki benzer vakalarla bir bağ kurulması düşüncesi olmuş olsa da: durumların benzerliği açıklama olarak yeterlidir.

kardeşlerinden bir parça yardım almakta olan adanın Müslümanlarıyla savaş halinde olup, Bizans aleyhine bir yayılmaya kayıtsızdılar. Onlar daha çok gözlerini Müslüman düşmana doğru çevirmişlerdi. Fakat bu tavırları devam etmeyecekti. Sicilya'nın efendisi olan Normanların, artık hâkimiyetleri altına aldıkları Müslümanların desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Müslümanlar da bunu onlara vermeye hazırdılar çünkü Bedevi Hilâlîlerin istilasıyla parçalanmış olan Mağrib artık onlara yardım edemiyordu. Normanlar ve Mağriblilerin her ikisi de iyi komşuluk ilişkileri kurmak arzusundaydılar ve şartların izin verdiği ölçüde, ortak çıkar için ticareti ayakta tutmak istiyorlardı. Muhtemeledir ki Normanlar, Müslüman tebaalarının Mısırla uzun zamandan beri yürüttükleri ticareti devam ettirmelerini istiyorlardı[3].

Hıristiyan tarafında olduğu kadar Müslüman tarafında da bu davranış, daha savaşçı olan diğer unsurlarla çatışıyordu. Müslümanlar tarafında, hatırlayalım, Hilâlî istilasını takiben Mağrib hinterlandındaki ekonomik daralma, korsanlık faaliyetlerini teşvik edici olmuştu. Doğu Mağrib sahillerinden veya Sardes kıyılarında hâkim oldukları bazı ileri uç noktalarından hareket eden korsanlara katılmaya, Balear adaları veya İber yarımadasının Müslümanları tenezzül etmiyor da değillerdi. İtalyanlar bazen onlar bile hala korsanlık yapabiliyorlardı. Ama ekonomik kalkınma yaşadıkları dönemde, özellikle Batı Akdeniz'in güvenliğini candan istiyorlardı. Pisa bakımından da durum böyleydi. Daha az belirgin olmakla birlikte, Ceneviz için de aynı durum söz konusudur. Ceneviz 1088'de Ifrikiye'nin (Tunus) başkenti Mahdiya'ya karşı bir deniz seferi düzenlemiş ve burası alınmıştı. Normanlar sadece rakiplerinin gücünü kendi masraflarıyla arttırabilecek olan

3 O dönemde bir kısım Afrikalı Hıristiyan hâlâ mevcuttu. Onlar hakkında VII. Grégoire'ın mektubu ileride görülecek. Mağribin Yahudi ve Hıristiyan hekimleri Salerne tıp okulu kökenlidirler. Afrikalı Konstantin'in adı da oraya bağlıdır.

bu maceraya katılmamışlardı. Ve de Pisalılar, bu kadar uzakta bir fetihle kalıcı bir şekilde meşgul olmak durumunun dışındaydılar. Sicilya'nın Norman Dükü yardımcı olmayı reddedince kent yağmalandıktan sonra yeniden Müslümanların eline düştü[4]. Diğer taraftan Papalık, bilindiği gibi, isteyerek veya zorlanarak Alman imparatoruna karşı İtalya'da Normanlara dayanmayı seçmişti. O zaman Papalığın Müslümanlarla barışı salık verdiği görülmektedir. Haçlı Seferleri fikri ve politikasını geliştirecek olan da aynı papalıktır. Gerçi müteredditbir mizacı olan III. Victor, sonunda Mahdiya seferini kutsama kararını veriyor[5], ama bu kutsamanın saldırganlara yardımcı olması için artık çok geçtir. Daha önceki zamanlarda VII. Gregoire çok daha az önemsiz bir iş için Bougie'nin Müslüman prensine şahsen mektup yazmıştı. Hâlâ korunan bu mektupta Müslüman karşıtı kutsal savaş fikrinin ilk sahibi; mektubun muhatabı ve kendisinin aynı Tanrı'ya kendi tarzlarınca tapmakta olduklarını ve iyi komşular olarak yaşamak zorunda olduklarını açıkça söylüyor. Kuzey Afrika'da çok az Hıristiyan kalmıştır ve Papa bir çatışma durumunda çok az şey kazanmış olacaktır[6].

Haçlı Seferlerinden önce Akdeniz ticaretinin ne olduğu üzerine açık bir görüş sahibi olmak esastır. Güney Akdeniz'in yarısının Araplarca fethini, bir çöküşün takip etmiş olduğunu düşünenlerle ve Doğu ile Avrupa arasında ekonomik ilişkile-

4 *Past and present*, 1954, makale bizim *Tucobyzantina*, 2B'de yeniden basıldı.

5 *Aynı eser.*

6 C. Courtois, "Grégoire VII et l'Afrique du Nord", *Revue Historique*, 195, 1945; Lopez, "Le facteur économique dans la politique africaine des Papes", *Revue Historique*, 198, 1947. Bu dönemde sadece Bizans ordularında değil diğer bazı Müslüman ordularında da ücretli Frank askerler olacak veya belki de vardır; bir İbrani'ce kronik Kudüs'teki Türkmen Atsız'ın 1075'de Mısır'a saldırısı sırasında onun ordusunda bile Frank varlığına işaret ediyor.

rin uyanışının bu fethi takip etmiş olduğunu düşünenleri karşı karşıya getiren uzun çatışma biliniyor. Bazı zamanlar temasların olmuş olduğu kabul edilebilir. Ama bunlar kimi geçiş bölgeleriyle sınırlıdırlar. Adriyatik Denizi ve Yunanistan vasıtasıyla Venedik'in İstanbul ile Güney İtalya limanlarının Kuzey Afrika'nın yakınlarıyla, Müslüman İspanya'nın komşusu Batı ile ya da Bizans'ın çevresindeki halklarla temasları vardır. Fakat burada bu temaslar söz konusu olmayacaktır. Ticari mallar Doğu'dan Batı'ya bu tür karşılıklı temaslarla ve az bir ölçüde ama sınırlı bir hacimde ve birbirini takip eden etaplar halinde ulaşabiliyordu. X. yüzyılın bitimi öncesinde Müslüman Doğu ile Avrupa arasında doğrudan büyük ölçekli temasların olduğuna inanmak imkânsızdır[7]. O zaman sona eren dönemin önüne geçilemez hale gelecek olan bir değişimi başlatmış olması muhtemeldir. Antikçağda ve Batı'daki barbar istilalarının ertesine rastlayan dönemde bile Akdeniz'deki bağlantıları Doğulular özellikle de Suriyeliler yürütüyorlardı. Şimdi ise Doğulu Hıristiyanlar uzak Asya'daki ticaretle ilgilenmeye devam etmelerine karşın, denizden veya karadan artık Batı'ya gelmiyorlardı. Batı Akdeniz'in Müslümanları ve Yahudiler Doğu'ya gidiyorlardı. Daha sonra da onların yerini Batılı Hıristiyanlar alacaklardı[8].

Burada bizim için önemli olan nokta, durumun on birinci asırda, belki de onuncu asrın sonunda gerçekten de gelişmiş olmasıdır. Avrupa cenahında, istilalar sona ermiş ve nihayet nefes alabilmiş olan insanlar normal faaliyete girişebiliyorlardı. Müslüman tarafında ise, Mısır'ın Fatımîlerce fethi bir seri sonuçlar doğuruyordu. Kazançlar elde etmek ve sağlayacağı mallara sahip olmak için Fatımîler, bir nevi ekonomik faaliyeti zorunlu kılan bir "emper-

7 Cl. Cahen, *Islam and the Medieval West*, edit. Kh. Seman, New York, 1980 (Colloque 1975); bknz., E. Ashtor, içinde *Revue suisse d'Histoire*, 1977.

8 Bknz, yukarıda, s. 13, n. 4'de "rahdanites" konusu.

yalizm" uyguluyorlardı. Güneyin İtalyanları, bilhassa Amalfililerle ticari işler yürütmeye alışmış olan Fatımîlerin onları Doğu'ya cezp etmiş olmalarından şüphe edilemez. Onlar, Mağribîlilerin aracılığına bağlı olmayacakları için bunu memnuniyetle karşılamışlardı. Ama Kahire'de artık gösterişli bir sarayın varlığı memnuniyeti biraz gölgeliyordu. Son zamanlara kadar somut kaynak yokluğu sebebiyle bu konu üzerinde bir fikir sahibi olunamıyordu. Ama şimdi Kahire'de bulunan iki yüz kadar Amalfili tüccarla ilgili metin sayesinde bir fikir üretilebiliyor. Bu tüccarlar, 996 yılında Bizans'a karşı hazırlanan bir filonun yakılmasını müteakiben, orada bir kamu soruşturmasının kurbanı olmuşlardı[9]. Fakat Kahire'nin Geniza belgeleri (Arap-Yahudi özelliğinde) hadisenin çözümlendiğini ve ticari işlerin yeniden başladığını ispatlıyor. Doğu'daki komşularına karşı savaş halinde olan Fatımîler, kara ordularının silahlandırılması ve deniz seferleri için gerekli demir ve keresteyi başka türlü sağlayamazlardı[10]. Amalfililer, Mısır'a sağladıkları bu ticari ürünlerden ve belki aynı zamanda ve bazen de aynı sefer sırasında uğradıkları İstanbul'daki ticaretten daha büyük kazanç elde ediyorlardı[11]. Kay-

9 Cl. Cahen, içinde *Archivio Storico Napoletano*, 1954, yeniden basımı *Turcobyzantina*, 2 A.

10 Üstad Cevher'in mektuplarından biliyoruz ki daha Mısır'ın fethinden önce Fatımîler, Amalfi'ye gemiler sipariş etmiş olduklarını biliyoruz. Buna paralel olarak 971 yılında Bizans İmparatoru İoannes Tchzimiskes, tebaasına, (Amalfi ve Venedik de teoride ona bağlıydı), Müslümanlara (Burada sadece Mağribliler söz konusudur) demir ve kereste satmalarını yasaklamıştı.

11 Armando Citarella, "Patterns of Medieval Trade: the commerce of Amalfi before the Crusade", *Journal of Economic History*, 1968; Michel Balard, içinde *Travaux et Mémoires*, VI, 1976; Cl. Cahen, "Le commerce d'Amalfi avant, pendant et après la Croisade", *Comptes rendus des séances Acad. Inscriptions*, 1978; Goitein'in, Jacop Mann'ın *Jews in Fatimid Egypte*, 1977, s. XXVIII'deki yeni baskı önsözünde verdiği yeni referanslar. J. Star, *Jews and the Byzantin Empire*, s.

nakların doğru biçimde yorumlanması için Rum kelimesinin anlamını iyice somutlaştırmak önemlidir. Doğulular tarafından en geniş anlamıyla, terim, istisnai olarak zikredilen Amalfi veya diğer kentli olanları da dışlamaksızın yabancı Hıristiyan tüccarları ifade etmek için kullanılır. Etimolojik olarak terim Romalılara, yani o dönemin "Bizanslılarına" bağlanmaktadır. Ama gerçekte Mısır'da, duruma ve değerlendirilen zamana göre, bazen Hıristiyan yabancı tüccarların tamamını içine almakta ve bazen de, bir fark gözetmek istenildiği zaman Bizans İmparatorluğunun tebaaları Rum olarak adlandırılmaktadır. Onun tebaası içine hukuki olarak o dönemde güney İtalya'dakiler de girmekteydi. Buna karşın eski Karolenj İmparatorluğunun tebaası olmuş olan kuzey ve orta İtalya'dakiler "Franklar" tabiriyle anılıyordu. Bir kısım "Bizanslı" tüccarların Mısır'daki mevcudiyetini dışlamaksızın, XI. yüzyılda Mısır'da söz konusu olan Rumların aslen İtalyan olmalarından şüphe duyulmamalıdır. O dönemde güneyin İtalyanları kuzeydekilere üstün geliyorlardı ama bunun genel yaklaşım bakımından fazlaca bir önemi yoktur. Geniza kaynağının da ispatını mümkün kıldığı önemli olan durum: bir taraftan Rumların Mısır'a gelmeleri ve hemen orada ticaretin büyük unsurlarından biri olmaları, diğer taraftan da seyahati yapan aracılar değil, bizzat kendilerinin bu iş için Doğu'ya gelmiş olmalarıdır. XI. yüzyılda İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev'in, Suriye'nin Trablus'unda Müslüman ve Batılı Hıristiyan gemilerini görmüş

182'de Amalfili bir Hıristiyan'dan Doğu ile temasları dolayısıyla bahsediyor. Akdeniz'deki genel iletişim üzerine 1976'da Spolete'de yapılan ve 1977'de yayımlanan kolokyum. Güney İtalya ve Kuzey Afrika arasındaki ticari ilişkiler üzerine bir tanıklık *mancus* (Arapça *mankuş*) ve *tari* adlı bölge paralarında mevcut bulunmuştur. Akdeniz ticaretindeki genel gelişme hakkında, İbn Havka'ın düzenlenmiş yazmasındaki haritalar üzerine C. F. Beckingham'ın açıklamaları, içinde "Iran and Islam", *Memorial Minorsky*. İbn Havkal'a göre İtalyan kumaşları kendi döneminde Doğu'da meşhur idiler.

olması tesadüfi değildir[12]. Üstelik o dönemde Trablus'tan sadece Akdeniz'in Müslüman ülkelerine gemiler gidebilmekteydi. Batı'nın "Levant" ticaretini Haçlı Seferinin hemen sonrasında başlatmak isteyen gelenekçi fikrin ne kadar yanlış olduğu görülüyor[13]. İtalyan ticaretinin yeni sıçrayışının, daha önce bahsedilen Hint Okyanusu ve İran Körfezindeki ticaretin Kızıldeniz'e doğru yön değiştirmesine kısmen katkıda bulunduğu açıktır. Doğu Akdeniz'de ticaretin gelişmesi şüphesiz Fatımîler ve Bizans arasında iyi ilişkiler kurulmasından da istifade etmiştir.

Amalfililere Mısır'ın teveccühü, Mısır'dan tamamen dışlanmış olan Venedik'e Bizanslılarca bahşedilen imtiyazlarla daha da güçlenmiş olması muhtemeldir. XI. yüzyılın hemen ortasında Batı'nın Müslümanları Doğu'ya gitmek için bazen Hıristiyan gemilerine binmek zorunda kalıyorlardı[14].

Bu ticaretteki yükseliş kadar, ona paralel biçimde köle ticareti kaynaklarının neredeyse tamamen kaybolması dikkat çekicidir. XI. yüzyıldan önce, Müslümanların kendilerinin İspanya ve güney İtalya'ya yaptıkları akınlar sırasında topladıkları kölelerin dışında, Fransa Yahudileri tarafında İspanya'da ve Venedikliler tarafından da İtalya'da onlara başka kölelerde satılıyordu. O dönemin putperest Orta Avrupa ve Balkanlı halklarına (Çekler hariç) Slav adı [Esclave=köle'den geliyor] bu yüzden verilmiştir. 1000 yılı civarında Balkanlardaki, Orta ve Doğu Avrupa'daki Slavlar Hıristiyanlığa geçtiler. Böylece Hıristiyan ülkeleri vasıtasıyla buralardan köle temin edilmesi imkânsız hale geldi. Elbette Müslümanlar Doğu Avrupa, Orta Asya ve siyah Afrika pazarla-

12 Nasır-ı Hüsrev (1040'a doğru), terc. Schefer 66 ve 107, Kudüs'te Hıristiyan hacıların, Anadolu'lu Yahudilerin de varlığına imalar var.

13 S. D. Goitein, "Mediterraneen Trade preceding the Crusades", *Diogène*, 1957 ve *Mediterraneen Society*, I, 1967.

14 "Risâla d'Abu Salt", Bou Yahya'nın tezi, s. 268; *Zirides*, II, 714, not 5, hukukçu İbn Muhrîz'a göre.

rından kendilerine esirler temin etmeye devam ediyorlardı. Ama burada artık Avrupalı aracı yoktu. Batılı köle ticaretinin Doğu'ya kaymasını, Avrupa, bu ticaretin yerine zahire ticaretini ikame ederse telafi edebilirdi. Önceki yüzyıllarda böyle bir durum yaşanmışa benzemiyor. Artık Müslümanlar onların ülkesinde ihtiyaç duyabilecekleri kereste, demir ve ziftin büyük bir kısmını zahmetsizce bulabileceklerdi. Bu gelişmeler üzerine, onların acil ihtiyaçları olan ürünler için İtalyanlara başvurmayı artık alışkanlık haline getirmiş oldukları kesindir[15].

İtalyanlara gelince, onlar Doğu'dan çeşitli erzaklar getiriyorlardı. Suriye veya Mısır menşeli ürünlerden başka oraya transit gelen ürünler, bunların arasında da meşhur baharatları taşıyorlardı. Fakat işlevi farklı olan bu erzakları iki kategoriye ayırmak gerekiyor: bazı ürünler sarayların veya zengin ahalinin tüketimine sunulurken, diğerleri üretim sürecinde hammadde olarak kullanmak içindi. Buna hemen bir örnek şaptır. XII. yüzyılda şaptan daha çok bahsedeceğiz ama daha şimdiden uluslar arası ticaretteki önemi 1071 tarihli bir Venedik vesikası ve aynı dönemdeki bazı Geniza belgeleri tarafından ispatlanmaktadır. Antikçağdan beri Akdeniz'in kavşak çöl ülkelerinde bolca bulunan bu doğal mineral ürünü tekstil sanayi şapı boyacılıkta çözücü olarak kullanıyordu. Ortaçağ'ın Avrupa'sı bu bakımdan yaratıcı değildi. Fakat tekstil sanayi geliştiği ölçüde maden yatakları uzaklarda ve hatta bazen Hıristiyan olmayan topraklarda (XI. yüzyıl öncesinde İtalya'da, İspanya'da, Mağrib'te genellikle kısır ve yetersiz biçimde bulunuyordu) mevcut olan ticari ürünlere bağlı hale geliyordu. Şap bir süre sonra Flandre'da vazgeçilmez hale geldiyse bu fenomen oraya kadar ulaşmış demektir. Bu dönemde Bizans topraklarında bulunan şap uluslara arası ti-

15 M. lombard, "Arsenaux et bois de marine", *Le Navire*..... Colloque d'histoire maritime, Paris 1958, yeniden basımı içinde *Espaces et Réseaux*, 1978.

carette henüz bir rol oynamamaktadır. Ama bir müddet sonra bunun tersi olacaktır. XI. yüzyılın başlarına doğru, bir süre için, İtalyanların, Mısır'ın güneyinde Sahra'daki şaptan faydalanmaya başladıkları olmuştur. Bu şap o zamanlar Batı Akdeniz'de bilinenden daha çok ve iyi idi (XIV. yüzyılda Kilise devletlerinde keşfedilecek olan şap henüz bilinmiyordu). Şap muhtemelen bedeviler tarafından çıkartılıyor ve mali bir yükümlülük olarak devlete teslim ediliyordu. XI. yüzyılda Yahudi ve diğer tüccarlar onu devletten satın alıp İtalyan müşterilere tekrar pazarlıyorlardı. Bu yeni müşteri potansiyeli, önceki dönemde muhtemelen Mısır'da pek önemli olmayan ihracatı arttırmış ve hazine ve tüccarlara bol kazanç sağlamış olmalıdır. Burada oldukça geç bir dönemde doğruluğu ispatlanmış ilginç bir ekonomik bağlantı ile karşılaşıyoruz[16].

Arapların Sicilya ve Güney İtalya'da görünmelerinden beri, Amalfi'nin siyasetinin, onlarla uyumlu -dindaşlarının zararına- olduğu uzun zamandan beri biliniyor. Haçlı Seferleri öncesine ait olan Geniza metinlerinde, Rumların içerisinde adı zikredilen tek İtalyan kenti Amalfi'dir. Her ne kadar "Amalfililer" terimi bazı Amalfi kentinden olmayanları da kapsıyor olsa da bu deyim baskın bir şekilde bu kentli olanları ifade etmek için kullanılıyordu. Şüphesiz Geniza'da adı geçen tüccarların talihsizliğine bu metinlerin bilmediği birkaç tüccar sebebiyet vermiş olabilir: bu Venedik'in fiili gibi görünüyor. O'nun Müslüman Doğu ve aynı zamanda da yoğun bir şekilde Bizans ile ticaret yaptığına dair deliller vardır. Doğu'ya vatandaşlarını gönderen diğer İtalyan şehirlerinin hangileri olduğunu bilmeyi isterdik: belki bun-

16 C. Cahen, "L'alun avant Phocée", *Revue d'histoire économique*, 1963; Dirk Lange, "L'alun du Kawar, une exportation africaine vers l'Europe", Colloque sur *Le commerce caravanier à travers le Sahara*, Tripoli, 1979, çıkacak; Louis A. Christopher, "L'alun d'Egypte", *Bull. de la soc. de Géographie d'Egypte*, XXXVII, 1964.

lar Brindisi, Bari ve Pouilles limanları idi. Fakat şu iki örnek de dikkatli bir incelemeyi hak ediyor.

Birincisi Sicilyalıların durumudur. Adanın Normanlar tarafından fethinden önce, Müslüman Sicilya ile Mısır veya Suriye arasında oldukça önemli doğrudan bağlantılar mevcut olmuştu. 12. yüzyılda, Doğu'da "Sicilyalılarla" karşılaşıyoruz. Fakat Müslüman, Hıristiyan veya Musevi olup olmadıkları belli değil. Muhtemelen her üç dine de mensuptular; buna karşın onlar şimdi Normanların tebaasıydılar. Bu durum onların şöyle ya da böyle imtiyazlı durumlarını korumalarına engel olmamıştı. Şimdilik Sicilya ile Mısır arasında ticari bağın Norman fethi sırasında da devam ettiğini doğrulayabilecek durumda değilim, ama bunun izlerini bulacağız; her halükarda öyle görünüyor ki Haçlı Seferlerinden önce bazı temaslar çabucak kurulmuştu[17].

İkinci örnek durum Pisa ve Ceneviz limanlarınınkidir. Batı Akdeniz'de Pisa'nın faaliyeti kesindir ama hiçbir vesika, Haçlı Seferleri öncesinde Pisa gemilerinin Müslüman Doğu ile ticaret yaptığını şimdilik doğrulamaya imkân vermediği gibi bunun varlığını inkâr da etmiyor. Ceneviz'e gelince şimdiye kadar çok az kesinleşen ve istisnai olan iki veya üç kaynak Geniza'nın sağladığı daha net olan diğer bazı delillerle tamamlanabilirler. Haçlı Seferlerinden hemen sonra Mısır'da çok sayıda Cenevizli tüccarlara rastlıyor olmamız ve bir zaman Suriye sahillerindeki Frank fetihlerinde hemşerilerine katılmaları onları şüpheli kılmaktadır. Bütün bu veriler onların bu yola bir zamandan beri alışkın oldukları intibaını veriyor. Ne olursa olsun, varlıkları dikkat çekse de bu Ceneviz varlığının, gemilerle hâlâ sıkça seyahat eden Amalfilileri gölgede bırakacak orana ulaşmış olması çok az ihtimal dâhilindedir. Bazı kaynaklarca doğrulanan Venediklilerin zuhuru çok daha muhtemeldir ve 1071'le birlikte onların şap ticaretinde dikkate değer

17 *Minhadj* (bakınız bibliyografya) Sardes'lilardan bahsediyor. Onlar için başka bir şey söyleyemiyoruz.

bir rol oynadıkları görünüyor. Bununla birlikte muhtemelen Venedikliler esas gayretlerini Bizans İmparatorluğu üzerine yöneltmişlerdir. Onlar, Bizans vasıtasıyla da Antakya'ya da ulaşmışlardı. Tesadüfi bir belge bize gösteriyor ki Antakya'nın Kutalmış oğlu Süleyman'ın eline düşmesinden sonra bile Venedikliler buraya seyahat ediyorlardı. Aynı belge bazı bakımlardan Süleyman'ı Bizans İmparatorunun vekili sayılabileceğini de gösteriyor.

Sonuç itibarıyla, Güney İtalya'nın hâlâ baskın olan rolü saklı kalmak kaydıyla, XI. yüzyıl Akdeniz ticareti çok daha zengin arşiv belgelerinin bize açıklayacağı XII. yüzyıldaki ticarete benzediği görünüyor.

∴

Müslümanlara karşı ilk çarpışmaları İspanya veya İtalya'daki yakın komşuları başlatmışlardı. Bunlar rakiplerini doğrudan veya savaş esirleri vasıtasıyla veyahut ta İslam hukuku altında yaşayan Hıristiyan dindaşlarının aracılığıyla iyi tanıyor olmalıydılar. Ve de daha önce gördüğümüz gibi onların Müslümanlarla birlikte barış içinde ortak yaşamı paylaştıkları yerler ve zamanlar da olmuştu[18]. Batı Hıristiyanlığı ile İslam'ı karşı karşıya getiren düşmanlığın yeni niteliklerinden biri, Alpler ve Pireneler'in ötesinden gelen ve İslam'la doğrudan hiçbir tecrübesi olamamış savaşçıların müdahaleleridir. On ikinci asırdaki büyük temaslardan önce, bu insanlar İslam hakkında ne biliyorlardı? Haçlı Seferleriyle açılan çarpışmanın yeni şartlarını anlamaya bu soru yardımcı olabilir.

Bizans veya Latin kökenli Hıristiyan Avrupa'nın Müslüman dünyasıyla mukayese edilebilecek ölçüde, dinlerin birlikteliği üzerine herhangi bir tecrübe yapmaya imkânı çok az olmuştu. Bizans ve Latin Kiliselerine bağlı Hıristiyanların "dinsiz" komşuları vardı. Bu Hıristiyanlar siyasi ve misyoner faaliyetiyle veya muhtemelen

18 Bkmz., s. 43'de Cid'in söylediği.

Germen dünyasından başlayarak, kılıç zoruyla putperestlere din değiştirtmeye çabalıyorlardı. Yeniden fethettikleriyle orantılı bir şekilde Bizanslılar, Anadolu'da başka ibadet şekilleri olan Hıristiyanları, Ermenileri ve Süryanileri buluyorlardı. IX. yüzyılda Bizanslılar Paulicienleri tehcir etmişler veya kılıçtan geçirmişlerdi. Daha sonra Bulgarların ülkesinde Paulicienlerin mirasçılarıyla karşılaşacaklardı. Söz konusu olanlar Manikheistlerdir ki Müslümanlar da kendi topraklarına yerleşen bunların akrabalarına şiddetle muamele etmişlerdi ve Batılılar daha sonra kendilerinkine (Albigeois) eşi görülmemiş bir acımasızlıkla davranacaklardı. El-Cezire veya Suriye'nin köşelerinde Bizanslılar bazı Müslüman grupları bünyelerine katmışlardı ama bunlar yarı otonom vaziyette kalmışlar ve İmparatorluğu gerçekten ait olmamışlardı[19]. Batılı Hıristiyan devletlere entegre olmuş Müslümanların sayısı, XI. yüzyılın ortalarından önce, hala önemsiz idi. Herkesin muntazaman karşılaştığı tek heterodoks grup, sayısı az ama her zaman ve her yerde mevcut Musevilerdi. Bunlar Batı'da bir ölçüde kırsal alanda faaliyetlerde bulunuyorlardı ama hemen her yerde, Müslüman dünyasında da olduğu gibi, ticaret ve zanaat alanında özel bir rol oynuyorlardı[20]. Ananevi bir şekilde Bizans'ta hor görülen Musevilerin, Batı'da ve Papalık devletlerinde kötüye çıkmış adlarına rağmen, neredeyse normal ve toplumdan tam manasıyla kopmamış olan bir durumları vardı. Fakat yaklaşık 1000 yılından başlayarak bir sertleşme tespit ediliyor. Bu belki de sosyo-ekonomik konjonktüre, daha direkt bir şekilde ise zamanın anlayışı içinde, kendini mücadeleci bir imanın gelişmesine veren dini değişime bağlıdır. Konumuz için ayrı bir önem taşıyan nokta, birkaç Fransız kentinde, Sanki Hâkim Hıristiyan ve Yahudiler arasında ayrım gözetmeden kıyım yapmış gibi, Yahudilerin Doğu'da Hâkim'in kı-

19 Julia Gauss, "Toleranz und intoleranz zwischen Christen und Muslimen in der Zeit for der Kreuzzüge", *Saeculum*, 19, 1968, s. 362-389.

20 A. Sharf, *Byzantine Jewry*, 1971.

yımlarını tahrik etmiş olmakla suçlanmalarıdır. Batı'daki değişim ve bu kıyım arasındaki eş zamanlılık tamamen rastlantıdan ibarettir. Zira istisnai bir hadise söz konusudur. Daha sonra bahsedeceğimiz üzere İslam'da da sertlik olacaktır. Fakat Batı'daki sertleşme Haçlı Seferi propagandası sırasında Rhenanes bölgelerinde ve Güney Fransa'nın diğer yörelerinde katliamlar işlenmesiyle sonuçlanacaktır.

On birinci asrın ortasından itibaren iki özgün toplum – ama Haçlı Seferine tam bir şekilde katılmayacak olan – Müslüman tebaanın entegrasyonunu ilk defa tecrübe ettiler: Bunlar; çöküş döneminde olan Müslüman devletlerin elinden yeniden alınan Orta İspanya toplumu ve Normanlar tarafından fethedilen Sicilya toplumudur. Her ikisinde de nüanslara rağmen o zamanın müsamahaya dayalı ortamı mevcuttu ve Hıristiyan efendilerine bağlı Müslüman tebaanın rolü Hıristiyanlar için de önemliydi. Bunlar da onları beğeniyorlardı. Hatırlamak eğlenceli olacaktır ki sonraki dönemde yanlış yorumlama Müslümanların bir düşmanı Rodrigue'i Cid yapmıştı. Oysaki tarihi şahsiyet olarak her iki dinden tebaasınca sevilen Valence senyörü, Hıristiyan rakiplerine karşı Müslüman komşularıyla yeri geldikçe ittifak yapmaktan çekinmiyordu. Onun dul eşi Murâbıtların ilerleyişi karşısında boyun eğecektir, bunlar diğer yabancılara karşı mücadele etmek için çağrılmış olan yabancılardır, dolayısıyla açıklanmış olan anlayışa da yabancıdırlar.

Doğrusu, çarpışmak için çarpışmanın ne olduğunu bilmeye hiçte ihtiyaç yoktur. On ikinci asırda, İkinci Haçlı Seferinin düzenleyicisi Saint Bernard ile Kuran'ın Latince'ye çevrilmesini ilk defa düşünen Pierre le Venerable'ın mektuplaşmasında edilen bir kelimenin muhtemel tavırların çatışması için yeterli olacağı görülecektir. Tanıma ihtiyacı hiç yoktur veya çok fazla tanımamak belki de daha iyidir: mücadeleye anlam veren bir veya iki temel zorlama fikrin zihinde yinede olması gerekir mi? Önemli olan o

zaman düşmanın adetleri üzerine bilgi yoktur, buna sahip olanlar sadece sınırlarda yaşayanlar veya azınlık durumunda olanlardır. Avrupa'nın [amacı] uyum sağlamayı denemek maksadıyla yavaş yavaş büyük değer atfedeceği, [Müslüman] kültürü üzerine bilgi sahibi olmak değildi. Ama [Avrupa'nın amacı] mücadele ettiği [konu] üzerine, yani onun "hatası", temel ahlak bozukluğu, bir kelimeyle onun dini hakkında bilgi sahibi olmaktır. O halde on birinci asrın sonundan önceki dönemlerde Avrupa İslam dini üzerine ne biliyordu?

Doğal olarak farklı bakışları birbirinden ayırt etmek gerekir. Batılı vakanüvislerin çoğunluğu İspanya'da, İtalya'da istisnai bir şekilde de Doğu'da, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki savaşları dışa vuran kimi vakaları tanıyorlardı. Ama burada söz konusu olanlar başka hiçbir bilgi sağlamayan askeri vakalardır ve ben sanmıyorum ki incelenen dönemde, Almanları ve İngilizleri hesaba katmayalım bile, tek bir Fransız kroniği Muhammed adını yazmış olsun. Bununla birlikte Karolenj bir ilahiyatçı Onu Antechrist yaptığına göre, O yeterince tanınmış olmalıydı. Ama vakanüvisler ve de diğer başka bir yazarların onun hakkında bilgilenme ihtiyacı içinde oldukları sanılmıyor.

Gerçi, hacılar Kudüs'e gitmek için Müslüman dünyasının içine girmişlerdi ama bunlardan yalnızca birkaç tanesinin hikâyesine sahibiz. Bunlardan hikâyesinin çokça tanınıp tanınmadığı bilinmeyen sadece Keşiş Bernard (865'e doğru) Hıristiyanlığın Kutsal Yerlerini ilgilendirenlerin haricinde başka şeyleri de not ediyor; diğer hikâyelerin hepsinde sanki [Müslüman] çevre yokmuşçasına her şey olup bitiyor. Karolenjler veya Alman İmparatorları nezdindeki bazı elçiler veya Berthe de Toscane[21] nezdinde, Mağribî elçi ve de özellikle İtalya'da, Amalfi ve Venedikli tüccarlar, birkaç

21 Levi della Vida, "La corrispondenza di Berta di Toscana col callifo Muktafi" (Momammed Hamidullah'ın keşfettiği bir vesikaya göre), *Rivista Storica italiana*, LXVI, 1954.

Musevi de, bazı şeyleri anlatmış olmalıdırlar. Bunun [İslamın ve Peygamberinin] çok az kimseyi ilgilendirmiş olduğuna inanmak gerekir, zira onlar üzerine hiçbir şey not edilmemiştir. Haçlı Seferinin ertesinde bile, bir ilmi şahsiyet ve Guibert de Nogent'un casusluluğunun yazarı, Muhammed hakkında öğrenilebilecek hiçbir şey yoktur demek zorunda kalacaktır[22].

Doğunun Hıristiyanlarının İslam üzerine nasıl bilgilenme isteğinde olduklarını görmüştük[23]. Öyle görünüyor ki Batı Hıristiyanları Müslümanları incelemeyi hiçbir zaman düşünmüyorlardı. Hatta [Müslümanlar üzerine] doğru ya da yanlış bilgilerin kaydedilmekte olduğu kitaplar bile Batıda bilinmiyordu. Burada sadece sözlü dedikodular baş gösteriyordu. İtalya'da İslam ülkelerinden doğrudan edinilmiş bilgiler olmamasından dolayı Kütüphaneci Anastase Bizanslı Theophane'ın vakayinamesini tercüme etmişti. Bu eserin bir bölümü Hz. Muhammed'e ayrılmıştı. Haçlı Seferi öncesinde neredeyse bütün bilinenleri işte bu bölüm oluşturuyordu. Bu tercüme sonraki vakanüvislerce tanınmıştı ama İtalya dışında onlardan hiçbiri Haçlı Seferi öncesinden görünmüyordu. Bu durumda Roma'da Arapların gelenekleri, Hz. Muhammed'in gençliği ve evliliği, Yahudi ve Hıristiyanlarla temasıyla edinebilmiş olduğu dini bilgisi üzerine bazı temel bilgiler bulunabiliyordu. Onun saralı/çılgın olduğunu, İstanbul'dan sürgün edilen bir keşişin ona, karısını teselli etmek için krizlerini peygamberliğin bir işareti olarak sunmayı tavsiye ettiğini, daha sonraları Hıristiyanlık kiniyle Yahudilerin teşvik ettikleri düşünmek.... Yine O'nun kutsal savaşı emrettiği bilinebilir mi? Nihayetin de Venüs'e taptığı tasavvur edilebilir mi?.... Papalığa ulaşmış olan doğulu kaynaktan başka hiçbir şey tahmin etmeye imkan vermez. VII. Gregoire'ın

22 M. Th. d'Alverny, içinde *Settimane di Spolete*, 1964 (1965'de yayımlandı); Rodinson, onun makalesi *La fascination de l'Islam*, 1981'de yeniden yayımlandı; Norman Daniel, *"Islam"*.

23 Bakınız s. 19.

Bougie prensine yazdığı mektubunda, aynı Tanrıya inanmayı ve iki dinin de İbrahim geleneğinden geldiğini ifade etmesi doğrudur. Bu oldukça dikkat çekici; ama Müslümanların posta güvercinleri ve hamamları gibi kurumlarını incelemiş olmasına rağmen Geoffroy Malaterra Müslümanların Hz. Muhammed'in bir putuna taptıklarına kanidir.

Nesiller boyunca Müslümanlarla iç içe yaşamış olan İspanya Hıristiyanlarının İslam'ın ne olduğunu en iyi bilenler olması gerektiği elbette düşünülecektir. Fakat buraya kadar, bildiğim kadarıyla, sadece tek bir önemli kaynağa, Euloge'un metnine işaret edilmiştir. Onun da uzlaşmaz "Cordoue şehitleri"[24] ruhban çevresinden (IX. asırda istisnai bir topluluk) çıkmış olmak gibi bir defosu vardır. En azından İspanya'daki Müslüman karşıtı polemikte anlatılanlar Muhammed'in ne olduğu üzerine bizi bilgilendiriyor. İslam'dan ve Peygamberinden bahsetmek için Euloge'un hiçbir Müslüman kaynağına ne de Müslüman muhitinde yazılmış Hıristiyan metnine başvurmaması, buna karşın nereden geldiği bilinmeyen bir yazma eseri Pampelune'da yani iki din arasındaki siyasi savaş bölgesinde okunmuş olması manidardır. Ondan Hz. Muhammed'in imparator Herakleios'un 7. yılında ve İspanya takviminde 656 yılında -Bu daha sonra bahsedeceğimiz Anonim Cordoue kronolojisidir- ortaya çıktığını öğreniyoruz. Euloge'un nutkunu cilalayan hakaret türü ifadeleri bir yana bırakırsak, onun eserinde Peygamberin gençliği, dul bir hanımın hizmetinde tüccarlığını, Hıristiyan toplantılarına katılması ve böylece "ilkel Araplara" âlim gibi göründüğünü okuyoruz. "Hırsından yanan bir vaziyette ve barbar hukukuna göre o patronu kadınla evlendi". Daha sonra melek Cebrail olduğu iddiasıyla altın ağzını gösteren akbaba kılığında şeytanın ona göründüğünü yazıyor. Hz. Muhammed o zaman görünüşte mantıklı şeyler öğütlemeye başladı: gökyüzündeki cisimsiz tek bir Tanrıya tapmak, putları terk etmek, kâfirlere

24 Cordoue şehitlerini Sakson kadın ozan Hrotswitha'dan tanımıyor. Bakınız, E. Cerulli, *Studia Islamica*, XXXII, 1970, s. 69-76.

karşı savaşmak. Bunun üzerine Araplar, İmparatorun kardeşini öldürdüler ve Şam'ı aldılar (Anonyme de Courdoue'da da kronolojik yanlışlıklar bulunuyor). Hafızalarda kalıcı olması için Hz. Muhammed, kırmızı inek, örümcek, çavuşkuşu, kurbağa, hatta Yusuf, Zekeriya, Hz. Meryem üzerine hikâyeler yazdı. O, yakını Zeyd'in karısını aldı. Peygamberinin günah işlemesine engel olmak için Zeyd, onu ona vermişti. Bunun üzerine o ölüyor, O üçüncü günü onu yeniden dirilteceği haberini verdi. Şahitler hiçbir şey görmeyince, yeniden dirilmenin kendi varlıklarından dolayı gerçekleşmemiş olmasından korkarak cesedi gözlemlemeyi bırakıyorlar: işte o zaman, köpekler cesedi yiyorlar, bundan dolayı da bütün köpeklerin öldürülmesi emrediliyor. Yazar bundan çok daha fazlasını anlatabileceğini eğer .... v.s. diyerek tamamlıyor.

Bu izahatta, bazı orijinal ayrıntılar yanında, küçük nüanslarla doğunun münazara yazını tarafından yayılmış ayaküstü anlatılan rivayetler ve sure isimleriyle ima edilen Kuran biliniyordu. İspanya'nın Araplarca fethinden kırk yıl sonra, kısmen Doğu'dan gelen bilgilerden yola çıkılarak yazılan Cordue'nun Anonim Kroniğinde ise üslup çok daha tarafsızdır. Bütün Ortaçağ boyunca bu kronik İspanyol ruhani çevreleri arasında tanınıyor olmalıydı ama İslam Peygamberi üzerine söylediği, Euloge'un bölümüyle kıyaslamak için çok kısa idi.

İtalya ve İspanya'da eğer "bilimin" durumu bu halde ise bu hikâyelerin bile bilinmediği Alplerin ve Pirenelerin ötesindeki bilimin ne halde olduğunu düşünebiliriz. İstisnai bir şekilde Gadre-Freinet'nin "Maures"larıyla bir adamın temasları olmuştu. Murâbıtlara esir düşmüş olan Saint-Maieul de Cluny, onlardan Müslümanların, Hıristiyanlar ve Musevilerin peygamberlerini yücelttiklerini, İbrahim'in soyuna saygı gösterdiklerini öğrenebilirdi. Bourgogne'lu Cluny tarikat üyesi vakanüvis Raoul Glaber'in dindaşlarına anlattığı da bunlardır. Aynı yazar Halife Hâkim'in kıyımından da haberdardı ve Avrupalı Yahudilerin Müslüman dünyasıyla geliştirdikleri

ilişkileri biliyordu. Bu ilişkiler için Orléans'lı Yahudilerinki gibi diyordu. Orléanslı Yahudiler, daha önce görüldüğü üzere, Halifeyi bir Hıristiyan fethinden korkutarak katliam yapma fikrini aşılamış olmakla suçlanmışlardı (Bu imalı anlatım ilginçtir, geçmişteki Bizans zaferlerin veya Bourgonyalıların İspanya'da yeni başlattıkları savaşları içeriyor mu yoksa ima ediyor mu belli değil). Daha önceki dönemlerde bazı hacılar; İngiliz Arculf (670'e doğru) ve Willibald (725'e doğru), daha sonra Fransız Bernard de Corbie (865'e doğru) Doğu'ya yolculuğun şartları hakkında yalın bilgileri pekala vermişlerdi. Ama sadece birinci şahsın verdiği bilgilerde, Bede le Venerable tarafından yeniden istinsah edilmesinden dolayı biraz açıklık vardır. Ve sadece sonuncu şahıs biraz Müslümanlar hakkında bahsetmiştir. Vakanüvis Fredegaire Müslüman tarihini sadece Batı'daki fetihlerden tanımaktaydı; bununla birlikte doğu menşeli haberler kendisine ulaşmıştı ve de sekizinci asırla birlikte o Türklere dikkat çekiyordu[25]. Buradan da belki, Agar ve Sarah'a [Hâcer ve Sara göre Agrenler/Sarazenler'in etimoloji üzerine değerlendirmeleri. Heraclius'un Dagobert'e yazmış olduğu bir mektup vasıtasıyla kehaneti öğrendiğini söylüyor. Bu kehanete göre İmparatorluk (Bizans) sünnetli bir kavim tarafından yıkılacaktı (Dagobert'in Hayatı'nı on birinci asırda telif etmiş olan yazar, bu sebepten dolayı, imparator gibi bu prensin de Yahudileri sürgün etmiş olacağını söylüyor). Öyle görünüyor ki Mısır'ın Kıptilerine kadar çıkan hikâye, hacılar tarafından taşınmış fakat yazar tarafından Fransa'da ve İstanbul'da Yahudilerin resmi kıyımıyla ilişkilendirilmiştir. XI. yüzyılın sonuna kadar olanın hepsi budur. Bu yüzyılda ilk destansı şarkıların yazarları bazı karanlık formüller üzerinden muhtemelen yanlış yorumlamalarla, Müslümanların Apollon, "Mahon" ve Tervagant'an oluşan teslise tapmakta olduklarına inanıyorlardı...

25 Cl. Cahen, "Frédégaire et les Turcs", *Mélanges Perroy*, 1973; S. Runciman, "Europe and the Turcs"adlı makalesinde, "The Early Middle Ages", Asiatic Rewiew, 1932, bu meseleyle ilgilenmiyor.

Hiç şüphesiz XI. yüzyılda, hac ziyaretlerinin gelişmesinin çok az şeyi değiştirmiş olduğu düşünülebilir. Hildebert de Lavardun adlı kimse tarafından Hz. Muhammed'e ithaf edilmiş ve uzun zaman Birinci Haçlı Seferi sonrasına ait sayılan destansı ve ayrıntılı şiir konuyla ilgili veriler içermekteydi. Fakat yakın zamanlarda bu şiirin Haçlı Seferi öncesine ait olduğu fikri destek bulmuştur. Hiçbir unsurunun ispat edici özelliği olmayan bir söyleme müdahale etme yeteneğim yoktur. Sadece şurası doğrudur ki bu şiir, her ne kadar 1100'e doğru mevcutsa da, benim bildiğime göre, hiçbir yerde tanınmıyordu ve Guibert de Nogent gibi dönemin âlimi de şiiri bilmiyordu. Bundan ötesi sonuçsuz bir merak olacaktır ve [Guibert'in] bu sessizliğini dosyaya konulması gereken bir delil olarak değerlendiriyorum[26]. Fransa'da özellikle de Kuzey Fransa'da hiç kimsenin ne Hz. Muhammed ne de İslam üzerine bir fikri yoktu ve daha genel bir şekilde İspanya'ya göre zihinlerde somut bir Müslüman dünyası da yoktu. Birinci Haçlı Seferinin bazı anlatılarında genel olarak Müslümanların bütün ülkelerini ifade eden kelime Hispanie'dir[27].

Bütün bunlar Haçlı Seferinin çıkacağı çevrelerde "düşman" üzerine malumatın çok önemsiz ve saçma olduğunu göstermektedir[28]. Efsanenin daha sonraları bazen Godefroy de Bouillon bazen de Raymond de Saint-Gilles'e atfedilen hac yolculukları da uydurmadır[29]. Sadece belki de Bohémond de Tarente bir şeyler ifade etmektedir.

---

26 Hildebert de Lavardun=Embrico de Mayence; bu sonuncu için bkmz., Cambier, *Latomus*, XVI, 1957.

27 "*Hispania*" Robert de Flandre'ın mektubunda ve anonim *Gesta Francorum*'da bulunmaktadır.

28 İtalya'da Bizanslı Ermenilerin varlığına (Dédéyan, Colloque de Dijon, *Occident et Orient au Xe siècle*, 1978) ve hac seyahatlerine rağmen Batılıların Doğulu Kiliseler üzerine daha açık bir fikir sahibi oldukları da sanılmamalıdır.

29 İşte bu dönemdedir ki Charlemagne'ın hac efsanesi türemiştir.

Batı hakkında Doğuluların cahilliği bu durum karşısında daha az ciddiyet kesp eder. Her şeye rağmen Batılıların Doğu hakkındaki bilgisizlikleriyle bir karşılaştırma yapmak için madalyonun öteki yüzüne de bakmak gerekir. Eğer söyleme cüreti gösterilirse; bu pek de az göz kamaştıran halde değildi. Çıkış noktası Doğu olan Latin-Germen Avrupa'sı ile ticari ilişkilerin zayıflığının bu bakımdan manidar olduğu not edilmişti[30].

Müslümanlara gelince, Haçlı Seferleri öncesinde, Roma üzerine yarı efsanevi rivayetler ve İtalyan yarımadası hakkında birkaç veri dışında, onların tarih veya coğrafya literatürleri antik dönem (Ptolémée) veya hispano-Arap kaynağından başka hiçbir şey içermiyordu. Üstelik hispano-Arap kaynağı denilince söz konusu olan X. yüzyılda Arapça konuşan bir Yahudi seyyahın hikâyeleridir. Bu hikâyeler bir yüzyıl sonra Mağribli el-Bekrî tarafından Doğu'ya taşınmıştı ve bizim bilgimize göre on üçüncü asrın sonunda da el-Kazvinî tarafından kullanılmıştı[31]. Haçlı Seferlerinin en yoğun biçimde yaşandığı dönemde bile sadece Arapça iki eser Hıristiyan Batı üzerine bilgi birikiminden faydalanma kaygısı taşıyacaktır. Bunlardan biri, XII. yüzyılda Sicilya Normanlarının egemenliğinde yaşayan el-İdrisî'dir. Diğeri ise Doğu'ya göç etmiş olan İspanyalı Müslüman İbn Sa'îd el-Endülüsî'dir. Bu istisnalar da [karşılıklı ilgisizlik-bilgisizlik] kuralının geçerliliğini ispatlamaktadır. 950 yılı civarında kısa bir bölümde biraz bilgi yazmış olan Mesûdî[32] dışında, 1300 yılına, doğru çok dinli ve toplumlu Moğol İmparatorluğunun Yahudi dönmesi veziri Reşideddin, "Frankla-

30 Ender biçimde görülen elçilik heyetlerinden başka Batı Avrupa'da Bizanslı seyyah ve tüccarlar bile çokça tanınmıyor.

31 Bu seyyahtan yapılan benzer alıntılar ve farklı başlıklarla zikredilenleri T. Kowalski, *Relacja Ibrahima b. Ja'kuba z podrozy do krajow slowianskich w prekazie al-Bekriego*, Cracovie, 1946'da toplanmıştır.

32 B. Lewis, "The muslim discovery of Europe", *B.S.O.A.S.*, 1957, XX; Ign. Guidi, "L'Europa occidentale negli Antiqui geografi Arabi", *Florilegium M. De Vogué*, 1909, s. 263-269.

rın" geçmişi üzerine bir şeyler öğrenme çabası gösterecektir. Bir de günümüze kadar benzeri bulunmayacak olan belki köken olarak Ermeni asıllı Polonyalı bir rahibin Latince kroniği vasıtasıyla bazı şeyleri öğrenmek zahmetinde bulunulmuştu.

İnanç bakımından, Müslümanların Hıristiyanlık üzerine bildiklerini hangi yolla elde ettikleri görülmüştü. Bu bilgiler daha ziyade kendi Hıristiyan tebaaları ve komşuları Bizanslılar vasıtasıyla geliyordu. Latin Hıristiyanlığından, Haçlı Seferinin en yoğun döneminde bile hiçbir şey öğrenilmemiştir.

Siyasi parçalanmaya rağmen, Hıristiyanlık ve İslam, genellikle birbirlerini karşı karşıya getiren ve birbirlerini farklı kılan özgün karakterlerinin bilincindeydiler. Çeşitli Hıristiyan Kiliseleri arasındaki çatışmalar ve Doğulu Kiliselerin kendi içlerine kapanmaları bu bilinci yinede sınırlamaktaydı. Ortalama bir Avrupalı için; prensipte Bizans Kilisesi Roma'ya bağlıydı. Dogma bakımından Roma Kilisesinden ayrı olan ve yabancı müdahiller tarafından himaye edilen Doğulu Kiliselerin, Müslüman hâkimiyetindeyken Roma ile temas kurmanın yollarını aradıkları sanılmamalıdır. Haçlı Seferinden çok az önce sadece bir Ermeni Katolikosu [patriği] Bizans'a karşı bunu yapmıştı ve onun da askeri yardım talebi de yoktu. Müslümanlar arasında, kendi ümmetlerine yönelik olarak parasal dayanışma bilinci [zekât] çeşitli mezhep farklılıklarına ve her türlü resmi yetkinin mevcut olmamasına rağmen, çok güçlüydü. Hukuk, Darü'l-İslam saydığı ve orada *zimmilerin* himaye edildiği topraklarla, kâfirlere karşı *cihad* kanunlarının geçerli olduğu dış topraklar arasında fark gözetiyordu.

∴

Kutsal Topraklara hac seyahati müminlerin hafızasına diğer hadiselerle birlikte İsa'nın çektikleri çileleri kazıyordu. Böyle bir olayın hacıları için güçlü bir manevi değer taşıdığı anlaşılıyor. Fa-

kat bundan daha fazlası da vardı. Yaygın anlayış Kutsal Yerlere ve reliques [röliklere] kendi öz niteliklerine bir değer atfediyor, onları günahların bağışlayıcısı, hastalıktan uzaklaştıran, duaları kabul ettiren vasıtalar olarak kabul ediyordu. Ayrıca bir yerin hac mekânı olarak tespiti mutlaka tarihi hatıraların çokça olmasına bağlanmaması da son derece dikkat çekicidir. Başlangıçta beklenmedik falan mucizenin ünü Saint-Jacques-de-Compostelle'i hac yeri yapmıştı. Burası Kudüs'ün dengi bile değildi ve üstelik kutsal metinlerde anlatılan hiçbir olay da burada cereyan etmemişti. Şüphesiz keşişlerinin bunu yapmasını becermeleri sayesinde burası hac yeri olmuştu. Ayrıca şunu da vurgulamak gerekir ki müminlerin zihninde siyasi güç ile ruhani güç hiçbir zaman birbirine karıştırılmamıştır. Kayda değer hac yeri bile olmayan Roma'nın dini yüceliği prensibine Batı'da itiraz edilmiyordu. Buna karşın Saint-Jacques-de-Compostelle hiçbir zaman Kilise'de yönetme erki talep etmemiştir. Ve hatta Kudüs, saf inançtan mütevellit bazı hak taleplerine rağmen, Latin ruhban sınıfı tarafından hiçbir zaman Roma'nın eşiti/dengi olarak tasavvur edilmemiştir. Kutsal Toprakları ziyaret çağrısı manevi bakımdan ne kadar güçlü olursa olsun, hiçbir zaman zorunlu tutulmamıştı. Bu on birinci asırda da hala böyleydi. Bu yüzyılda [Kutsal Toprakları ziyaretin] kitlesel bir fenomene dönüşmesi yeni bir olgudur, daha önceki dönemlerde hac seyahatleri ferdi ve ender bir olaydı. On birinci asırdaki hac seyahatlerindeki gelişme gerçi İmanın yükselişine bağlıdır ama Akdeniz ticaretinin canlanması ve Orta Avrupa halklarının din değiştirmesinin sağladığı kolaylıklara da bağlıdır[33].

33 Labande, "Recherches sur les pélerins dans l 'Europe des XI et XII siècles", *Cahiers de Civilisations médiéval*, 1958, 2/3; François Micheau, "*Occident et Orient au X siècle*", kongresindeki bildirisi, Dijon 1978, yayımlanması 1979. G. Constable, "Monachisme et Pèlerinage au moyen Age", *Revue Historique*, 523, 1977, s. 328. M. Canard, "La destruction de l'Eglise de la Résurrection par le Calife Hâkim et l'histoire de la descente du Feu Sacré", *Byzantion*, 35, 1965, s. 16-43.

Doğu, yarım ama çokça benzerlikler tablosu sunuyor. En azından kilise azizlerinin yaşadığı dönem sonrasında, Hıristiyanlık orada yerel veya uzaklarda hac yerleri geliştirmiştir. Yine hac yerlerinden hiçbirinin istisnai bir önemi yoktur. Elbette Kudüs her türlü Kiliseye bağlı insanları kendine çekiyordu. Ama bilhassa Kutsal Paskalya ateşinin mucizesine karşı duyarlı olan Doğulu Kiliselere bağlı olanlar buraya geliyorlardı[34]. Ama onların amacı ne yoğun bir hac yapmak ne de özgün imtiyazlara mazhar olmaktı[35]. Doğu'da, İsa'nın çilelerini çektiği ve yaşamını sürdürdüğü yerler üzerinde Hıristiyan olmayanların siyasi hâkimiyet kurmuş olmalarından güçlü biçimde bir eziklik duyulmuş olması görünmüyor bile.

İslamiyet'ten hemen önceki dönemde Arapların hac yaptıkları asıl yer yine Mekke idi. Hac göçebelerle karşılaşma ve panayırı ikmal için fırsat sağladığından belirli bir tarih tespit edilmişti. Her ne kadar ay takvimine göre yılın gelişi iklim ve zirai kolaylıkları yok ediyor olsa da, Hz. Muhammed, haccı ortadan kaldırmadı ama Müslümanlaştırdı. İslam'ın dünyada yayılması olayın manasını kuşkusuz altüst etti. Hicretin ilk asırlarında haccın anlamının ne olduğu malumumuz değildir. Daha sonra hac bütün rejimlerin önemli meşgalelerinden biri haline gelmiştir. Orası belirli tarihte uluslararası karşılaşmanın yeri idi. Hac bir taraftan mecburi değildi ama ifade edilen manada ümmetin imkânları olan fertleri için yıllık veya en azından hayatlarında bir defa yerine getirmeleri gereken bir farzdı. Oraya gidemeyecek durumda olanlar, ama ekonomik imkâna sahiplerse, hacca giden diğerine yardım edebilir veya kendi adına

34 M. Canard, "La destruction de l'Eglise de la Résurrection par le Calife Hâkim et l'histoire de la descente du Feu Sacré", *Byzantion*, 35, 1965, s. 16-43.

35 Doğuluların haccı; J. M. Fiey, "Le pèlerinage des Nestoriens et Jacobites à Jérusalem", *Cahiers de Civilisation médiéval*, XII, 1969, nº 2.

başkasını gönderebilirdi. Mekke hiçbir zaman [siyasi] Müslüman başkenti olmadı ve hac bu türden bir amacı içermiyordu. Mekke Hz. İbrahim'in tanıdığı varsayılan Kara Taşı [Hacerü'l-Esved] barındırıyordu ama ne Peygamberden ne de onun en meşhur sahabelerinden hiçbirinden kalıntı yoktu. Mekke'ye giderken, teşekkül eden ümmetin ve ilk üç halifenin başkenti olan Medine'den geçiliyordu. Aynı şey burada da geçerli; ne kutsal bir rölik ne de siyasi iddiaların canlanması[36]. Büyük hac, küçük ölçekte, bölgesel ve bazen dinler arası hacların yapılmasını dışlamıyordu[37]. Zamana göre Kudüs dini saygı gösterme hiyerarşisinde değişken bir yer tutuyordu.

Doğu veya Batı'nın Yahudileri de kent için duygusal bir bağlılık hissediyorlardı. Orada onların Tapınakları mevcut olmuştu[38]. Büyük ticari seyahatlerinin dönüşünde olacak şekilde yapabilenler hayatlarında bir defa oraya gidiyorlardı. Hıristiyanlarda olduğu gibi onların arasında da bu [hac] hareketin 11. yüzyılda, büyümüş olmasını tespit etmek ilginçtir. Ayrıca Yahudilerin, Doğu'da kültürel ve doktrin olarak Doğulu dindaşları az ya da çok kendilerinden daha üstün durumdaydılar. Dolayısıyla Batılı Yahudiler onları ziyaret etmek ve görüşmek istiyorlardı. 11. yüzyılda, Güney İtalya, Sicilya ve Doğu Mağrib'in farklı dinden insanların yürüttüğü ticaret çerçevesinde bir Batı Akdenizli Yahudi yenileşmesinin olması muhtemeldir. Bu hareket, belki de, Doğu'daki dindaşları arsında ilk Haçlı Seferi zamanına yakın bir tarihte hayatını tamamlayan mühtedi Norman şövalye Orbadia örneğinin de gösterdiği gibi, bir nevi dini yayma faaliyeti şeklindeydi[39].

---

36 M. Gaudefroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mecque*, 1951.

37 "Saidnaya" bakınız s. 167,

38 Prawer, "Jerusalem in the Christian and Jewish perspectives of the Early Middle Ages", *Settimane..*, Spolète 1978.

39 Obadia; Prawer, *Histoire*, I, 526, v.d., verilerin çok iyi bir sentezi.

Türk istilasının hac seyahatlerini olumsuz etkilediği sıklıkla ifade edilmişti: görülen tüm itirazlarla birlikte bu konuyu incelemek uygun olacaktır[40].

40 Bakınız s. 30, not 8.

4. Bölüm

HAÇLI SEFERİNİN ARİFESİNDE BATI: SEFERİN BAŞLANGICI

Ortaçağın ortalarında, kutsal savaş veya kısaca savaş üzerine Kilisenin tavrının gelişmesi konusunda ısrarcı olmayacağım. Bu konu bir zamandır Ortaçağcılar tarafından iyice ortaya çıkarılmıştır[1]. Hıristiyanlığın ilk başlarına çıkmaksızın, yukarı Ortaçağ boyunca, Kilise cismani kılıcı İmparatorluğa bırakmış ve savunma yapmaya ve hatta Hıristiyanlığı yaymaya kendini adamış olan savaşçıları sadece kutsamak veya cesaretlendirmekle yetinmişti. Ama şimdi bu konuda Kilise şu düşünceye gelmişti: Eğer dünyevi iktidar boşluğu varsa, haydi diyelim ki iktidar karşı çı-

1 Carl Erdmann, "*Die Entstebung*" (Bakınız bibliyografya): Delaruelle, "Essais sur la formation de l'idée de Croisade", *Bull. des Littératures Eccl.*, Toulouse, 42-45-54-55, 1941-1944-1953-1954.Hırisityan Haçlılarla ve cihadın Müslüman şehitlerine vaat edilen ödüllerin karşılaştırılması için bakınız, Riley-Smith, *Crusading as act of love*, 1979; E. O. Blake, "The formation of the Crusade idea", *Journal of Ecclesiatical History*, 21, 1970; Jean Richard, ed., *L'esprit de la Croisade*, Paris 1969; Brundage, "The army of the first Crusade" A. Noth'un eleştirisi, içinde *Medieval Studies*, 33, 1971).

kıyorsa, savaşlara karar vermek Kilisenin hakkı hatta görevidir. Gerçi elbette ruhbanlar kişisel olarak savaşmayacaklardır, ama ordulara refakat edeceklerdir. Bu yeni düşünceyle bağlantılı olarak, VII. Gregoire'ın eserinde daha önce açıkça bildirilen fikir de gelişmişti, bu fikre göre de; geniş ölçüde senyörlük sınıfından toplanmış ruhbanlar için silahlı hizmeti dünyevi muktedirler kadar Kilise'nin de yapması doğaldı. Barış'ın ve Treve de Dieu'nün sınırlamaya çalıştığı tehlikeli iç çatışmalar, bu şekilde ortadan kaldırılabilir, veyahut da, en azından İman için savaşa dönüştürülebilirdi. Bu gelişim Batı'nın özgünlüğüdür. Bizans zihni yapısına ise yabancıdır. Gerçi Bizanslılar Müslümanlarla savaşlar yapmışlardı ve Haç bu seferlerinde onlara eşlik etmişti. Ve bu seferlere halkın tamamı gönülden, en içten bir şekilde kutsallık da atfetmişti[2]. Ama yinede Roma'nın tavrıyla birlikte köklü bir farklılık vaki olmuştur. Bu tavırla Roma, İslam'a yaklaşıyordu: gerçekten de Batı'da, kutsal savaşa katılmanın savaşçı için kurtuluşa ermenin bir yolu olduğu fikri Papalık tarafından resmileştirilmişti. Bizans Kilisesi hiçbir zaman kutsal savaş konseptine bütün benliğini vermemiştir. Dahası, Batı'daki dünyevi ve ruhani ayrımı Doğu'da mevcut olmadığından dolayı, Kilise tarafından organize edilen bir savaş tasavvuru aynı şekilde algılanamamaktadır. Diğer taraftan X. yüzyılda İoannes Tzimiskes Kudüs'e doğru iyiden iyiye uzanmıştı (onun propaganda sirkülerine rağmen, ne çok ısrarlı olmuş ne de beklemiştir). Doğrudur ki Bizans'ın ilgilendiği şey Kuzey Suriye'den Ermenistan'a sağlam bir hattın varlığı olup garip biçimde Kutsal Kente sahip olmak değildir. Kudüs kutsal kentti ama bu açıkça o sadece Hıristiyanların iktidarında olmalı sonucu çıkarılmamalıydı: bir Müslüman hoşgörüsüzlüğü bunu gündeme belki getirmişti ama gerçekte bunu sormanın yeri değildi ve dini alanda şehrin ağırlığı siyasi alana hâlâ ulaşmıyordu. Gerçi

2 Congrès des Sciences historiques, Paris 1955, Paule Lemerle'in raporu.

Bizans'ın sahip olduğu ilkeler gereğince, kaybedilmiş bir toprağın Bizans'a aidiyetinden hiçbir zaman vazgeçilmiyordu. Ama gerçektende, bu durum, VII. yüzyılda Arap fetihlerinden beri kaybedilmiş olan Filistin için değil. XI. yüzyılın sınırları için, yani Türkler lehine kaybedilen topraklar için söz konusuydu.

Batı'da Papalığın himayesinde Kutsal Savaş fikri ve pratiği gelişiyordu. Her ne kadar gelişmeler yeterince biliniyorsa da bazıları üzerinde yeniden durmak ve özellikle Anadolu'da Türklerin karşısında Malazgirt'ten önce, veya daha iyisi İspanya'ya Murâbıtların gelişi öncesinde takınılan tavırları hatırlamak faydasız olmayacaktır. Önceki yüzyıllarda Müslümanların saldırıları İspanya Hıristiyanlarını veya İtalya'da Papalığı silahları almaya veya aldırmaya zorlamıştı. Ama on birinci asrın ortasında, Müslüman tehlikesi, büyümekten uzaktı, neredeyse kaybolmuştu. İspanya'da, Kuzey Afrika'da, Sicilya'da Müslüman devletleri dağılıyorlardı. Hilâlî istilasının yol açtığı yıkımları telafi etmek maksadıyla Mağribliler denizde, kendilerini gittikçe artan ölçüde bir korsanlık faaliyetine kaptırmışlardı. 1088 yılında Cenevizler ve Pisalılar tarafından yönetilen Mahdiya seferinin temel amacı onların hareket üslerini tahrip etmekti. Ama burada, Müslüman karşıtı mücadelenin bu kısmında Papalığın aktif, özel bir desteği görünmüyor. Belki VII. Gregoire, Bougie'li bir prensle samimi bir biçimde mektuplaşırken, düşman kuzenleri Sicilya'nın Müslümanlarını destekleyen Tunus Zirilerine karşı müttefik yapmayı amaçlamıştı[3]. Fakat bu mektuplaşma özellikle yerel küçük Hıristiyan topluluğun durumunu içeriyordu ve belki, geri planda Papalığa bağlı bir kısım İtalyan tüccarların çıkarı da vardı[4]. Müslümanlara yönelik Papalığın ilk büyük çabası bu anlamda olmadı ve bunda hala Papalığın Norman politikası bulu-

3 Courtois, "Grégoire VII et l'Afrique du Nord", *Revue Historique*, 1945.

4 Lopez, *Rev. Hist.*, 1947.

nur. 1059 yılında, Papalık ile Normanlar arasındaki ilk anlaşma sırasında, Normanlar Papalığa sahip oldukları veya fethetmeye hakları oldukları toprakları sunmuşlardı. Bu topraklar arasında Bizans'tan kopartılanlardan başka Sicilya'da Müslümanlar üzerinden fethetmeyi önerdikleri de bulunmaktaydı. Ve daha sonra I. Roger, büyük adanın gerçekten sahibi olmuştu, ruhani olmayan Papalık temsilcisinin elinden bizzat kendisi fevkalade imtiyaz alacaktı. Bu hikâyede her şeyden önce akılda tutulması gereken Papalığın İslam'a karşı saldırgan bir savaşı (veya farklı bir karşı saldırıyı) kutsamış olmasıdır. Diğer taraftan Papalık dünyevi bir egemenlik ağı oluşturmanın peşindeydi. Bu dünyevi egemenlik ne kadar tuhaf olursa olsun, o zamana kadar imparatorluğa özgü görülmüş bir alana el atılmıyor değildi. Üstelik ne kadar hoşgörülü olsa da gerçekte, güney İtalya'da Hıristiyan Rumlara reva görülen davranış, onları disiplin bakımından Roma'ya bağlıyordu ve Normanların yerleşmesi Roma Kilisesi için elbette bir gelişmenin işaretiydi.

İspanya için de benzer durumlar söz konusudur. Başlangıçta Pyreneler ötesindeki senyörlerin müdahalesi Papalığın eseri olmamıştı. Kuzey İspanya'nın Hıristiyan prensleri Müslüman komşularının zayıflıklarından istifade etmeye ve sınırlarını genişletmeye hasret idiler. Bu prensler Fransız, Akitanyalı veya Borgonyalı senyörlerin kendilerine sundukları yardımları coşkunlukla karşıladılar. Bu yardımlar genellikle Cluny tarikatı yönetimince ve propagandası ile toplanmıştı. Bundan dolayı hatalı bir şekilde Barbastro'nun "Haçlı Seferi" adı verilmişti (1063). Uzun zaman önce, bu seferle, Papa II. Alexandre'ın müdahalesi arasında bağlantı kurulmuş olmasına rağmen, bu seferin başka şartlara işaret ettiği artık ortaya konulmuştur. Fakat burada sadece Papa'nın müdahalesi dikkate alınmaktadır. Bu müdahale gerçekleşmiştir çünkü Cluny nüfuzu altında olan Cluny'li papalar söz konusudur. Diğer taraftan bazılarının, en azından İspanya'ya gönderi-

len adamların İtalya'nın Normanlarıyla bazı bağları olduğu gözlemlenir. Fakat işin özü burada değildir. Fransızların İspanya'ya İspanyollardan farklı bir zihniyet getirdikleri daha önce de ifade edilmişti. Oysa İspanya'da Papalık, tıpkı güney İtalya'da olduğu gibi dini bir reentegrasyon politikası izliyordu. Bu siyaset güney İtalya'da Bizans kilisesi, İspanya'da milli Kilise üzerinde tatbik ediliyordu. İspanyol kilisenin Roma ile bağı İslam egemenliğindeki hayatı dolayısıyla kesilmişti ve bu süre zarfında bazı bakımlardan Roma Kilisesinin geleneklerinden farklı bir gelişme kaydetmişti. Kilise'nin reformu, -bu Roma'da böyle algılanıyordu- [diğer kiliselerin] Papalık yönetiminin bir birimi olmasını öngörüyordu ve bundan dolayı muhtariyet eğilimlerini de ortadan kaldırıyordu. Bu Cluny'nin fikriydi, fakat Cluny'den daha da ileri gidiliyordu: kâfirlerden geri alınan topraklar üzerindeki kiliseler üzerinde Roma Kilisesinin özel bir tasarruf hakkı olduğu fikri gelişiyordu. Bu şartlar içinde, İspanya, Papalığın üzerinde özel nüfuz iddiası olan bir alan haline geldi. Ve Fransız unsurların girişi, getirdikleri askeri yardımla ve ödül olarak aldıkları fiefler'le, İspanya'nın özerk kilisesi aleyhine, Roma taraftarı batılı eğilimi güçlendirmiş olmalıydı. O dönemde bu Fransa için normaldi[5].

İspanyol prensler arasında bile iki eğilim vardı. Coğrafi olarak yabancı etkilere açık olan Aragon, Normanlar gibi Saint-Siege'in [Papalığın] vasallığına girdi. Buna karşılık Kastilya'da Papalığın talepleri çatışmaya yol açmıştı. Bu çatışma II. Alexandre'a, Papalığının sonunda ortaya çıkan askeri müdahale projesini terk ettirmişti. Bunun Fransız sefer'lerini desteklemeye yönelik bir şekilde müeyyide olup olmadığı görülmüyor. Bu Fransız seferleri 1087 Murâbıtlar karşıtı koalisyona kadar İspanya'da, İspanyol geleneklerine ters biçimdeki tavırla yeniden başlamıştı. Söz konusu gelenekler, yardıma koşan Hıristiyanlara karşı olabilecek [nitelikteydi]. II. Urbain, tıpkı başka ye'rlerde olduğu gibi burada

5 Défourneaux, *Les Français en Espagne au XI et au XII siècles*, 1949.

da iyi bir diplomat gibi davranıp, hemen Pyrenelerin ötesine yapılan Fransız seferlerini çok açıkça teşvik etmişti.

Bununla birlikte onun üzerine daha fazla güven duyduğu unsur artık Bourgogne [Burgonya] değildi. Gerçi Saint-Siege [Papalık], fırsatı geldiğinde uzaklardaki monarşiler üzerinde bile nüfuzunu tesis etmeyi hiçbir zaman ihmal etmemişti. İngiltere'deki Fatih Guillaume'un durumu böyle olmuştu. Fakat Papalık özellikle Akdenizli vasal devletler kuşağıyla çevrili olmanın arayışındaydı. Bu devletler ihtiyaçlara göre Alman İmparatoruna, Müslümanlara veya fırsat düştüğünde Bizans'a karşı yardım edebilecek durumda olmalıydı. Bu planlarda, Marsilya'nın Saint-Victor Abbaye'i Cluny'nin rakibi gibi görünüyordu. Provence Kontu (1081), Melgueil/Montpellier'nin Vicomte'u, Barselona Kontu (II. Urbain'ın Papalığı altında) Roma'nın vasalları haline gelmişlerdi. Toskanalı Kontes Mathilde gibi Hırvat VII. Gregoire da krallık tacını Papalığa sunmuştu. Ayrıca Papalık Raymond de Saint-Gilles ile mükemmel ilişkiler geliştirmişti. Raymond, (1066) Languedoc'daki mirasına (1088) Toulouse, (1094) Provence kontluklarını birbiri ardına katmıştı. 1087 yılında Raymond, İspanya'da Murâbıtlar karşıtı koalisyonun şeflerinden biri oldu. Ve vasallarından birçoğu, II. Urbain'ın kışkırtmalarıyla ertesi yıllarda yapılan seferlerde de yer alacaklardı. Bu saldırıların, Murâbıtlara karşı değil ama yarımadanın kuzeyinde zayıflamış olan Müslümanların küçük devletlerine karşı yöneltilmiş olması tuhaftır. Bu onların Murâbıtların müttefikleri olmalarından veyahut da zayıflıklarından istifade etmek için yapılmış olmalıdır. Fakat sonuç İspanya'nın bütün Müslümanlarının, Hıristiyanlara karşı kutsal savaşın şampiyonu olan Murâbıtların etrafında birleşmeleri oldu. Böylece 12. yüzyılın başında İspanya'da artık iki düşman bloktan başka bir şey yoktu. Yüzyılın ortasından Murâbıtların halefleri Muvahhidlerin gelişleri beklenirken kutsal savaşa karşı kutsal savaş vardı. Muvahhidler, Hıristiyanların Latin halklarının geri kalanıyla gizli casusluk

ilişkileri kurdukları şüphesiyle onlara karşı hoşgörüsüz bir siyaset izleyeceklerdir.

Buraya kadar yapılan açıklamayla, II. Urbain'ın uzun zamandan beri bilinen doğu ve batı politikası arasındaki bağın İslam'a karşı ortak bir hareketten ve de Batı'da elde edilmiş olan gerekli tecrübeyi Doğu'daki insanlar üzerinde kullanmaktan ibaret olmadığı hissettirmek istenmiştir. Bu gerçektir, ama başka şey de vardır. II. Urbaine'ın İspanya ve Akdeniz politikasının, onun zihninde taşıdığı Haçlı Seferinin maksadı üzerine en azından kısmen de olsa, bir açıklama verip vermediği de sorgulanabilir. Bu maksat Doğu'da Roma Kilisesi için bir nüfuz üssü yaratmaktı[6]. Yeni yapılan çalışmalar ortaya koymuştur ki Haçlı ordusu Aleksios Komnenos ile samimi bir işbirliği vazifesiyle Papa tarafından doğuya gönderilmiştir. Haçlı Seferinin diğer liderlerinin farklı davranışına rağmen Papanın temsilcisi Adhemar de Monteil ve seferin lideri sayılan Raymond de Toulouse bu planı korumaya çaba göstermişlerdir. Yine işler o kadar da kolay olmamıştır. Aleksios'un arzuladığı; kendisinin vazife vermeye alışık olduğu ücretli askeri birliklerle aynı türden oldukça güçlü bir destek almaktı. Kendisinden bağımsız bir güçle iş yapmayı istemiş olamazdı. Gerçi zahmetsiz olmasa da çoğu Haçlı liderlerinden kendisine bağlılık yemini almayı başaracaktı. Bu yemin onlara, Türk fetihlerinden önce Bizans'ın olan herhangi bir toprağa sahip olmayı yasaklıyordu. Ama onlara Suriye ve Filistin'deki fetihle ilgili bir yasaklama getirilmiyordu. Haçlı Seferinin o denli Papanın işi olmakla birlikte, ne papa ne de onun temsilcisi adına yasal bir bağlılık kesinlikle söz konusu değildi. Bizans'a düşmanlığı olmayan Raymond'un

6 II. Urbain üzerine yakınlarda çok yazıldı, bakınız R. Somerville, "*The council of Urban II: Claromont*", Annuario de l'Historia Conciliorum, suppl. I, 1978. H. E. V. Cowdrey, "Pope Urban II's Preaching", *History*, LV, 1970; "Cluny and the first Crusade", *Revue Bénédictine*, LXXXIII, 1973.

bağlılık/vasallık yeminini reddetmesinin izahı da budur. Urbain önyargısız biçimde Bizans'a yardım etmek istiyordu. Ama bunun için en azında bir programı yoktu. Herhangi bir kaynağın olmaması sebebiyle gelişmeler üzerinden böyle bir fikir çıkartılabilir. Urbain'in Suriye-Filistin'de bir Latin devletinin kurulmasını öngörmemiş veya tasarlamamış olmasına inanmak güçtür. Bu müstakbel Latin devletinin Papalıkla ilişkilerinin hangi tarzda şekilleneceğini hatta bu devlette diğer mezhepteki Hıristiyanların kalıp kalmayacaklarını, Doğu'da bu devletin Latin-Romen nüfuzu için bir üs oluşturup oluşturmayacağını tasavvur etmiş olması kaçınılmazdır. Latin yardımı kendisine kaybettiği yerleri kazandıracağına veya beklide Türk tehdidini yaşamaya devam edeceğine göre Bizans, müstakbel Latin devletini kabul edecekti. Bunlardan Doğu'da Latin nüfuzunun artacağı, İstanbul patrikliğinin Kudüs ve Antakya üzerindeki etkisinin de bir o kadar azalacağı sonucu çıkarılmayacak da değildi. İspanya'da ve Sicilya'da daha önce başlamış olan Filistin'e de teşmil edilecekti. Bu programın gerçekleşmemiş olması onun tasarlanmadığı anlamına gelmemelidir. Her halükarda bu hipotez değerlendirilmeye layıktır[7].

1095 yılında, II. Urbain ilk Haçlı Seferini çıkartacak olan inisiyatifini kullandı. Oluşumu ve sonra da gelişiminde Haçlı Seferinin onun tasavvur ettiği şekilde cereyan edip etmediği Papanın fikirlerini tanıtan belgelerin yokluğundan ötürü her zaman tartışılacaktır. Üstelik teşebbüsün sonuçları üzerine onun fikirleri de net değildi. Fakat ne olursa olsun hem kendisi hem de katılanların çoğunluğu için Haçlı Seferi kendi malıydı. Bununla birlikte ona katılamıyordu. Seferin genel komutanı olarak Toulouse Kontunu ve manevi lideri olarak da papalık temsilcisi Adhémar du Puy'u değerlendirip değerlendirmediği açık bir şekilde görülmüyor.

7 Bu hipotezi *Past and Present*, 1954'deki makalemde daha da geliştirdim. Makale *Turcobyzantina*, 1974'de yeniden yayımlandı.

Bizans'la ilişkiler nasıldı? Bizans'tan bir çağrı gelmişti, fakat imparatorların zihninde söz konusu olan, tıpkı bir hayli zamandan beri Batı'dan temin ettikleri ücretli askerler veya Flandre Kontunun kendilerine gönderdiği şövalyeler gibi çok sayıda destek kuvvetleri almaktı. İmparatorların kiliseyi [Papalığı] bu işin katmaları gayet doğaldı zira o Batı'daki iki iktidardan biri olup Hıristiyanlığın bir parçasının maruz kaldığı felaketlere karşı çok duyarlıydı. Bununla birlikte bu çağrı başka bir bağlamda görülmüş olmalıdır: 1054'den beri Roma ve İstanbul Kiliseleri arasında bir *schisma* [ayrılık] vardı, işte bu Bizans İmparatorlarıyla Papalık arasındaki siyasi ilişkileri tehlikeye atıyordu. Bununla birlikte yeni yapılan çalışmalar, daha az radikal yorum yapmaya imkân vermektedir. Böyle yorum önceki zamanlarda yapılmıyordu[8].

Öncelikle 1054 hadisesi artık çok yeni değildi, eski bir ayrılık vakasının benimsenmesi; bu olsa olsa hem Roma'yı hem de Bizans'ı aynı zamanda tehdit eden Norman tehlikesinin yol açtığı yakınlaşma çabasına karşı bir tepki oluyordu. *Schisma*'dan kısa bir süre sonra, Roma Bizans'a güvenemeyeceğine, aynı anda hem Alman İmparatorluğu ve herkesle çatışamayacağına karar verecektir. Bir diğer kararı da Normanlarla barışmak olacaktır. Daha sonra zamanla ağırlaşmış olan *schisma* artık daha önceden tanınan diğer dünyevi bozuşmalardan farklı hissedilmiyordu. Her halükarda bir sapkınlık da söz konusu değildi. Ayrıca öğretiye ilişkin anlaşmazlık aynı Kiliseye ve birliğe ait olma bilincini ortadan kaldırmıyordu. Nihayetinde İstanbul patrikliğinde *schisma* arzusu güçlü olsa da, Roma ile kavga etmek için bir sebebi olmayan Antakya'da

8 II. Urbain'in papalığı, Norman-Bizans ilişkilerinde Robert Guiscard'ın ölümü sonrasında yaşanılan bir barış zamanına denk gelmişti. Bu durum Papa'ya her ikisiyle de eşzamanlı olarak iyi ilişkiler kurma imkanı vermişti. Haçlı Seferi kararının İspanya'da Murâbıtların yerleşmesinden sonra Reconquista'nın gelişme kaydettiği sırada alınmış olmasına dikkat çekmek gerekir.

bu daha az mevcuttu. "Bizanslı" patriğin Latin hacılarla da meşgul olduğu Kudüs'te ise *schisma* arzusu çok daha azdı. Bu şartlar içinde, Papalık aracılığıyla Bizans'a sağlanacak askeri yardım için müzakereler, dünyevi ve ruhani iktidarlar arasında bir tür pazarlık şeklini alıyordu ve bu hal sonraki üç asır boyunca, Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar böyle devam edecekti. Her iki tarafta da, Müslüman tehdidine karşı Doğu ve Batı Hıristiyanlarının işbirliği doğal olarak görülüyordu. Fakat tarafların her ikisinde de maddi yardımlar meselesi şöyle böyle kesin biçimde Kiliselerin birleşmesi konusuna bağlanıyordu. Bizans yeterli yardımı alabilmek için bu bedeli ödeyeceği izlenimi bırakıyordu Roma ise maddi yardımı Kiliselerin birleşmesi için en iyi şekilde kullanmak amacındaydı. Çoğunlukla Kiliselerin birleşmesi yardımın şartı yapılıyordu. Gerçi bu son noktada, Papalığın konumu XI. yüzyılda henüz böyle değildi. Bunu birazdan göreceğiz.

Bizans'ta, her ne kadar Türk istilasının bütün boyutlarını anlamakta geç kalınmış olunsa da, Romanos Diogenes'ten itibaren bu istila Bizanslıları İtalya'da Normanlarla ve Papalıkla barış yapmaya sevk etmiştir. 1074 yılında VII. Mikhail, İtalya'dan feragat etme karşılığında Normanlarla sadece barış imzalamadı aynı zamanda geçici de olsa onların ittifakını da temin etti. Benzer şekilde Papalıkla barışma çabaları ise dini meseleye çarpmıştı. Fakat Papalıkla barış sağlanan Norman ittifakından sonra artık çok da gerekli görünmüyordu. Bununla birlikte reform hareketi ve Kiliseden bağımsızlaşmayla derinleşen Batı İmparatorluğu ve Roma arasındaki anlaşmazlık, Papalığı Normanlarla ittifak yapmaya götürüyordu. Bu ittifak bir belirsizlik dönemini takiben 1076 yılında VII. Gregoire tarafından güçlendirilmiştir. 1078 tarihinde VII. Mikhail devrilmesi ve Nikephoros Botaniates'in cülusu, Robert Guiscard'ı güney İtalya'nın efendisi haline getirmişti. Otranto kanalının her iki kıyısına da hükmeden, fethe susamış Robert, Yunanistan'ın batı sahiline karşı bir sefer hazırlığına gi-

rişmişti. IV. Henri'ye karşı ona ihtiyacı olan VII. Gregoire, müzakere yaapcak durumda değildi ve onu kutsamıştı. Bunun anlamı İstanbul ile barışma siyasetinin terk edilmesiydi. Fakat 1085'de Guiscard ve VII. Gregoire ölmüşlerdi ve üç yıl sonra Gregoire'ın halefi, III. Victor Normanların papası olmuştu. Guiscard'ın mirasını paylaşan Normanlar arasında ilk sırayı onun kardeşi I. Roger almıştı. Sicilya'nın fatihi olan Roger'in Bizans'la savaşı devam ettirmekte hiçbir çıkarı yoktu. Üstelik bu savaş, yakındaki Mağribin veya Sicilya'nın Müslümanlarıyla bir çatışma halinde, Kalabriya ve Sicilya'daki Rumlarla yapılan işbirliğine mal olabilirdi. İstanbul'da Aleksios Komnenos, Botaniates'in yerine geçmişti. Aleksios, Venediklilerin yardımlarıyla Norman istilasını geri püskürttükten sonra, daha sonra görüleceği üzere, Anadolu'da ağırlaşan Türk tehdidi karşısında iyice endişeye kapılmıştı. Bu tehlikenin, Tuna üzerinden Türklerin kuzenleri Peçenekler ile birleşmesi imparatorluğu bir kıskaç içine alıyordu. Nihayet 1088 yılında yeni papa II. Urbain iktidara geldi. O, Alman ve Bizans imparatorluklarının muhtemel ittifakının yaratacağı tehlikeye ve Roma'daki IV. Henri'nin, papalık aleyhine Kiliseleri birleştirmesine karşı duyarlı bir diplomattı. 1089 yılını kapsamış olan müzakereler bir sonuca ulaşmadı ama yeni bir ortam yarattı. Çatışma söndürülmeye çalışıldı ve yeniden kavgaya yol açabilecek konuları konuşmaktan sakınılmıştı. Farklı alanlarda yapılan işbirliğinin yavaş yavaş normal bir birlikteliği yaratacağı umut ediliyordu. Papa küçük bir yardım kuvvetini Peçeneklere karşı kullanılmak üzere Aleksios'a göndermişti. Şüphesiz bu yeni ortam ona daha önceleri çatışmanın imkânsız kıldığı bir Flaman birliğini gönderilmesini şimdi mümkün hale getirmişti. Haçlı Seferi organize edilirken Batılılar, Bizans'a karşı her türlü dini önyargıdan azade idiler.

Bizans İmparatorluğunu kurtarmak için Aleksios yardım talep ediyordu ve Batı'da ona Kutsal toprakları fethetmek için bir ordu göndermişti. Latin Hıristiyanlığını sadece bu amaç hare-

kete geçirebilirdi. Haçlı Seferinin eski vakanüvislerinden hiçbiri (ne de yenileri) böyle bir şeyi not etmiş görünmeseler de, hedefin yer değiştirmesi durumu da yok değildi. Buna karşın en azından bir Ortaçağ yazarı problemi görmüştür. 1949 yılında P. Charanis, bir Bizanslı vakanüvisin eserindeki bir pasaja dikkat çekmişti. 13. yüzyılın başında, bu vakanüvis; İmparator Aleksios Komnenos'un bizzat kendisin, Bizans için Batı'dan önemli ölçüde yardımlar temin etmekle övündüğü ve onun propagandasının ana temasının ise Kutsal Yerleri alma olduğu izlenimini bırakıyor. Böyle bir tema Bizanslıların kendileri tarafından, özellikle 975'de Kutsal Kentin surlarına kadar uzanan İoannes Tzmiskes'in parlak seferi sırasında kullanılmıştı. Bununla birlikte, o zaman söz konusu olan istisnai bir gelişmeydi ve Asya'daki Bizans siyasetinin doğrudan Anadolu'yu koruyacak toprakları yeniden ele geçirmeye yönelik olup Kudüs'ü zapt etmek gibi acayip kazanımlar elde etmeye yönelik değildi. Antakya'nın fethi İstanbul patriğine imparatorluk bünyesinde bir meslektaş kazandırmıştı. Onun, Kudüs patriğinin şahsında bir ikincisini kazanmak için acele etmesi kesin değildir. El-Hâkim'in yaptığı tahribattan sonra Bizans İmparatorları çok fazla acele etmeksizin Kutsal Mezar Kilisesinin restorasyonuyla ve Kutsal Yerlere gelen Bizanslı hacılarla meşgul oluyorlardı. Bu durumda on birinci asırda, Kudüs'ün Bizans'ın ve Batı'nın manevi dünyalarında aynı yeri işgal ettiği söylenemez. Ne olursa olsun, bir yüzyıl sonra Haçlı Seferi üzerine Bizanslı tarihçinin metni ilginç bir düşünceye şahitlik etse de, hadisenin çağdaşı bir kalemden çıkmış metnin değerine sahip değildir. Her halükarda, Haçlı Seferi Papa tarafından organize edildi ve İstanbul'un Kudüs olmadığını çok iyi biliyordu. O kendisine uygun geldiği için farklı bir siyaset benimsemişti. Bu durumda hadiselerin varlık sebebini geleneksel olarak onun tarafında aramak gerekecektir.

Bizans imparatorunun temsilcileri Bologne Konsilinde hazır bulunurlarken ve daha sonra Papa II. Urbain, Clermont'da Haçlı

Seferini ilan ettiği zaman, Anadolu'daki Türk tehlikesi, tıpkı önceki dönemlerde İtalya ve İspanya'daki Müslüman tehlikesi gibi etkisini yitirmekteydi. 1092 yılında Melikşah ölmüştü ve varisleri çarpışma halindeydiler. En azında Batı Anadolu'da Bizans İmparatorunun entrikaları Türkmen şeflerinin birini diğeri vasıtasıyla etkisiz hale getiriyordu. Geçici olarak "barbar" kontrolüne girmiş olan toprakların geri alınması, tıpkı imparatorluk tarihinde daha önce yaşandığı gibi, artık gerçekleştirilebilir bir umut olmuştu. Bologne çağrısı, umutsuz ve acil değil ama gerçekçi bir yeniden fetih siyasetine bağlıydı. II. Urbain şüphesiz bunun farkındaydı, ama çabasını yavaşlatmak için hiçbir gerekçe yoktu tam tersine hızlandırması için sebep vardı. Fetih siyasetinin gerçekleştirilmesi, onun tarafından önce en yakın dostlarına tevdi edildi. Arkadaşlarının arasında Toulouse Kontu Raymond de Saint-Gilles ve Puy piskoposu Adhemar de Monteil de bulunuyordu. Bundan sonrasında olup bitecek hakkında Papa'nın somut fikirlerinin olup olmadığını düşünmek faydasız olacaktır.

Bir takım öngörülmeyen yeni güçler müdahaleleri ettikleri zaman, Haçlı Seferinin çehresi Aleksios, Urbain veya Raymond'un düşündüğünden farklı bir görünüme dönüşecektir. Bu durumda da bizim tekrar Batı'ya dönmemiz gerekecek.

Sağdan soldan özellikle şövalyelerden müteşekkil birlikler gönderilmiş olanların sayısı en fazla birkaç bin adamdı. Papa daha fazla mı bekliyordu? Veya çağrısının yeterince duyulmamasından korkuyor muydu? Kudüs'ün manevi değeri düşündüğü kadarından fazla değil miydi? Ne olursa olsun, Clermont Konsilinin halk arasında büyük bir coşkuya yol açtığı biliniyordu. Hatta bu coşku, Kilisenin kontrolünden çıkma riski ve kargaşalıklara sebebiyet verme potansiyeli dolayısıyla Papa'yı belki de korkutmuştu. Manevi sıçrayışın yaşandığı ve sosyal ve uhrevi ümitlerin aynı anada birleştiği bir ortamda meydan gelmiş olan ve herkesin malumu hadiseler üzerinde burada tekrar durmayacağız. Haçlı-

ların sayısını ne azaltmak ne de olduğundan çok göstermezsek, Ortaçağ ölçeğinde bunun kitlesel bir hareket olduğu ifade edilecektir. Resmi Haçlı Seferinin öncüleri halindeki cahil ve teşkilatsız topluluklar, özellikle Somme ve Rhin arasında, geçen yüzyılın fikri hareketini pekiştirecek şekilde Kutsal Savaşa Yahudileri katlederek başlamışlardı. Bu halk yığını Türklerle ilk karşılaşmalarında ezilecek ve kurtulanlar senyörlerin resmi Haçlı ordusuna katılacaktır. Bununla birlikte başlangıçtaki bu çift halli durum Haçlı Seferinin sonuna kadar nezaket arz edecektir.

∴

Haçlılar, Doğululara çarpışmaya hazırlandıkları sırada tarafların askeri kapasiteleri nasıldı? Silahlanma konusunda, Müslümanların, "Frank" kılıçlarına bağlı oldukları bedelinin görmek için bir hayli fırsat olacaktır. Gerçi, Batı'da Şam çeliği adıyla tanınmış olan ıslak çelik imali Doğu'da yapılıyordu. Bu teknik muhtemelen Hindistan'dan geliyordu (Her ne kadar demir bakımından fakir olan Hindistan bunun beşiği olmuş görünmese de). Söz konusu teknik çeliğe hem göz alıcı bir parlaklık hem de dayanıklılık kazandırıyordu[9]. Yinede Antikçağdan beri demir metalürjisinde Orta Avrupa'da ilerlemeler gerçekleştirilmişti. Bu gelişmeler Frank kılıçlarına sadece Doğuyla sınırlı olmadığı sanılan büyük bir ün sağlamıştı[10]. XIII. yüzyılda İranlı yazar Nasıreddin Tusî, Avrupalıların hâlâ bu silahları yabancılara satmayı yasakladığını ve Mısır'da bir Frank kılıcı için bin dinar ödendiğini yazacaktır. Bütünüyle vuruş yapan kavisli doğu kılıcının aksine Frank kılıcı nokta vuruşu da yapabiliyordu.

---

9 Bakınız benim makalem, "Traité d'armurerie composé pour Saladin", *Bull. Etudes Or., Damas*, 1949.

10 Zeki Velidi, "Die Schwerter der Araber", içinde *Zeitschrift Deutschen Morganl. Ges.*, 1936, Nazaheri'inin "Le sabre contre l'épée" içinde *Annales E. S. C.*, XIII, 1958 makalesinden daha üstündür.

Genel bir biçimde, doğulular ve batılıların savaş yönetimi süvarinin üstünlüğüne dayanıyordu. Ama Batı'da süvari zırhlı ve ağır iken doğuda hafifti. Antikçağın sonları ve Ortaçağın başlarında eyer, gem ve özellikle süvariyi sabit tutmaya yarayan ve ağır bir silaha tahammül etmesine imkân veren üzengi icat edilmiş ve geliştirilmişti. Bu yenileşme, Batı'da aristokrasinin tekelinde olan pahalı silah imali, hayvan besiciliği ve süvariliğin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu gelişme de feodalitenin ortaya çıkışına yardımcı olmuş olacaktır[11]. Fakat Doğu'da aynı gerekçelerin aynı sonuçları meydana getirmediğini iyice tespit etmek zorundayız. Gerçi, süvari ve süvariler sınıfının lehine askeri sanatın gelişmesi, en azından ateşli silahlara kadar, orada da olmuştu. Ama Avrupa'nın atları gibi dayanıklı atların beslenmesini ya iklim engellemiş ya da insanlar ağır silahları taşımakta güçlük çekmişlerdi. Oradaki gelişme hafif, hareketli, eş zamanlı kaçışa ve ani dönüşlere yetenekli süvari şeklinde olmuştu. İlkel Araplar hafif uzun mızraklardan yararlanıyorlardı, buna karşın Batılılar sağlam ağır mızraklarla sertçe vuruyorlardı. Buna karşın okçulukta Doğu büyük ilerlemeler gerçekleştirmişti. Fetih yapan Araplar yaya büyük bir önem atfetmiyorlardı, bu piyadenin silahı olup çok fazla etkili değildi. At üzerinde okçuluğu çok daha iyi bir noktaya getirenler kesinlikle Türklerdir. Bineği üzerinde süvarinin daha sıkı ve sabitçe durabilmesi, ona yayları daha güçlü şekilde kullanma ve okları öldürücü biçimde daha uzaklara atma imkânı veriyordu. Üstelik aynı zamanda, atların hareketliliği sayesinde rakibi şaşkınlığa sürükleyen, dört bir yandan ok yağdıran yay kullanmaya dayalı yeni taktik geliştirmişlerdi. Yükseğe atılan Türk okları Doğu'da bütün orduların vazgeçilmez silahı haline geldi. Bu oklar onlara, hemen hemen her defasında, Bizanslılar üzerinde olduğu gibi Araplar

11 Lynn White, *Medieval technology and social change*, Oxford, 1962; Fransızca terc., *Technique et Société*, 1969.

üzerinde de zaferi getirmiştir[12]. Batılılar, piyadelerin ok kullanmasını da dışlamayan atlı okçuluğu tanıyorlardı. Ama Batı'daki temel ilerleme kundaklı yayın geliştirilmesinde yapılmışa benziyor. Bu yay her ne kadar ağır bir silah olup kullanılması için üç kişi gerektirse de hedefi iyi almaya ve çok etkili atışlar yapmaya imkân veriyordu.

Antikçağdan beri Doğu kundaklı yayı/arbalet'i tanıyordu. Bu isim Bizans Rumcasından gelmekte olup Farsça *çark* kelimesiyle aynı manayı ifade etmektedir. Ama Prenses yazar Anna Komnena, Haçlılar İstanbul'a ulaştıkları zaman, her defasında bu kelimeyi kullanarak, Frank kundaklı yaylarındaki fevkalade yeniliği övmekte ve bunun açık bir üstünlük sağlaması gerektiğini yazmaktadır[13]. Türkler, bilhassa *gulam* birlikleri, bizim destanlarımızda iyi tanınan profesyoneller[14], Frankların silahları gibi silahlar taşıyorlardı ama bunlar daha hafifti. Bir muharebede, meşhur Frank taarruzu rakiplerini dayanılmaz biçimde çökertiyordu; fakat çoğunlukla rakip kaçış oyunu yapıyor, sonra da Frank süvari ve piyadeleri düşman kampını yağmalamaya giriştikleri sırada umulmadık biçimde geri dönüyordu. Piyade ve süvari Franklar ağır kalkanlar taşıyorlardı ve vücut hatlarını yuvarlak ve hafif zırh-

---

12 Bu fikirleri 1970'de Londra'da ve 1978'de Ecole Français de Rome'da yapılan iki kolokyumda geliştirmiştim. Londra'daki bildiriler 1975 yılında yayımlandı, *War, Technology and Society*, ed. Yap et Parrey, Roma'dakiler *Structures féodalimse dans l'Occident méditerranéen (X-XIII siècles)*, 1980. E. E. Kaegi, "The contribution of archery to the Turkish conquest of Anatolia", *Speculum*, 39, 1964, s. 96-108; D. Sinor, "The iner Asian Warriors", *J. of the Amer. Orient. Soc.*, 1981. Lindner, "Nomadism, horses and Huns", *Past and Present*, 92, 1981, göçebe istilacıların hayvan beslemeye uygun olan bölgelerde oldukları gibi kaldıklarını vurguluyor.

13 Kundaklı yayın çok öldürücü olmasından dolayı IX. Yüzyıldaki konsilin yasaklamış olmasına rağmen.

14 Onlar *agolants* olarak adlandırılıyorlardı.

larla Doğululardan daha iyi koruyorlardı. Müslümanlar git gide Frank kalkanını benimseyeceklerdir: *târîkâ* kelimesi, Selahaddin zamanında Müslüman ordusundaki bir tür kalkanı ifade edecektir. Bu isim Avrupalı "targe'dan" türetilmişti. Bazı bakımlardan Avrupalıların teknik olarak rakiplerinden üstün olmaları muhtemeldir. Fakat yine abartmamak gerekir. Doğu'ya yerleşmelerinden sonra onlar, savunma ve kuşatma mancınığı konusunda önemli ilerlemeler gerçekleştireceklerdir. Antakya'nın zaptı yedi aylık bir kuşatmayı gerektirmiş, diğer şehirler ise açlıkla veya rakiplerin moral bozukluğuyla teslim alınmıştır. Kuşatma mancınıklarını Batı'dan Doğu'ya nakletmek güç olacağından ve onlar bulunulan yerde inşa ediliyordu. Her halükarda belli bir yerde ve belli bir düşman karşısında geliştirilen bir teknik başka şartlar dâhilinde olduğu kadar iyi iş yapmayabiliyordu. Bazı Haçlıların manevi coşkunluklarını değerlendirmek veya onların fiziki yorgunluklarının savaşta olumlu veya olumsuz davranışa yol açıp açmadığını bilmek çok zordur. Karşılarına çıkan Türk ordularındaki manevi faktörleri değerlendirmek de kolay değildir. Türkler de yabancı ordular olarak algılanıyordu, bundan dolayı, yerli halk nezdinde *cihad* çağrısı coşkunluk uyandırmıyor olabilirdi. Bununla birlikte Müslüman dayanışma ruhunu ve kalabalık birliklerin şeflerine bağlılıklarını ihmal etmemek gerekir. Haçlı orduları arasında *savaşçıların* sayısı bilinmiyor. Onlara karşı koyan Türk orduları da çok fazla kalabalık değillerdi ama onlar bünyelerinde savaşçı olmayan bir kitlenin bulunmaması avantajına sahipti. Ne olursa olsun Kudüs alındıktan hemen sonra önemli sayıda Haçlı Avrupa'ya geri dönmüştür. Fethin sonuca ulaşması, askeri bakımdan sadece birkaç bin az ya da çok savaşçı piyadenin çevrelediği birkaç yüz süvarinin eseri olduğu kesindir.

5. Bölüm

HAÇLILAR ANADOLU'DA

Burada Birinci Haçlı Seferini bir daha anlatma derdine düşmeyeceğiz[1]. Bazı temel olguları ve büyük özgünlükleri hatırlamakla yetineceğiz. Haçlı Seferinin esas itibarıyla Fransız olduğu daha önce tekrarlanmıştı ve bu doğrudur. Fransız kelimesine yinede politikten ziyade etnik bir anlam veriyoruz zira siyasi olarak Godefroy de Bouillon İmparatorluğa bağlıydı. Gerçi İngilizler, İtalyanlar, Rhénans /Renliler, hatta İskandinavlar da seferde yer almışlardı. Fakat yinede Fransızların etkinliği/baskınlığı inkâr edilemez. Atalarımızın karakteri üzerine veya bizim kendimiz hakkında oldukça ucuz/değersiz spekülasyonları bir tarafa bırakalım. Sadece Fransızların sefere iştiraklerinin dengi olmadığına ve Fransa veya başka yerde çekimserlerin, tarafsız kalanların çeşitli gerekçeleri bulunduğuna dikkat çekelim. Almanya'da, Papalık ile İmparatorluk arasındaki mücadele Haçlı Seferi resmi propagandasını engelliyordu; Rhénan bölgesinden Haçlı Seferine veya halkın seferine katılan gruplar halk vaizleri tarafından toplanmışlardı. İmparatorluk kökenli Haçlılar ve hatta daha önce Pierre l'Ermite'in

1 Stephem Runciman, *The first Crusade*, 1981.

Fransa'nın kuzeyinden sürüklediklerı ve de İtalya'dan denizi geçmeyi planlamamış olanlar, Doğu'ya Almanya üzerinden (bu Macarların din değiştirmelerinden itibaren mümkün hale gelmişti), İmparatorun itirazı olmaksızın gitmişlerdi. Bununla birlikte İmparator, Papa'nın istediği bir seferi teşvik de edemiyordu ve şüphesiz askerlerini İtalya'da yürüttüğü kendi savaşları için muhafaza etmeyi tercih ediyordu. Üstelik Almanların birçoğu uzaklarda, Doğu'da, diğerlerini aramamak için kendilerine yakın Hıristiyan veya değil birçok düşmanın bulunduğuna inanıyorlardı. Dahası Doğu'ya bir sefer, daha önce iman için yapılmış savaşlar örneğinde olduğu gibi, İmparatorun eseri olmalı ve Papa da bunu kutsamalıydı ama bir rol oynamadan bunu yapmalıydı. Bu tür fikirler papanın muhalifleri Guibert ve IV. Henri'nin çevresinde çalkalanmıştı[2]. Ne var ki Godefroy, İmparatorluktan ayrılırken, topraklarını imparatorun ruhban ve laik vasallarına rehin bırakıyordu ve kullandığı güzergâh da aşırı bir ihtiyat olarak yorumlanabiliyordu; o, diğer Haçlıların tersine, II. Urbain'ın kontrolündeki İtalyan bölgelerinden geçişi kullanmamıştı.

Hatta Fransa'da bile, belirtmek gerekir ki İspanya'daki savaşlara alışmış olan Akitanyalılar, Poitevins ve Bouguignons'lar Haçlı Seferi'ne katılmaktan imtina etmişlerdi. Onlar kendilerinin Doğu'ya sürüklenmesine izin vermemişler öyle ki bu durum, seleflerinin başarılarından sonra onların aleyhine gelişmişti[3]. Raymond de Saint-Gilles'in ordusu göreceli biçimde güçlü görünüyorsa da hiç şüphe yok ki Haçlı Seferi birliklerinin çoğunluğunu Kuzeyin insanları oluşturuyordu. Kuzeyin insanları, yani Doğu'daki gelişmelerden en az haberdar olanlar, barışçı birlikteliğin hiç-

2 *Past and Present*, 1954. Fransa'nın zayıf kralı I. Philippe aforoz edilmişti.

3 Haçlı Seferi düşüncesinin Cluny'de doğduğuna, VII Gregoire ve II. Urbain seferde özellikle temsil edilmiş görünmediğine dikkat edilecektir.

bir biçimine hazır olmayanlardı. En güneye yerleşmiş bulunan Bohemond'un Normanları bunların dışmdadır[4]. Orduda çok sayıda İtalyan da vardı ama burada da itinalı bir ayrıştırma yapmak önemlidir. Gerçek manasıyla Haçlı Seferinde ve Bourguignon'lu ve Poitevins'li Haçlıların arkasında, Kuzeyin İtalyanları yer almışlardı. Gerçi Papa, zayıf düşme korkusuyla onları yerinde tutmak istemişti[5] [ve onların katılımı buna rağmen olmuştu]. Bu birliğin sayısı büyük değildi. Onların hiçbir şefleri de yoktu, Saint-Gilles'in ordusuna dâhil olmuşlardı. [Haçlılar arasında] denizciler ve değişik limanların tüccarları da mevcuttu. Denizcilik faaliyetleri nedeniyle rolleri ne kadar önemliyse de sayıları mütevazı idi, ve dahası onlardan hiçbiri Doğuda kalmamıştı. Nihayet son grup; Güneyin Normanları, onların üzerinde biraz daha fazla duracağız.

Haçlı Seferi öncesinde Normanların nasıl bir tavır takındıklarını görmüştük: Haçlı Seferi düşüncesi, onları seferin içinde herhangi bir inisiyatif almak için etkilemiş değildi. Bohemonde de Tarente'in komutasında bir ordunun Haçlı Seferine katılmış olduğu elbette doğrudur. Bu ordu seferde önemli bir yer tutmuş olmalıydı. Normanlar arasında Bohemonde, Bizans'a karşı koymasıyla tanınıyordu. O daha önce kendisinin de yer aldığı babasının Bizans karşıtı politikasını bir miras olarak sahiplenmişti. Robert Guiscard'ın ölümünden beri, Normanların toprakları parçalanmış ve ihtiraslarına uygun biçimde Bohemond'un, bu topraklar içinde araziler elde etme umudunun zayıf olduğunu anlamak gerekir. Nihayet Bohemonde'un etrafında bulunan Normanların kuzenleri Bizans ordusunda uzun zamandan beri yararlılıklar göstererek tecrübe sahibi olmuşlardı. Bütün bu insanlar, Bizans İmparatorluğu ile bağlantılı bir şekilde organize edilen ve Bizans

4 Bazı İskandinavlar olsa da, Fatih Guillaume'un oğulları arasındaki kavgalar dolayısıyla İngilizler bulunmuyordu.

5 Bologne'lulara gönderilmiş olan ve II. Urbaina'a mal edilen mektup gerçekte III. İnnocent'a ait olabilir.

toprağından başlayan bir Haçlı Seferinde, geçmişin hatıralarını veya hayallerini yeniden canlandırma fırsatını buluyorlardı. Bu hayallerde Kudüs'ün az yeri vardı. Buna karşın, olması gerektiği gibi vurgulanmamış bir nokta; başka Normanlar da vardı: Sicilya'nın Normanları ve İtalya yarınadasının Tyrrhénien kıyı bölgesininkiler. Bunlar yerlerinde kalmışlardı. Eserini Haçlı Seferinden yüz yirmi beş yıl sonra yazmış olmasına rağmen, uydurma/yalan alışkanlığı olmayan Arap tarihçi İbnü'l-Esir folklorik yönü olan ve İkinci Haçlı Seferi ile bazı karıştırmaları içeren, ama yine de özünde hakikat olan ve bir mana taşıyan bir metin telif etmiştir. Fransa Haçlılarının şefleri, Norman Prensinin ülkesinden geçerken ondan Afrikalı Müslümanlara karşı yardımını talep etmişlerdi. Gerçekleşip gerçekleşmeyeceği şüpheli olan fetihler uğruna, İslam dünyası ile iyi ilişkilerine halel getirmekte bir mantık görmeyen Norman Prensi onlara şöyle cevap vermişti; Filistin'e gitmek istiyorsanız gidin, bana gelince bu yolda sizi teşvik etmekle yetineceğim. Bu hikâye gerçek veya uydurma olsun, belirtilen politika dâhilinde hikâyenin doğru olduğu açıktır[6].

İtalyan limanlarına gelince; Amalfi'yi bir tarafa Kuzeyin limanları Ceneviz, Pisa ve Venedik'i diğer tarafa ayırmak zorundayız. Üstelik bu limanlar aynı rolü de oynamamışlardır (Apulya'nın limanları sadece Haçlıların Yunanistan'a geçişlerine yardımcı olmuşlardır). Rahatlıkla denilebilir ki kuzeyin üç limanı Haçlı Seferine katılmışlardır; şüphesiz ama nasıl[7]? Mısır'da ve İstanbul'da olup biteni bildiğimiz için, diyebiliriz ki; onların tüccarları sadece Müslümanların zararına olacak şekilde değil aynı zamanda Batılı rakiplerinin de aleyhine olacak biçimde Doğunun hazinelerine el koyma hırsı ve bazı Müslüman ülkeleriyle olan ticareti, ihtimal-

6 Bakınız ekler, belge II.

7 Papa yanlısı veya Alman yanlısı konumlarının beklentilerini etkileyip etkilemedikleri belli olmuyor.

lerle dolu tesadüfi bir teşebbüse girişerek kaybetme korkusu arasında gidip geliyorlardı.

Haçlı Seferini oluşturan kuvvetler mozaiği, özellikle Fransa'nın kuzeyindeki küçük sülaleleri saymazsak, işte böyleydi. Bu insanların seyahatin şartları hakkında hiçbir fikirleri yoktu, onların nazarında bu seyahat sıkı sıkıya İncil'deki hatıralara bağlıydı. Seyahatin son aşamasına kadar bu böyle olmuştur. Son aşamasında ise dünyevi Kudüs ile uhrevi Kudüs'ü birbirinden ayırt etmek güç oluyordu. Bütün bunlar kaç adama bedeldi? Bunda sayının çoğalma riski büyüktür: zamanın şartlarına göre sayı elbette önemliydi ama [onların] kaçı amaca ulaşmıştı? En iyisi bir tahmin yapmamaktır. Doğal olarak levazım yoktu. Bu durumda, zor ülkelerden geçerken, olup bitenden fazla haberi olmayan kitlelerin aşırı isteklerini veya sabırsızlıklarını önceden sezebilmek mümkün değildi. Sonuç; yağmalar hatta çatışmalar olmuştu. Orta Avrupa ve Balkanlarda, Haçlıların tutarlı davranışları olmamıştı. Haçlıların geçişi sırasında Bizans topraklarında bile terör ve kargaşa hâkimdi. Bunu Theophylacte d'Ochrida'nın mektuplarında not etmiş olması ilginçtir[8]. Felaket yalnız İtalya'dan gelip Yunanistan'dan geçenler için daha az oldu. Fakat genel olarak, Bizans ile çetrefil sorunlarla dolu temaslara başlanıldığında, bunları çözmek için soğukkanlılığa ihtiyaç varken gergin ortam yaratılmıştı.

Daha ciddi ve daha kalıcı olan ise doğrusu politik sorunlar olmuştu. Daha önce belirttiğimiz gibi, o zaman *schisma* [Kiliseler arasındaki ayrılık] ayrılık fazla önemli değildi. Fakat bir taraftan Bizanslılarla, kendileri için yeni olan bir uygarlığı keşfeden disiplinsiz "barbarlar" arasında, diğer taraftan Bizans yönetimiyle Haçlı şefleri arasında gelecekteki işbirliklerinin yapılış şekli konusunda çatışmaların çıkması kaçınılmazdı. İstanbul'daki imparator göre: Batıdan gelen ordu, Bizans'ın, Germen veya Latin, Avrupa'dan iki kuşaktan beri devşirdiği ücretli askerlere göre sayıca üstün olsa da,

8 Bakınız ekler, Théophylacte'ın mektubu.

tıpkı onlar gibi Bizans sistemine eklemlenmeliydi ve onlar belli bir ücret karşılığında kendilerine belirtilen hedefler için savaşmalıydılar. Bazı ücretli askerlerin, özellikle de Normanların, yarım yüzyıl öncesinde neden oldukları kargaşaların hatırası ve Haçlı şefleri arasında, daha dün Bizans'a karşı düşmanlığını ilan etmiş Bohemond gibi bir adamın olması, Bizans tarafında ihtiyat uyandırıyor ve özel tedbirler almak endişesi doğuruyordu. Böylece, Batılıların geleneğine uyan İmparator onlardan vasallık yemini istedi. Bu yemin onların bir zamanlar Bizans'a ait olan her şeyi imparatorluğa sadıkane bir biçimde iade etmelerini İmparatora garanti edecekti. Çeşitli vasallık yeminlerine alışkın olan ve dahası Doğu'da fazla kalmak istemeyen Haçlı şefleri için mesele ciddiyet arz etmiyordu. Hatta diğerleri için, Bizans topraklarının ötesinde Kudüs vardı ve Bizans'ın hiçbir iddiasının olmadığı başka ülkeler vardı. Ve Bohemonde! Onun yakın gelecek için kurnazca bir planı yoktu. Hatta o, bir zamanlar düşmandan almak için boşuna yanıp tutuştuğunu bile vasal olarak imparatorluktan alabilecekti. Bundan dolayı vasallık yemininin sebebini bile sormuyordu. Sadece Raymond de Saint-Gilles imparatorluğa karşı hiçbir düşmanca bir davranış göstermeme konusunda yemin etmiş fakat bunun dışında başka bir yemin etmeyi reddetmişti. O, daha sonraki yıllarda olması gerektiği gibi imparatorluğun sadık müttefiki gibi hareket etti. Öte yandan onun bu davranışı şaşkınlığa da yol açmıştı. II. Urbain'ın tasarladığı Haçlı Seferi projesine Raymond daha başından beri bağlanmıştı. Bu seferde Papayı, Provence'lı ordunun içinde yer alan ve papalık elçisi olmasından başka Papanın ve Raymond'un ortak şahsi dostları olan Adhemar de Monteil temsil ediyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Raymond kimin karşısında olursa olsun, kendi şahsında temsil ettiği papanın yüce liderliğini gözden düşürmeyi imkânsız görüyordu. Onun bu tavrı kime karşı olursa olsun düşmanlığı da içermiyor değildi. Nihayetinde görüşmeler anlaşmayla sonuçlandı. Fakat uzun süren pazarlıklar ve kitlenin sabırsızlığı, İmparatorluk

şehrinin güzelliklerinden başı dönmüş nice Haçlının zihninde hınç/kızgınlık bırakması kaçınılmazdı[9]. Bunu şeflerin resmi anlaşmaları silmeye yetmeyecekti.

Haçlı Seferinin gelişimi anlaşmazlıkları arttırmış olmalıydı. Gerçi Haçlılar, Bizans topraklarına yerleşmiş olan Türklerle savaşmaya hazırlardı ama onların hedefi Kudüs idi ve yabancıların istenmediği Anadolu'da kalmayı hiç arzu etmiyorlardı. Buna karşın Aleksios Komnenos, Boğazlar çevresindeki bölgeleri, Ege Denizi eyaletlerini, Suriye ve Ermenistan'a doğru giden yolları yeniden ele geçirmeden bir taahhüt altına girmek istemiyordu. Böylece Haçlıların yürüyüşü Bizans'ın katılımı olmaksızın cereyan etti.

Haçlılar, İmparatorluk sınırlarını aşıp Anadolu'ya doğru yollanır yollanmaz, kendilerini "Doğulu" halklarla temasta buldular. Bunlar ne kadar farklı olurlarsa olsunlar "Frank" seferinin sahip olduğu özgünlüğü anlayamamak konusunda birleşiyorlardı. Daha önce de gördüğümüz gibi geleneksel olarak Müslüman hâkimiyetinin yaşandığı ülkelerde Müslümanlarla gayri Müslimler arasındaki ilişkilerde bir değişiklik olmamıştı. Bundan dolayı bu ülkelerden Batı'ya yönelik hiçbir çağrı yapılmamıştı. Buralarda Haçlı Seferi Bizanslıların düzenledikleri seferlerin bir türü olarak algılanmış olmalıydı. Bizanslıların bu seferleri sıradanlaşmıştı ve bu akınlarda başarılar kazanılsa da kalıcı sonuçları olmuyordu. Anadolu'da Türkler, Bizans'a bağlı yerel Hıristiyanlarla çarpışmışlardı, ama aynı sebepten dolayı, onlar da Haçlıları İstanbul'dan gelen Bizans ordusu sanmış olmalıydılar. Franklar Doğu'da, Suriye-Mısır limanları ve Kudüs hariç tanınıyorlardı. Burada söz konusu olanlar Bizans ordusuna eklemlenmiş ücretli askerlerdi. Bu yeni Franklar da az ya da çok Bizanslı olmalıydılar. Hiç şüphesiz bilhassa güçlü bir ordu olduğu söylentisi çabucak yayılmıştı ama bu ordunun tüm özgün yönleri hemen kavranamamıştı.

---

9 Aleksios'un Flandre Kontuna mektubundan bizim naklettiklerimiz için bakınız daha ileride 7. bölüm.

Bizans İmparatorluğundan çıkan Haçlılar Anadolu'da kalmayı düşünmeksizin Suriye'ye doğru ilerlediler. Onlar girdikleri çarpışmalarda kayıplara maruz kalmamış da değillerdi. Boğazlara çok uzak olmayan İznik şehrini Türklerden geri aldılar. Türk şefleri bu şehre ve diğerlerine, kendi içlerinde çatışan Bizanslı unsurlar tarafında sokulmuşlardı. Oysa yarı göçebe olan Türk halkı şehirlerin çevresinde bulunuyordu. Bu durumda çarpışan türk birlikleri veya grupları daha önceleri çölde yapmaya alışmış oldukları gibi geriye çekildiler. Daha sonra Franklar gittikleri zaman, onlar geri döndüler, sadece hayvanları için fazla elverişli olmayan kıyılara dönemediler; buraları Bizanslılar yeniden işgal etmişlerdi. Haçlı Seferinin onların zihninde derin bir iz bırakması için herhangi bir gerekçe yoktu. Çok sonraları geleneksel sözlü rivayetler temel alınarak oluşturulan Selçukluların veya Danişmendlilerin (*Danişmendname*) ilk başlangıçları hakkındaki romanımsı metinler, modern okuyucuya Haçlı Seferine kadar çıkan bazı hatıraları gösterse de, o dönemin dinleyicisi veya okuyucusu Ermeniler veya Bizanslılarla diğer Hıristiyanların özelliklerini ayırt edilemez biçimde karıştırıyorlardı. Metinlerin yazarı bir şekilde onları doğrudan tanımış olabilirdi. Franklar savaşçılık özelliklerine hayran oldukları düşmanlarının Hıristiyan olmamalarından üzüntü duyuyorlardı; dahası, onların tıpkı Franklar gibi Troyalılardan geldikleri söyleniyordu[10]. O zamanki Türklerin Franklara yönelik takdirlerini bilemiyoruz.

Pek verimli olmayan Orta Anadolu platosunda Haçlılar ne Rum ne diğerlerinden olmak üzere çok sayıda Hıristiyan'a rastlamıyorlardı. Ancak onlar Torosları aşınca Hıristiyanlara rastladılar. Buralarda Ermeni prensleri az ya da çok özerk biçimde tutunmuşlar veya yerleşmişlerdi.

Haçlılar Suriye'ye vardıkları zaman, ilk defa Müslüman veya değil kadim topluluklarla karşılaştılar. Bunlarla savaşacaklar veya

10 Benim *Mélanges Perroy*, 1973'deki makalem ve Runciman, "Europe and the Turcs in the early Middle Ages", *Asiatic Rewiew*, XXXIX, 1943.

boyun eğdirecekler ve iki asır boyunca yöneteceklerdi. Suriyeli Müslüman orduların neredeyse tamamının Türklerden devşirtilmiş askerlerden müteşekkil olduğu doğrudur. Fakat bunlar Anadolu'daki Türklerden farklıydılar. Anadolu'dakiler yarı göçebe, silahlı Türkmenlerdi. Suriye'dekiler ise geleneksel biçimde profesyonel askerler idiler ve burada Türk yerleşmesi söz konusu değildi. Yinede Frankların fetihleri ve yıkımları herkesi, Türkler gibi yerlileri de vurmuştu. Kasırga onların üzerine neredeyse birden bire çökmüştü ve de onlar Frankların gelmekle neyi istediklerini anlamakta güçlük çekiyorlardı.

Suriye'de Haçlılar Hıristiyanlara da rastlıyorlardı ama bunlar "heretik" [sapkın] Kiliselerin Hıristiyanlarıydı. Ve Haçlılar, onlara karşı Müslümanlardan daha iyi davranma düşüncesinde değillerdi. Bununla birlikte Ermenilerin durumunu ayrı tutmak gerekiyor. Doğulu Hıristiyanlar arasında, Frankların kim oldukları fazla biliniyor değildi. Bölgede Franklar yakın geçmişte siyasi gücün ve askeri başarıların hatırası olarak da tektiler. Yerli Hıristiyanların Türklere karşı yeni orduda bir destek gücü umut ettiklerinden şüphe yoktur. Bu desteğin, dünün ücretli askerleri tarzında olması ve geçmişte sevilmeyen Bizanslı özelliği taşımaması bir avantajdı. Tecrübe, onlara Frankların gerçek niyetlerini çabucak gösterdi. Yine zaman, aralarındaki rekabeti de dikkate alarak Türklerin ve Frankların bazılarını birbirlerine karşı kullanmayı onlara öğretti. Haçlı Seferinin ertesinde Kilikyalılar bazen Bizans topraklarına kendilerini eklemlenmiş buluyorlarken bazen de Antakya'nın Franklarına boyun eğmiş buluyorlardı. Kuzey Suriye'deki Hıristiyanlar ise tamamen Antakya Franklarının yanında temel bir rol oynamaksızın, onlara bağlıydılar[11]. Biraz daha doğuda bulunan topraklarda, Orta

11 Bir Ermeni şahidin anlatısına işaret etmek ilginçtir. Bu şahit Franklardan bunca heyecan duymasına rağmen Sainte Lance olayından haberdar değildi. Melkitler ve Rumlar için Nicon de la Montagne Noire'da şüphesiz bazı imalar var. Bakınız s. 170, n. 15.

Fırat boylarında durum başka türlü gelişmişti. Orada köken itibarıyla Ermeni-Frank olarak niteleyebileceğimiz, Urfa merkez olmak üzere Baudoin de Boulogne bir kontluk kurmuştu. Bu kontluğa Doğu Toroslardaki özerk Ermeni senyörleri destek olurken, diğer Ermeni şefleri özellikle Orta Toroslardakiler (Maraş v.s.) düşmanlık göstermişlerdir[12]. Şefler arasında evlilikler kontluğun Ermenilerle ilişkilerini pekiştirdi ve daha sonra göreceğimizi gibi bu Urfa'nın Ermeni-Frank karakteri, Kudüs Krallığına yarı Ermeni bir kraliçe verecektir; Urfa'nın son "Frank" kontu da yarı Ermenidir.

Frankların yavaş yavaş ama daha az yoğunlukla karşılaştıkları diğer Hıristiyanlar arasında Lübnan'ın Marunîleri onları en iyi karşılayanlar olmuşlardır. Ama yarı dağlı bu köylüler o sırada büyük bir öneme sahip değillerdi. Yakubiler gelişmekte olan olaylara tepkisiz kalmışlardı. Yabancı efendilerin hâkimiyetleri altındaki bu uysal insanların istikrarlı durumlarını değiştirmeleri için hiçbir sebepleri yoktu. Onlar hakkında hiçbir bilgisi olmayan Franklar, onları Araplaşmış sayıyorlardı ve Müslümanlardan daha fazla değer taşımayan sapkınlar olarak kabul ediyorlardı. Ve de her ne kadar onlar katledilmemişlerse de, toprakları ve kiliseleri soyulmuştu[13]. Eğer Franklar *in abstracto* olan Hıristiyanlığın yardımına geldilerse bundan onların bütün Hıristiyanların yardımına gelmiş oldukları sonucu çıkınamaktaydı. Kudüs'te ve Kuzeyin büyük şehirlerindeki Bizans ritüelini uygulayan insanlar ile bunların ileri gelenlerine karşı Haçlılar güven duymuyorlardı: zira bu "Rumlar" Franklara, Bizans ile işbirliği yapacak izlenimi veriyorlardı. Hâlbuki onlar [Batı ile Bizans Kilisesi arasındaki] dini meselelerde ihtiyatlı bir davranış içinde olunmasını arzu ediyorlardı.

---

12 Tafurs kafileleri muhtemelen yoksul Ermeniler arsından toplanmıştı. Krallan Tafur ile birlikte, onlar açlıktan savaş esirlerinin yenilmesi efsanesiyle ünlenmişlerdi. Guibert, *R. H. Cr. Occ.*, III, indeks, ve Chanson d'Antioche, ed. S. Duparc-Quioc, indeks.

13 Bakınız ileride Geoffroy d'Asch'ın hikayesi.

Anadolu'da Haçlılar ne kendi adlarına ne de Bizanslılar için bir kenti işgal etmek amacıyla hareket etmemişlerdi. Toroslar geçilir geçilmez bu noktada başka türlü bir durum ortaya çıktı. Baudouin kan dökmeden Urfalı Ermenilerin arasında yerleşmeye giderken ordunun büyük kısmı, hiç şüphesiz Aleksios Komnenos'un düşünmüş olduğu plana uygun bir şekilde, yakın geçmişte büyük bir Bizans eyaletinin merkezi olan Antakya'nın kuşatmasına girişti. Şehrin bir Türk garnizonu vardı ama halk farklı Hıristiyan kiliseleri arasında paylaşılmıştı. Dahası Suriye Selçukluları Halepli Rıdvan ile Antakyalı Yağısıyan arasındaki anlaşmazlıklar, şehrin kuşatmasını kaldırmak maksadıyla ortaya konulan Müslümanların çabalarını boşa çıkarıyordu. Bu kuşatmada Haçlıların sonuca ulaşmaları için yedi ay uğraşmış olmaları çok dikkat çekicidir. Bu süre zarfında yerli Hıristiyanların uzun zaman kımıldayamamaları veya harekete geçmek istememeleri son derece dikkat çekicidir. Onların harekete geçmesi ancak Antakya'nın zaptının ertesinde, Gürboğa'nın komutasında yardıma gelen Büyük Selçuklu ordusunun ulaştığında görülebildi. Toplama birliklerden müteşekkil Selçuklu ordusunun komutanları arasında da çekişme yaşanmaktaydı. Bu yüzden de ordu mağlup olmuştur. Bu hadisede verilen sınav Haçlılar için çok da kolay olmamıştı. Diğer taraftan onlar, tehlikenin doruğa çıktığı anda bile Bizans ordusu hâlâ gelmemiş olduğunu gittikçe artan bir hoşnutsuzlukla fark ediyorlardı. Bohemond bu durumdan kendi çıkarları için faydalanmasını bildi; Antakya'yı ve kente bağlı olan yerleri kendine mülk edindi. Bu da Frank-Bizans işbirliğinin çökmesi demekti.

Bu sırada diğer Haçlılar, özellikle Raymond, başka yerleşim yerlerine taarruz ediyordu. Katliamlar ve yağmalar yapıldı. Örneğin Maaratunnuman, Müslümanlar için acı bir hatıra olarak kalmış olmalıydı. Gerçi Haçlıların bu davranışları erzak/levazım dağıtımındaki gecikmenin veya düzensizliğin sebep olduğu taşkınlıktan kaynaklanıyordu. Ama bunun yanında, haraç elde et-

mek maksadıyla -bu haraçlar da şeflerin elinde kalıyordu- alınan esirleri bir tarafa bıraksak bile, ganimetin gelirini hemencecik istifleme arzusu da vardı[14]. Genel bir yaklaşım olarak, bu sefer ve bunu izleyen diğer seferler boyunca, sadece şehirlerin etrafında gerçek savaşlar olmuştu. Zira kentlerin hayatta kalan Müslümanları kaçmış bulunuyorlardı. Ülke genelinde gerçi her şey pürüzsüz cereyan etmiş değildi, ama biz ordunun iaşesinin sağlanmasının ne kadar zor bir şekilde yapıldığını biliyoruz: yağmalar? Müsadere? Ticaret? Daha sonra göreceğimiz üzere bu bakımdan gerçek bir yıkımın olduğu sanılmıyor.

Haçlı Seferinin nihai hedefi olan Kudüs'e ulaşması için aylar gerekmişti. Gerçi ordunun yenilenmeye ihtiyacı vardı[15], ama kalabalık sabırsızdı ve gecikmenin gerçek sebepleri dinlenmeye mahal bırakmıyordu[16]. Şefler arasında çeşitli sorunlar tartışılıyordu: Doğu'da kalmayı düşünenler ile Kutsal Şehri zapt eder etmez geri dönmek isteyenler [tartışma halindeydiler]. Ayrıca Bizans ile ilişkiler ve buna bağlı olarak Bohemond ile temasların geleceği de onlar arasında münazara konusuydu. Ve dahası şu da düşünülebilir ki şefler ne istediklerini hala çok iyi bilememekteydiler. Hangi yoldan geçeceklerini de bilmiyorlardı. Hatta daha önce yaptıkları gibi Anadolu benzeri bir ülkeden mi yoksa Bizans'ın artık fethetme iddiasının olmadığı bir ülkeden mi geçeceklerdi. Fetih konusunda Haçlılar kendilerini yeni bir rakibin karşısında buldular; Mısır Fatımi Devleti. Fatımîler Kudüs'ü Artukluların elinden almak için Haçlı Seferinden faydalanmışlardı ve şu ya da bu biçimde Filistin'in ve Güney Suriye'nin limanlarını (Trablus ve çevresinde özerk yerli bir devlet mevcuttu) elinde bu-

14 Fakir insanların bir kısmı, yağma edecek bir şey bulamama endişesiyle ülkede kalmak niyetinde değillerdi. Bakınız W. Porges, "The Clergy, the Poor and the Non-combattans in the 1st Crusade", *Speculum*, 21, 1946.

15 Haçlıların ülkede verimlilik izlenimi olmuştu.

16 John France, "The crisis of the first Crusade", *Byzantion*, XL, 1971.

lunduruyordu. Belki Mısırlılar yeni hacı gruplarının Kudüs'e gitmelerine izin vereceklerdi, tıpkı dünkü ve daha önceki selefleri-nin yaptıkları gibi; ama bu Haçlıları tatmin edemeyecekti. Haçlılar yerel otoritelerle yaptıkları anlaşmalar gereğince Suriye-Lübnan sahillerinde serbestçe dolaşabiliyorlardı. Ama Kudüs'ün alınması bir kan gölü içinde cereyan etti.

Haçlılar [Kutsal Topraklara] ulaşır ulaşmaz ülkenin tamamını fethetmeyi düşündüler mi? Bundan kesinlikle emin olunamaz. Fakat bunun faydalı olacağı görüldü çünkü Filistin'in içinde bulunan Kudüs, İtalyanların göndermeye başladığı yardımları ancak birkaç limanı elde tutmak şartıyla alabilirdi ve ayrıca Mısırla çatışma, onun müdahalede bulunmak üzere üs olarak kullanabileceği noktaları işgal etmeyi zorunlu kılıyordu. Üstelik bu limanların fethi Batılı tüccarları da ilgilendiriyordu. Fethin gerçekleştirilmesi yıllarca sürecekti, malzeme yokluğundan ve de çatışmalardan veya en azından Doğu'da kalmış olan şefler arasındaki koordinasyon yokluğundan dolayı. Öte yandan, ne Trablus önlerinde Raymond de Toulouse'un girişimi, ne de fethedilen ülkelerin çeşitli ordular arasında paylaşılacağı öngörülmemişti. Daha açıkçası her bir şefin alacağı toprakların sınırlarının nasıl olacağı önceden kararlaştırılmamıştı. Fethedilmiş toprakların görünümü ancak 1110 yılına doğru kesinleşecekti.

Kısacası, dört prenslik ortaya çıktı, bunlardan Kudüs Krallığı diğerleri üzerinde kurumsal bir otoritesi olmaksızın en saygın olanıydı. *Bir* Latin Doğu'dan bahsederken nasıl bir ihtiyatlı olmak gerektiği görülüyor. Gerçi, benzer şartlar dâhilinde, hatta tehlikelere açık bir biçimde gerçekleşen ortak bir macerayı takiben Doğulu bütün Franklar orada gruplaşmış olarak bulunuyorlardı. Onlar bunu hissediyorlardı. Ama siyasi hiçbir birliktelik olmadığı gibi en başında bir koordinasyon da yapılmamıştı. Dolayısıyla devletlerden biri tehlikede olduğu zaman diğerini ona yardıma sürükleyecek dayanışma duygusu istisnai bir olay olacaktı.

Dört devletin tarihi detayını konumuza dâhil etmeksizin, onları bir kelimeyle nitelemek gerekir. Urfa Kontluğu, eski Ermeni-Bizans topraklarında Baudouin tarafından kurulan ilk devlet oldu. Bu topraklarda Franklar efendiler olarak değil, yardımcılar olarak talep edilmişlerdi. Hiçbir zaman Kontlukta Frankların halk olarak yerleşmesi gelişmediği gibi bu devlet hiçbir zaman ne İtalyan tüccarların ne de hacıların yardımını alamayacaktı. Oysaki Suriye-Mezopotamya bağlantılarını tehdit eden Müslüman ülkelerle çevrili konumu gereğince ister istemez düşmanların tepkisine en erken maruz kalan da o olacaktı[17]. Antakya Prensliği'nin Ermenilerle işi vardı, alt seviyede bulunan yerli Hıristiyan nüfusu, en azından merkezi bölgesi içinde çoğunluktaydı. Eskiden Bizans yönetiminin kalıcı hale getirdiği gelenekler ve Norman tecrübesi büyük fiefler/tımarların kuruluşunu önlemekteydi. Bu durum Kudüs Krallığını karakteristik özelliği olacaktır. Coğrafi şartlar, Krallığı, Bizans İmparatorluğu ve Batı Toroslardaki Ermeni senyörleriyle temasa zorluyordu. Aynı zamanda Krallık, "Mümbit Hilalden" gelen Müslüman taarruzlarının hedef noktası işlevini de görüyordu. Hacıların sel gibi aktığı Kutsal Kentin farklı bir saygınlık verdiği Kudüs Krallığı Mısır kaynaklı teşebbüslere karşı çok duyarlıydı. Krallıktaki Frank nüfusu Kuzey Fransa menşeliydi. En son kurulan küçük Trablus Kontluğuna gelince, Asi nehrinin yukarı boylarına doğru Trablus'un geçitlerine hükmetmekteydi ve bundan dolayı da bazı stratejik öneme sahipti. Diğer Frank devletlerinin kuruluşundan sonra Raymond de Saint-Gilles tarafından bir araya getirilen unsurların çoğunlukla güneylilerden müteşekkil olup olmadığını bilmek güçtür. Belki bunun sonucunda Kontluk özgün bir karaktere sahip olmuştur.

17 J. B. Segal, Edessa, the blest city, 1970. Urfa Kontluğu üzerine biri Sorbonne'da diğeri Montpelier'de iki tez yapılmıştır.

Haçlı Seferi yemini gerekiyorsa savaşarak Kudüs'e kadar gitme isteğini içeriyordu. Böyle bir istek, ülkeyi işgal etmek için daha sonra orada kalmak anlamına gelmiyordu. Bazı büyük prenslerin bunu yapmaya niyetleri vardı ve şüphesiz kendileriyle birlikte olan ve yerleşmek için gerekli imkânları bulacak olan vasallarını da tutma amacındaydılar. Diğerlerinin, sefere katılmış olmalarına rağmen Doğu'da çakılıp kalmaya ve özellikle de yerleşmek gibi bir düşünceleri yoktu. Alt tabakadan insanlara gelince, çoğu hayatını kaybetmişti ve yaşayanlar arasından bazıları Doğu'da kaldılar, diğerleri beklentilerinde hayal kırıklığına uğramış bir vaziyette veya doğdukları toprakları ve geride bıraktıklarını yeniden görmek arzusuyla ülkelerine geri döndüler. Bunların, küçük gruplar halinde denizden İtalya'ya dönen herhangi bir gemiye binerek geri yurtlarına döndüklerini biliyoruz[18]. Sonuç itibarıyla, Doğu'da kalan Frankların sayısı birkaç yüz şövalye ve birkaç bin adamı kesinlikle geçmiyordu. Eğer İslam dünyası hemen kendini toparlamış olsaydı sayının azlığı onların tükenmesine yol açmış olacaktı. Sayısal azlık herhalde fetihleri geciktiriyordu. Yeni hacı kafilelerinin ve İtalyan gemilerinin gelişlerini teminat altına alacak limanların fetihleri bile yapılamıyordu.

Kudüs Krallığı bünyesinde iç politikada bir probleme kendini gösterdi: Kutsal Kentin özgünlüğünden dolayı, diğer yerlerde olduğu gibi, iktidar burada laik bir prens tarafından icra edilebilir miydi? Veya tıpkı Roma Kilisesine bağlı devletlerinin bölgelerinde olduğu gibi otorite veya Bizans tarzında özerk bir patriklik gibi buradaki iktidarın da ruhani bir iktidar olması gerekmez miydi? II. Urbain'ın muhtemelen bu konu üzerinde belirgin bir düşüncesi olmamıştı; onun halefi II. Pascal da bu konuda hiçbir fikir beyan etmemişti. Kudüs'te, ruhban sınıfına maddi avantajlar ve-

18 Bakınız Arch. Lewis, "Northern European Sea-Power and the Staits for Gibraltar, 1031-1350 A. D.", *Order and Innovation in the Middle Ages*, Essays in Honor of Jos. R. Strayer, Princeton, 1976.

rilmesi karşılığında çözüm; ruhban sınıfının da kabul ettiği gibi, sınırların kalıcılığının şüpheli olması karşısında güçlü bir askeri iktidarın zorunluluğu gerekçesiyle sıradan bir monarşi oluşturulması şeklinde bulunmuştu. Acaba, Krallık Haçlı Seferinden doğduysa da gerçekten bir *Haçlı Devleti* miydi[19]? Şüphesiz bu tabirin kullanımını daraltmak iyi olacaktır.

Somut biçimde Franklar fethettikleri şehirlere, savaşın sebebiyet verdiği boşluktan istifade ederek yerleşmişlerdi ama kentleri dönüştürmemişlerdi. Fethin dağınıklığı savaşçıların da dağınık kalmaları sonucunu doğurmuştu. Bu durum o dönemde elzem olmasına rağmen onların bir yönetim altında toplanmalarını da yavaşlatmıştır.

∴

Bir kere daha tekrar edelim, Haçlılar denizden yardım ve iaşe almalarını sağlayabilecek çeşitli limanları, düşman aynı olmasa bile, tabiatıyla donanmanın katılımıyla ancak zapt edilebilirlerdi. Oysa Haçlıların donanması da yoktu. İtalyan filolarının rolü belirleyici olmuştu ama bu olayın doğru yorumlanmaya da ihtiyacı vardır.

Cenevizler, Pisalılar veya Venediklilerden bazıları, tüccar iştahıyla da olsa, Haça yürekten bağlılık duymalarına itiraz edilemez. Bununla birlikte hiçbir şey onların hepsinin Haçlı Seferinin ilanını müteakiben sefere katılmış olmalarını da ispatlamaz. Haçlı Seferine katılmak için zaman harcamışlardı ama bundan ücret de almışlardı. Haçlı Senyörleri fethettikleri veya fief/timar olarak aldıkları ülkelerde kaldıkları zaman: en azından her gün çalışıp duruyorlardı. Buradan Batıya dönenlere gelince, onlar manevi ödülle yetiniyorlardı. İtalyan tüccarlar, onlar ise, geçici bir takım hizmetlerin karşılığında teoride kalıcı olan imtiyazlar elde etmişlerdi. Gerçi, onlar geri geleceklerdir. Onların geri gelişi de Latin Doğu'nun işine yarayacaktı ama bundan öncelikle İtalyan

19 Hatta diğer üç devlet de sıradan prenslikler şeklinde değil midir?

tüccarlar kendi ticari işleri ve kazançları için Latin Doğu'dan istifade ediyorlardı. Onlar [İtalyanlar] belki müttefik idiler ama doğmakta olan Latin Doğu'nun gerçekten üyeleri değildiler.

Doğu'da başlanmış olan siyaset oyununda, oyunun taraflarının tavrı ne olmuştu? Haçlıların Batı ve Doğu'daki konumlarına bağlı olan bu tavır herkes için aynı olamazdı. Gerçekten de işte tespit ettiklerimiz: Venedik, Bizans topraklarında yeni ticari kazanımlar elde etmişti. Bu kazanımlar onun Müslüman ülkelerinde ikinci bir faaliyetini elbette dışlamıyordu. Venedik Haçlılarla yapacağı vakitsiz birlikteliğin İslam ülkeleriyle faaliyetini koparmasından endişe ediyorsa da, o, Haçlılarla, özellikle de Normanlarla birleşerek Bizans hazinesini kaybetmekten daha fazla korkuyor olmalıydı. Normanların Bizans ile ittifakı kırılgandı, Antakya sorunu ortaya çıkınca onların arasında bozuşma patlak vermişti. Venedik gemileri, bütün Haçlı Seferleri boyunca, sadece küçük sayılarda ve Bizans gemileriyle karışık bir halde müdahalelerde bulunmuşlardı. 1100 yılında Haçlı Seferi Müslümanlar üzerinde kesin galip geldiği zaman ve uzun süre tereddüt ettikten sonra, pastayı diğerleri tek başlarına paylaşmaya koyulunca bir Venedik seferi Filistin'e ancak ulaştı. Orada Normanlar yoktu, ve de orada Bizanslıların herhangi bir iddiaları da yoktu. Askeri şartlar bu geç kalmış seferinde yüksek bir tarife den Venedik'e ücret ödemesini de gerektirmişti. Buna rağmen yardım yapması gerektiği dönemdeki çekimserliğini [Haçlılara] gerçekleştirdiği bu sefer unutturmaya yetmemiştir[20].

Papalığın teşvik ettiği Başpiskoposları Daimbert'in yönetimindeki Pisalıların, Venediklilerden sadece birkaç ay önce müdahale etmiş oldukları doğrudur. Pisalılar o dönemde Norman

20 Daha sonra vuku bulacak olanın tersine, başlangıçta İtalyanların Haçlıların deniz yoluyla taşınmasına hiç katkı sunmamaları üzerinde yeterince durulmamış olması yeterince vurgulanmadı. Denizin hala çokça kullanılmadığı doğru olsa da onların mevcut tecrübeleri ve seferde olmayışları durumu daha da zorlaştırmaktadır.

partisine bağlıydılar ve Bizans ile olduğu kadar Venediklilerle de araları kötüydü. Venedikliler, Bizans sularındaki tekelleri üzerinde Pisa'nın rekabete girebileceği endişesiyle onun filosuna saldırmaktan çekinmiyorlardı. Bu durumda Pisalılar da sorunsuz biçimde Bohemond'a yardım edebilmişlerdi. O da, onları bu yardımları için bolca ödüllendiriyordu. Eğer Daimbert ve Baudouin hemen çatışmaya girmemiş olsalardı Pisalılar Krallıkta da aynı şeyi yapmış olacaklardı. Onların sarsıntı içine girmeleri için dört yılın geçmesi gerekti. Bunun nedeni şüphesiz aralarında zayıf bağlantıların olduğu Doğunun Müslümanlarıyla bozuşma endişesi değildi. Ama bunun sebebi, Batıda kardeşleriyle savaşıyor olmaları ve güçlerini sırf kaybetmek için har vurup harman savurmalarıydı. Diğer taraftan onlara göre Haçlı Seferi fikri değersiz de değildi[21].

Haçlı Seferine, hemen başında gayretli bir şekilde Cenevizler bütün İtalyan deniz şehirlerinden hareket ederek katıldılar. Katılımları önce şahsi girişimlerle, sonra Venedik ve Pisa'nın iştiraki gerçekleşince resmi olarak vuku buldu. Onlar da çekişen güçler arasında tarafsız kalmayı becerdiler, diğerlerine olduğu gibi birine de yardım ettiler ve buna karşılık Suriye/Filistin'de doğmuş olan üç Frank devletinden önemli imtiyazlar almasını becermişlerdi. Bizans ile hiç temasları yoktu. İslam dünyasıyla ilişkilerine gelince onlara tıpkı Pisalılar gibi davranmış olsalardı bu Müslümanlar açısından şaşırtıcı sayılmayacaktı. Aralarındaki fark Cenevizler İtalya dışındaki ilişkilerinde, Thyrrhenienne bölgesindeki yayılmalarında Pisalıların çıkarttığı sorunlara çözüm bulmalarıydı. 1099'da Saint-Simeon'da, 1100'de Césarée'de yaşananlar gibi olaylar basit yağma isteği miydi? Onların arasında herhalde bazı büyük zenginler, gelişmekte olan Haçlı Seferine tüccar şehirlerin katılma fikrini sınırlamış olmalıydılar[22]. Yine Cenevizler, Haçlı Seferini takip eden on yıl bo-

21 Fatımîler ve Pisa arasındaki ilişkiler için bakınız genel bibliyografya.

22 Bakınız E. Bach, s. 110, n. 16.

yunca fetih hareketlerinde (Laodicée ve Césarée, 1100, Tortose, 1102, Acre ve Gibelet, 1104, Tripoli ve Gibel, 1109, Beyrut, 1110) neredeyse kesintisiz bir şekilde işbirliği yapmışlardır. Bu seferlerin dışında kalmış bazı Cenevizlerin çok geç biçimde seferden haberdar olmuş olmaları şaşırtıcı değildir. Bunların tersine Mısır yönetiminin, Kahire ve İskenderiye'ye ticaret için gelmiş olanları[23], Geniza belgelerinde[24] (bkz. aşağıda) bize işaret edildiği gibi mukabele tedbirleri olarak, tutuklaması da şaşırtıcı değildir. Bu tutuklamalar Nil ülkesinde neredeyse bütün Batılı ticaretin anında kesilmesi sonucunu doğurmuştu. İşte o zaman Cenevizler Mısır'ın muhtemel fethi fikrini tasarlamışlardı. Üstelik bu fetih sadece Mısırlıların değil aynı zamanda Amalfililerin de aleyhlerine idi[25].

Bununla birlikte İtalyanların almış oldukları imtiyazlar üzerine iki çekince koymak gerekiyor: görüleceği üzere, bir taraftan bu imtiyazlar, bir hukuki ayrıcalık, fiili ve somut sonuçları otomatik olarak doğurmuyordu. Diğer taraftan, İtalyan şehirlerinin, kent organizasyonlarının henüz çocukluk çağını yaşarken aldıkları ilk ayrıcalıklara ilişkin belgeler geç dönemlerdeki resmi arşivler tarafından bize kadar ulaştırılmamıştır. Dolayısıyla kimi verilerin sonraki çatışmalar sırasında uydurulmuş olması veya eklemeler yapılmış olma ihtimali dışlanamaz[26].

Geriye hiçbir zaman Haçlı Seferine iştirak etmediği söylenilen güney İtalya liman kentleri kaldı. Ama onların yer almayışında

23 Tam tersine, 504/1111 tarihindedir ki Makrizî'nin *Itti'âz*'ı, Tinnis'ten gelen tüccarların küçük filosunu -yolcuları anlaşılıyor ki Şamlıdırlar- İtalyan gemilerinin yakaladığına işaret ediliyor. Bu filo ağır bir fidye karşılığında geri alınmıştır.

24 Goitein, *Mediterranean Society*, 98.

25 1113'de I. Baudouin'in imtiyazı: Röhricht, *Regesta*. Arap halk edebiyatında I. Baudouin'in Mısır seferi iz bırakmıştır: *Clédat, Bull. Inst. Fr. Arch. Or.*, Kahire, 26, 1926, s. 71-79.

26 Mayer, Saint-Sépulcre yazıtı, bakınız ileride.

bir istisnai durum görülmekte olduğu gibi, onlara atfedilen gerekçeleri biz olduğu gibi kabul edemeyeceğiz. Bunu anlamak için sadece en büyük liman Amalfi'nin durumunu incelemek yeterlidir.

Genellikle Haçlı seferinde Amalfi'nin hiç yer almadığı belirtilmektedir. Bu durum öncelikle, Doğu ticaretinin Amalfi'den başlamış olması ve Haçlı Seferi sırasında Amalfi'nin Normanlar tarafından saldırıya uğramasına bağlanmıştı. Daha sonra da Normanların, şehirlerin özellikle de Amalfi'nin özerkliğine karşı izlediği politikayla gerekçelendirilmişti. Bütün bunlar yalan olmamakla beraber incelenmeye de değer niteliktedirler.

İlk olarak, şunu dikkatten kaçırmamalıyız ki kuzey İtalya'da bulunanlardan [Venedik ve Ceneviz'den] farklı olarak Amalfi'nin arşivleri kaybolmuştur. Dolayısıyla belgelendirme eşitsizliği ve delil bulunmayışı gerçek bir Amalfi yokluğuna inandırabilmektedir. Bu durum bize yetersiz verileri toplamak ve yorumlamak sorumluluğunu yüklüyor. Gerçi 1096'daki Norman saldırısı, Haçlı Seferindeki geçici bir Amalfi yokluğunun açıklayabilecektir, ama bu saldırı kalıcı bir Amalfi yokluğunu açıklamaya yetmeyecektir. Amalfi yardımının gelmesinden sonra diğerlerinin elde ettikleri yerleri yitirebilecekleri düşünülebilir. Fakat Doğunun Haçlıları, müttefiklere çok ihtiyaç duyuyorlardı. Norman saldırısı meydana gelmeseydi, Amalfililerin Haçlı Seferine katılmış olacaklarını hiçbir şey ispatlamaz. Bunun sebebini kolaylıkla görebiliyoruz: açıkçası Mısır ticaretinde, az bir dereceye kadar da Suriye'ninkinde de, onlar önemli bir yer işgal ediyorlardı ve şüphesiz ne olacağı belli olmayan faaliyetlerde gücünü harcamadan önce Amalfi'nin iki defa düşünmesi gerekiyordu. Bu girişimlerde Müslümanlarla uyuşarak elde ettiği bütün avantajları kaybetme riski vardı. Böyle bir gerekçenin ileri sürülmesini iki vaka desteklemektedir: birincisi, Amalfi ticareti Müslüman ülkelerinde devam etmişti; ikincisi doğu ticaretine düşman olmayan Norman politikası, Amalfi için tasvir ettiğimiz politikayla kıyaslamada tersti. Bu iki pozisyonu ileride incelenecektir.

6. Bölüm

İLK TEMASLAR

O dönemin çağdaşı Müslümanlara ait çağdaş bir metin bize kadar ulaşmamış olduğundan, Frank istilasına karşı Müslüman dünyasının ilk tepkilerini güçlükle tasvir edebiliyoruz. Suriye-Filistin için Haçlı Seferinin sıradan bir vaka olduğu söylenebilir. Fakat bunun ötesinde? İki yüz yıl sürecek olan Frank istilası boyunca, Irak tarih yazıcılığı Suriye'deki olaylara sadece kaçamak imalarda bulunacaktır. Kimi İranlı tarihçiler belki de bir süre için cihad cephesi üzerine eğileceklerdir[1]. Buna karşın Büyük Selçuklu tarih yazıcılığının tamamında ve onların İran'daki zeyillerinde Latin Doğu'nun Haçlı Seferi üzerine bir kelime bulmak için yapılacak araştırma boşuna olacaktır[2]. Aynı şey Mağrib ve hatta Mısır tarihçiliği içinde geçerlidir. Ortak bir tehlike karşısında pan-İslam bir dayanışma kavramı hiçbir zaman olgunluğa erişemeyecektir.

Suriye'deki tarih yazıcılığına geri dönersek; yerel kronikler vardır veya en azından hadiselere katılmış olan Suriyeli vakanüvisler oldu ve onlar kısa süre sonra eserlerini yazdılar. Hatta Su-

1 Şair Sâdi, 13. yüzyılda, kendisine göre mi?

2 Averroès'in babası, M. Brunschving'in bildirisi.

riye Frankları ve bir Haçlı Seferi tarihi kaleme alınış olan Hamdan İbn Abdürrahim adında biri olmuştu. O son otuz yıl boyunca dönemin Franklarıyla yakın temaslar yaşamıştı[3]. Fakat bu vakayinameler bazen biraz kaba bir tarzda, safi yerel bir özellik sunmaktadırlar. Suriye'nin parçalanmasını takiben ortaya çıkan bu eserler, herhalde müteakip kuşaklar tarafından zararlı bulunan zihniyetin ürünleri olarak görülmüşler ve çok çabuk unutulmuşlardır. Bir zaman sonrasında şüphesiz kararlık yansıtan tarzda, kendinden emin aklın ürünü ve çok güzel sunumlar özelliğindeki kronikler de meraklıların hizmetinde bulunmaktadır. XIII. yüzyılın başında, Hamdan İbn Abdürrahim eserinin, kaybolmaktan tesadüfen kurtulmuş olan birkaç sayfası hâlâ bulunabilmektedir[4]. Hatta daha geç ve tıpkı Ali İbn Munkiz'in ki gibi meşhur ve Şii eğilimli olan bir kronik, daha sonra bahsedeceğimiz Sünni reaksiyon sırasında tamamen kaybolacak şekilde değiştirilmişti. Bu durumda biz, Müslümanların tavırlarını değerlendirebilmek için farklı bir zihniyeti olan geç dönemin ürünü eserlerin satır aralarını okumaya mahkûm olmuş durumdayız. Bununla birlikte kimi eserler bedel ödeme pahasına olsa da kalmışlardır. Hepsinden önce XII. yüzyılın ortasında haçlı seferleri zamanına ait hatıralara hâlâ sahip olan bir adamın, İbn'ü'l Kalanisi'nin Şam'da yazdığı kroniği[5]; sonra XIII. yüzyılda Kemaleddin İbnü'l Adim[6] ve Şii İbn Ebi Tayyi'nin (eski metinleri çokça istinsah etmiş olan İbn al-Fırat[7] vasıtasıyla) Halep'te yazdığı vakayinameleri mevcut-

3 Cl. Cachen, *Syrie*, s. 41.

4 Cl. Cachen, *Syrie*, s. 41, Kemâleddin'e göre.

5 Ed. Amedroz, 1912;İngilizce terc. H. A. R. Gibb, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, 1932; Fransızca terc. R. Le Tourneau, *Damas de 1075 à 1155*, 1952.

6 Ed. Sami Dahan, 3 cilt, Şam 1951-1954-1968; Fransızca terc., içinde *R.H.C. Cr. Or.*, III, 1135'e kadar.

7 İbnü'l-Furat'ın eserinin bu bölümü hâlâ neşredilmemiştir. Bakınız Cl. Cahen, *Syrie*, s. 85.

tur. Farklı bir edebi tarzın yazarları olan birkaç müellifi de hatırlatabiliriz. Mesela Usama İbn Munkız, eserinin kesin halini farklı bir ortamda ve çok yaşlanmış bir haldeyken kaleme almış olsa da, bize dağınık ama canlı biçimde gençliğinin hatıralarını, o zamanın anlayışını da muhafaza ederek, ulaştırmıştır[8].

Bu şahitliklerden ve dağınık anlatımlardan bir kısım genel tespitler çıkmaktadır. Yerel şefler, tehdidi savmak için Haçlılarla geçici olarak anlaşmalar imzalamış olsalar da, Müslüman toplumlar, Maaratunnuman ve Kudüs'te olduğu gibi terörle birlikte katliamları yaşadılar ve âlimlerin yürekleri Haçlıların hoşgörüsüzlükle yaptıkları sistematik tahribatlarla yandı. Bu tahribatlara bir örnek Trablus kütüphanesidir[9]. Birçok insan Suriye'nin iç kesimlerine ve daha ötelere göç etmişlerdi. Hareketin öylesine bir şiddet kazanması, örneğin şöyle bir vaka doğurmuştur; Bağdatlı yazar el-Hariri gündelik hayattan aldığı anekdotlarında yeni Urfa Kontluğu'nda, Fırat kıyısındaki Suruç şehrine iltica eden bir dilenciyi kahraman olarak alıyor[10]. Tabiatıyla fırtına geçer geçmez, kalmış olanların hepsi şartlara kendilerini uydurmaya çabalamışlardı. Ve yerel aristokratlarla Frank senyörleri arasında küçük ölçekte yiğitlik çarpışmaları ve nezaket davetleri birbirini takip ediyordu. Kentlerde ve dini çevrelerde, tıpkı yakınlarda keşfedilen Sulamî'ye ait risalenin şahitlik ettiği gibi, Haçlı Seferinin ne olduğunu kavramak ve de *cihad* yükümlülüğünü uyandırmak için bazı teşebbüsler olmuştu[11]. Bu risalenin yazım tarihi bilinmiyor ama 1106'da reddedilemeyebilir. Bunun yazarı yerli dini çevrelere dâhil

8 Ed. ve Fransızca terc., H. Derenbourg; birçok dilde çevirisi de mevcuttur; Fransızca yeni çevirisini André Miquel, 1981'de yaptı.

9 Bakınız ekler.

10 Göçmenler özellikle şehirlilerdi. Yoğun bir köylü muhaceretini kıtlık yol açmış olacaktır, buna ilişkin kaynaklarda hiçbir iz bulunmamaktadır. Bakınız ileride s. 86. Bakınız E. Silvan, "Réfugiés palestiniens au temps des Croisades", *Rev. des Et. Isl.*, 1967.

11 Ed. et terc. Emmanuel Sivan, içinde *J.A.*, 1966.

bir Şamlı idi. Bu risaleyi bize kadar ulaştıran kader; etkisi, yayını konusunda bizi üzmemeliydi. Oysaki talih herkesi onun çok zayıf olduğuna inanmaya davet ediyor[12]. Risalede bir fikrî başlangıcın ipucu bile yoktur. Daha da ilginci, içerik olarak geleneksel konuların anlatımına, bütün Akdeniz'de Müslüman karşıtı Hıristiyan siyaseti bağlamında, Haçlı Seferi üzerine orijinal değerlendirmeler eklemesidir[13]. İlginç olan bir başka husus da onun, İslam'ı savunmakla yükümlü prenslerin bencil ve pasif tavrı üzerine yaptığı yorumdur. Bu eserin yayınının muhtemelen çok kısıtlanması, İbn'ü'l- Esir'in devasa Şam lügatinde, müellif üzerine açıklamalar olmaması sonucunu doğurmuşa benziyor. Halep'te de direniş hareketi, ki bunu da burada dış tezahürler vasıtasıyla tanıyoruz, dini çevrelerin bir eyleminden doğmayacak ama Emirlerinin ataletinden onuru kırılmış yerli burjuvazi içinde çıkacaktır. Öyle görünüyor ki burada önder Şii kadı (Halep'te o zaman çoğunluk Şii idi) İbn'ü'l-Kashshab idi. 1111 yılında Halepli bir heyet, uyuşukluklarından ve tepkisizliklerinden dolayı sultanı ve halifeyi utandırmak maksadıyla, Sünni olmasına rağmen Bağdat'a varmıştı. Aynı dönemde elbette Bağdat'ta, yukarıda söz konusu edilen el-Hariri'nin anekdotlarının ilk yayımı ve kaleme alınması tarihlenmektedir[14]. Sonuç 1110-1115 yıllarında birbiri ardına "Selçuklu" ordularının gönderilmesi oldu. Bu ordular sadece yenilmeyi ve karşılıklı olarak birbirini yok etmeyi veya yerel Müslümanlarla Frank ittifaklarını pekiştirmeyi başarmışlardı. Bir kere daha tekrar etmek gerekir ki, Bizans'ın özellikle Türklerden oluşan yabancı ücretli askerler tarafından savunulması gibi Müslüman Suriye de yabancı Türk orduları tarafından, yerli halkın gerçek bir katılımı olmaksızın savunulmuştur. Fakat hiçbir zaman unutmamak ge-

12 İbn Asâkir'in *Şam'ın büyük biyografi sözlüğünde* adı geçmiyor.

13 Bu tür değerlendirmeler bir asır sonra İbnü'l-Esir'in *Büyük Tarihi*'nde okunacaktır.

14 Bakınız *E. P.*, *al-Harîrî*

rekir ki yardımcı kuvvetler içinde yerli gönüllüler şahsi biçimde yer almayı kabul etseler de genel kural olarak, kutsal savaş yükümlülüğü yerli halka yabancı olan profesyonel Türk ordularının üzerine yüklenmişti. Başlangıçta, belki bazıları, bu yeni istilayı daha önce yaşanmış olanlar gibi geçici veya hazmedilebilecek istila olarak düşünmüşlerdi.

Zaman bunun hiçte böyle olmadığını ispatlamıştır. Franklar taşkınlıklar yapmaya devam ediyorlardı (örneğin Halep'te 1124 yılında) ve de genel olarak Franklar "diğerlerine karışmayan gururlu bir ırk" idiler[15]. XII. yüzyılın başını belki bir kenara koymak gerekiyor; Asi nehri boyundaki Şeyzer Emiri Usama örneğinde olduğu gibi küçük Arap emirleri, Türk egemenliğine iyi uyum sağlamış olmalarına rağmen, bu dönemde az ya da çok özerk kalamamışlardı. Daha önce söylenildiği gibi; Türklerin gelişi [ve hâkimiyetlerini yaymaları] her tarafta yerli emirliklerin aleyhine olmuştu: söz konusu emirliklerin Franklara karşı mücadelede yetersiz kalmaları Suriye'de bu durumu daha da kolaylaştırmış ve arttırmış olmalıdır. Hatta 1124'te Iraklı maceraperest bedevi Dübeys'in Frankların yanında Halep kuşatmasına katıldığı görülecektir. Franklar bu fırsattan istifade ederek Müslümanların dini yapılarını bile işgal etmekten çekinmemişlerdir. Böylesi hadiseler anlayışların gittikçe geliştiğini göstermektedir[16].

Frank egemenliğinde Suriye'de, camilerin kapatılması ve özellikle kadılık gibi makamlarını yok edilmesi gibi istisnai durumla şehirli Müslümanlar için hayat zorlaşmıştı. Kaynakların bilgi vermemelerine rağmen bazı yerli Müslüman grupları üzerine dikkat çekmek ilginç olacaktır. XI. yüzyıldan beri Lazkiye'nin gerisindeki ülkenin dağlarına yerleşmiş olan Nusayrilere (Aleviler) Haçlı Seferi dokunmamıştı. Sağlam kalelerine kapanmış Nusayrilere boyun

15 Usâme, bakınız bibliyografya.

16 Cl. Cahen, *Syrie*, s. 293.

eğdirmek bilhassa zor olacaktır. Nusayrilerin güney doğusunda küçük kaleler sahipsiz kalmak zorundaydılar. Zira Şam ve Halep emirleri nezdinde şanslarını denemiş olan "Haşhaşiler" adı geçen şehirlerden sürülünce bu kaleleri güçlük çekmeksizin denetimleri altına almışlardı. Onlar, Sunnî Müslümanlara karşı Frankların en azından göstermelik müttefikliğini temin etme arayışı içerisindeydiler. Franklar arasında onların büyük üstadı "dağın ihtiyarı" lakabıyla meşhur olacaktı. Lübnan'ın güneyinde, vadi el-Taym'de Dürzîleri[17] her zaman olduğu gibi mevcuttu. Bunlar becerikli bir biçimde Frankları ve Müslümanları kullanmışa benziyorlar. Her iki tarafa da ispiyonluk hizmetinde bulunarak onların kendilerine topraklarını garanti etmelerini sağlamışlardı.

Ermeniler bir tarafa, yerli Hıristiyanlar, özellikle monofizitler ve yerel Marunîler taraf sız kalmış görünüyorlar. Genel olarak Franklara karşı çıkış ya da onlarla birleşme görülmüyor. Yerli Hıristiyanların nazarında Franklar, Müslümanlardan daha az yabancı değillerdi. Ayrıca aynı sebepten ötürü, Müslüman iktidarlar onları hiçbir entrikayla suçlamamışlardır. Ve nitekim Müslüman iktidarlar onları ne tedirgin etmişler ne de kıyıma maruz bırakmışlardır. Franklar onları saptın, daha doğrusu aşağılık olarak görmüşler ve de bundan dolayı, hem ileri gelenlerinin ve hem de kiliselerinin servetlerine el koymuşlardı. Daha sonra, Kraliçe Mélusine'in aracılık yapmasıyla el konulan servetlerin bir bölümü iade edilmiştir[18].

Marunîlerin özel durumları üzerinde biraz durmak gerekir. Lübnan'ın dağlık kesiminde yavaş yavaş yoğunlaşmış olan bu küçük topluluk, Müslümanlar tarafından olduğu kadar diğer Hıristiyan kiliseleri tarafından da dışlanmış ve pratikte Roma ve İstan-

17 Sâlih ibn Yahya'nın *Beyrut Tarihi*, ed., Hours ve Salibi, Beyrut, 1969, ilk sayfaları. Haçlı Seferleri hakkındaki kaynaklarda bu bölge için bahsedilen yerlerin incelenmesi belki bazı ilerlemeleri sağlayabilir.

18 Rahip Martin, içinde *J.A.*, 1889 ve Nau'nun makalesi içinde *J.A.*, 1899; bknz., eklerde verilen Süryani Kolofonu.

bul ile hiçbir bağı kalmamıştı. Ama yine de dışlanmasına rağmen onlarla tamamen köprüleri atmış olarak da değerlendirilemezdi. Araplaşmış olsalar da Marunîler arasında, kendilerine izolasyonlarından kurtulma fırsatı sunan Frankları kuzenleri olarak görme ve geçmişteki yetersizliklerinin rövanşını alma eğilimi vardı. Fakat bunu abartmamak gerekir. Marunî Kilisesinin, özerkliğini kaybetmeksizin, Roma'ya resmi olarak bağlılığını tanıtmak için üççeyrek yüzyıl beklenmesi gerekecekti. Hiçbir Marunî'ye orduda görev verilmesi söz konusu olmamıştı. Buna rağmen öyle görünüyor ki en azından merkezi eyaletlerde Marunîler, Frankların ülkenin kurumları ve geleneklerine uyum sağlamalarında asıl yardımcıları olacaklardır. Onlar için Haçlı Seferi şüphesiz şehre inmeleri ve daha geniş bir toplumun içine katılmaları sonucunu doğurmuştur.

Melkitler sadece Kuzey Suriye'de ve belki Kudüs'te bir öneme sahiptiler. Sapkın olarak görülmediklerinden daha olumlu bir fikri yaklaşımdan yararlanabilmiş olmalılar. Gerçekten de geniş ölçüde Araplaşmış olan Melkitler[19], eskiden Bizans'ın işbirlikçi şüphelileri olarak ağırlaşan şartlara yabancı değillerdi. Diğer taraftan Melkitler ve Latinler aynı kiliseye ait olsalar da, Latinler onların yerlerini almayı veya yanlarına yerleşmeyi gayet doğal bir olay olarak kabul ediyorlardı. Böylece dini makam/mevkilerde Melkit ruhbanlarının payı azaltılmış ve iki Rum-Melkit patrikliği ortadan kaldırılmıştı.

Suriye'nin kuzeyinde ve Kilikya ovasında güçlü bir köylü grubunu teşkil eden Ermeniler, özellikle özerk senyörlüklere küçük silahlı birliklere sahip oldukları Toroslarda özgün bir sorun çıkartıyorlardı. Batıda Bizanslılara karşı Franklara dayanmak için uygun zamanı bekleme eğilimdeydiler; doğuda Urfa Kontları ve Suriye Müslümanları (Anadolu'daki Türkler değil) arasında denge oyunu oynuyorlardı; özellikle Maraş'lı Kogh Vasil'in durumu böyle olmuştu. Bu çatışmalar Ermenilerin kendi aralarındaki kabile mü-

19 Bakınız ileride

cadeleleriyle birbirine karışıyordu. Bizans'ın hizmetinde artık Ermeni kalmamıştı ama bazıları irsi olarak Bizans kilisesine bağlı bulunuyorlar ve geçmişin Ermenistan'ından kalan alevi kavgalar da ortadan kalkmamıştı. Önemli sayıda soydaşlarının Mısır Fatımî devletine göç ettiği daha önce görülmüştü. Orada Ermenilerden din değiştirmiş olan bir aile Haçlılara karşı çarpışmıştı. Fakat daha sonra Mısır'da, Ermenilerin Sicilya'nın ve Filistin'in Franklarıyla barışçıl ilişkiler kurulmasına olumlu etkileri olmuştur. 1136/511'de Makrizi, *Itti'az* adlı eserinde Tell Başir Ermenilerinin Mısır'a gelişlerine işaret ediyor; yani Urfa Kontluğunun ayakta olduğu bir dönemde bile Mısır'a Ermeni göçü devam etmektedir.

Yahudiler bazı kentli mesleklerde (camcılık, boyacılık) tekel oluşturmalarına rağmen, olayların akışını ciddi biçimde etkileyebilecek oranda demografik bir öneme sahip değillerdi. Geniza belgelerine göre, Yahudilerin, Müslüman prenslerin saygıdeğer tebaaları, olarak görülmelerini tespit etmek yine de ilginçtir[20]. Haçlı Seferi onlar için, Avrupa'daki gelişmelerden[21] haberdar olmasalar da, Yahudiler için acı bir sınav oldu. Uydurma şeyler kaydetmekte hiçbir çıkarı olmayan Müslüman bir tarihçi; Kudüs sinagoguna sığınmış olanların şehrin alınışı sırasında canlı canlı yakıldıklarını söylüyor[22]. Korunabilmiş olan birkaç Yahudi metni sadece cemaatin çektiği sıkıntılardan ve de esir edilenler için fidye olarak toplanması gereken büyük meblağlardan bahsediyor. Bu metinde, kadınlara karşı Aşkenazilerin Fransızlara göre daha dürüst olduğu söylenir: fakat söz konusu olan kim/kimler? "Lorams"lılar mı? Daha sonra fethedilen kentlerde, Yahudiler genel caputilasyon/kapitülasyon* kavramına dâhil olmuşlardır.

---

20 Goitein, bakınız ekler.

21 Dönemin öteki dünyaya ilişkin Yahudi metinlerinden bahsedilecektir.

22 İbnü'l-Kalânisî, bakınız bibliyografya.

* Caputilation: Yabancıların/farklı dinden olanların hukuki durumlarını belirleyen sözleşme.

Fetihleri yapıldıkça böyle gelişmeler cereyan etti. Frankların çoğunluğu özellikle limanlara yerleşiyorlardı. Hatta soylular bile, tıpkı İtalyan asilleri gibi genellikle şehirlere yerleşmişlerdi. Bu şehirler Fransa'dakilerden daha kalabalıktı. Yinede asillerin Fransa'dan kalma ülke genelinde konaklara sahip olma alışkanlıkları vardı ve fakat erzak sağlama kaygısıyla içeride tutunmak gerekiyordu. Önceki asırda yerli şeflerin küçük tabyalar veya gerçek kaleler inşa ettirdiklerini görmüştük. Özellikle Kuzey Suriye'de bunları itaat altına almak uzun zaman gerektirmişti. Bununla birlikte başlangıçta, birçok Frank ailesi bu küçük kalelere yerleşmeyi başarmışlar ve yavaş yavaş onları geliştirmişlerdir. Çevredeki köylülerin buna karşı çıktıkları görülmüyor. Onlar yine topraklarını işliyorlar ve vergilerini her zaman yaptıkları gibi ödüyorlardı. Franklar bunda bir değişiklik yapmadıkları sürece bir sorun olmuyordu. Onlar da hiçbir değişiklik yapmamışlar hatta öyle ki bazı yerleşim yerlerinin gelirleri bir Frank ve bir Müslüman hâkim arasında paylaşıldığı da olmuştur. Fethin ne kıtlığa ne yapmak için hiçbir fırsatın kaçırılmadığı yağmalara yol açmadığı görülüyor.

Haçlı Seferi çeşitli kökenden askeri birlikleri bir araya getirmişti. Bu birlikler birbirlerinden ayrı biçimde kaldılar ve birbirinden bağımsız hatta bazen muhalif devletler kurdular. Bu durumda Müslüman Doğu karşısındaki Latin Doğu'nun bütünlüğünü abartmamak gerekiyor. Mevcut şartların benzerliği onları birbirine yaklaştırıyordu ama kendi özgün geleneklerini tamamen ortadan kaldırmıyordu. Bilhassa devletlerarasında dayanışma tam/her yönüyle olmaktan uzaktı: kısa süre zarfında Frank prensleri ve Müslüman müttefiklerinin diğer Frank prensleri ve Müslümanlara karşı ittifak halinde oldukları görülüyor. Ciddi tehlike durumunda, eğer prensler karşılıklı yardım dayanışmasının gerekliliğinin bilincindeyseler (bir nevi üstünlük aşılayan Krallık örneğindeki gibi), bir devletin baronlarının bir diğerinin hizmetine

gitmelerini her zaman kabul etmeleri gerekiyordu, bu uzun süreli bir gerekçeyi de gerektiriyor olabilecekti[23].

Başlangıçta Haçlılar için, daha kalıcı biçimde de Batılılar için ve çok sayıda modern tarihçiler için, Doğu'nun çeşitli Müslüman devletleri az ya da çok birbirinin yerini tutabilecek türden devletlerdi, o kadar ki bir devletin düşmanlığı veya bir devlete yönelik düşmanlık veyahut ta tam tersine müttefikleriden her hangi biri için aynı tavır anlamına geliyordu. Esasında gerçek çok daha basit idi ve onun genel çizgilerini çizmek önemlidir.

Latin Doğu'nun devletleri iki kanatta, kuzeyde "Türk" Anadolu ve güneyde de Fatımî Mısır ile komşuluk yapıyorlardı. Fatımî Mısır, Ermeni dönmesi vezirler Bedr'ül-Cemâlî ve oğlu el-Efdal'in enerjik biçimde gerçekleştirdikleri yeniden yapılanma tedbirleriyle geçici de olsa içten parçalanmaktan kurtarılmıştı[24]. Hanedanın dayattığı İsmâilî doktrini parçalanmalara yol açmıştı: halkın büyük çoğunluğu bu öğretiye kayıtsız veya karşıydı. Fakat bağımsızlığı yeniden canlandırmış ve garantisi halindeki rejimi halk kabul ediyordu ve bu rejimin egemenliğinde, çalkantılara rağmen Mısır ekonomisi önemli ölçüde gelişme kaydetmişti. Bu ilerleme incelemeyi hak eden bazı tedbirler dâhilinde gerçekleşmişti. Mısır, Selçuklu yayılmacılığının yarattığı tehlikenin farkına varmıştı. Fakat Melikşah'ın halefleri arasındaki parçalanma bu tehlikeyi etkisiz kılmış ve bu bakımdan, Haçlılar bunu düşünmemişlerse de, en azından yüzyılın üçte ikilik kısmı için Mısır'a selameti getirmişlerdi. Mısır ve Türklerin arasına yerleşmiş olan Haçlılar, Türklerin Fatımîlere indirmeyi deneyecekleri ilk darbeleri kendi üzerlerine çekmeye başlamışlardı. Bir anlamda, değişen sadece tehlikeydi. Fakat Franklar, her ne kadar Suriye ve Filistin kıyılarındaki Fatımî topraklarını fethetmekle meşgul ol-

23 H. E. Mayer'in Academie des Inscriptions, Aralık 1980'deki bildirisine bakınız.

24 Bknz., *E.I².*, *Fatimides* maddesi (Canard).

muşlar ve onların karşı taarruzlarını püskürtmekle uğramışlarsa da Mısır'daki Mısırlılara karşı saldırılar yapmaktan çabucak vazgeçmişlerdi. Belki bu düşünceye kendileri sahip olmuşlardı veya belki de İtalyanlar bunu onlardan talep etmişlerdi[25]. Mısırlılara gelince, kendilerine bağlı Arap Suriye'nin bölgelerine her zaman açıkça dikkat ediyorlarsa da, oraların büyük fatihleri olamadılar. Ve XII. yüzyılda Asya'daki Türk devletlerinin ordularıyla karşılaştırılabilecek ölçekte bir ordu teşkili için gerekli insanları sağlamak imkânına sahip olmaları çok az ihtimal dâhilindedir. Ne de İtalyanların filolarını mağlup etme kapasitesinde bir donanma için[26]. Frankların sağlamca yerleşmeleri sonucu vuku bulduğu ve oldukça pahalı bedeller ödenmesi karşılığında buradan atılabilecek durumda oldukları sırada ve de Latin Doğu ile sınırdaş Türk devletleriyle bir ittifak'ın kendisi de tehlikeli olduğu zaman, Fatımîler gerçektende barışçıl temelde birlikte yaşama yönelik tavır benimsemişlerdir. Diğer taraftan böylesi bir tavır Akdeniz'in çeşitli Hıristiyan devletlerle ticari ilişkileri kolaylaştırma avantajı da sağlamaktaydı. Onlarla belki de yerli Hıristiyanlar veya o zaman son derece etkili olan ve Kuzey Suriyeli Ermenilerin kuzenleri olan Ermeniler ilgileniyorlardı. Uzun bir barış sürecinden sonra Franklar tarafından Sur'un zaptı[27] (1123) ve farklı bir dönemin başlangıcı -bundan daha sonra konuşacağız- olan Askalan'ın

25 Cenevizler'e verilen imtiyazlar için bakınız ileride s. 110; Markizî, *İttti'âz*, ed. A. Hilmy, c. III, s. 46'ya göre, H. 504/M. 1110 yılı Şamlı tüccar ve seyyahlar Mısır'daki Tinnis'den hareketle Suriye limanlarından birine ulaşmışlardı, bunlar bir Frank filosu tarafından yakalanmışlar ve büyük miktarlarda kurtuluş fidyesi ödemek zorunda kalmışlardır.

26 Zîrîlerle ilişkiler görünüşe göre soğuk kalmış, üstelik daha sonra yıkılmışlardır. Fatımîlerle, Murabıtlar arasında temas olup olmadığını bilmiyoruz.

27 Gerçi Sur'un zaptı gerekliydi, ama özellikle iç politikadaki konteks içinde davranmak gerekiyordu, kuzeyin politikasındaki başarısızlıklara başka deyişle tehlikelerine karşı (II. Baudouin'in esir alınışı).

zaptı (1153) arasında Mısır-Filistin sınırlarında gerçek manada bir düşmanlık hiç yoktur.

Anadolu eski bir Müslüman ülkesi değildi ve 1100 civarında orada bulunan Müslümanlar hala kaba saba insanlar olan Türkler veya Türkmenlerdi. Onlar çok önceden Müslümanlaşmış İran veya Arap ülkelerinin geleneklerini çok az benimsemişlerdi. Gelişlerine kadar bu ülkenin hâkimi olan Bizans İmparatorluğunun geleneklerini de öyle çokça benimsememişlerdi. İstanbullu devlet adamlarının zihninde, hatta belki de başlangıçta Türkmenlerinkinde de yine Anadolu'nun yüksek hâkimi olarak Bizans kalacaktı. Sadece küçük siyasi oluşumlar belirsiz ve değişken sınırlar üzerinde yavaş yavaş biçimleniyorlardı. Özellikle Selçuklu siyasi oluşumları, İran ve Mezopotamya'dakilerin kuzenleri, güney yolları boyunca ve kuzey yollarında ise Danişmendliler, ve o dönem için Doğu Toroslar üzerindekiler. Bu Türkler her ne kadar bir tür canlı bir kutsal savaş ruhuna sahip olsalar da ve de Suriye'de ve de dini şuurlarında her hangi bir yeri olmayan Kudüs'te olup bitenlere kayıtsız olsalar da, tesadüfi biçimde Torosların ötesindeki Frank-Ermeni devletleriyle çarpışabiliyorlardı. Onlar Türklerin güney doğuda komşularıydı ama XIII. yüzyıldan önce Türklerin bu yönde genişleme düşünceleri hiç olmamıştı. Bu yönde iklim ve bedeviler onların düşmanı olup Suriye'nin Müslümanlarıyla da bir dayanışma duygusu mevcut bulunmuyordu. Gerçi bu Müslümanların başında Türk (nadiren Türkmen) emirler vardı ama Arap halkları üzerinde saltanat sürüyorlardı ve onlar da dörtte üç oranında Araplaşmışlardı. Onlar birbirlerini farklı neredeyse bilinmeyen dünyalara ait görüyorlardı[28].

On ikinci asrın ilk yarısında, böylesi bir durumda Franklar için gerçek bir düşman mevcut bulunmuyordu. Onların doğu sınırı boyu, her zaman sorunlar çıkartabilen tek yerdi çünkü

28 Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, 1968. Suriye ve Anadolu'daki mücadele şartları altında Sultan Muhammed bir eşleme arayışı içinde olabilir.

coğrafya tarafından yeterince belirlenmemişti, hem bir taraf hem de diğer taraf kesin biçimde kendisine ait olarak sahiplenemiyordu[29]. Limanlarda ve Akdeniz kıyısındaki dağlarda sıkışmış bir vaziyette olan Franklar, en büyük metropolleri sinesinde bulunduran ve şimdi de neredeyse sınırsız biçimdeki geri planda kalan Asya'daki belirsiz güçlerle bağları olan Müslüman Suriye'nin varlığından kaynaklanan tehlikeyi her fırsatta hissedebiliyorlardı. Müslümanlar, neredeyse dört asır boyunca kendilerine ait olmuş, büyük ölçüde Araplaşmış daha doğrusu İslamlaşmış, kendilerine Akdeniz ticaretine açılma imkânını sunan ve çokça zenginlikler de içeren toprakların kaybından dolayı sıkıntı çekmiyor da değillerdi. Fakat yinede bundan daha fazla sıkıntıyı Franklara karşı mücadelede ortak bir cephe teşkil etmek için çekmeleri gerekiyordu.

Halep ve Şam emirlikleri başta olmak üzere bu emirliklere bağlı diğerleriyle birlikte onların çeşitli emirliklere bölünmüş olmaları, bu basit vaka tabiatıyla en korkutucu olanına karşı Frankların tarafsızlığını hatta ittifakını gerektiriyordu. Veyahut ta Frankların da kendi aralarında parçalandıkları zaman onların arasından bazıları diğerlerine karşı, örneğin 1115'de cereyan ettiği gibi aynı durumu gerektiriyordu[30]. Fakat dahası da vardı. Kendi topraklarının büyük kısmından sürülmüş olan bu emirlerin Irak'lı dindaşlarının gönderdiği yardımlara yeniden bel bağlamaktan başka şansları yoktu. Fakat Suriye'de Selçuklu Sultanlığından bağımsızlıklarını almış emirler söz konusu olmasından dolayı, bu emirler yardımlarına gönderilen birlikleri göremiyorlar da değildi, onların özerkliklerine karşı tepki kadar

29 Kuzey bölgelerinde Türkmenlerin varlıklarından dolayı Frankların birçok badireler yaşadığı doğrudur ama bunların liderlerin bir politikası olduğundan bahsedilemez.

30 Bakınız ekler. Bu siyaset kamuoyunca öylesine tepkiyle karşılanmıştır ki Tuğtekin Halife ile barış yapmak ihtiyacını hissetmiştir.

tehlike de büyüktü[31]. Hatta tam olarak ifade edilirse Selçuklu Sultanlığı da artık korkulan bir güç olmak için bir hayli zayıflamıştı, geriye kalanlar sadece Iraklı şeflerdi. Onlar yerli muhtariyet taraftarı güçlerce yabancı güç olarak hissedildiği gibi Suriyeli emirlerinkine nazaran saf dışı edilmesi gereken, tehlike olaraktan görülmüyordu.

Frank işgaline Müslüman Suriye'nin gösterdiği tepkilerde genel çizgileriyle iki dönem fark edilmektedir. İlkinde, Suriye'de sadece özerk emirler mevcuttur, özellikle Rıdvan ve onun Halep'teki geçici halefleri, Şam'da Dukak ve onu takiben atabeyi Tuğtekin. Bazen özerk olarak bazen de birleşerek hatta bazen de birbirlerinin düşmanı olarak Franklarla ve Doğulularla karşılaşmışlardı. Kendileri arasında da bazen barış hâkimken bazen de rakip olmuşlardı. Onlar yerli Franklarla savaş ve barışın birbirini takip ettiği bir siyaset takip etmişlerdi. Bu siyasette güney ve kuzey arasında genel eğilim olarak büyük bir fark görünmüyor. Fakat yavaş yavaş 1118'den 1128'e durumlar değişti. Coğrafya Halep'i Frank tehlikesinden Şam'a göre daha iyi koruyordu. Coğrafya, Kuzey Suriye'den gelen doğulu birliklerin Suriye-Arap çevresini dolaşmak için hedefine ulaşmadan önce, eğer isterlerse, onun merkezi de yaptırıyordu. Bundan şu sonuç çıkar ki direnişler önce Suriye'nin kuzeyinde baş göstermiştir. Hatta bu direnişler, en azından sıklıkla, sadece Suriye'de olmuştur. Fakat şu sonuç da çıkar ki Frank tehlikesi çok büyüdüğü zaman onlardan yardım istenilmesi en fazla

31 Trablus'u ve geriye kalan sahilleri kurtarmak için Şamlı Tuğtekin bazı dönemlerde Mısır'a yakınlaşmıştır. Fatımî yönetiminin Suriye'de müttefikler bulmak için çabaları tespit ediliyor. Yüzyılın hemen başında, Kuzey Suriye'deki Apamé senyörü Halaf ibn Mola'ab Fatîmilere bağlı İsmâilî idi fakat Suriyeli İsmâilîlerin daha sonraları "Haşhaşîler" tarafından özümsenmiş olduğu sanılıyor. Usâme ibn Munkız gibi On iki imamcı Şiiler Mısır ve Türk komşuları arasında hangisine hizmet edecekleri konusunda karasızlık gösteriyorlardı. Fakat Usâme uzun ömrünü Sünni Selahaddin'in hizmetinde Mısır'da tamamlayacaktır.

yine burada düşünülmektedir. Tehlikenin sürekliliği, Frankların taşkınlıkları, Halep'te iki tehlike arasında Frank tehlikesini daha ciddi sayan partiyi yavaş yavaş büyüttü ve hatta Iraklı Müslüman bir emiri Müslüman Suriye'nin savunması ile alakadar hale getirdi, daha doğrusu onu savunmaya kendini verdirtti. Tecrübe önce İlgazi'nin yararına olacak şekilde yapıldı. Yukarı Mezopotamya'da Diyarbakır Artuklu hanedanı[32] Türkmen prensi hâlâ yarı göçebe Türkmenler den oluşan birlikleri her zaman hazır kıta bulundurmanın avantajına sahipti. Bu Türkmenler Haleplilerce pekiyi görülmeseler de onları Franklara karşı yönlendirmek kolaydı. Fakat İlgazi, arkasından yeni bir Selçuklu fütuhatını getirme düşüncesi için çok fazla başına buyruktu. Kısa bir süre sonra İlgazi'nin ölümü haleflerini, Halep'e olan bağlılığı Musul hâkimlerine doğru götürdü. Musul hâkimleri her ne kadar Selçuklu iktidarının temsilcileri olsalar da esasında bağımsız güç durumuna gelmişlerdi. Bazı geçici aracılardan sonra Halep 1128'de, kısa bir süreden beri Musul'un hâkimi olan Zengî tarafından işgal edildi. O önce kuzey Suriye'ye sonra da Suriye'nin tamamına hükmeden bir hanedanın kurucusu olacaktır. XIII. yüzyılın ta ortasına kadar Yukarı Mezopotamya'ya hâkimiyetini yayacak olan hanedan.

1118-1128'li yıllardan başlayarak, kendisi de küçülmüş Şam ve Irak'ın hinterlandına dayanmış Kuzey'in Müslüman emirleri arasında güçler dengesizliği vardı. Bununla birlikte Şam gibi yerler, Lübnan'ın arkasında ve Lübnan'ın ötesindeki Franklar için saldırmak zordu ve onlar için Halep'ten daha az ilginçti. Halep Antakya ve Urfa'nın iletişimini rahatsız ediyordu, anlık krizlere rağmen Kuzeydeki güçlü yayılmacı komşulara karşı yönelmiş barışçı birlikteliğe dayalı bir Frank-Şam politikası gelişti. Bu politikanın XII. yüzyılın ortasında ne hale dönüştüğünü göreceğiz. Şimdilik Zengî'nin siyasetinin, kendi lehine olmak üzere

32 Bakınız, *E.P.*, hayatının sonlarında İlgazi Gürcülerle de savaşmaya gidecektir.

Suriye'nin kuzeyi ve ona bağlı olan Batı Irak'taki bölgelerin durumunu alt üst ettiğini belirtelim. Artık saldırgan Frank değil ama Müslüman'dır. Antakya Prensliği gittikçe küçültülüyordu ve Fırat'ın kıvrımının doğusunda Urfa Kontluğu, başkentinden (1144) ve topraklarının büyük bölümünden çıkartılıyordu. Batıda kalan toprakları ise sırtını Antakya Prensliği ve Orta Toroslardaki Ermeni senyörlüklerine dayamıştı. Doğuda, Zengî kutsal savaş fikirlerini oluşturmuş değildi ama siyaseten onu tatbik ediyordu[33].

∴

Haçlı Seferinin sonucu Bizans tarafından nasıl göründü? Haçlı Seferi, Bizans'a Batı Anadolu'yu yeniden fethetme ve kıyılardaki konumunu sağlama alma imkânını vermişti. Bu sonuç elbette hoşa gidiyordu. Anadolu'nun tamamının yeniden fethine fırsat vermemiş olması ciddi görünmüyordu zira [Bizans'ın nazarında] gerçek mânâda devletleri olmayan Türkler yavaş yavaş yutulacak veya asimle edilecek gibi görünmüş olması muhtemeldir. Her halükarda iç Anadolu zenginliğe sahip değildi veya artık bu özelliğini kaybetmişti. Dahası Batı Kapadokya'nın ötesi artık Bizans değildi. Buna karşın, Urfa Kontluğunun ve özellikle de Antakya Prensliğinin kuruluşu Bizans için ciddi endişe verici vakalardı. Bizans, Ermenileri barındıran ve uluslar arası ticarette köprübaşı olan bu ülkeleri kendine ait kabul ediyordu. Öte yandan buralarda Ermenilerin yüzyılı aşmış olan varlığı bölgesel özerkliği arttırıyordu. Daha çok, Suriye-Filistin'e Frankların yerleşmesi, Bizans çıkarlarına zarar veren Latin nüfuzunun kökleşmesi anlamına geliyor ve Bizans askeri sistemi dâhilinde

33 Suriye'de Zengî'nin bu siyasetinin aracı hâlâ kısmen de olsa Türkmenlerdi. Bakınız Cl. Cahen, *Syrie du Nord*, s. 347 v.d. Bohémond, II. Baudouin, I. Josselin ve II. Josselin ve hatta Antakya'lı Renaud'nun felaketleri Kuzey'in Türkmenleri eliyle olmuştur.

ücretli Frankların istihdamını tehlikeye atıyordu. On beş yıldan fazla bir süre için Bizans imparatorlarının çabalarını Türklerden çok Franklara, Suriye ve Kilikya'ya karşı yoğunlaştırmaları dikkat çekicidir. Bu çabalar, onların kendi içlerindeki zorluklarından faydalanmayı, entrika veya müzakere yöntemini de bertaraf etmiyordu. Bizans, en çok İskenderun körfezine ulaşmaya imkân veren sahillerin muhafazasıyla ilgilendi. Franklara karşı müdahalede bu politika, Irak ve Mezopotamya'da Selçuklu Sultanlığından arta kalanlarla hatta Anadolu'daki Türklerle bile anlaşmalar yapmaya kadar gitmişti.

Aleksios Komnenos hayatının sonlarında bir değişim gerçekleştirmeye girişti. Bu değişim onun halefi ve oğlu İoannes Komnenos tarafından daha da pekiştirilecektir. Kamuoyu Anadolu'da daha sert bir politika izlenmesini istemiş olabilir. Buna karşılık bu talep Suriye'ye gösterilen çabaların yumuşamasına yol açacaktır. Her şeye rağmen, bu çabalar başarısız olmuş ve güçle kaybedilmiş olanı diplomasi ile yeniden kazanmayı denemeyi gerektiriyordu. Gerçi Franklar zapt ettileri topraklarından Bizans'a bir şey bırakmaya hazır değillerdi ama onlarda da durum gelişme kaydetmişti: Müslüman karşı saldırı tehlikesi git gide daha açık hale geliyordu ve Batı'nın yardımı uzaklardaydı, sınırlıydı, yavaştı. Eğer reel bağımsızlığı zedelemeyecekse Bizans'ın bir nevi himayesi kabul edilebilirdi ve biliyoruz ki Bizans prensip veya itibarının tatmin edilmesiyle kolaylıkla yetinmekteydi. Franklar için, hiç olmazsa Bizans'ın tarafsızlığını elde etmek gerekliydi. Tahta cülusundan (1118), 1135 senesi civarına kadar, İoannes Komnenos'un çabaları Anadolu üzerine yönelik olmuştur. Orada kısmi ama özlü sonuçlar alınmıştı. Bu sırada Zengî, Halep'in hâkimi oldu. Bunun sonuçlarını görmüştük. Türk hükümdarı yardımın ödülü olarak Bizans İmparatoru, Antakyalı Raymond'un vasallığını alabileceğini düşünmüştü. Buna Frank burjuvazisinin tepkisi çok sert oldu. O böyle bir tepkiyi düşünmemişti ve Frank prensi hileye başvur-

muştu. Bununla birlikte Zengî ile çarpışmaya gidildi ama tekrarlanacak olan bir oyunla İmparator, Frankların ondan beklediği şekilde Müslümanları savaşarak ortadan kaldıracağı yerde, güç gösterisini yaptıktan sonra durdu. Kilikya'nın gerilerini Ermenilerin aleyhine bir şekilde güvence altına almakla yetinmişti.

7. Bölüm

LATİN DOĞU VE BATI: İKİNCİ HAÇLI SEFERİNE KADAR SİYASİ ŞARTLAR

Avrupa'ya dönen Haçlılar ve onların Doğu'ya yerleşmiş kuzenleri birbirlerini unuttular mı?

Doğu'ya yerleşmiş bulunan Franklar tabiatıyla bölünmüşlerdi. Onlar Avrupa'dan da kopamıyorlardı. Avrupa'nın yardımları olmaksızın ayakta kalamama riskine maruzdular. Fakat bir zaman sonra artık geri dönmeyi düşünmüyorlardı. Kendilerini kurmuş oldukları yeni devletlerin üyeleri olarak hissediyorlar ve onlara yardım bahanesiyle sonradan gelenlerin kazanılmış mevkiler üzerine hak iddia etmelerini veya bu mevkileri paylaşmak istemelerini kabul etmiyorlardı. Bu davranışla, Suriye'nin küçük Türk emirlerinin Irak'taki kuzenlerine karşı sergiledikleri tavır arasında bir paralellik vardır.

Godefroy de Bouillon servetlerini rehine bırakmış ve kısa bir süre sonra da Doğu'da ölmüştü. Avrupalı mirasçılarından hiçbiri, onun Doğu'daki mülkleri üzerinde hak iddia edemiyordu.

Baudouin'in kardeşine gelince, Avrupa'da pratikte hiçbir şeyin sahibi değildi[1]. Diğer Haçlı şefleri Avrupa'ya dönmüşlerdi. Sadece, Raymond de Saint-Gilles, Toulouse ve Province Kontu sıfatını da koruyarak Doğu'da yerleşmişti. Raymond'un örneği haricinde, bu durum, Doğu'ya yerleşmiş olan Frankların Batı'nın mümkün olan himayelerinden biri veya ötekinin gölgesi altında kendilerini güvende hissedebildikleri anlamına gelmekteydi. Gerçi bu faktörün rol oynamış olup olmadığı bilinmiyor ama ne var ki gelişmeler bu şekilde algılanıyordu. Bu türden gelişmeler, hâlâ Tarente senyörü kalmış olan Bohemond dolayısıyla Antakya'da fazla net değildi. Fakat burada söz konusu olan küçük bir hâkimiyet alanıydı ve bu alan için de o, kardeşi ve kuzenleriyle çetrefilli temaslar halindeydi. Üstelik Bohemond bir süre sonra bu Tarente senyörlüğünü ortadan kaldırmak zorunda kalacaktır. Ayrıca onun 1106'da Bizans'a karşı kullanacağı orduyu İtalya'dan değil de Fransa'dan toplayacağına dikkat etmek gerekir. Her halükarda hiçbir şekilde bir bağımlılık söz konusu değildir ve diğer gelişmeler, örneğin Kudüslü I. Baudouin'in ölümü net biçimde göstermiştir ki Doğu'nun baronları Batı'ya bağımlılığı kabul etmeyeceklerdi. Antakya prensliğine çağrılmış olan Raymond de Poitiers hiçbir zaman Poitou kontu olmadı ve Foulque d'Anjou, Anjou kontluğunu reddetti. Onların her ikisi de, Doğu'da halefleri oldukları prenslerin ailelere veya bu prenslerin menşe olarak bağlı oldukları bölgelere ait değillerdi. Dahası hangi gerekçelerin baronları onları tercih etmeye götürdüğünü bilmiyoruz[2]. Gerçek olan şuydu ki Raymond İtalya Normanla-

1 Bunlar, H. E. Mayer'in basılmakta olan *Mémoires de l'Academie des Inscriptions*'daki makalesinde mükemmel biçimde düzenlenmiştir. Godefroy hiçbir şekilde Doğu'da kalmayı düşünmemişti, Avrupa'daki mülklerini/servetlerini elden çıkarmamış ama sadece rehine bırakmıştı.

2 Raymond, Avrupa'daki komşu Foulque'un tavsiyesiyle muhtemelen Norman taraftan bir grubu dengelemek için çağrılmıştı; Raymond,

rının muhtemel hak iddialarına karşı çıkıyordu[3]. Raymond de Toulouse'a gelince, Kudüs Kralı veya daha sonra Trablus kontu olarak nasıl bir tavır sergileyeceğini bilemiyoruz zira ölmüştü. Oğulları öylesine bir kavgaya girişmişlerdi ki Doğu kontluğu Batı'da devleti elinde bulundurana asla ait olmamıştı. Belki bu sonuncu onu istemiş veya istemiş olmakla itham edilmiş olsa bile (İkinci Haçlı Seferine kadar). Bütün bunlar, doğal olarak Doğu'ya yerleşmiş prenslerden hiçbirinin anavatanıyla bağlarını korumamış olduğu anlamına gelmiyordu. Bu durum Batı'da şu veya bu hanedanın [Doğuda] bir nevi himaye icra etmeyi planlamasını dışlamıyordu. Büyük hükümdarların henüz zamanı değildi. Her ne kadar Flandre Hanedanı ve artık birleşmiş olan Sicilya Hanedanı için böyle bir şey dile getirilmemiş ve ne biri ne de öteki için böyle bir durum esas görülmemiş olmasa da konu gündemdeydi

Önce Doğu ile Batı arasında neredeyse yolun yarısında bulunan Sicilya'dan bahsedelim. Haçlı Seferi, Bohemond'unkiler hariç, diğer Normanların katılımı olmaksızın cereyan etmiş ve Suriye-Filistin'de "Latinlerin" kalıcı yerleşmeleriyle sonuçlanmıştı. Burada orduların ve şeflerin çoğunluğu Fransız, hatta sıklıkla Kuzeyin Fransızları idiler. Onların anavatanları uzaktaydı ve Akdeniz'de Latin Batı'nın en uç noktası ise Sicilya ve Güney İtalya'daki Norman devletleri idi. Onlar [Doğu'ya] çok daha yakındı. İlk başta Norman yokluğu bu devletlerin, başta Suriye olmak üzere Ortadoğu'da olup bitenlere büyük Fransız fiefleri kadar doğrudan ilgilenmelerini engellemeyecekti. Bu konuya yeterince dikkat gösterilmemiş ve de XIII. yüzyılda Norman menşeli bir İmparator II. Frederik'in Kudüs Krallığını elde etmesi yeterince gerekçelendirilememiştir. Bu durum neredeyse önsözü olmayan bir vakadır. Bundan hiçbir eser yoktur.

VII. Louis'nin karısı Aliénore'un amcasıydı.

3 Cl. Cahen, *Syrie*, s. 357.

İlk veriyi coğrafya empoze ediyor: Latin Doğu zayıftır, kırılgandır, düşmanlarla çevrilidir, kendi öz kaynakları yetersizdir. Kendi kendini besleyebilmek için insan, çeşitli tahıllar ve maddi imkânlar bakımından yetersizdir. Bunların elde edilebileceği en yakın ülke Norman İtalya toprağıdır. Talih bize bir geminin Otranto'dan Antakya'ya erzak taşıdığı bilgisini ulaştırmıştır (burada Bohemond'un bir işi söz konusu olmalıdır) ve bir süre sonra, Güney İtalya'dan, Temple'dan ve Hôpital'den gelen erzak ve silah ulaşmasından bahsedilmektedir. Fakat özellikle Doğu Latin Kiliselerinin daha başlangıçta elde etmeye çalıştıkları servetlerin ilk paylaşımını incelemek öğretici olacaktır. Haklarında bilgi sahibi olduğumuz kiliseler: Notre-Dame de Josaphat, Latin Sainte-Marie, Hôpital; bunlar sadece yüzyılın başında bahsedebileceklerimizdir[4]. Tespit anlamlıdır.Kutsal Mezar Kilisesi, Kuzey İspanya'da ve gerekçesini belirlemek güç olsa da (Saint-Gilles'in ordusunun bağışı mı?) Güney Fransa'da ve üstelik kıta İtalya'sının güneyinde (Barletta, Venosa, Troia, Benevente, v.s.) çok sayıda mülklere sahipti. Sicilya'da Latin Sainte-Marie'ye vakfedilmiş [servetler/mülkler] bulunmaktaydı. Notre-Dame de Josaphat'ın Sicilya ve Kalabriya'da olduğu gibi Apulya'da da büyük bir mülkü vardı: I. Roger'in mirası [Sicilya ve Kalabriya] ve Bohemond'un mirası [Apulya]. İlk mülkleri Güney Fransa'da da olan Hôpital Saint-Jean İtalya'da Fransa-Bari yolu üzerinde Tarente, Otranto ve ayrıca Sicilya'daki mülklere, diğerleri kadar süratli biçimde sahip olmuştu. Sicilya'da bir arpalık (zengin mülklerden oluştuğu tahmin ediliyor) 1136'dan önce mevcuttu. Bunlara Napoli, Capoue ve Barletta'dakiler daha sonra eklenecektir ve unutmamak gerekir ki onlarla ilgili arşivler kaybolmuştur. XIII. yüzyılda Doğu'daki Latin toprakları düştükçe, çeşitli dini/kilise cemaat-

4 Bu onların manastırlarının sicillerinin incelenmesinden çıkan sonuçtur. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus, 1050-1310*, 1967.

lerinin çekildiği yerin Kuzey İtalya olduğu yeterince bilinmektedir. İşte burada onların arşivleri kısmen bulunmuştur. Aynı sebepten dolayı, Sicilya'da bazı mülklerin Gethsemani Kilisesince tutulmuş olması da muhtemeldir[5]. Eğer Latin Doğu ve Norman İtalya'sı arasında düzenli deniz bağlantısı yoksa bu mal-mülkün sahipliğinin bir anlamı da olmayacaktı. Her ne kadar bu temaslar rastlantısal bir şekilde kuzeyin limanları tarafından yürütülse de Doğu Akdeniz'e geçmeden önce gemiler güney İtalya'ya demir atıyorlardı.

Aynı ilişkiler; askeri katılıma nazaran daha örtülü biçimde mali yardım gönderilmesi ve bir müddet sonra Daimbert de Pise'in Kudüs patriği olması gibi 1099 ve 1102'nin başlarında ispatlanan[6], Norman prenslerin Latin Doğu'ya aktif olarak dikkat etmelerinin gerekçesini de açıklıyor. Daha sonraları Latin Doğu ve Fatımiler arasındaki ilişkiler istikrarlı hale gelmiş (1124'den 1153'e kadar herhangi bir düşmanlık yoktur) ve Kudüs'e duyulan ilgi, Halep ile kurulmuş dostluk gibi, Fatımî dostluğuyla da bir tezat oluşturmamıştır. Latin Doğu'da XII. yüzyılın ilk yarısında genel olarak ne Norman unsurlara verilen, ne de Amalfi'ye[7] ve özellikle de Salerne'e bahşedilen imtiyazların hiçbiri bilinmiyordu. Bu durum imtiyazın mevcut olmadığına bir delil teşkil etmez zira her halükarda, Haçlılar ihtiyaç duydukları tahılları kendilerine getirenlere karşı mali bakımdan çok sert olamazlardı. Ama Mısır'da sahip oldukları konumdan dolayı, Güneyin İtalyanlarının Latin Doğu'ya ticari fayda sağlamaları için gerekçeleri yoktu. Latin Doğu, bu İtalyanların elde etmeyi arzuladıkları

5 Cahen, "Un acte arabe", *Revue d'Etudes byzantines*, 1970; Richard, "Eglise latine et Eglises orientales dans les Etats des Croisées: la destinée d'un prieuré de Josaphat", *Mélanges Dauvilliers*, 1979.

6 *Byzantinische Zeitschrift*, 1957, 2, 355.

7 Amalfi, Haçlı Seferi öncesinde Kudüs ve Antakya'da nesi varsa muhafaza etmişti.

tahılları temin etmek için çok az elverişli idi ve hatta onların satabildiklerini alma konusunda bile fazla cazip değildi. Ama siyasi olarak işler başka türlü gidiyordu ve burada tarih bize birkaç ilginç vakayı ulaştırmıştır.

Asıl vaka Kudüslü I. Baudouin'in daha sonra bahsedeceğimiz Montferrat'ların bir kızı olan Adelaide ile kilise yasalarına çok da uygun olmayan bir biçimde yeniden evlenmesidir. Adelaide Sicilyalı I. Roger'in dulu olup genç II. Roger'in annesidir. Bu evlilikte Baudouin'in çıkarı kadının büyük bir çeyiz getirmiş olmasıydı. Norman hanedanının çıkarı ise; eğer bu evlilikten çocuk doğmazsa (kadının yaşı göz önüne alındığında bu çok muhtemeldi), I. Baudouin'in ilk evliliğinden de çocuğu olmadığı için onun veraseti II. Roger'e geçecekti. Böylece II. Frederik'in daha sonra başaracağı toprak birliği yüz yıl önce gerçekleşmiş olacaktı. Fakat bu plan başarısız oldu, I. Baudouin ölüm döşeğinde, çeyizini iade etmeden Adelaide'ı boşadı ve hiç şüphesiz patriğin desteğini de alan baronların bir grubu çok daha yakın ve daha güçsüz olan I. Baudouin'in kuzeni ve o zaman Urfa'nın kontu olan Baudouin de Bourg'u, II. Roger'e tercih ediyorlardı. Fakat bu olayın anlamı açıktır[8].

I. Bohemond aynı anda Tarente'e ve Antakya'ya sahipti. 1111 yılında öldüğü zaman genç bir oğul bırakmıştı. Onun adına, aynı zamanda onların adından bir prens olarak Tancrede ve Roger birbiri ardına hüküm sürmüşlerdi. Bu durumdan İtalya'daki kuzenleri endişelenmemiş tersine onlara yardım göndermişti[9]. Roger öldüğünde II. Bohemond yetişkin olmuştu ve Doğu'ya gitmek için hareket etti (1127), Dük Guillaume de Pouille ona yardım etmiş ve donama sağlamış ama karşılığında sadece onun fiefini almamış aynı zamanda eğer ikisinden biri çocuksuz ölürse diğerinin

8 Prawer, I, s. 367-368.

9 Sicilyalı Filo şefinin hangi şartlar altında "Antakya Amirali" olarak tanındığını bilmiyoruz. O buşehirden gelmişti.

onun varisi olacağı vaadini de almıştı[10]. Bu plan da yürümedi: II. Bohemond 1130'un başında, Kilikya'da Türklerle bir çarpışmada öldürülmüştü. Ama daha önce II. Baudouin'in bir kızıyla evlenmişti. Bu evlilikten onun bir kızı olmuştu ve bu kız daha sonra pekte gürültüsüz olmayan bir şekilde Raymond de Poitiers ile evlendirilecekti. Bununla birlikte Kudüs tahtı yine evlilik yoluyla Foulque d'Anjou'ya geçiyordu. Bütün bunlar "Norman" (İtalya) partisi ile Fransa'da liderler arayan Fransız baronları arasında çatışma duygusunun varlığını kesin biçimde ortaya koymaktadır[11]. Ama ne Anjou ne de Poitiers hanedanı sahip oldukları güçlerine rağmen Normanlar gibi hiçbir zaman davranmamışlardır. Bu durum gayet iyi bir biçimde anlaşılıyor. Bu hanedanlar kendilerine sunulanları olduğu gibi kabul etmelerine rağmen onlardan menfaat sağlamış görünmüyorlardı. Söz konusu hanedanlar devletlerde olup biteni kontrol etme iddiasında da bulunmamışlardır. Üstelik onlardan birisi bu devletlerden birinin başına geçmeye davet edilmişti. Normanlar Antakya ile ilgilenmeyi durdurmuş görünüyorlar ama yüzyılın sonunda başka şartlar içinde onların tekrar ortaya çıktığını göreceğiz.

İlk bakışta Latin Doğuda yüzyılın başındaki Normanların bu politikası ile daha önce gördüğümüz onların Müslümanlara yönelik tavırları arasında çelişki bulunabilir. Bazı verilerin bizim dikkatimizden kaçması muhtemeldir. Fakat çelişki Kudüs Krallığı ile Mısır arasında mevcut olan anlaşmayla yumuşamıştı.

Haçlı Seferinin arifesinde Sicilyalı Normanların, Müslüman Batı ile nasıl iyi ilişkiler geliştirdiklerini göstermiştik. O zamanlar genellikle söz konusu olanlar Hilâlî istilası sonrasında zayıflamış

10 Guillaume de Tyr, XIII-21.

11 Cahen, *Syrie*, s. 357 v.d. Foulque d'Anjou'nun tercihi, Doğu'da Anjou kontlarının uzun hac yolculuk geleneklerince belirlenmiş olabilir. Her ne kadar kendisi ilk Haçlı Seferine katılmamış olsa da Foulque şahsen 1120'de hac yolculuğu yapmıştı.

olan Tunuslu Zîrîler idi. Öyle sanılıyor ki Doğu Mağribe ulaşmamış olan Murâbıtlardan, Normanlar çok az endişe duymuşlardı. Onlar (Normanlar) daha çok vatandaşlarının ticari ilişkilerinden dolayı Mısırla ilgileniyorlardı. Arşiv belgelerimiz bize yüzyılın başında onların aynı zamanda hem Zîrîler hem de Fatımîler ile barış içinde olup olmadıklarını bilmemize imkân sağlamıyor. XI. yüzyıldaki dini ayrılıktan beri Fatımîler artık Zîrîlerden endişe duymuyorlardı. İleri Müslüman karakolu olan fakat siyasi olarak kimseye bağlı olmayan Malta'nın işgali bu bakımdan kayda değer bir anlam ifade etmemekteydi. Herhalde zaman geçtikçe Fatımî ittifakı daha netlik kazanmaktaydı. Kaynaklardaki mutlu rastlantı bize elçilerin hatırasını saklamıştır. Bu elçiler hatta 1099 (yani Haçlı Seferi sırasında) ve 1122 yılında Venediklilerle Doğu Frankları tarafından Sur'a yapılan saldırının arifesinde gidip gelmiştir[12]. Ama çok daha dikkat çekici olan geç dönem bir mektup koleksiyonunda yeni bulunmuş olan 1135 yılındaki II. Roger ile Halife el-Hafız arasındaki yazışmadır[13].

Otantikliğinden şüphe duymak için hiçbir sebep olmayan bir mektup sıkı işbirliği hatta dostluk üslubu bakımından çok dikkat çekicidir. Gerçi dostluk, Suriye-Kilikya Katolikosunun kardeşi olan Hıristiyan Ermeni Behram'ın vezirlikte bulunmasıyla geliştirilebilmişti. Ama bir taraftan Roger'nin diğer taraftan halifenin ispat ettikleri çıkar ilişkisine rağmen Behram'ın rakibi ve halefi Rıdvan'ın hâkimiyetinde de bu tür mektup hiç de az yazılmamıştır. O halde iki hükümdarın birbirilerine karşı geliştirdikleri siyaset bir dönem boyunca değişmeden kalmıştır. Dağınık ve tumturaklı yazının si-

12 İbn Müyesser, sene 516.

13 Kalkaşandî, *Subh al-A'shâ*, cilt VI. Robert ve Bohémond aileleri müttefik idiler. Canard, "Une lettre du calife fatimide al-Hâfiz (524-544/1130-1149) à Roger II", Atti del Convegno internazionale di Studi Ruggeriani, Nisan 1954, Palerme. Aynı yazarın vezir Behram üzerine makalesi, *Annales de l'Institut oriental d'Alger*, 1956 içinde.

tili, söz konusu mektubun metnini yeniden yazmaktan [bizi] alıkoyuyor ama içeriğinin incelenmesi oldukça öğretici olacaktır. Roger, Cerbe adası sakinlerinin yaptıkları kötülüklerin kendisini nasıl adayı işgal etmeye götürdüğünü açıklıyor: böylece Halife, Mağrib ve Mısır arasında irtibatı sağlayan hat üzerindeki bir Müslüman toprağının, Hıristiyanlar tarafından işgal edilmesinden haberdar oluyordu. Sicilya sularında bir Mısır gemisi gözetim altına alınmıştı. Geminin kimin tarafından tutulduğu bilinmiyor. Kral gemiyi serbest bırakmış ve koruması altına aldırmıştı; doğrusu, bu herhangi bir gemi değil, Halife'nin şahsı adına ticaret yapan bir gemi idi. Karşılık olarak Roger'in yürürlükte vergilerin ödenmesini üzerine alarak Kahire ve İskenderiye'de ticaret yapmaya başladığını öğreniyoruz. Hatta o, büyük amirali Georges d'Antioche için de aynı imtiyazları almıştı. Bu amiral Suriyeli bir Rum ailesinden geliyordu, Müslüman Zîrîlerin hizmetinden ayrılarak, Hıristiyan Roger'nin hizmetine girmiş ve Cerbe adasını zapt etmişti. Halife'nin zindanlarında bulunan Hıristiyanları Roger bazı sebeplerden dolayı himayesine almıştı; Halife onları serbest bıraktı. Roger [mektupta], dostu vezir Behram'ın, rakibi Müslüman Rıdvan tarafından devrilmesinden sonra, akıbetini de sormuştu. Bu neredeyse başka bir devletin iç işlerine müdahale idi; ona, [cevabi mektupta] Rıdvan'ın bakış açısından bu darbenin gerekçeleri açıklanıyor, Behram ile ilgilenileceği konusunda samimi biçimde teselli ediliyordu. Zira Halife, Behram'ı gizlice sarayının bir köşesine getirtmişti. Behram orada öldü ve cenaze alayında bizzat halife de yer aldı. Son olarak [mektupta] elçilik değişimi haber veriliyor ve yenisinin kabul edilmesi umudu dile getiriliyordu. Ayrıntılar bir tarafa, bütün bunlar kendine münhasır bir ortam anlamına gelmektedir. Bu ortamdan Sicilyalıların, Salerne ve diğer şehirler ahalisinin de faydalanmış olmasında hiçbir şaşırtıcılık yoktur. Şüphesiz Amalfi de yaşadığı felaketlerden sonra bile bu ortamdan yaralanıyor, Doğu'da ticaret yapmaya devam ediyordu. Pisalılar 1135'de kenti yağmalamışlardı.

Şunu kesin olarak kabul etmek gerekir ki Amalfi Normanlara tabi olsa bile rakip olarak kalmıştı ve Mısır'daki eski imtiyazlarını muhafaza ediyor olmalıydı[14].

İngiliz ve Fransız monarşilerinin gelişmesinden önce, Latin Doğuya dikkat çekici bir çıkarla yaklaşmış olan başka bir feodal hanedan örneği belki de vardır. XIII. yüzyıl öncesinde olduğu gibi Batı'nın siyasi çatışmaları ve ihtiraslarının Doğu'da birbiri ardınca ortaya çıkmadığı iddiasında bulunmak abartılı olacaktır. Bunu İtalyan devletleriyle birlikte göreceğiz ama şimdilik Flandre'dan bahsetmek istiyoruz. Gerçi Robert de Flandre, Haçlı şeflerinden sadece biriydi. O doğuda kalmak iddiasında olmadığından, ne Papa'dan ne de başka bir kişiden vekâlet almamıştı. Bu durumda hiç şüphesiz ona, henüz doğmakta olan Latin Doğu üzerinde hak iddiaları atfetmemek gerekir. Bununla birlikte, Haçlı Seferinden önce Robert'in babası Robert le Frison hacca gitmişti, daha sonra da o, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un hizmetinde bir müddet bulunmuş ve ülkesine döndükten sonra, İmparatora Türkler ve Peçeneklere karşı kullanılmak üzere yardımcı birlikler göndermişti. Aleksios'dan adı geçen Robert'e gönderilen kısmen uydurma olan bir mektup söz konusudur. Bu mektubu, Bizans karşıtı seferinde kendi propagandası için Bohemond'un yazdığı genellikle kabul edilmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse bu mektubun muhtemelen otantik kısmı hiçbir yerde zikredilmeyen Bohemod'dan çok Flandre kontunu ilgilendiriyordu[15]. Bununla birlikte Doğuda kal-

14 II. Urbain'in papalığında ve XII. asrın başında Normanlarla Bizanslılar arasında bir yumuşamanın yaşandığına şahit olunduğunu hatırlatmak zorundayız. Bu yumuşama Papalığa her ikisiyle de düzgün temaslar kurma imkânı sağlamıştır. 1107'de Bizans karşıtı "Haçlı Seferinde" asker toplamak için Bohémond'un kendi öz Pouille'sine değil de Fransa'ya gitmek zorunda kalması tesadüfi değildir.

15 Mélanges Abel'deki benim makalem. Rahip Nicolas Huyghe-Baert (Bruges ve Louvain) İtalya'da mektubun yazma nüshasının olmadığı konusunda beni uyarmıştır.

mayı tasarlamayan oğlu Robert, Bohemond ile akrabalığına rağmen, Filistin'de kaldığı sürece ölçülü bir tavır içinde olmuştu. O Avrupa'da komşusu ve müttefiki olan Godefroy de Bouillon'un seçimine de karşı çıkmamıştı. Godefroy'dan sonra kardeşi Baudouin de Bourg halef olmuş, onu takiben de kuzeni Baudouin de Bourg. Bundan sonra krallık başka bir ailenin eline geçmişti. Bu gelişme, krallığı yasal olarak elinde bulunduran hanım varisin evliliği ile olmuştu. Bu durumda krallığın hiçbir zaman hükümdarları olmamış bulunan Flandre Kontlarının cereyan eden gelişmeler üzerinde bir nevi denetleme haklarını kendilerinde görüp görmedikleri sorgulanabilir. Bir Flaman vakanüvisin anlattığı vakadaki gibi, her şey muhtemelen hayali değildir. Buna göre II. Baudouin'in, Filistinli baron rakiplerinden bir kısmı ve belki de Eustache de Boulogne'un taraftarları, Kont Charles de Flandre'a tacı sunmuş olacaklardır. Bu en azından Flandre'da bunun düşünüldüğüne şahadet etmektedir[16]. Charles'ın halefi Thierry d'Alsace, Kudüs'ün yeni kralı Foulque d'Anjou'ya düşman değildi. Kral onun damadı idi. O, 1130'da Doğu'ya yardımlar getirmişti ki bundan yine de somut bir şey çıkartamayız.

Doğu'ya birbirini takip eden seferlerinde aynı Thierry'nin, müteakiben de oğlu Philippe'in davranışı pek fazla açık görünmeyecekti. Thierry İkinci Haçlı Seferi ve Şam kuşatmasına katılmıştı. O, şehir alınınca Fransa kralından veya Alman imparatorundan, bu kadar yüksek soyluluğa yakışmayan Kudüs kralından bağımsız bir biçimde bu kenti *fief* olarak almayı arzuluyordu. Bu projede, Filistinli baronların düşmanlığı, seferin başarısızlığının sebeplerinden biri oldu. Asıl düşman Halepli Nureddin'e karşı değil de Şama karşı düzenlenmiş bu seferin bir hata olduğunun belki de Thierry farkına varmıştı. Nitekim o üçüncü defa geldiğinde, işe, Antakyalı Franklara yardımla başlamıştı. Ama onu Doğuya

16 Aynı makale. Kontlarının bulunmayışı konusunda Flamanların ne düşündüğünü bilemiyoruz.

bağlamak veya en azından yardımını düzenli biçimde alabilmek için, ona hâlâ büyük bir fief aranıyordu. Kudüslü III. Baudouin, ona Asi nehrinin orta havzasını vermeyi teklif etmiş olmalıydı ama bölge Antakya prensine bağlıydı ve o da bu bölgenin kendisine bağlı kalmasını istiyordu. Bir Flandre kontu için böyle bir durum anlaşılmaz bir şeydi. 1164'de Thierry dördüncü defa gelmiş ve Nureddin tarafından tehdit edilen Antakya'nın savunmasına katılmıştı. Bu defa kendisi için başka bir konunun mevzu bahis olup olmadığını bilmiyoruz.

Hikâye oğlu Philippe ile yeniden başlıyor: 1177 yılında bu adam Bizans'la anlaşma yapmış olarak Doğu'ya geldi. Mısır'a karşı yapılacak sefere katılması konusunda kendisine güven duyuluyordu. Onun kuzeni olan IV. Baudouin, cüzamlı idi ve naip yeni ölmüştü. Philippe'e askeri işlerin yönetimiyle birlikte naiplik de teklif edildi. Ama kontluğundan uzakta Doğu'daki seyahatini uzatacak riski alamazdı. Onun planı Kudüs'ün genç iki varisini küçük vasallarından birinin iki oğluyla evlendirmekti. Çözüm askeri bakımdan kötüydü ve baronlar bunu reddetmişlerdi. Philippe, Philippe-Auguste ve Arslan Yürekli Richard'ın komutasındaki Haçlı Seferiyle bir kez daha gelecek ve ama bu seferde ölümle karşılaşacaktı. Dördüncü Haçlı Seferinde Flandre Hanedanının, yeni kont Baudouin tarafından temsil edildiği biliniyor. İstanbul İmparatorluğu ona düşecekti. Bunu istemiş miydi? En azından onu elde etmek için buradaydı ve bu defa gözden düşmeden bunu kabul edebilirdi.

Artık Doğu'da etkinliğin büyük hükümdarlara geçtiği bir döneme geldik. Fakat Flaman müdahalelerinin kalıcılığı ve önceliği, Flandre kontlarının Latin Doğu'nun işlerinde tuhaf da olsa bir nevi hak sahibi oldukları izlenimini vermektedir. Konu herhalde ortaya konulmaya değerdir.

Bir alt seviyede, Latin Doğu, Batı'dan yolcuları ağırlıyordu ve Batı'da kısmetini yetersiz olarak değerlendiren bazı yüksek

seviyeden senyörler Doğu'da şans aramaya geliyorlardı. Bunlardan sadece "başarılı" olanları tanıyoruz. Bunlar arasında örneğin İbelinler[17] kuşkusuz İtalya Normanlarından olup (ama Antakya Normanlarına bağlı değillerdi) mütevazı sınıftandılar. Onların biraz üstünde bir süre sonra İstanbul Latin İmparatorluğunda temsil edilecek olan Courtenay'ler; daha sonra Lusignan'lar, Brienne'ler[18] v.s. görülmektedir. Muhtemelen çok sayıda olmayan bu "uluslar arası" ailelerin tarihini ve listesini yapmak gerekecektir. Fakat farklı tipten aileler de vardı. Girişken üyelerine şöyle böyle her tarafta rastladığımız bu aileler kendi sınıflarına ve talihlerinden faydalanan liderlere bağlı kalmışlardı. Aleramici'ler, Montferrat Markisi (Kuzey İtalya) buna iyi birer örnektirler.

Montferrat'lı Aleramici'ler kalabalık bir ailedir. Her tarafta ailenin evli üyeleri bulunuyordu. Bu aileden bir küçük erkek kardeş, kız kardeşi Adelaide'ın kocası Sicilyalı I. Roger ile çarpışmak için gelmişti. Bu kadın Kudüslü I. Baudouin'in ikinci eşi ve II. Roger'in annesi olacaktır. Bohemond veya Tancrede'in yönetimindeki Haçlı ordusunda bu ailenin başka bir üyesinin yer almış olması muhtemeldir. Evlilik yoluyla hem Fransa Krallık ailesine hem de Alman İmparatorluk ailesiyle müttefik olan V. Guillaume, İkinci Haçlı Seferinde bazen Fransız ordusunda bazen de İmparatorluk ordusunda yer almıştı. Onun büyük oğlu Uzun Kılıçlı Guillaume, cüzamlı IV. Baudouin'den sonra Kudüs Krallığının varisi sayılan Sibille'i zevce olarak almış ve de Yafa ve Ascalon vicomte'u yapılmıştı. O, V. Baudouin'in babasıdır. Ama erken ölmüştür, belki de Filistinli düşman bir hizbin teşvikiyle zehirlenmiştir. Aynı tarihlerde, onun kardeşlerinden biri Renier, on yedi

17 Bakınız John La Monte, "John d'Ibelin, the Old Lord of Beirut, 1177-1236", *Byzantion*, 12, 1937.

18 Kudüs'te aileyi temsil eden (Jean) ve İstanbul Latin İmparatorluğunda (Gautier); Gautier Sicilya'nın son Norman Prensi tancrère'in varisi olmuştu.

yaşındayken Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un otuz yaşındaki kızı Maria'yı eş olarak aldı. Onun Selanik eyaletinin tamamını veya bir kısmını şu ya da bu unvanla almış olması da muhtemeldir. II. Aleksios'un hâkimiyetinde karısı adına ayaklanmış ve Andronik'in emri ile hapsedilmiş olacaktır. Bu sırada genç V. Baudouin Doğu'da ölmüştü. Yaşlı Guillaume de Montferrat Kutsal Topraklara gitmiş ve Hattin'de hapsedilmiş olacaktır. Ve o da orada 1190'da ölmüştür. Oğullarından bir üçüncüsü Conrad'a yeni İmparator İsaak Ange, kız kardeşi Theodora ile evlenmesi teklifini yaptı ve o da Latinleri İstanbul'da toplayıp, İsaak adına Branas'ın isyanını bastırdı. Bununla birlikte kendini güvende hissetmiyordu. Bir süre sonra Conrad Girit'te zengin bir iş adamından borç para aldıktan sonra[19], Kutsal topraklara gitti. O, Hattin savaşı sırasında oraya ulaşmış ve Sur'u kurtardığı gibi babasının hürriyetine kavuşmasını da sağlamıştı. Onun hikâyesinin devamı biliniyor, iktidara gelişi (kendisi de evli olan İsabelle'den daha boşanmadan yeniden evlenerek) ve öldürülmesi. Kardeşi Boniface'ın Dördüncü Haçlı Seferinin asıl şeflerinden biri ve Selanik Senyörü olduğunu ve soyundan gelenlerin orada onun yerine geçtiklerini tekrar etmek faydasız olacaktır. Onun şahsında iyi bir aile görünüyor.

Bütün bunlarda Papalığın söz konusu olmadığı dikkat çekicidir. Bununla birlikte Haçlı Seferi II. Urbain'in öngördüğünden biraz başka türlü olmuşsa da, yapılmasını o istemişti ve önce onun tarafından organize edilmişti[20]. Zafer bir defa kazanılmış ve II. Urbain ölmüştü, XII. yüzyılda Papalığın göreceli ihtiyatlılığı dikkat çekicidir. İşgal edilmiş olan toprakların geleceği üze-

19 Aile üzerine genel olarak, bakınız L. Usseglio, *I Marchies di Monferratto*, 2 cilt, 1926. *Mélanges Perroy* (=*Turcobyzantina*)'da "Anadolu ticareti" üzerine benim makalem.

20 Bizde bıraktığı izlenimden bu sonucu çıkarıyoruz. XII. Yüzyıl Papalık mektuplarının içeriğini de dikkate almıyoruz.

rine eğer varsa, II. Urbain, fikirlerini aktarmadan ölmüştü ve bu konuda halefleri çok da güçlü görünmüyorlardı. Gerçi ilk krallar ve patrikler arasındaki çatışmalar içerisinde, Urbain'ın halefleri Doğu'daki Latin Kilise teşkilatını kutsamışlar ve bu durumun Melkit Kilisesi veya Doğu'nun diğer Kiliseleriyle olan ilişkilerinde problemler çıkarmasından endişe duymamışlardı. Onlar, prensler ve müminlerin Doğu Kilisesine bağışlar yapmalarını tasvip etmişlerdi. Bu ruhbanlar kendilerinden fikir alınmaksızın Temple tarikatının kurulmasıyla pek fazla ilgilenmemişlerdi. Fakat Kudüs Krallığının doğuşuyla ortaya çıkan temel sorun üzerinde siyasetleri çok fazla katı olmamıştı: kimse bu krallıkta ikinci bir Kilise Devletini yapmayı düşünmemişti ve hatta daha da önemli bir olgu, kimse Kudüs Krallığının kimi Avrupa devletleri gibi [Saint-Siège'in] Papalığın vasalı olmasını bile önermemişti. Krallığın ilk yıllarını etkilemiş olan tartışmalar Kudüs'teki devletin, Kudüs Kilisesince doğrudan veya onun tarafından önerilen bir kişi tarafından yönetilmesi mi, yoksa devletin öteki krallıklar gibi bir krallık mı olması gerektiği üzerine olmuştu. Ve hatta Kutsal kentin özgün bir statüye sahip olmasının gerekip gerekmediği üzerine de tartışma yapılmıştır[21]. Askeri açıdan savunma gerekliliği ve belki de Kutsal Kentin saygınlığını arttıran rakip bir kilisenin[22] ihtiraslarından duyulan korkuyla Papalık, muhtemelen sıradan bir krallığı istiyordu. Fakat bu konuda Papalığın ne aktif ne da kararlı bir siyasetinin olduğu söylenemez. Ne Trablus'ta ne Antakya'da ne de Avrupa'da Papalığın Normanlarla ve Province'lılarla ayrıcalıklı bağlarına rağmen, Papaların Batılı ülkelerden daha farklı biçimde fazlaca müdahalede bulundukları görülmez[23]. Hatta dini bir mesele olan Sur Piskoposluğunun, Antakya patrikliğine mi

21 Bakınız ileride.

22 Kudüs'ün Bizanslı Patrikhanesi.

23 Antakya Patriği Arnulf bununla birlikte 1140'a doğru onun hakemliğini rica edecektir.

yoksa Kudüs'e mi bağlanması gerektiği meselesinde Roma'nın, geleneksel kilise haritası üzerine kurulu olan birincisinin iddiasına da Krallığın siyasi sınırlarıyla kendi sınırlarının örtüşmesi iddiasında bulunan ikincisine de açık bir biçimde destek vermediği görünüyor. Bununla birlikte Kudüs'te veya Antakya'da iktidarın el değiştirmesi problemleri sırasında Papalığa hiçbir zaman danışılmadı da sanılmamalıdır.

Elbette Kudüs, Batı'da mevcut olan kutsal kent imajından saygınlığı lehine yaralanmaya devam etti[24]. Frank fethi, İtalyan kentlerinden başlayan deniz seyahatlerinin gelişmesi haccın şartlarını iyileştirmişti ve sayıları gittikçe çoğalan hacılar Doğu'ya geliyorlardı. Kimileri orada takılıp kalıyorlardı. Kimilerine göre askeri seferlere katılmanın zamanıydı. Bunlar çarpışmaya pek kabiliyetli olmasalar da Doğu'daki kuzenlerini Batı'dan haberdar ediyorlar ve küçük bir nefes olsa da yardım getiriyorlardı. Onlar mensubiyet şuurunu koruyorlardı. Doğdukları ülkelerin kiliselerine reliques[25*] [rölikler] göndermeleri buna tanıklık etmektedir[26]. Fakat neredeyse bu şahıslardan hiçbiri kesin biçimde yerleşip kalmamışlardır[27]. Bu Batılılar arasında tüccarlar da vardı. Gerçi bunların birçokları iş seyahatlerine Kutsal yerleri katmış oluyorlardı. Dini veya askeri farklı tarikatların, Benedictins, Templiers, Hospitaliers üyeleri de vardı. Batı'da onların cemaatlerinin sahip olduğu mülkler [Kutsal Topraklarla] minimum bir ilişkiyi gerekli kılıyordu ve onların kendilerine ait en azından bir gemileri vardı.

---

24 Alphandéry ve Dupront, *La Chrétienté et l'idéee de Croisade*, 2 cilt, 1954-1959; S. Mahl, "Jerusalem im M. A. Sicht", *Die Welt als Geschichte*, 22, 1962.

25 * Relique [rölik]: Kutsal şahsiyetlerden kalma maddi kalıntılar.

26 Guibert de Nogent'nin hakikiliğine itiraz ettiği rölikler, *De pignoribus sanctorum.*

27 Buna karşın, Guillaume de Tyr örneğinde olduğu gibi Latin Doğu'nun gençleri Batı'ya öğrenim görmeye gidip sonra geri dönmeleri muhtemeldir.

Doğu'nun Frankları, yapabildikleri kadar hacılarla ilgileniyorlardı. Franklar da tıpkı kendilerinden önce yerli Hıristiyanların yaptıkları gibi, bu yolcuların saflığını kullanarak hac faaliyetinden çıkarlar sağlamak amacını taşıyorlardı[28]. [Avrupa'da] sahip olamadıkları şansı aramak için Latin Doğu'ya gelecek olan diğer Batılılar şüphesiz çoğunlukla sukutu hayale uğruyorlardı, ama metinler şansı olanlardan veya başarılı olanlardan (onları tanıtmak için) bize bahsediyorlar. Şahsi kapasitesini aşamamış olanlardan, kazandığı başarının ailesine fazla fayda sağlamaması halinde, Doğu'nun işlerine müdahil olmak için bir gerekçe vermeyen başarı sahiplerinden, dahası varlığı hükümdara hizmet için yetersiz olanlardan kaynaklar gerektiği zaman bahsediyorlar.

Doğu'da Latin nüfusun yerleşmesinin yavaş biçimde gelişip gelişmediğini, ilk zamanlarda savaşlar dolayısıyla erkenden ölenlerin yokluğunu dengelemek için yeterli sayıda yeni nüfusun gelip gelmediğini bilmek zordur. Üstelik ölünler ihtiraslı gençlerin macera hevesini tahrik edebiliyordu. Feodal ailelerde oluşan boşluklar dulların yeniden evlenmesi veya başka türlü biçimde ailelerin yenilenmesini kolaylaştırıyordu. Doğum değerlendirmelerine ilişkin yorum yapmanın gerekip gerekmediğini bilmiyoruz. İlk haçlıların geri dönüşünden sonra ayakta kalmayı sağlayacak oranda yeterli sayıda nüfusun tekrar yerleştiği ve daha sonra da bu nüfusun bir gelişme kaydettiğini kabul etmek gerekir.

Batı'ya gelince, geri dönen tüccarlar ve hacılar vasıtasıyla Doğu'nun işlerinden haberdar oluyordu. Ama bu işlerden hangisinin meşguliyet bakımından ilk sırayı tuttuğundan emin olunamıyordu. Avrupa'da daha çok Haçlı Seferi ile yavaşça güzelleşen bir hatıraya merak duyuluyordu. Foucher de Chartes haricinde Haçlı Seferini anlatan vakanüvisler Batı'ya dönmüşlerdi. Oraya

28 Hac seyahati *Rehberlerinin* en meşhuru Rorgo Fretellus'unkidir. Yakınlarda yapılan neşri P. C. Boeren, Amsterdam 1980.

eserlerini de getirmişler ve hatta Foucher'in kroniği de Avrupa'ya ulaşmıştı. Ve Avrupa Albert d'Aix'in devasa kroniğini de tanıyordu. Albert, Doğu'ya gitmeksizin, orası hakkında tam olarak bilgi sahibi olmuştu (Onun Haçlı Seferi için bile hacı Richard'ın şiirini kullandığı artık neredeyse kesindir[29]). Bu eserler temelinde çokça bir yayın çalışması geçekleşiyordu. Bu yayıma doğaüstü harikalar da giriyordu[30], doğrusunu söylemek gerekirse Haçlıların kendileri bile mucizelerin içinde yüzüyorlardı. Bu eserlerde bazen yönetici bir ailenin başarılarını övmek söz konusuydu[31]. Latin uydurmalarından en yaygını olan Robert le Moine'inkini[32] ve yüzyılın sonunda, Graindor de Douai'nin Antakya şarkısını örnek olması için zikrediyoruz. Böylesi bir ihtiyaca Latin Doğu'nun daha az duyarlı olduğuna dikkat çekilecektir: oradaki Haçlı Seferi metinlerinde hiçbir bayağılaştırma yapılmamıştır. Hatta burada onların hepsinin tanınmış olması bile kesin değildir[33]. Batı'da bile, Haçlı Seferi fikri tartışılmaya başlanıyordu, avantajlar ve vatandan uzak kalmanın mahsurları, kendi kurtuluşunu sağlamanın yolları konuşuluyordu.

Batı'da yeni Haçlı Seferi fikrinin teşekkül ettiği şartlar biliniyor; bunda yeni bir heyecan dalgası için çok az tanınan bir şehir olan Urfa'nın düşüşü değil fakat özellikle Doğu'dan elçilerin getirdiği yardım çağrıları bun da etkili olmuştur. Bu çağrılar cevap-

29 Bakınız, benim *Syrie*, s. 12 v.d. ve şimdi de Chanson d'Antioche yayınındaki Suzanne Duparc'ın önsözü.

30 Chétifs şarkıları bundan dolayıdır; bkınz., benim *Syrie*, 569 v.d., ve Myers'in gelecek baskısında.

31 Bazen Almanları sinirlendiren palavracı üslubuyla bakınız Guibert, *R. H. Cr. Occ.*, III.

32 Yazma nüshaların sayıları değerlendirilmelidir.

33 Her şeyden büyük ölçüde haberdar olan Guillaume de Tyr, Haçlı Seferi sonrasında, Albert d'Aix'in kitaplarından habersizdir. İkinci Haçlı Seferi üzerine bakınız G. Constable, "Second Crusade as seen by contemporains", *Traditio*, IX, 1953

landırıldı mı? Ve nasıl? Her şeyden sonra Haçlı Seferine katılanlar bunun birincisi olduğunu ikincisinin, üçüncüsünün meydana geleceğini düşünmemişlerdi. Bunu fikir olarak empoze etmiş olan Bernard de Clairvaux olmuştur. İkinci Haçlı Seferi birincisi ile belirgin aykırılık gösterir. Sefer iki hükümdar, otorite ve Papalıkla ilişkileri normal olan İmparator III. Conrad ve Fransa Kralı VII. Louis tarafından yönetilmektedir. Laik iktidarların doğal eğilimi açıkça geri dönüşü öngörüyordu, Papalık hâkimi ise seferi teşvik etmek ve kutsamakla yetiniyordu[34]. Ve bu Haçlı Seferi Almanların ilk müdahalesini gösteriyordu[35]. Üstelik Bizans'a karşı hazırlıklarla meşgul bulunan İtalya Normanlarının arzusu hilafına yapıldığından İtalyan tüccar şehirlerinden hiçbirinin katılımı istenmemişti. Haçlılar Bizans'ın hoşgörüsünden faydalandı. Bizans ise, Türk ve Norman tehlikelerine dikkat kesilmiş olup Latin nüfuzunun artmasından çok da endişeli değildi. Bizans İmparatorluğu sefere katılmaktan imtina etmişti, o zamanlar kendisi bağımsız seferler yapmıştı ve yapmaya da devam edecekti. Diğer taraftan Haçlı Seferi Anadolu topraklarının Bizans adına fethedilmesiyle meşgul olmamıştı. Anadolu'da Konya çevresinde Selçuklu Devleti teşkilatlanmıştı. Öte yandan Papa III. Eugene, Arnaud de Brescia'nın ihtilaline karşı mücadeleye saplanıp kaldığından, en azından denilebilir ki o seferden çok az heyecan duymuştu. Dahası önceki Haçlı Seferinin gelişimi göstermişti ki Roma'nın gösterdiği asıl hedef için, İstanbul ile dini açıdan yakınlaşma düşüncesi kötü bir formüldü ve buna daha sonra bahsedeceğimiz Antakya kavgası eklenecekti.

Saint Bernard'ın yol gösterici cüretine rağmen Batı'da bile ilk Haçlı seferinin coşkun kitlelerinin yer almaları kaçınılmazdır. Fakat hükümdarlar bunu arzulamıyorlardı[36]. Bir zaman içinde

34 Hiçbir papalık temsilcisi gerçek manada bir rol oynamamıştır.

35 1101 Haçlı Seferinin gerisinde Bavyeralılar vardı.

36 Bu seferin sadece bir vakanüvisi Eudes de Deuil olduğunu ve onun da eserini tamamlamadığını ilave edelim.

Haçlı Seferine götüren dindarlık coşkusunun soğuduğu bir zamanda İslam karşısında kimilerinin yeni tavırlar tasarladıklarını göreceğiz.

Hatta Latin Doğu'da, bir Haçlı seferi arzu ediliyor muydu? Gerçi yardımlar isteniyordu, ama bir Haçlı Seferi yani yönetimini hükümdarlara bırakmanın gerekeceği büyük bir sefer? Bundan şüphe duymaya mahal vardır. Diğer taraftan Haçlı Seferi Kudüs Krallığının, Bizans'ın etki alanına terk edilen Kuzey Suriye'ye yönelik artık gittikçe artan ilgisizliğini gözler önüne sermişti. Şam kuşatması, Haçlıların buraya çekilmiş olması, en korkunç düşman Nureddin'e karşı yapılması gereken mücadeleye tamamen yabancıydı. Bu kuşatma sadece Şamlılar nezdinde kendi propagandasını yapmaya yaradı ve kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan dolayı Haçlılar geri çekildikleri zaman, onlar müstakbel başarıları için meydanı Nureddin'e boş bırakmış oluyorlardı. Diğer yandan not edeceğiz ki Müslüman dünyasında da heyecan çok büyük değildi, bundan dolayı da hiçbir yardım gönderilmemişti.

Avrupa'daki hayal kırıklığı o noktaya kadar gitmişti ki Geroh de Reicensberg gibiler, Haçlı Seferini yalancı peygamberlerin icraatlarının bir sonucu olarak kınamışlar ve hiçbir şeye ihtiyacı olmayan ama para ve insan bakımından ölçüsüzce büyümek isteyen Kudüslü Frankların yol açtığı ithamında bulunmuşlardır. Sınırlardaki tehlikeleri sadece Frankların kendileri tahrik ediyorlardı[37].

37 Prawer I'de bu sorunlar iyi bir şekilde açıklanıyor, 5. bölüm.

8. Bölüm

ON İKİNCİ YÜZYILIN İLK YARISINDA TİCARET VE FİKİR HAYATINDA GELİŞMELER

Haçlıların Doğu'ya yerleşmeleri, buradaki ticari şartları baştan sona değiştirebilen basit bir vaka değildir. Gerçi, orada Haçlıların kendilerine has ihtiyaçları vardı. Ama bu ihtiyaçlar istenilen bütün kazanımları ve ticari malları doğrudan gerçekleştirme imkânı bulmak ihtimalini mutlaka içine almıyor anlamına gelmiyordu. Levant* [Doğu]'da Batılı tüccarların ilgilendiği bu malların ticareti esas olarak Mısır'da yapılıyordu. Hatta Suriye limanlarına imkânlar dâhilinde daha önce gelen malların akışı, Trablus, Akka, Sur'un düşüşü, savaş ve XII. yüzyılın ilk yıllarındaki belirsizlik ortamı dolayısıyla kesilmiş fakat Müslüman Suriye ve Frank bölgeleri arasında bir sınırın kurulmasıyla, bu limanlara yönelik trafiğin tekrar başladığı kesindir. Avrupa ihraç ürünleriyle ilgilenen doğulu müşterilere gelince onlar Latin Doğu'da toplanmış değillerdi[1]. Suriyeli tüccarlar cesaretlerini kaybetmemişlerdi ama iş-

---

* Sıfat olarak doğan anlamına gelen kelime isim olarak kullanıldığı zaman Ortadoğu'yu ifade etmektedir.

1 Halep'te Rıdvan tarafından mallarına el konulan İranlı tüccar hadisesinin de gösterdiği gibi, geçim sıkıntısı içindeki küçük prenslerin tamahkârlığı

lerini Mısır'a yöneltmek zorunda kalmışlardı. Birinci Haçlı Seferinden birkaç sene sonra Kahire'de onlara özel bir antrepo (Dâr al-Wikâla) verilmiş olması tesadüfi değildir[2]. Yeni Latin devletlerini yokmuş gibi görmemek ve onları tecrit edilmiş devletler olarak saymaktan sakınmak gerekir, tıpkı Akdeniz ticaretinin şartlarının sadece onlara bağlı olduğunu, onların sabahtan akşama bu ticaretin merkezi oldukları şeklinde bir değerlendirme yapmaktan sakınılması gerektiği gibi.

Mısır için olduğu kadar Latin Doğu için de deniz ticareti kara ticaretine bağlıydı. Kara ticaretinde söz konusu olan da o ülkenin (bakın ileride) veya kervanların taşıdığı uzak diyarların ürünleri idi. Haçlı Seferinin ertesinde, çok sayıda Frank eline geçen hangi tüccar veya ticari mal olursa olsun onları iyi birer ganimet olarak değerlendirmişlerdi. Bu durum kervancıları kaçınılmaz olarak geleneksel güzergâhlarını muhafaza etme konusunda tereddüde sürüklemiştir. Yinede bu tereddüt kısa süreli bir tavır oldu: gerisinde geniş alanlar olmayan ama Mısır ile yakın Asya'nın bağlantılarına hükmeden toprak şeridine bir defa sağlamca yerleşir yerleşmez Franklar, bir *modus vivendi*'nin* gerekliliğini ve bölgenin

ve dağınıklığı Suriye ile kara ticareti yapabilenlere zarar veriyordu (İbnü'l-Furât, ms. de Vienne, I, 57; Kemaleddin'den nakleden Sauvaget, Alep, Paris, 1941, s. 97),. 504 yılı hadisesi için İtti'âz, bakınız üstte. 1142 yılında bile Müslümanlar tarafından tutuklanan bir Venedikli tüccardan bahsediliyor (Morozzo, I). Venedik senatosu tebaasına tehlikeli zamanlarda Doğuzya gitmeyi yasaklıyordu mesela Kudüs Kralı II. Baudouin'in esaret altında olduğu sırada. 1132 yılı Mısır'a çok az sayıda Rum tüccarın geldiği işaret edilen sene olmuştu; bakınız Geniza? Bu hadiseye referans göstermekte aciz kaldığımı itiraf etmeliyim, birçok yıla işaret edilmiştir.

2 İbn Müyesser, s. 62. Herhalde yüzyılın ortasında Suriye'den Mısır'a sermayenin karşılıklı biçimde nakli için kolektif bir organizasyonun kurulmuş olduğu sanılıyor (Usame bin Munkız'm *Divân*'ı, 140 ve İbn Ruzzîk, 87).

* Asgari müştereklerde ortak noktaları yakalayarak bir arada yaşama.

Arap kabileleri ve devletlerinin uzun zamandan beri yaptıkları gibi kervanlar üzerinden toplayabilecekleri geçiş vergilerinden sağlanacak karın farkına vardılar. Hatta savaş zamanında bile, prenslerin veya egemen aristokratların savaşla ilgili olduğu değerlendiriliyordu[3]. Üstelik çatışmaların her zaman yerel bir özelliği vardı. Medeniyete yabancı olanlar ve insanların haklarına tecavüz edenler, bir kervana el koyacak olanlar veya bir kuşatma sırasında ekili alanları ve yapımı çok masraflı ve uzun süren sulama sistemlerini tahrip edecek olanlar muzaffer tarafta da olsa şiddetle kınanıyorlardı. Bu demek değildir ki savaş hali hiçbir fenalığı içermiyordu: Hareket serbestliği dolayısıyla tüccar kıyafetinin ispiyonluk faaliyeti veya düşman ajanlığını çoğu zaman örttüğü biliniyor; ve bir milletin mensuplarının bir gün tüccarlık ertesi gün askerlik yapmaları veya düşmana silah sağlamaları kabul edilemezdi. Latinler için bunu Batı'yla yapmak kolaydı ama doğulular arasında bunun ayrımını yapma zordu.

Latin Doğu'da, Venedik'in, Pisa'nın, Ceneviz'in tüccarları imtiyazlar ve kapitülasyonlar istemişler ve almışlardı. Bunların hangi şartlar içinde olduğunu görmüştük. Fakat onların hemen bundan mutlaka çok çıkarlar sağladıkları sonucu çıkarılmamalıdır; hatta kendilerine bahşedilmiş olan mahalle ve toprakları her zaman gerçekten mülkiyetlerinde tutmuş oldukları ve üstelik Frank fethinin değişimine katkıda bulunduğu ekonomik haritaya bağlı biçimde almış oldukları da sanılmamalıdır. XII. yüzyılın ilk yarısı için sahip olduğumuz belgeler zayıftır. Elimizde bulunanlar: varlıkları belki de bir şeylere işaret olan ve güvenilirlikleri su götürür olsa da, bazı imtiyaz anlaşmalarıdır. Bu vesikalar en azından kısmen de olsa uydurma değillerdir. Düzenlendikleri dönemde bu belgelere İtalyanlar çok büyük önem atfetmekte-

3 Haçlı Seferine rağmen Suriyeli ve Iraklı tüccarlar için Mısır'ın cazibesi hâlâ devam ediyordu. XIII. asrın Hıristiyan tarihçisi el-Mekîn İbnü'l-Amîd'in büyük babasının Mısır'a ulaştığı tarih on ikinci asrın başıdır.

diler[4]. Her halükarda bu dönem için sahip olduğumuz bilgi klasik imajdan bir hayli farklıdır. Müteakip dönem için bize çizilmiş olan imajın kendisi belki de aşırı abartılıdır. Özellikle Latin Doğu ticareti, Mısır'ınkinden farklı olarak kendi kendine yetemiyordu. Bir geminin dengeli bir ticaret yaparak Suriye'ye gitme ihtiyacı duymaksızın İskenderiye'ye gidip gelmesi mümkün iken, bunun tersi, Mısır'a uğramaksızın Suriye'ye bir seyahat, ticari açıdan mümkün değildi.

Bu ilk çeyrek yüzyıl ve onu takip eden zamanlar arasında diğer iki önemli fark: Müslüman ve Yahudi tüccarları taşıyan bir tür Mağrib filosunun[5] varlığını ısrarla korunması, diğer taraftan ise, Kuzey limanları karşısında Güney İtalya'nın dikkate değer rolüdür. Kısmen önceki döneme ait arşive göre, 1170 yılına doğru yazılmış olan bir risale[6], Mısır'a gelen tüccarlar arasında Sicilyalıları, hatta Sardunyalıları[7] (Haçlı Seferinden önce mi?) zikrediyor; hatta Ceneviz tüccarlar bazen Amalfi gemileriyle geliyorlardı.

Nihayet şu vaka üzerine gelmiş olacağız: fakat hemen işaret etmek gerekir; Doğu Franklarının ihtiyaçları servetler karşılığında giderilemezdi. İlk zamanda elde edilen ganimetlerin düzenli biçimde tazelenmesini temin edemiyorlardı.

Amalfililerin bir ölçüde ticareti devam ettirmeleri, Amalfi arşivlerinin kaybolmuş olmasına rağmen Geniza belgesiyle (bu belgeyi ekte sunuyoruz) doğrulanmaktadır. Halife el-Âmir (1101-1130)[8] zamanına tarihlenen bu belge Amalfililerin her zaman gemi inşası için gerekli keresteyi taşıdıklarını gösteriyor[9]. Venedik tüccarlarının

4 Bakınız ileride, yüzyılın ortasında cereyan eden hadiseler.

5 Bakınız üstte II. Roger'e mektup.

6 Mahzumî, *Minhâdj*, benim *JESHO*, 1965'de incelemem.

7 *Sartanya* kelimesinin tek bir okunuşu mümkündür ama ondan başka bir yerde bahsedildiği bilinmiyor.

8 *Geniza*, bakınız ekler.

9 Bakınız ileride.

Mısır'dan İstanbul'a doğru giden bir Amalfi gemisine bindiklerine işaret eden bir Venedik belgesine de sahibiz. Belgenin farklı tarihi (1144) onu daha bir önemli kılıyor. Çünkü belge daha sonra bahsedeceğimiz Pisalıların Amalfi'yi yağmalamalarından (1135) sonraki bir tarihe aittir[10]. Doğu'da Norman tavrının ne siyasi ne de ticari bakımdan hiç de çekimser olmadığı görülmüştü. Normanlar Amalfi'nin efendisi olmadıkları dönemde, Salerne'li, Sicilyalı tebaalarını desteklemenin yollarını aramışlardı ve yüzyılın ortasına kadar Fatımî devletiyle ticarette onlara imtiyazlı bir konum sağlamak için uğraşmışlardı. 1143 ve 1148 yıllarında II. Roger ve Fatımî Halifesi arasında, haklarında hiç bilgi sahibi olmadığımız önceki anlaşmaları devam ettiren yeni anlaşmalar akdedilmişti[11]. 1137 yılında II. Roger, Amalfi'nin uzun zamandan beri Mısır'da sahip olduğu imtiyazları kendisine de almak için Salerne'e vaatte bulunuyordu. 1135 yılının bir belgesi Mısır'da bir Bari gemisini zikrediyor, 1119 tarihli başka bir belge bir diğer gemiyi Dimyat'ta, II. Roger'e halifenin mektubu 1136'da Messine'da bir Mısır gemisinin varlığını söylüyor[12]. Aynı mektuba göre Sicilya Kralı ve halife bu ticaretle şahsen ilgileniyorlardı[13]. Söz konusu olan imtiyazlar belki sadece Mısır'da geleneksel aşar vergisinin ödenmesini içeriyordu. Mısır'da Fatımi yönetimi, diğer Müslüman devletlerin aksine sürekli biçimde %19 vergi kesiyordu[14].

Bununla birlikte Amalfililerin kuzeyli rakipleri de faaliyetlerini bu dönemde artırmıştır. Cenevizler, Antakya prenslerinin Bi-

10 *Famiglia Zusto*, ed. Morozzo, doc. 16, yıl 1144, n° 38.

11 Canard, "Une lettre", üstte değinildi.

12 Bakınız üstte.

13 Bakınız üstte.

14 *Minhâdj*, Cahen, "Douanes et commerce", yeniden basımı *Makhzûmiyyat*, s. 50. H. E. Mayer ve Marie-Luise Favreau, "Das Diplom Balduins I für Genua und Genuas Goldene Inschrift in der grbeskische", *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiv*, 55/56, 1976, s. 22-95. Cahen, *Syrie*, s. 492.

zans ile çatışmalarından faydalanarak, Antakya'nın ticari çıkış yeri olan Saint-Simeon limanı gelirlerinin üçte birini kendilerine tahsis ettirdiler. Daha sonra bu defa Pisalıların tarafında, Laodicée-Lazkiye'de benzer avantajlar sağladılar. Antakyalı prenslerin III. Bohemond'a kadar, onlara verdikleri teminatların genel karakteri faaliyetlerini daha fazla arttırmalarını veya arttırabilmelerini öngörmüyordu[15].

Tarih aynı durumu Kudüs Krallığında ve biraz gecikmeyle Trablus'ta da göstermektedir. Cenevizlerin özellikle Akka'da kazandıkları imtiyazlar, bu limanın fethine yapmış oldukları yardımın karşılığıydı; ve aynı imtiyazların benzerleri, onların yardımlarıyla zapt olunacak diğer limanlar içinde vaat edilmişti[16]. Fakat yüzyılın ortasında, şöyle böyle otantik olan eski kanunlar çevresinde zuhur eden karışıklıklar o zamana kadar onların pek az başarılı olduklarını ispatlamaktadır[17]. Aynı durum Mısır içim geçerli değildir: 1135'e doğru yazılmış hayali mektuplar külliyatı, Cenevizlerin ve özellikle de Embriachi ailesinin katılımının iyi biçimde tanındığını göstermektedir. Önceki asrın üçte birlik bölümünde İskenderiye'de Ceneviz varlığı için birçok referanslar ortaya konmaktadır[18].

Doğu'da İtalyan şehirlerinin ticari faaliyetleri, bu faaliyetlerin on üçüncü asırda gözler önüne serilen İtalyan ticari işlerinin ka-

15 R. Röhricht, *Regesta*; Cl. Cahen, *Syrie*, s. 487.

16 Heyd, I, 130. E. Bach, "La cité de Gênes au XIIe siècle", *Classica et medievalia*, dissertarion 5, 1955.

17 İleride, s. 124.

18 1131 yılında İskenderiye dönüşünde bir Ceneviz gemisi karaya oturmuştu; Ceneviz piskoposu İskenderiye'den gelen gemilerden ondalık bir vergi alıyordu (*Atti della società ligure*, II, 2, s. 9, 365; Heyd, 391, n. 1. 1102 senesi hadiseleri için bakınız üstte). Bir Geniza belgesi İskenderiye'ye çok az Rum'un geldiği 1132 senesinin istisnai olduğuna işaret ediyor. Bakınız ekler ve 1140 senesinin Cenevizlere ait gümrük Tarifesi: John Day, *Les douanes de Gênes*, E.P.H.E. 1963.

rışıklığıyla bağlantıları, onlar için XII. yüzyılda da görünüşe göre yabancı değillerdi. Birçok kuşaktan beri Venedik, Adriyatik ticaretinin mutlak hâkimiydi ve onun Bizans İmparatorluğu ticaretinde de çok değerli bir yeri elinde bulundurduğunu görmüştük. Bununla birlikte, gerisindeki ülkelerle ilişkileri için Batı imparatorluğu ile barışa ihtiyacı olan Venedik, yarımadada imparatorluk taraftarları ve karşıtlarını karşı karşıya getiren ve durmaksızın ortaya çıkan çatışmaların, mümkün olduğu kadar dışında kalmaya çaba gösteriyordu. Pisa ve Ceneviz'in Batı Akdeniz'in güvenliğinde hâlâ müşterek çıkarları vardı ve Almeria'ya karşı üstelik yıkıcı da olan ortak bir sefere girişmişlerdi[19]. Git gide onların hırsları Tyrrhénien denizini aşmış ama bu beklentiler çoğunlukla birbiriyle çakışır hale gelmişti. Pisa uzun zamandan beri imparatorluk partisindendi; Ceneviz imparatorluk taraftarı aristokrat aileler ile muhalif küçük halk kitlesi arasında bölünmüştü. Fakat yüzyılın başında, Papalık, İmparatora karşı Normanlara dayanmaya devam etmişti. Concordat de Worms (1123) sırasında barışmalarından sonra, bir tereddütten sonra Papalık, Orta İtalya'daki Norman yayılmacılığına karşı İmparatorluğun yardımını istemişti. Bu durumda Pisalılar kendilerini Norman krallığına karşı savaşa sürüklenmiş buluyorlardı. Norman krallığına karşı onları belki de Pantaleoni'ler gibi Amalfili mülteciler de tahrik etmişti[20]. Amalfi şimdi Norman krallığına bağlıydı ve Pisalılar güçlerini başka girişimlerde harcamaksızın, Amalfi'yi yağmalamak için bundan faydalanıyorlardı.

O zaman Bizans'ta İtalyanların ticaretinin nasıl bir gelişme gösterdiğini iyi bilmiyoruz. Bizans'ta Venedikliler, Pisalılar, sonra biraz daha az avantajlı anlaşmalar yapmış olsalar da Cenevizler, ön sırayı muhafaza ediyorlardı. Bu ticaretin önemi inkâr edile-

19 Belki kısa bir dönem için Doğu'daki çıkarlarını sınırlamış olan sefer.

20 Benevenuto, *Storia della Republica di Pisa*, 1968. Herlihy, Rossi-Sabatini: bakınız bibliyografya.

mez ama bu ticareti besleyen malların türü pek fazla belirgin değildir. Bizans'ın lüks sanayi ürünlerini İtalyanların almaları kaçınılmazdır; uzak Doğu'dan ticaret mallarıyla Anadolu'yu geçmiş olan kervanların İstanbul'a (istisnalar dışında) artık ulaşmamaları ihtimali hiçte az değildir. Bu durum Mısır'ın önemini daha da arttırıyordu. Bununla birlikte hem Bizans hem de İtalyan demiri ve kerestesini Mısır'a İtalyanların götürüp götürmediklerini bilmeyi isterdik. Fakat onlar Karadeniz yoluyla Rusya'dan İstanbul'a taşınan zifti herhalde orya götürüyorlardı[21].

Akdeniz'de meydana gelen olayların hangi ölçüde ve hangi konuda uzak Doğuya doğru, özellikle Hint Okyanusunda yapılan ticaret üzerinde yankılarının olduğunu bilmek bizim için önemli olacaktır.

Haçlı Seferinden önce, eğer bir Hint Okyanusu ticareti uzun zamandan beri mevcutsa, şimdi bu ticaret özellikle Yemen ve Kızıldeniz'e doğru yönlendirilmiştir. Bu ticaretin nasıl organize edildiğini çok az biliyoruz ve Latin Doğu'nun mevcudiyetinin onu hangi açıdan değiştirebildiği veya değiştirip değiştirmediğini anlamak bizim için zordur[22]. Şüphesiz, bu konuda, Frank baskınlarına Süveyş ve Kulzum'dan daha az açık olan Yukarı Mısır'da Aydhab limanının gelişmesiyle bir bağlantı kurmak gerekir. Kızıldeniz, bazı korsan yuvalarına (güneyde Dahlak) rağmen, özellikle Cidde ve Hicaz'ın kutsal kentlerine doğru geçişlerde şöyle böyle güvenlikteydi. Gerçek manada Hint Okyanusu için birkaç olayı genel hatlarıyla ifade edebiliriz fakat onların cereyan ettiği şartlar karanlıkta kalmıştır.

---

21 Silvano Borsari, "Il commercio veneziano nell' impero byzantino nel XII secolo", *Rivista Stor. Ital.*, LXXVI, 1964.

22 Goitein, *Islamic Culture*, cilt 37, 1963, s. 188-205: "Letters and Documents on the India in Medieval Times"; *Letters of medieval jewish Trders*, Princeton, 1973. Yagima (Hikoichi), "The sirafi migration in South Arabia", *Journal of Asia and African Studies*, V, 1972, s. 119-144, Japonca olup İngilizce özeti vardır.

Arap-İran körfez ticaretinin temelinden çöktüğünü görmüştük. Bu ticaretin başı olan Sîrâf'ın limanı pratik olarak artık mevcut değildi. Bölgede, onun yerini Kiş adasındaki yarı korsan devlet ve Arap sahillerinde Umman'ın limanları almıştı. Fakat öyle görünüyor ki Sîrâfî adlandırılması bu bölgenin büyük tüccarlarını ifade etmek için muhafaza edilmiştir. Elbette onlar artık rakipleri durumundaki Yemenlilerle çekişme halindeydiler veya daha doğrusu bilhassa Aden'de, artık onlarla anlaşmak isteyen bir parti ile daha çok Mısır'a yönelmiş bir diğer parti arasında mücadele mevcuttu. XII. yüzyılda, en azından bir süreliğine Kiş ve Aden arasında siyasi birliğin sağlanmış olması muhtemeldir. İşte bu dönemde, XII. yüzyılın ilk yarısında kendisine Mekke'ye cömertliğini gösterme imkânı veren, ekonomik bakımdan olduğu kadar siyasi-askeri alanda da (zira Aden'in işlerine müdahale etmiştir) önemli olan bir şahsiyetle karşılaşıyoruz: Sîrâfî Ramesht[23].

Aynı dönemde, Hint Okyanusundaki ticarette Yahudi tüccarların artan bir katılımını (fakat gemilerin sahipliğine değil) tespit ediyoruz. Hıristiyan İtalyanların gelişmesiyle pratik olarak Akdeniz'den dışlanmış durumda olan Yahudi tüccarlar faaliyetlerini, Mağrib'den uzak olan bu tarafa çevirmişlerdi. Mısır'dan İtalyanların taşıdığı tahıllar orada büyük ölçüde Hıristiyan Kıptiler tarafından, yeniden dağıtılıyordu. Yahudiler o zaman için bundan pay almıyorlardı.

Yine bu dönemdedir ki önce Yahudilerin mektuplarında, ilk defa *Kerim*, daha sonraları *Kerimîlerden* konuşulduğunu duyuyoruz. Etimolojisini tanımadığımız ve Arapça olması ihtimali çok

23 Goitein, "Two eyewitness reports on an expedition of the King of Kish (Qais) against Aden", *Bul. SOAS*, XVI/2, 1954; Stern, "Râmisht of Sîrâf", *Journal of Royal As. Soc.*, 1967, s. 10-14. Aubin, "La ruine de Sîrâf et les routes du golfe Persique aux XIe et XIIe siècles", *Cahiers de Civilisation médiévale*, juillet-septembre 1959. Bakınız *Répertoire chronologique d'inscriptions arabes*, n° 3099.

az olan *Kerim* kelimesi Hindistan'dan gelen düzenli tüccar gemilerinden oluşan konvoyu ifade ediyordu. Bu gemileri kullananlar her inançtan insanlardı ama çoğunluğu Müslümanlardı. *Kerim*'i kullananlara *Kerimiler* adı veriliyordu[24]. Belki onlar baharat ve diğer pahalı ürünlerin ticaretinde uzmandılar ve bilhassa gümrüklerde bazı avantajlara sahiptiler ama dernekler veya loncalar oluşturmuş görünmüyorlar. Yüzyılın sonunda Mısır'da önemli bir rol oynuyorlardı ama son Fatımîlerin hâkimiyetlerine kadar ulaşıp ulaşmadıklarını bilmiyoruz.

Bu dönemin, çoğunlukla onuncu asırdaki öncü eserlerini kopya etmekle yetinen coğrafya literatürünün bu eserlere Hint Okyanusunu katmaları muhtemelen bir rastlantı değildir. X. yüzyıldakiler yinede önemli/özlü ekleri iyi tanıyorlardı. Sicilya'da yazmış olan İdrisî'nin durumu böyledir. Yine aynı asrın büyük coğrafyacısı müstensih veya nakilci İbn Havkal da bu şekildedir. O kendi istinsahına, bize kadar gelmiş olan önemli eklemeler yapmıştı. Bir müddet sonra Yemen'de İbn Mucâvir bize Aden ticaretinin, diğer eski müelliflerde dengini bulamadığımız bir tablosunu verecektir[25].

Güney Doğu Asya ve Hint Okyanusu'nun, özellikle Mısır'dan geçen ürünlerine, Avrupa'nın talebinin artmasının bu ülkede zahirenin pahalanması ve kıt bulunur olması gibi sonuca veya ticaretlerinde genel bir artışa yol açıp açmadığını bilmek, bir sorundur. Arşiv delili olmaksızın ve Mısır'ın Akdeniz limanlarının ihracatında ticari mallar içinde *Minhadj* oldukça büyük bir oranda görünmese de biz daha ziyade ikinci çözüme meylediyoruz.

Gerçi Arap-İran körfezinde artık hiç geminin olmadığını düşünmek abartı olacaktır. Bağdat'ı ziyaret etmiş olan bir Çinli hacının hikâyesini muhafaza etmişiz ve İbnü'l-Cevzî, bir gemiyi 1800

24 Goitein, *Journal Ec. Soc. Hist. Orient.*, c. 1, 1958, s. 175-184: "New light on the beginnings of the Kârim merchants".

25 İbn Havkal, ed. Kramers; İbn Mücâvir, ed. Löfgren.

tüccar yolcusuyla batıran fırtınadan bahsettiğinde, söz konusu edilen sadece bir vaka olmamalıdır. Görülüyor ki bu uzak ticaret diğer birçok sebebin yanında tütsü satmak maksadıyla Çin'e kadar ulaşmıştır[26]. Fakat muhtemelen Umman'dan Fars'a, körfezin iki kıyısı arasında ve Doğu Afrika'dan Arap limanları vasıtasıyla gelen kısımda ticaret işleri mevcuttu. Siyah kölelerin ithalatı Kirman sultanına ve Şirazlı tüccarlara büyük karlar getiriyordu[27]. Artık dünyanın merkezi olmayan Bağdat kendiliğinden adı anılacak bir güç oluşturamıyordu[28].

∴

Dikkatten kaçırmamamız gerekir ki aynı dönem içerisinde Batı'da, Haçlı Seferleriyle birlikte, İspanya'da temsil edildiği haliyle Müslüman-Arap ilmine ve felsefesine yönelik ilgi doğmuş ve gelişmiştir. Doğu'da bu bakımdan klasik gelenek gerilemişti ve bu [ilmî] geleneğin tutunduğu yer İspanya'dır, İbn Rüşd (Averroes) adıyla da en parlak zirvesini yansıtır. İspanya, Doğu İslam'ından çok Hıristiyan Batı ile doğrudan temas halindeydi. Dolayısıyla normaldi ki Avrupa'nın öğrenip tanıdığı Müslüman-Arap düşüncesi, İspanya'daki haliyle olmuştu. Ama bunun olması için Avrupa'nın onu anlayacak ve merak edecek seviyeye ulaşmış olması mümkün olabilirdi, işte durum tam da bu haldedir. Üstelik bir Hıristiyan düşüncesinin onunla temas kurabilmesi için klasik düşünce zamanın doğulu düşüncesinden daha anlaşılabilir bulunuyordu. Doğulu düşünce açıkça veya sadece İslam'a başvurmaktaydı. Buna karşın klasik felsefe, antik bilginin kesinlikleri için tuttuğu kaza-

26 Hirt ve Rockhill, İnglizce terc., içinde *Chah-ju-Kua*. İbn Cevzi, 570 yılı ve J. P. Lo, içinde *JESHO*, 1969.

27 İbn Havkal'ın eklemeleri, *ormuz* maddesi s. 434. Alıcılar Akdenizliden ziyade İranlı olmalılar.

28 12. yüzyılda Irak'lı kervanlar üzerine pratik olarak hiçbir şey bilmiyoruz.

nımları naklediyordu. Batı, antik bilginin sadece sefil kırıntılarını (Grekçeden çok Latince olarak) muhafaza edebilmişti. Öyleyse antik çağ düşüncesi her ne kadar Batılılara sorunlar çıkardığı tecrübeyle sabit olsa da Hıristiyanların da dikkatini çekebilirdi. Benzer bir cereyan Norman İtalya'sında beliriyordu. Orada XII. yüzyılın başında, kökeninden dolayı Afrikalı Konstantin'in öğretileri temelinde Salerne Tıp Okulu kuruldu.

Hiç kuşku yok ki bütün bunlar sadece seçkin bir entelektüel kesimi ilgilendiriyordu. O zamanın literatüründe bundan çok konuşulsa da yazanlar onlardı ve bu, takip eden yüzyılda üniversite eğitiminde daha geniş bir çevrede derin etkiler bırakına soncunu doğuracaktı. Felsefenin meşgul edebileceği bu entelektüellerin barbar ve şeytani Arap Müslümanların fikrini yumuşatma noktasına gelmemiş olmalarını düşünmenin zor olmasına karşın, bu doğrudan Haçlı Seferine dokunmamaktadır. Bu bazı hallerde sonuç çıkarmaya götürecektir ki tartışmakta fayda vardı. Bu, Haçlı Seferi fikrine ister istemez karşı çıkmak demek değildi, zira karşı çıkmak burada veya kibirli iktidarlarda gerçek imanın yayılmasını engelliyordu, onları zorlamak gerekiyordu; her şeye rağmen, bunun anlamı biraz değişiyordu ve savaşçılarla bilginler arasında bir görev bölümü düzenlenmesi amacını güdüyordu. XII. yüzyılın başında, Yahudi iken Hıristiyanlığa dönmüş ve Aragon'a yerleşmiş olan Pierre Alphonse, İslam'ın bazı unsurlarını Latince tanıtmıştı. Fakat kırılma noktası, Haçlı Seferi konseptinin aynı bu Cluny çevresinde gelişmiş olduğu, l'Abbe Pierre le Venerable Kuran'ın tercümesini yapması oldu. Bu tercüme hayali bir Müslüman'a, kendisine onun kılıçla değil ama sözle geldiğini açıklamak için yazdığı bir mektubu eklemişti. İtalya'da Geoffroy de Viterbe *Sîra* (Peygamberin hayatı) ve *Maghazi* (akınlar)'nin özet versiyonlarını çevirdiği zaman İslam'ın tanınması yüzyılın ikinci yarısında yeni ilerlemeler kaydedecektir.

Ne bu tercüme hareketlerine ne de İslam için duyulan meraka Latin Doğu katılmamıştır. Gerçi "Arapların Tarihi" adlı bir eser Guillaume de Tyr'e atfedilmektedir, ama bunun Hıristiyan Eutychius (Sa'îd) b. Bitrik'in eserinin bir tercümesi (kendisi tarafından yapılan?) olmadığı açıkça bellidir. Bunun hiçbir yazma nüshasının bize kadar ulaşmamış olması, onunla çok az kişinin ilgilenmiş olmasını gerektirir[29]. Yüzyılın en başında Antakyalı Etienne[30] adlı biri, el-Mecusî'nin tıbbi eserini tercüme etmişti: şüphesiz söz konusu olan bu şahıs İtalya'nın tıp okuluna bağlı bir adamdı ve Suriye'de onun çabasının devam ettirildiğini görmüyoruz.

Hatırlamak zorundayız ki Haçlılar İslam'ın hiçbir büyük ilim metropollerinden birine el koymamışlardı; ve başlangıçta, Haçlılar ellerine düşen kütüphaneleri tahrip etmişlerdi (Trablus için bakınız ekler).

Biraz önce bahsettiğimiz temaslar sadece entelektüelleri ilgilendiriyordu. Halk kitleleri arasında olup bitenleri anlamak için yönelmemiz gerekenler halk romanları, kıyamet/öbür dünya yazıları v.b., başka metinlerdir. Hiçbir kahramanlık destanı, hatta Müslümanlara karşı çarpışmalara ilişkin olanların bile Latin Doğu'da doğmadıkları daha önce vurgulanmıştı. Sadece orada, şöyle ya da böyle *Chansons des Chetifs*[31] (esirler) Poitiers bölgesi geleneğine bağlı biçimde gelişti ve bu [destan] da sadece Batı'da tanındı. X. yüzyılda Bizans kâfirine karşı mücadele ile meşhur olmuş olan Arap kahramanlık romanlarının yenilenmesinde de artma söz konusu değil-

29 Guillaume de Tyr'in tam neşrini Huyghens hazırlamaktadır. Bu arada bakınız *R.H.C.* Davis içinde *Relations between East and West in the Middle Ages*, neşr. Derek Baker, 1973.

30 Haskins, *Studies in the history of medieval science*, 1927 (Adelard de Bath'ın Suriye'yi ziyaret etmiş olduğuna işaret ediyor); R. W. Hunt, "Stephen of Antioch", *Medieval and Renaissance Studies*, 1950.

31 Myers neşrini yapmaktadır. Doğal olarak sözlü efsanevi rivayetler bütün metinlere, Birinci Haçlı Seferininkine bile girmiştir.

dir. Üstelik Haçlı Seferleri zamanında yayılmış olan nüshaları bazen bir Bizanslı düşmanın yerine bir Frank düşmanın adını koyuyor. Her zaman genç (Antar) olarak tasvir edilen bu düşman, İslam'a yeni başlamış bir kahraman olarak yaşamak için çevresini terk ediyor. Bu durum Haçlı Seferleri zamanına kadar böyle devam ediyor[32]. Doğal olarak Suriye Arapları artık Bizanslılarla savaşmıyorlardı ama Franklarla da çarpışmıyorlardı, çünkü onlarla savaşma vazifesi/şerefi artık genel olarak profesyonel Türklere düşüyordu. Anadolu Türkleri, onlar, bu alanda henüz yoktular. XII. yüzyılda, başarıları hikâye eden büyük metinlerin kültürel alanı (XIII. yüzyıldan itibaren Farsça, XIV. yüzyıldan itibaren de Türkçe yazılacaktır) Anadolu'dur. Bununla birlikte eski Arap kahramanı Seyyid Battal Gazi destanını meydanda bulduğu zaman, söz konusu olan sadece Bizanslılardı. Bu destan hiçbir biçimde Frank versiyonu haline getirilmeden Türkçeye çevrilmiştir. Bu tarz edebiyat Ortadoğu'nun çeşitli halklarını da etkilemiştir. Muhtemelen aynı dönemdedir ki Ermeni destanı Sasonlu David ortaya çıkıyor[33]. Bu destan bize XI. yüzyılı, herhalde on ikinci asrın sonlarındaki hali (Kürtler Dicle'nin kaynaklarında Sasonlu Ermenileri o zaman ortadan kaldırıyorlar; Franklara bir ima yoktur) anlatıyor. Biraz uzakta, Gürcistan'da Chota Roustaveli'nin "Leopar Kürklü Adam" adlı eserini yazdığı dönem bizi daha çok İran'ın biraz eski modellerine yaklaştırmaktadır. Bin yıl boyunca sıralanan, "bin bir gecelerin" yazımında, her ne kadar geç dönem Mısırlı versiyonlarında Frank karşıtı bir hissiyat kendini gösterse de büyük bir şey yoktur[34]. "Baybars'ın Romanı" daha sonraları Memlukların Franklara karşı mücadelesinden kesin biçimde

32 Hâlâ buradaki Frankların Haçlı Seferlerindekiler olup olmadıkları açık değildir. Önceki asırda Bizans tarafından kullanılan paralı Frank askerleri de değillerdi. Bibliyografya için bakınız s. 17, n. 10; ve özellikle *E. P.*'deki *Antar, Battâl, Dhat al-Himma* maddelerine bakınız.

33 Yakın dönem sözlü bir rivayet vasıtasıyla tanınmış olsa da bakınız Frédéric Feydit'in neşri ve çevirisi.

34 Bakınız *E.P.*, *Alf Layla wa Layla*.

konuşacaktır, ama geç bir teliftir ve şimdi Osmanlıların gücü karşısında olan Memluklara yeniden güven şöyle ya da böyle kazandırmayı amaçlamaktadır. Mısır Kıptileri arasında bilinen, 1130'a doğru Güney İtalya'da da *Historia Belli Sacri* yazarı tarafından da kullanılan ve daha sonra Marko Polo tarafından Anadolu'da yeniden bulunan Uzun Deniz Efsaneleri, Yürüyen Dağ efsanesini de değerlendirmek gerekecek[35]. Bütün Haçlı Seferi dönemi boyunca kıyamet edebiyatı Latin, Arap, Yahudi çevrelerde temsil edilmiştir[36]. Ve Keşiş Jean'ın efsanesinden bahsetmenin tam sırası.

Haçlı Seferi gerçeği karşısında yerli Hıristiyanların çoğunluğunun güçsüz kaldığı ve sayısal önemlerinin ve genel nüfuzlarının biraz azalmış olmasıyla birlikte, onların İslam ülkelerinde hayatlarına uygun şartların mevcudiyetini vurgulamıştık. Yinede bazı çevrelerde, özellikle Franklarla temasları olan Nesturîlerde, İslam hâkimiyetinden kurtulma umudunu taşıyan bir nevi Mesih bekleme inancı devam ediyordu veya yeniden canlanıyordu[37]. Yarı-mitolojik kurtuluş, Uzakdoğu'dan gelecekti. Orada tuhaf biçimde Hıristiyanlığın varlığı hafızalarda yer edinmişti. Her ne kadar bu işte Frankların bir payı olmasa da, kimi becerikli kimseler onları söz konusu mevcudiyetten haberdar etmenin yararlı olacağını düşünüyorlardı. Neye tutunmak gerektiğinin bilindiği Doğu'da, efsane gözden kaçmaktaydı, fakat efsane üç yüz yıl boyunca Batı'da gelişecektir. İşte söz konusu olan şey budur. Bahsettiğimiz gelişmeler Yakındoğu'da meydana gelirken başka hadiseler Orta Asya'nın çehresini değiştiriyordu. Yüzyılın başından beri, Selçuklu ailesinin büyüğü Sancar orada iktidarı icra ediyordu. Fakat Kuzey'deki bozkırda, yeni bir göçebe imparatorluk, Moğolların akrabası olan Karahıtayların kudreti oluşmaktaydı.

35 Benim *Mémorial Berbérian*'da makalem.

36 El-Buni; bknz., özellikle Beşinci Haçlı Seferinin öyküleri.

37 Batı'da olduğu gibi Doğu'nun Musevî çevresindeki kıyaslanabilir nitelikteki hareketler üzerine bakınız Prawer, I, s. 590.

1143 yılında, onlar Sancar'ı ezdiler ve Amu Derya'ya kadar eski Müslüman ülkelerini ilhak ettiler. En azından sözde de olsa çeşitli dinleri birleştirmiş olan Karahıtaylar ve liderleri Gür Han, az ya da çok, Hıristiyan Nesturî Kilisesinin yandaşı idi. Irak'taki ana Kilise ile temas halinde olan bu Nesturî Kilisenin hâlâ gerçek bir nüfuzu vardı. *Eskatoloji* umutları ödüllendirmeye hassas nüfus bakımından gerileyişleri Müslüman dünyasının Nesturîleri, Gür Han'ın zaferinde, Doğu'nun uzaklarından gelen Hıristiyanlığın İslam üzerinde bir rövanşın işaretini gördüler. İstanbul İmparatoruna Gür Han'ın bir mesaj göndermiş olması imkânsız da değildir. Her halde, "Keşiş Jean'ın" hikayesi Latran Konsili'nde anlatılmıştı; ve Antik dönemin folklorik bir miras kalıntısıyla dolu bir mektup Papa'ya da ulaşmıştı. "Keşiş Jean" destanının kökeni işte böyleydi. Takip eden yüzyıllarda, bu destanda, Karahıtaylardan sonra, Moğollar, (kuşku götürmez bir coğrafi sıçrayış pahasına olsa da) Habeşistan Zencileri de görülecektir[38].

38 V. Slessarev, *Prestor John*, Univ. of Minnesota Press, 1959.

9. Bölüm

ON İKİNCİ YÜZYILIN ORTASINDA YAŞANAN GELİŞMELER

Akdeniz ve Yakındoğu'da siyasi ve ekonomik ilişkiler bakımından XII. yüzyılın ortası bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Yüzyılın ikinci çeyreğinde, Suriye-Fırat bölgelerinde Frank hâkimiyeti karşısında İslam'ın, geleneksel biçimde her zaman akınlara hazır olan Türkmenler sayesinde nasıl toparlanmış olduğunu ve operasyonlarda inisiyatifi yeniden ele geçirdiği görülmüştü. Türkmenler, Orta Asya'da, kutsal savaşı yürüten sınır savaşçılarının faaliyetleriyle bütünleşmişlerdi. Anadolu'ya ulaştıkları zaman gazilerin eski geleneklerini de benimseyen Türkmenler, özellikle Bizans'a karşı yeniden akınlar düzenlemeye başladılar. Suriye Franklarına karşı onların faaliyeti zayıf kaldı ve muhtemelen ideolojik bir motivasyonları yoktu. Daha geleneksel İslam muhitinde, Zengî bile, Urfa'yı geri aldığı zaman, Hıristiyan bir şehirden ziyade bir asır önce Bizanslıların İslam'dan almış olduğu şehri tekrar zapt etme arzusunu muhtemelen taşıyordu. Dahası kutsal savaş yükümlülüğünün derin manasına hizmet etmekten ziyade Frankların tehdidi altındaki Musul - Harran - Halep'i bir-

leştiren yolu korumak fikrindeydi. Ne var ki yüreğinde bu ideali yaşatanlar için onun hareketi ve başarıları onu kutsal savaşın kahramanı yapıyordu. Bu durum Suriye'de onun halefi olan Nureddin tarafından derinliğine kavranmıştı.

1146'da Zengî öldüğü zaman mirası hanedanın gücünün beşiği olan Musul'u alan büyük oğlu ile küçük oğlu Nureddin arasında paylaşıldı[1]. Gerçektende iki emirliğin göreceli önemi hemen sonra terse dönmüş görünüyordu: Musul'un birbirini takip eden prensleri her zaman silik şahsiyetler oldular[2] oysaki Nureddin ilk planda gelen bir şahsiyet olarak temayüz ediyordu. Her ne kadar toprakları daha küçülmüşse de, o en azından Mezopotamya'daki entrikalardan uzaktı. Cihad onun siyasetinin temeli ve motoru olmuştu. Bu politikada kamuoyunun birinci plana konulması boşunadır. Kamuoyu samimi bir inanç gösterenle ihtiras içinde olanı ayırt edeni ortaya çıkarmak için teşekkül etmişti. Resmi doktrin, kutsal savaşın başarısı için cesareti ve yeteneği ile kendini gösteren önderin arkasında, sınırların içinde ve dışında herkesin birleşmesini emrediyordu[3]. Diğer taraftan Müslümanların birbirileriyle dayanışma içerisinde olması, özellikle Şiilik gibi heretikliğin bastırılması ve Selçukluların başlattığı ama daha yeni Suriye'ye ulaşmış olan modele göre dini-siyasi kadroların oluşumunun gelişmesi gerektiriyordu[4]. İlk anda bu politikanın sonucu, Şam'ın il-

1 Bu emirin saltanatının çeşitli yönleri için bakınız N. Elisseeff, *Nûr al-Dîn.*

2 Mevd'ud'u Selahaddin'in bir habercisi yapma gayretleri olsa da; bakınız H. S. Fink, "Mawdûd Ier of Mossul, Precursor of Saladin", *Muslim World*, 1953.

3 *Cihadın* bu bölgesel şekilde yeniden doğuşu Batı'da Haçlı Seferi fikrinin sönmesi ile kronolojik olarak çakışması muhtemeldir. İkisi arasında hiçbir bağlantı yoktur.

4 Savaş Cihadın kurallarına uygun biçimde yönetilecekti. Bu kaygı Ma'arratunnuman'ın yeniden zaptı sırasında ortaya çıkıyordu: Hukuk, fethedilen toprakların Devletin emrine verilmesine karar veri-

hakedilmesiyle Müslüman Suriye'nin birleşmesi oldu. Bu Franklara karşı yeni başarılara imkân vermekteydi. Müteakiben ikinci olarak, Musul ve Orta Anadolu'daki Danişmendliler üzerinde bir nevi himaye kurulması oldu; Anadolu Selçukluları ile birbirini takip eden çatışmalar ve anlaşmalarla, Nureddin onları da Franklara karşı mücadeleye yöneltmeye çaba sarf etti. Fakat onlara hiçbir zaman Suriye'ye ayak basma müsaadesi vermedi; ve nihayet daha sonra bahsedeceğimiz Mısır seferi. Ülke içinde Nureddin ordusunu Türk güçlerine katılmakta olan Kürtleri askere alarak güçlendirdi. Alınan askeri ve ekonomik tedbirler üzerinde tekrar duracağız, *medreseler*, *hangahlar* ve diğer hayır eserlerinin (hastaneler v.s.) çoğalmasıyla, onlar için Suriyeli personel uygun gelmiyorsa çok sayıda İranlıyı çağırmakta tereddüt etmedi[5]. Ordunun güçlendirilmesi Nureddin'e ayrıca *ahdath* şehirli milislerin faaliyetlerini bastırma imkânını da vermişti.

Bütün bunlara ne Halifenin ne de İran-Irak Selçuklularının müdahale etmedikleri vurgulanacaktır. Selçuklular İran ve Irak'ta iç savaşlarla tamamen meşgul idiler ve onların gayretleriyle işbaşına gelmiş olan büyük devlet görevlileri onların aleyhine özerklik kurmaktaydılar. Çatışmalara sürüklenmiş olan Halifelere gelince; Suriye'ninkiler bir yana, kendi işleriyle bile etkili bir şekilde meşgul olamayacak kadar güçsüzdüler. 1111 yılında bu güçsüzlüğün Halepliler arasında protestolara yol açtığı görüldü. Bu ümmetin bütün hissiyatının kaybolması demek de değildir. Fakat doğrudan söz konusu olan bölgeler haricinde *cihadın* bütün zihinlerde

---

yordu; ama böyle bir durumda, talana maruz kalmış ailelere mensup üyelerin yaşayabilmesi için şehrin tekrar kaybedilmesi tehlikesi vardı. Mülkiyet konusunda, her ne kadar öngörülen vade bitmişse de Nureddin onlara eski mülklerini yeniden iade etti, onun ününü arttıran da bu hareketi oldu.

5 İlk medrese İlgazi'nin oğlu Timurtaş dönemine aittir. İranlı göçmenlere çağrı için bakınız Congrès des Lincei'deki benim tebliğim, *La Persia nell'medio Evo*, Roma 1971.

büyük bir yer işgal ettiği de sanılmamalıdır. Rejimin kadroları İslami ayağa kalkışa ve Bağdat halkını parçalayan hiziplerin şiddete dayalı çatışmalarına duyarsız değillerdi. Bağdat halkının sinesinde Hanbelî hareketi gelişmiş ve *ayyarunların fütüvvet* teşkilatları doğmuştu. Bunlar iç meselelerdi ve dar sınırların dışında macera arandığında sadece İran'a dönülüyordu. Gerçi vezir İbn Hubeyre Hukuk risalesine bir *cihad* bölümü koymuştu ama bu gelenekti ve mevcut şartlara işaret etmeksizin yapılmıştı. Tarihçi ve vaiz Bağdatlı İbnü'l-Cevzi, büyük *Tarihine*, Suriye'deki bazı Frank-İslam savaşlarının hikâyelerini eklemiştir ama bu onun için açıkça görünüyor ki ikinci planda bir şeydir ve o belki de incelediği arşivlerde çok şey bulamamıştı. Tabiatıyla sapkın Fatımîlerle çok az ilgilenmiştir. Buna karşın öyle görünüyor ki *cihadın* uyanışı biraz Mısır'da zemin kazanmıştı (Bakınız infra, s. 129).

Türk Anadolu, güneyin eski Müslüman ülkelerinden tamamen ayrı kalmaya devam ediyordu. Torosların güneyindeki Ermeni-Frank topraklarına karşı bazı baskınlara rağmen Türkler yeni yurtları olan İç Anadolu'ya uyum sağlamakla meşguldüler. İç Anadolu'yu çevreleyen şöyle böyle geniş kıyı bölgeleri, Bizanslıların elinde kalmış veya yeniden onların eline geçmişti. Ülkenin doğudaki uzak köşelerini bir tarafa bırakalım, geri kalan bölgelerde hâlâ silik olan iki siyasi oluşum seçilmektedir: Doğu-Kuzeybatı yolları Türkmen hanedanı Danişmendlilere bağlıydı, güneydekiler on birinci asrın sonundan beri yerleşmiş olan Selçukluların bir şubesine aittiler. Anadolu'daki Selçuklular, kuzenlerinin yaşadığı Müslüman-İran modelinden mümkün olduğu kadar ilham alarak, bir devlet kurma isteğine az ya da çok biçimde sahiptiler. Yerli Müslüman veya muhacir İranlıların kalıntıları olmadan iş zordu. En azından bu şemada yer almaya az meyilli olan Türkmenleri sınırlara sürmeyi çabalıyorlardı. Türkmenler sadece Bizanslıları tehdit edebilen akınlar düzenlemek eğilimindeydiler. Bu akınların Suriye'deki

gelişmelerle bir bağı yoktu. Üstelik Selçuklular onları buraya teşvik etmiyorlardı ve daha ziyade onları kısmen içlerine almayı ve Bizans'la bir nevi iyi komşuluk ilişkileri geliştirmeyi arzuluyorlardı. Bir süre sonra Nureddin, onları Franklara karşı kutsal savaş fikrine duyarlı hale getirmek için çaba sarf edecektir. Nureddin'in müdahalesine rağmen siyasi bakımdan Selçukluların asıl çabaları Danişmendlilere karşı mücadeleye yönelikti. Nureddin'in ölümüyle, Selçuklular kendileri lehine Anadolu'nun birliğini gerçekleştirdiler[6].

Bizans'ın Anadolu ve Suriye'ye yönelik politikası bir denge harekâtı üzerine kurulmuş görünüyordu. Haçlı seferi sırasında, Aleksios Komnenos, Anadolu'nun batı kıyılarının bir bölümünü Türklerden almak için hazır bulunan gücü kullanmıştı. Fakat Bohemond ile çatışmaya girmesiyle birlikte, Aleksios şöyle bir değerlendirme yapmış görünüyor: Suriye'nin kuzeyinde Bizans'ı hiçe sayan bir Norman prensliğini desteklemektense geçici olarak Anadolu Platosu'nu iyi teşkilatlanmamış yarı göçebelerin talanına terk etmek, kıyılar elinde bulunduğu sürece, kötünün iyisidir. Aleksios belki hükümdarlığının sonunda bu politikayı değiştirme eğiliminde olmuştu. Onun halefi İoannes Komnenos ise Türklere karşı daha atılgan bir tavır takınmıştı. Bununla birlikte o Suriye'ye hâkim olma fikrini de terk etmemişti. Frank devletlerinin varlığını fiilen kabul ediyordu ama Bizans'ın eski eyaleti olan, kendisine en yakın ve kendisi için en önemli olan, en baştan beri Müslümanların karşı saldırılarıyla tehdit edilen, artık kendisine karşı koyamayan, Antakya'nınkini, babası kadar enerjik biçimde reddedemezdi. Bu şartlar altında, İoannes Komnenos dengeli bir bölge siyaseti oynamayı deniyordu; Antakya Franklarına vasallığı kabul

6 Préottoman Turkey. Türkler, başta hâkimiyetleri altında yaşayan Ermeniler olmak üzere Hıristiyanlara artık düzgün biçimde davranıyorlardı. Bornazyan, *XI-XII. Yüzyıllarda Ermenistan ve Selçuklular*, 1980 (Rusça).

ettirecek, buna karşılık onlara Müslümanlara karşı yardım yapacaktır. Böylesi bir siyasi oyunda Frankların nazarında vasallığı kabul etmeyi gereksiz kılacak olan Müslüman tehlikesini yok etme noktasına gidilmeyecektir (1137'deki Antakya Seferi)[7].

Manuel bu siyaseti devam ettirdi. İmparator Conrad ve Fransa kralı VIII. Louis'nin topraklarından geçmesine izin verdi, onlarla arayı bozmakta çıkarı yoktu ama onların Haçlı Seferine de katılmadı. Bundan sağlayabileceği hiçbir fayda yoktu[8]. Daha sonra babasının denge anlayışıyla aynı biçimde, Antakya'ya müdahale etti. Bu defa Antakya'da bir Rum patrikliğinin kurulmasını sağladı. Yolu üzerinde, Kilikya Toroslarında, zaman zaman isyankâr olan Ermeni baronları üzerinde hâkimiyetini kurmaya veya pekiştirmeye gayret etti. Bu sırada Ermeniler ona karşı Franklarla birlikte bir nevi ortak egemenlik arayışındaydılar[9]. Bu vesileyle Türklerle de savaştı. Fakat bunun için büyük uluslararası siyasetini değiştirmeksizin onları bazı sınırlar dâhilinde tutmayı uygun görüyordu; o kadar ki 1162 yılında İstanbul'a gelmiş olan Selçuklu II. Kılıç Arslan ile itibarını kurtaran bazı ödünler karşılığında gerçek bir barışa razı oldu.

Kilikya da gerçek bir Bizans hâkimiyetinin yeniden gerçekleşmemesi, Asi nehri deltasında sıkışmış Antakya Franklarının zayıflaması Batı Toroslardaki senyörlerin, özellikle Rupen hanedanının çıkarlarına hizmet ediyordu. Bu senyörlerin bazıları hem Latin hem de Bizans boyunduruğundan kurtulmak ihtimaline inanıyorlardı. Bunlardan biri olan Mleh, Nureddin'in yar-

7 Kudüs Kralının Antakya ile çok az meşgul olduğunu not etmeliyiz. İoannes Komnenos'un hizmetinde Franklar vardı. Papa, eğer Antakya'ya saldırırsa onları geri çekmekle tehdit etmişti.

8 Franklar, Bizanslıların kendilerine düşman oldukları izlenimine sahiptiler.

9 Ermeni Toros ve Antakya'nın yeni prensi Renaud de Chatillon Bizans'ın hâkimiyetinde olan Kıbrıs'a karşı bir akın düzenlemişlerdi. Bu akına yol açan hiçbir gerekçe de mevcut görünmüyordu.

dımını almak için işi İslamiyete geçmeye kadar götürdü. Türk emirin, onunla ilgilenmeyi faydalı mütalaa etmeden, o tebaası tarafından reddedildi. Fakat Rupenler artık fiilen bağımsızdılar ve onları Antakya prensleri ile yapılan kavgalara karıştıkları görülecektir.

Bu zaman boyunca Bizans ve Mısır arasındaki ilişkiler nasıl gelişti? Bu ilişkilerin, onların arasına Franklar ve İtalyanların girmelerinden önceki önemi ne biri ne de öteki için artık mevcut değildi. Bununla birlikte söz konusu münasebetlerin kesilmiş olması ihtimali de çok azdır. Her ne kadar ticaret İtalyanların eline geçmişse de Bizanslılar ve Mısırlılar onlara karşı tavırlarını beraberce belirlemede ortak çıkarları olabilirdi. Çünkü İtalyanlar Mısır'a gitmek için Bizans'a ait Girit'e uğruyorlardı. Bizans karşıtı projelerini o zaman yeniden ele almış olan Normanlara karşı da ortak çıkar olabilirdi. On birinci asrın ortasında, Bizans yönetimi Türklerle ilişkilerini normalleştirmek umuduyla[10] Fatımîlerle dostluğunu feda etmekten çekinmemişti. Fakat bu boşuna olmuştu. Bu ilişkilerin Birinci Haçlı Seferi sırasında ne durumda olduğunu bilmiyoruz, Haçlı Seferi sırasında bir Bizans elçisi Kahire'ye gitmişti[11]. Daha sonrası için sadece elçiler gidip geldi diyebiliriz. Onlar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz[12].

Aynı dönemde Mısır'la Normanlar arasındaki ilişkiler bozulmuştu. Bunun birçok sebebi sayılabilir. Fatımî Halifeliğinde Müslüman olmuş ya da olmamış Ermenilerin oynamış oldukları

10 Cl. Cahen, *Byzantion* dergisindeki makale, *Turcobyzantin*'de yeniden basıldı.

11 Cl. Cahen, *Syrie*, s. 206.

12 Bakınız ekteki 1135 tarihli mektup. Bizans'ın Murâbıtlar ve Muvahidler ile temasları olup olmadığını bilmiyoruz.

rolü görmüştük[13]. Yaklaşık 1140 yılından itibaren, bir nevi Arap-Müslüman tepkisi, belki Nureddin Zengî'nin etkisiyle, vezirlik makamını Arap veya Araplaşmış Kürt askeri komutanlara (vezir Talâ'î b. Ruzzîk) verdi. Bu yönetim Hıristiyanlara karşı daha az hoşgörülü ve belki İslam ülkelerinde Hıristiyanların başarılarına karşı daha hassas idi. Norman tarafında ise buna paralel şekilde II. Roger, Trablus da dâhil, Kuzey Afrika'nın limanlarına saldırılara girişti. Mısır'ın, Mağrible geleneksel türdeki ticari ilişkilerini elinde tutan çeşitli çevreler de bu saldırılardan memnuniyetsizlik ve kaygı duyuyorlardı[14]. Bu dönemde Norman Krallığı Bizans İmparatorluğuna karşı saldırgan politikalarını yeniden başlattı. Şüphesiz bu politika onu [Bizans'ı] İkinci Haçlı Seferine yardım etmekten alıkoymuştu. Üstelik Mısır'ı rahatsız etmeyecekti; ama acaba Bizans, Fatımîleri Normanlara karşı tahrik ediyor muydu? Roger öldü, I. Guillaume'un hükümdarlığında, Krallığın iç gelişmesi Müslüman karşıtı bir harekete yol açtı veya en azından Müslümanlara verilen avantajlara karşı hareket gelişti. Idrisî, meşhur *Coğrafya*'sını II. Roger için telif etmişti[15]. Ama daha sonra Sicilyalı alimlerin Mısır'a doğru göçleri müşahade ediliyor[16]. Her ne

13 Bu dönemde Fatımîler ordularında Türkleri istihdam etmemişlerdir. Onlar, Türklerin şüphesiz Suriye'deki soydaşlarıyla temaslar kurmalarından endişeleniyorlardı.

14 Trablusgarp'ın alınmasında yer alan gezginlerin durumu fazla açık değildir: Sahra'dan gelen kervanların çıkışını tutmak? Korsanlara karşı deniz yollarının güvenliğini sağlamak? Yerli partinin çağrısına cevap vermek? Bakınız İdrisi, *Zirides*, II.

15 Şair İbn Qalâqis'ten (onun hakkında bakınız ileride) bir Tarih yazması için talepte bulunulduğu anlaşılıyor.

16 Rizzitano, "Nuove fonti arabe per la storia dei musulmani di Sicilia", *Riv. Stu. Or.*, 32, 1957. Öte yandan Sicilya Krallığı şansölyesi Etienne 1168'e doğru Kudüs'ten kaçmıştı; bknz., F. Chalandon, *Normands de Sicile*, index. Daha önce Yâqût'un, *Irshad*, adlı eserinin V. cildinde, İbn al-Qattâ denilen Mısırlı vezir el-Efdâl'ın tahsildar olan oğlu Ali bin Cafer al-Sicilî

kadar Sicilyalı Müslümanlar kıyımlara uğramıyorsa da bu göçler artık Sicilya'nın, Müslümanlar için iyi bir geleceğin olmadığı düşüncesini doğurmuş olacaktır. Diğer taraftan, o dönemde Doğu Mağrib'de, Normanların tecavüzlerine duyulan Müslüman tepkisiyle teşvik edilmiş olan Muvahidler yayılmasını görüyoruz. Trablusgarp Hıristiyanlardan geri alındı ve nasıl olurlarsa olsunlar işte bu yeni Mağribli güçle İtalyanlar temasta olmak zorundaydılar. Bunun Fatımîler tarafında ne tür sonuçları olduğunu bilmiyoruz. Fakat herhangi bir sonucun olmadığını düşünmek zordur.

Bunun arka planında daha belirgin olarak ekonomik gelişmeler kendini gösteriyor. İtalya'da XII. yüzyılı da kuzeydeki limanların ticari bir sıçrayışı gösterdiği doğrudur. Bu gelişme güneyin limanlarındakine katılmamış ama yavaş yavaş onun yerini almıştır. Norman veya başka siyasetten bağımsız olan farklı şartlar bu gelişmeyi teşvik ediyordu. Bir zamanlar Güneydeki limanlar Müslümanlarla ilişkiler dolayısıyla en fazla tercih ediliyorlardı. Korsanların korkusu sebebiyle sadece bölgeler arası ilişkiler söz konusu olduğu zaman, bu temaslar için geçiş süresini azaltmanın yolları aranıyordu. Şimdi ise Batı'nın ticari gelişmesi ve bir ölçüde, Haçlı Seferi hareketi Kuzeyin İtalyan limanlarına avantaj sağlıyordu. Bu limanlar kıtanın daha yakın çıkış yerleri ve Doğu ile ticarette gerekli olan güneyin limanlarından belki de demir ve kereste kaynakları bakımında daha zengindiler. İtalyan filosu yavaş yavaş korsanların risklerini azalttı (sadece, savaş halinde, İtalyanların kendi aralarındaki savaşlarda) ve deniz nakliyatları kara nakliyatına göre daha ucuza mal oluyordu. Amalfili sürgün Pantaleoni ailesinin Pisa'ya ve Cenevizli noter Scriba'nın sicillerinden tanınan güneyli zengin bir tüccar ve muhtemelen bir

(Sicilyalı) olarak adlandırmaktadır. İdrisi'nin son yıllarının nasıl olduğunu bilmiyoruz belki de Doğu'da geçirmiştir. 13. yüzyılın başında Mısır Fatımîlerinin son zamanları hakkında İbn ebi Tayyi'i bilgilendiren (Ebu Şame'ye göre) Şerif el-İdrisi onun oğullarından biri olabilir.

Yahudi dönmesi olan Salerne'li Soliman'ın Ligure metropolüne yerleşmelerini görmek bunun belirtisi niteliğindedir[17]. Elbette Cenevizler ve Pisalılar Doğu'ya gitmek için Messine Boğazı'ndan geçiyorlardı. Artık Güney İtalya'nın Doğuyla olan ilişkilerini yürütenler onlardı. Bir süre sonra İspanya'nın meşhur Müslüman seyyahı İbn Cübeyr bir Ceneviz gemisinin üzerinde Messine'den İskenderiye'ye geçiş yapacaktır[18].

Mısır'da Ceneviz ticaretinin ilk kanıtının (yüzyılın başında tutuklanan Cenevizler hadisesini istisna sayarsak) 1135 yılının örnek mektuplar külliyatında bulunduğunu daha önce görmüştük. Burada ticaret normal olarak kabul edilmektedir. Tarihi belli olmayan, ama 1156'dan önce, noter Scriba'ya ait bir belgenin arka yüzünde, Cenevizlerle Mısır arasındaki ticareti ima eden yarısı silinmiş birkaç satırlık Arapça yazıya sahibiz[19]. Pisa için ise daha iyi bilgiler vardır. 1150'ye doğru, Arap coğrafyacısı el-Udhrî ve Yahudi seyyah Toledalı Benjamin İskenderiye'deki Pisa'nın gemilerinin hepsinden daha çok olduğunu söylüyorlar[20]. İşte bu genel geri plan çerçevesinde, 1154'ün başına ait Arapça belgenin Latince çevirisi vasıtasıyla hikâyesi bize kadar ulaşan gelişmeleri incelememiz gerekiyor[21].

Bu belgenin girişi ve bazı pasajları Pisa ile Mısır arasında epey zamandan beri bir anlaşmanın olduğunu göstermektedir. Bu anlaşama, Pisalıları Sicilyalıların yerine koymaksızın onların ticaretini yeterince geliştirmelerine katkı sağlamıştı. Onlar İskenderiye'de kendilerine ait özel bir *funduk* sahibi idiler. Ne var ki Ceneviz ve Venedikliler onu dengelemişlerdir. Fakat buna

17 Byrne, "Easternes in Genoa", *Journal Am. Or. Soc.*, 38, 1918.

18 11, asrın hemen başlarında selefleri vardı. bknz., yukarıda.

19 *Atti della Soc. Ligura*, V, 633. Abulafia, *Two Italies.*

20 Udhrî, ed. Hadj Sadok, *Bull. d'Etudes Orientales*, 21, 1968, s. 72; Benjamin de Tudèle, ed. Adler, 1907.

21 Amari, *Diplomi*, III, 4.

ilişkin veriler çok geç dönemlere aittir. Pisa'nın çabasının 1130-1140 civarında Mısır'ın, Mağrib'in küçük prenslikleriyle yaptığı anlaşmalarla aynı zamana rastlayıp rastlamadığını sorgulanabilir. Ne olursa olsun 1153 yılında Fatımî yönetimi Pisalı tüccarları tutuklamış ve mallarına el koymuştu. Pisa makamlarının nazarında hadise o kadar önemliydi ki olağanüstü yetkilerle donatılmış bir elçiyi kış ortasında gemiyle acilen göndermişlerdi. Mısırlılar rahatça cevap verecek durumdaydılar. Cezalandırmanın, kendilerine ait bir gemide seyahat eden Müslüman yolcuların Pisalılar tarafından katledilmeleri ve kadınlar, çocuklar ve mallarına el konulmasına mukabele olduğunu söylediler. Esirlerin iade edilmesi ve tazminat ödenmesinden sonra Fatımî yönetiminin de aynı şekilde davranacağını ve Pisalı tüccarlara önceki haklarının iade edileceğini söylediler. Bu anlaşmanın sadece gerçek tüccarlara uygulanacağını ve Doğu'daki Frankların Mısırlılar aleyhine operasyonlarında işbirliği yapanlara uygulanmayacağını bildirdiler. Burada ima edilen muhtemelen Askalon kuşatmasıdır. Bundan daha sonra bahsedeceğiz. Şurası açıktır ki Fatımî yönetimi iyi münasebetleri yeniden tesis etmek için Pisa kadar kaygılanmaktadır. Bunun sebebi her zaman aynıydı; kereste ve demir temini. Anlaşma bunu Pisalıların bir yükümlülüğü olarak sayıyordu. Açıklama o kadar öğreticidir ki, iki yıl sonra kendilerine Mısır'a kereste ve demir götürmeyi yasaklamış olan Kudüs Kralından, Pisalılar bir istisna ricasında bulunuyorlardı.

1154-1155 dolaylarında, bir Norman filosu Nil deltasını yağmaladı[22]. Normanlar, Pisalılara sağlanan avantajlardan şikâyet

22 Schaube. Tinnis üzerine 1151, 1155, 1175'de yapıldığı doğrulanmış diğer saldırılar da mevcuttur; Dimyat, 1155; Rosette, 1155; İskenderiye 1155, 1174. Bakınız Amari, III, 507 ve Manfroni, *Rev. Or. Lat.*, VIII, 513. H. E. Mayer, "Ein Deperditum König Balduin III als Zeugnis.....", *Deutsches Archiv*, 1980, s. 549-566.

mi ediyorlardı? Bunu bilmiyoruz. Ama artık gerçek olan şudur ki bazı elçilerin karşılıklı teatisine rağmen, yarım yüzyıllık bir barışın yerini gerilim dönemi almaktadır[23].

Diğer taraftan, otuz sene boyunca Fatımîlerle barış içinde bulunmuş olan Kudüs Krallığı 1153 yılında onların Filistin'deki son limanları Askalon'a saldırdı. Aynı dönemde İtalyanların, yüzyılın başındaki imtiyazlarını daha etkili hale getirmekle meşgul olduklarını tespit ediyoruz[24]. Onlar bu imtiyazlar için o zamana kadar çok az endişe duymuşlardı. Krallıkta deniz hukukuyla ilgili bir kısım esasların ortaya çıkışı da aynı dönemdedir[25]. Bunlardan ileride konuşacağız. Bütün bunlar, ticarette Latin Doğu'nun şimdi önemli bir yer işgal ettiği, İtalyanların ticari faaliyetlerini oraya da yaydıkları veya sığınma yeri olarak gördükleri Krallıkla, Müslümanların muhtemel çatışmalarına karşı anlaşmaya çabaladıkları anlamına gelmektedir. Ve şüphesiz Krallığın, gümrük imtiyazlarını vermiş olmasına rağmen, şimdi onları çekmekte çıkarı buluyordu.

Bununla birlikte 60'lı yıllar civarında, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da uluslar arası ilişkilerde yeni çalkantılar yaşandı. İtalya'da, İmparatorluk yandaşlarıyla karşıtları ve de Pisa ile Normanlar arasında yeni kopukluk oldu. Pisa, onu yakaladığı zaman, Norman ayısının derisinden iyi bir parça kapmaya ahdetmişti. Bu yine de zor görünüyordu, Pisalılar ticari bağlantılarının lehine, iyi kötü Normanlarla yeniden barıştılar. Cenevizler tersine bir tavır almışlardı ve onlar Normanlarla işbirliği yapıyorlardı. Bu kavgaların Doğu'daki yankıları açık biçimde görülmüyor. Her şeye rağ-

23 1163 yılında İbn Qalâqis bir Norman elçiyle birlikte seyahat etmiştir. Bu olaylarla İmâddeddin Kharida'nın -bu sıralarda Yemen'e yerleşmiş bir Suriyelidir- Endülüs'e Fatımî elçisi olarak gönderilmesi arasında bir bağlantı olup olmadığını bilmiyoruz.

24 Röhricht, Heyd, Mayer ve Favreau, bakınız üstlerde.

25 Grandclaude, Zeller, bakınız ileride.

men, 1165'de Pisalıların Mısır'dan gelen bir Ceneviz gemisine el koymaları tamamen tesadüfî değildir[26]. Şüphe yok ki bu belirsizlikler Pisalılar arasında Mısır'a daha kararlı biçimde el koyma isteği uyandırmıştır.

Bütün bunlar İtalyanların dikkatleri [Kudüs] krallığı üzerinde giderek arttırdıklarını açıklıyor. Aynı dönemde Pisalılar Fatımîlerle çatışmalarını bitiriyorlardı. Elçileri Antakyalı Renaud'nun imtiyazını alıyor ve böylece yüzyılın ilk yarısında terk edilenlere tekrar kavuşmuş olunuyordu. Aynı elçi, iki yıl daha, Kral III. Baudouin'den bir imtiyaz aldığı gibi Amaury ile barışmak için onun aracılığını da temin etti. Belki 1154'te Mısır'la yapılan anlaşma böyle olmuştu. Zira Filistin'in deniz kıyısına hâkim durumda olan Amaury Mısır'a müdahale siyaseti taraftarıydı. Baudouin'in verdiği imtiyaz artık Pisalıların Mısır'a, bilhassa 1154 anlaşmasının onlara emrettiği, demir ve kereste sevkiyatını yasaklıyordu. Bu gelişmelerle, Mısırlıların 1157 yılında Tinnis yakınlarında bir Pisa gemisine saldırmaları arasında bir bağlantı var mıydı? Bu haber ne kadar tuhaf olursa olsun, Pisalılar için hem İskenderiye hem de Akka'daki ticaretlerinin taşıdığı önemi gösteriyor. Ve şüphesiz onlarla yeniden barışmanın güçlüğünü belgeliyor. 1167 yılında Pisalıları, artık Kral olan Amaury'nin saflarında Nureddin'in ordusuna karşı İskenderiye'yi savunurken görüyoruz. Bu davranış Mısırlılarla olan iyi ilişkilerle bu defa bağdaşmaktadır, zira vezir Şaver ve Amaury bu sırada müttefiktiler. Pisa yıllıklarına göre bu yeni bir kapitülasyonla sonuçlanmış olacaktır[27]. Fakat bu kapitülasyon mevcut koleksiyonda görünmüyor. R. S. Lopez'in eskiden beri ileri sürdüğü gibi, Venediklilerin daha sonraları İstanbul'da yapacaklarını, Pisalıların Mısır'da yapmak istemiş olmaları düşünülebilir.

26 Heyd, Schaube.

27 Sonraki seferlerinde de Pisalılar Amaury'e eşlik etmişlerdir. Annales Pisani, *M.G.S.S.*, XIX, 25.

Bu dönemde İskenderiye'de varlıkları ve ticari faaliyetleri ispatlanan Ceneviz ve Venediklilerin bu çatışmalara kayıtsız kalmış olmaları ihtimali azdır. Fakat kaynaklar bu konuda hiçbir şey söylemiyorlar ve ihtiyatlı bir tutum takınıyorlar. Şüphesiz Normanlar ticaretlerini yeniden kurmaya girişmişlerdi; 1163 yılında Mısır'a bir elçi göndermişler fakat artık karşı askeri bir müdahaleden söz edildiği artık duyulmayacaktır[28].

Fatımî Devleti anarşi içerisinde güçten düşüyordu ve rakip hizipler, Frankları ve Nureddin'i yardımlarına çağırıyorlardı. Bir süre sonra Mısır her ikisi için de yavaş yavaş tadı çıkarılan zengin ve kolay bir av haline gelecekti. İtalyan tüccarlar, başarısızlık halinde Franklarla ve başarı halinde ise çıkarıyla birleşme riskleri arasında gidip geliyorlardı.

Bu sırada, Mağrib ve İspanya'da Muvahhidler Murâbıt imparatorluğunu yıkıyorlardı. Fakat Muvahhidler sadece Balear adalarında Banu Ghaniyaların yarı korsan devleti olarak ayakta kalıyorlardı. Onlarla tekrar karşılaşacağız. Onlar Doğu Mağrib'e Norman yayılmacılığından rahatsız olan yerli Müslümanların yardımları sayesinde Murâbıtların sınırlarını geçiyorlardı; bu daha önce söylendi. İtalyanlar bu yeni güçle anlaşmaktan başka bir şey yapamazlardı.

Daha sonra, 1169-1171'de Mısır'da olduğu gibi Bizans'ta da yeni bir sarsıntı yaşandı.

On birinci asrın sonlarından beri, Bizans İmparatorluğunda Venediklilerin üstün bir ticari konumu olduğunu hatırlatalım. Bununla birlikte onlar XII. yüzyılın başında, daha az ve fakat oradan kayda değer çıkarlar sağlamaları için yeterli imtiyazlarla Pisalıların, Bizans'a nüfuz etmelerini önleyememişlerdi. Amalfililer onların, Bizans'ın düşmanı olan Normanlarla bağlantılarından dolayı rahatsız olmuş olmalıdırlar. Hatta Güney'in limanlarıyla genel

28 Bakınız Allmendinger, *Die Berziehungen* (Bakınız bibliyografya)

olarak işbirliği yapan Cenevizler, belki de kısmen bu gerekçeyle, kendileri de orada bir yer almadan önce beklemişlerdi. Şüphesiz diğer taraftan, onlar gerçek anlamdaki Yakındoğu'ya da önem veriyorlardı. Genel bir biçimde, menfaat ne olursa olsun, gerçekleştirilen veya umulan kazançları onlara Bizans ile ticareti sağlayabilirdi. İtalyanlar için, özellikle İtalya'ya yapılan ithalat manasında, Bizans ticaretinin Müslüman ticaretinden daha az gerekliliği olduğu (belki hesapları dengelemeye yardım ediyordu?) düşünülebilir. Eski Arap-İran körfez ticaretinin Kızıldeniz'e doğru kayması ve Anadolu'nun Türkler tarafından istilası, burada uzun süre istikrarlı hiçbir teşkilatın gelişmemesi, kervanlarla gelen Asyalı ürünlerinin doğrudan İstanbul'a ulaşmasını fiilen bitirmiş ve bunu sadece Suriye üzerinden deniz trafiğine indirgemişti. Kendilerini İslam ülkeleriyle ayıran iç sınırlarıyla birlikte bu limanlar Latin Doğu'ya entegre olduğunda bu durum haydi haydi gerçekleşmişti. Ne olursa olsun İtalyanlar, Venediklilerin önderliğinde, askeri işler dışında yerel deniz trafik bakımından, artık donanmaya sahip olmayan Bizanslıların zararına neredeyse tekel elde etmişlerdi. Bu şartlar içinde, kendileriyle ilgili olarak İtalyanların tavrı git gide Bizanslılar tarafından çekilmez bir kibrin sonucu olarak kabul ediliyordu. İşte bu tutum etrafı yardımcı askeri birlikler ve danışmanlar olarak görev yapan Latinlerce çevrili Manuel Komnenos'un sert tepkisine çarpacaktır. Manuel, kendisini Yakındoğu'da Latin-Bizans Hıristiyan koalisyonunun manevi lideri olarak gördüğü siyasetinde de değişiklik yapacaktır. Yine de öyle görünüyor ki bir süre iki alan birbiriyle kaynaşmamış. 1171 yılında, infiale kapılmış olan İstanbul halkı Venedik mahallesine saldırmıştı, mahalle yağmalanmış ve birçok tüccar katledilmiş, bundan komşuları Cenevizler ve Pisalılar da etkilenmişlerdi[29]. Manuel buna gerçekten karşı çıkmış olduğu sanılmamalıdır ve her

29 J. Danstrup, "Manuel's I coup against Genoa and Venice in the light of Byzantine commercial Policy", *Classica et Medieavalia*, X, 1948.

halde takip eden yıllarda normal bir ticaretin yeniden kurulması için hiçbir şey yapılmadı. Bu durumda İtalyanlar Doğu'da telafi edici bir ödül bulmak konusunda tahrik edilmiş bulunuyorlardı.

Nureddin bu sıralarda, Mısır'a, Kürt Şirkûh kumandasında edilen bir ordu göndermişti. O, oradan Frankları çıkardı ve ülkeyi işgal etti. Bu olaylar olurken Şirkûh öldü ve onun yerini hemen yeğeni Selahaddin (Saladin) aldı. Resmi olarak da o, Fatımîlerin Mısırlı vezirlerinin halefi olmuştu. Gerçektende rejimin askeri ve dini-siyasi kadrolarınca çıkarılan hareketleri bastırdı: Türk-Kürt ordusunun teknik bakımdan Fatımîlerin zenci ve Arap ordusuna karşı üstünlüğü göz kamaştırıyordu. Mısır'daki halk kitleleri İsmâilî ideolojiye hiçbir zaman taraftar olmamışlardı ve üstelik hanedanın kendi içinde bile ayrılıklar mevcuttu. Bütün bunlar Fatımîlerdeki uyumu bozmuştu, dönemin çağdaşı Kadı el-Fâdıl'ın da gösterdiği gibi; artık rejimin can çekişmesi ilgisizlikle birleşiyordu. Elbette Selahaddin Sünni idi; sadece Hanefi olan Türklerin tersine, Kürtlerde genellikle olduğu gibi ve de zamanın Mısırlı Sünnileri gibi Şafi okuluna bağlıydı. 1171 yılında resmen Fatımî hanedanına son verdi ve Abbasî hanedanına bağlılığı ve Sünni hanedanın geri dönüşünü ilan etti. Artık Mısır kaynaklarıyla birlikte, kuşatılmış durumdaki Latin Doğu'ya karşı ortak Kutsal Savaş cephesine katılmış bulunuyordu. Hassas bölge, Kuzey Suriye'den Güney Suriye'ye ve Filistin'e ulaşıyordu. Bu değişimlerin büyük etkisi, Nureddin ile Selahaddin arasındaki karşılıklı güvensizlikten dolayı hemen hissedilmedi. Daha sonra Nureddin öldü (1174), onun genç halefleri ile Selahaddin arasındaki çatışma çıktı. Selahaddin hemen kendisini Kutsal Savaşı devam ettirmeye en ehil kişi olduğu gerekçesiyle Mısır'daki gibi Suriye'deki mirasın tamamı üzerinde hak ilan etmişti. 1180 yılında birlik onun lehinde olacak biçimde yeniden kurulmuştu ve artık bundan böyle Franklara karşı tehdit büyüktü.

Franklar tepki göstermek için beklememişlerdi.

III. Baudouin ve kardeşi Amaury'nin, Bizans'ın yardımıyla birçok defa Mısır'a saldırmayı tasarladıkları görülmüştü. Aynı proje Selahaddin Mısır'ına karşı da yeniden ele alındı. Şahsi olarak Latinlere eğilimi olduğu bilinen Manuel Komnenos'un hizmetinde çok sayıda Latin vardı. O, kendisini, Alman İmparatoru veya Papa'yı değil, İslam'a karşı bir nevi Bizans-Latin koalisyonunun gönüllü en büyük lideri olarak hayal ediyordu. Antakya Prensliğiyle olduğu gibi Kudüs Krallığıyla sınır ihtilafı yaşamamıştı. Manuel Kudüs Krallığıyla iyi ilişkiler geliştirdi, bu ilişkiler himaye nüansını içermiyor da değildi (Amaruy onun kızıyla evlenmişti). Mısır'a yönelik projeler İtalya Normanlarıyla yapılan barışla kolaylaştırıldı. Bu barış onun donanmasını serbest bırakıyordu. Kudüs'teki anlaşmazlıklar koalisyonun gerçekleşmesini geciktirmişti ve her şey Myriokefalon'da yaşanılan gün ile yok olup gitti (bakınız ileride).

10. Bölüm

ON İKİNCİ YÜZYILDA TİCARET ORGANİZASYONU VE PARA

Levant'daki ticaretin özelliklerini anlamaya başladığımız dönem on ikinci asrın ortasıdır. Pisa'da bilinen basit vesikalar çok geç dönemlere ait olsalar da, Venedik için, 12. yüzyıla ait yeterince belgeye sahibiz[1]. Ve Ceneviz'de de aynı yüzyılın sonundan beri muhafaza edilen çok sayıda noter dokümanıyla birlikte 1156-1164 yıllarını kapsayan Johannes Scriba'nın kayıtları da bizim elimizin altındadırlar[2]. Gerçi belgeleri muhafaza eden talih bize güzergâhları yeniden belirlemek konusunda ne ölçüde geçerli sonuçlar çıkarmamıza imkân tanır bir şey diyemiyoruz ve alışkanlık olarak Latin Doğu'nun bütün limanlarını ifade eden, ama bazen elastiki olan *ultra mare* [Deniz Aşırı] ifadesinin kuru anlamıyla rahatsız da ediliyoruz. Mağrib ticaretinden konuşmaz-

1 Morozzo della Rocca ve Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XII*, 1940.

2 Ed. M. Chiaudano ve M. Moresco, *Il cartolare di Giovanni Scriba*, 1920-1935.

sak, ne olursa olsun üç güzergâh ortaya çıkıyordu: İstanbul, Mısır ve İskenderiye, Akka ve Deniz Aşırı. İlk problem: Her bir tüccar için bu üç menzile doğru seyahatlerin oranı nedir? Venedik için, Eğer Morozzo ve Lombardo'nun, 1171 öncesi dönem üzerine olan yayınını dikkate alırsak, İstanbul'a 200 defa; İskenderiye'ye 64 ve Dimyat'a 7, Mısır'a toplam 71; Akka 40, Sur 4, Antakya 4, Trablus 1, Yafa 1, Suriye 4, Latin Doğu için toplam 54 olduğunu buluyoruz. Sonuçlar anlamlıdır; Venedik için İstanbul'un önceliği şaşırtıcı değildir, Mısır Latin Doğu'ya üstün geliyor ve Latin Doğu'da Venedik'in Sur'a özel biçimde yerleşmesine rağmen Akka diğer limanlara üstün geliyor. Aynı istatistiği Bizans İmparatorluğu ile daha az ilgilenen Ceneviz için yapacak olursak, Scriba'nın kayıtlarının sekiz yılı için: İskenderiye 84, Deniz Aşırı 47. Pisa için rakamlarımız yoktur, ama oranların karşılaştırılabilir olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, İtalyanlar için Latin Doğu ihmal edilebilecek bir yer değilse de, onların temel menfaatinin Mısır'da olduğunu gösterir[3]. Bu verilerden onların genel siyasetleri için sonuçlar çıkartılamaz.

Şimdi bir yerden diğerine taşınan ticari malların türünü belirlemek istersek, arşivimiz bizi zor durumda bırakıyor. Müslüman-Arap literatürü[4] ve Geniza'nınki[5] ithalat için esas olarak demir ve keresteden, ihracat içinse şap ve çeşitli tahıllardan bahsediyorlar. Bununla birlikte, Doğu'da satılmak üzere İtalya'dan ithal tahıllar hakkında bize bilgi veren sözleşmelerde bu ürünler pratik olarak hiç zikredilmiyor. Dışarıya kereste, demir ve elbette silah satışı dönemin yasalarınca men ediliyordu. Üstelik Müslümanlar söz konusu olduğunda Papa ve Konsillerin kararlarıyla bu yasakla-

3 Şirkûh ve Selahaddin tarafından Mısır'ın zaptı dolayısıyla Guillaume de Tyr Mısır ticaretine övgüler düzüyor (Bknz., La Monte, *Byzantion*, XV, s. 200).

4 Bilhassa Mahzûmî'nin *Minhac*'ı, bakınız bibliyografya.

5 Goitein, *Med. Soc.* I.,'de bireşim haline getirilmiştir.

nıyordu[6]. Bu durumda el altından yüklemeler yapılıyor olmalıydı ve yasak ürünler ticareti serbest olanların içine gizleniyorlar veya gideceği yerin beyanında hile yapılıyordu. Kontratlar üzerinde değerlendirme yapıldığında, ihracatı yapılan temel malı yünlü kumaşın/çuhanın oluşturduğu ve borçları ödemede değer ölçüsü olduğu görülür. Ama Mısır kaynakları kendileri açısından neredeyse dilsizdirler. O dönemde yerli dokumalarla aynı zamanda dağıtımı yapılan, yerel esnaf tarafından dokunmuş ve hazırlanmış ham kumaşlar tahmin edilebilir[7]. Her iki yönde de gidip gelen diğer ürünlerin çoğunluğu yaygın biçimde tüketimi yapılanlardı. Diğer taraftan Mısır yönetimi merkantilist tarzdaki bütün devletler gibi altın ve gümüş ithalatını teşvik ediyordu ama yabancı paraları yeniden basıyordu. Ticari ve parasal dengeyi nasıl sağladığını veya sağlayıp sağlayamadığı konusuyla ileride karşılaşacağız. Kereste, demir ve şapla ilgili olarak, hemen şunu sadece söyleyebiliriz: bunlar satın alınması ve ödenmesini garanti altına alan bir devlet kurumu tarafından, biri ve diğerleri için tatmin edici olmak kaydıyla tekelleştirilmişlerdi.

Latin Doğu ile karşılaştırma zordur. Kudüs'ün Assisleri[8] iki bölümünde Latin Doğu'ya ithal edilen ve vergilendirilen ürünlerin bir listesi bulunuyor. Ama yazımlarının kesinleştiği dönemde, Batılıların Akka'ya getirdikleri zahire için tam bir vergi muafiyetine sahip olduklarından onların dökümünün yapılmasından sakınılıyor. Sadece yerli kervanların veya bazen limanlar arasında taşıma yapan küçük filoların getirdiklerinden bahsedilmektedir. Kervanlar diğer malların arasında meşhur baharatları da getiri-

---

6 1179 Konsili.

7 Bu tarihte Doğu ve Batının kumaşlarının kalitelerini kıyaslayamayız ama Batı'nın yünlü dokumaları çok daha yüksek kaliteli olmalıydılar. XIV. Asrın başında bile Pegolotti, Anadolu'da, Antalya'da dokunmuş çuhanın satılması gerektiğini belirtiyor.

8 Bakınız ileride Burjuva mahkemeleri.

yorlardı ve bunların Mısır'a da ulaştığı kesindir. Fakat *Minhâc*'ın transit geçen tahıllarla ilgilenmediği görülüyor, bunun gerçek sebebi belli değil. Muhtemelen Mısır kaynaklı ticaretin tümü içerisinde bu tahıllar önemsizdi. Fakat bir süre sonra böyle olmayacaktır ve genel olarak sanıldığının aksine İtalyanların olduğu kadar Mısırlıların ticareti de baharata az bağlıydı.

Batılıların Fatımîlere demir ve keresteden başka mallar da satmış olmaları muhtemeldir. Olayların çağdaşı bir tarihçi ve yüksek dereceli devlet görevlisi olan İbn Tuveyr, rejimin çöküşü arifesinde hilafet sarayının ambarlarını tasvir ederken, oralarda, tıpkı "Frankların elinden çıkmış" şeklinde tuhaf bir ifadeyle silah stoklarının bulunduğunu anlatıyor[9]. Bunların ne esirler tarafından Mısır'da imal edilmesi ne de kendi silahlarını Avrupa'dan almak zorunda olan Suriye Frankları tarafından satılmış olmaları çok ihtimal dâhilinde değildir. Belki, Mısır seferleri sırasında Amaury tarafından bırakılan silahlar söz konusu olabilir ama o gerçek manada bir bozguna uğramamıştı ve Fatımîlerle savaşmamıştı. Bu hipotezleri dışlarsak, geriye kalan seçenek ticarettir. Daha önce görüldüğü üzere[10], Frank kılıçları Doğu'da keskinlikleri ile ünlenmişti ve Avrupa'nın satış yasaklarını aşabildiği zaman bu kılıçlar çok altın kazandırıyordu. Parlaklığıyla meşhur olan Şam çeliğinden mamûl kılıç, onlarla boy ölçüşemezdi ve doğulu ustalar düz değil, eğri kılıçlar üretiyorlardı (bakınız s. 63). Diğer taraftan Fatımilerin halefi Selahaddin'in ordularında, Doğu'daki geleneksel hafif kalkanlardan başka çeşitli büyük kalkanların olduğunu biliyoruz. Bu kalkanların *târika* (targe?), ve *djanavviya* (Ceneviz?) isimleri Batılı bölgeleri çağrıştırmaktadır[11]. Ortaçağ'da

---

9 İbn Tuwayr, Markizî, *Khitât* I, s. 4444, ed. Boulaq içinde.

10 Bakınız s. 62.

11 Cl. Cahen, "Traité d'armurerie", *B.E.O.*, 1950. *Lisân al-Arab*'ın (XIV. Asrın başı) yazarı, cilt X., s. 220, kolon 1, İslam'ın başından beri kelimenin bu manasının mevcut olduğuna inanıyor fakat referans ver-

Frank birliklerinin bazı Müslüman orduları (Muvahidler, Anadolu Türkleri[12]; hatta belki bir miktar Hıttin'de)[13] içinde yer aldıkları biliniyor ama bunlar İbn Tuveyr'in metinin açıklanması için yeterli değildir.

Bu bizi başka bir probleme/konuya götürüyor. Levant ticaretinin Batılılar için açık verdiği neredeyse her zaman kabul edilir. Bu fikir kısmen Doğu'nun pahalı mallar sattığı, Batı'nın ise ona ucuz mallar sunabildiği önyargısına dayanıyordu. Bununla birlikte yakınlarda farklı belgeler temelinde kullanıcıları tarafından konu üzerine bazı şüpheler dile getirilmişti[14]; ama sorunun derinliğine ve bütün yönleriyle tartışma konusu olduğu sanılmamalıdır. Her halükarda İtalyanların, Mağrib'de ve Batı'da, Doğu'daki kayıplarını dengeleyecek imkânları kendilerine sağlayabildiklerine dikkat çekelim. Hatta Doğu'dan çıkmaksızın, isimlerini sıraladığımız ticaret mallarıyla hesapların dengelenmesinin, düşünüldüğü kadar olumsuz olup olmadığı da sorgulanabilir. Para dolaşımı ve on üçüncü asırda Avrupa'da altına dönüş konularında bu sorunla tekrar karşılaşacağız. Ama hemen şunu iyi biçimde düşünmek gerekir ki; eğer tüccarlar kendileri için kârlı olmasa Doğu'daki ticareti sürdürüp geliştiremezlerdi. Gerçi Doğu'da ucuza satın aldıkları malları Batı'da tekrar satmak mümkündü, ama kendi ticari ürünlerini artırmazsa Batı bu alımı uzun süre yürütebilir miydi?

Batı'nın diğer yerleriyle karşılaştırabileceğimiz İstanbul'daki ticaretin türünü daha iyi tanırsak bu sorunları daha iyi tartışabi-

---

miyor (Bakınız Fatımî silahları üzerine Basher'in makalesi Der İslam, 1978 içinde). Mütekabil olarak,

12 Bakınız ileride sayfa 174.

13 Jean Richard, "An account of the battle of Hattin", *Speculum*, avril 1952.

14 Misbach, "Genoese Commerce and the alleged flow of gold to the East, 1154-1253", *Revue Internationale de la Banque*, 31, 1970, s. 67-87.

liriz. Şüphesiz zahire orada kereste, demir ve şap gibi birinci derecede ihtiyaç duyulan ürün olarak görünmüyor. Bu çok sayıda lüks ürünlerin veya özellikle bu ticaretin esasını oluşturan yaygın olarak tüketilenlerin, büyük bir yekûna ulaşmadığı anlamında değildir. İtalya'ya dönüşte, kazançlar ve kayıplar şüphesiz ayarlanabiliyordu. Çoğunlukla da üç güzergâhlı seyahatler yapılıyordu. Bu seyahatlerde, bir konaktaki kayıplar diğerinin sağladığı faydalarla telafi ediliyordu. Doğal olarak İtalyanlar birbiri ardına birçok ara limanı kullandıkları zaman onların bir "komisyon" kârı da oluyordu.

Ne olursa olsun din farkı gözetmeksizin, bu zamanın tüccarları için kar esas olarak satışlar arasındaki farktan sağlanıyordu. Ucuza satılan yerden alınan tahıl, pahalı olduğu başka bir yerde yeniden satılıyordu. Şunu da ekleyelim ki bu dönemde tıpkı diğer zamanlarda olduğu gibi savaş hali de, her iki tarafa silah satıldığı zaman kârlıydı.

Çeşitli toplumların birbirleriyle iletişimini sağlayan da ticarettir. Ticaret yapma onların arasındaki en büyük ortak noktadır veya ticaret yapma onları birbirlerine yaklaştıran en büyük eğilimdir. Selahaddin'in saltanatı döneminde, esas olarak Fatımî belgelerine göre kaleme alınmış olan el-Makhzûmî'nin *Minhâdj*'ı, aynı dönemde çoğalmaya başlayan İtalyan vesikalarındaki dağınık bilgileri daha iyi anlamamıza imkân sağlamaktadır. Burada Akdeniz ticaretinin teknik yönlerinin ayrıntılarını incelemek mümkün değildir ama bazı satır başlarını hatırlamak gerekmektedir[15].

İlkeler ve yönelimler hemen her yerde aynı endişelere bağlıysa da her limanın kendi devlet otoritelerinin siyasetine uyan mevzuatı vardı. Genel çizgileriyle, Mısır'ın Akdeniz limanları (deltanın batısında İskenderiye, Dimyat ve Tinnis doğusunda) için,

15 Bakınız benim *Douanes et commerce*. Mısır'daki vergiler arasında *qûf* ve *arsa* da bulunuyor. Bunların Latinceleştirilmiş isimleri Venedik vesikalarında yer alıyor.

yabancı gemiler yaklaştıkları zaman, malların ve yolcuların bir listesi yapılıyor, sonra bunlar indiriliyor ve bir *funduk'ta* (fondaco) depolanıyorlardı[16]. Bu organizasyondaki başlıca etkinlik liman görevlileri tarafından yürütülen büyük açık arttırmalı satışlardan ibaretti. Bu işlem sırasında yerli aracılar ticari malları ediniyorlar ve daha sonra iç perakendecilere gönderiyorlardı. O dönemde yabancıların istisnai olarak, bizzat kendilerinin ülke içinde satış yapabildikleri doğrudur. Lisan ve gelenekleri bilmemeleri işi tabi olarak zorlaştırıyordu. Onların bazen Kahire'ye gitmeye hakları oluyordu ve deltadaki satın almak istedikleri yıllık ürünleri, örneğin yün, inceleme hakları da vardı. Tabiatıyla ziyaret ettikleri limanlarda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin tümünün dengeli olması gerekiyordu ama her şeyden önce iç talebi karşılama kaygısında olan zamanın hükümetlerinin politikası ihracattan çok ithalatı geliştirmeyi hedefliyordu. İthalatın büyük bir kısmı da aristokrasi içindi

Yönetim açık arttırma sırasında, yabancı tüccarların ödeyeceği vergileri düzenler ve toplardı. Bu vergiler tüccarların uyruğuna ve ticari malların türüne göre değişiyordu. Örneğin paraya çevrilebilir değerli metaller için bu vergiler oldukça düşürülüyordu. Bir ölçüde her tarafta (Hint Okyanusunda da) temel ilke onda biri almak şeklinde görünmektedir ama buna meblağı ikiye katlayan diğer hizmetler de eklenmekteydi. Müslümanlarla gayri Müslimler arasında, sadece ticareti yapılmayan şahsi emtia için fark gözetliyordu. *Funduklar* o dönemde ülkeyi yöneten hükümet tarafından idare ediliyordu ama uyruklar arasında onları bölüşme eğilimi vardı. Zira *funduklar* iç kamuoyuna olduğu kadar geçiş yapan kolonilere de hizmet veriyordu. Tüccarlarla ilgili hukuki işler Müslüman olması şart olmayan bir *vekilin* sorumluluğundaydı.

16 Gümrüğe ilişkin güçlüklerden sakınmak için her İtalyan gemisinin sahibinin yanında Müslüman bir ortağın yer aldığı sanılıyor.

Bu dengeli araştırmada Latin Doğu'nun rolü ne olabilir? Her ne kadar Hıristiyan dini tarikatları, yağ, şeker, şarap gibi karlı biçimde satmaya uygun ürünlerin imalini geliştirmeyi amaçlamış olsalar da alımlarının satışlarını geçmemiş olmasını düşünmek zordur. Geriye kalan için, Latinlerin sahip oldukları kaynaklar nereden gelebiliyordu? Cevabı basit görünüyor: bilinçli ya da bilinçsiz Batı'nın müminlerinin (Papa ve prensler dâhil) dindarlığından mütevellit bağışlarından. Kutsal Toprağa yardım maksadıyla gönderilen meblağları rakamlara dökmek zordur ama gerçektende çok fazla idi: şahısların hacılar ve diğerlerinin katkıları ama özellikle Batılı askeri tarikat mülklerinin geliri ve kendi gemileriyle taşıdıkları ötekiler ve elbette İtalyan tüccarlara emanet edilen diğer hayır paraları. Bunları [İtalyan tüccarları] kâfirlerin simsarları olmakla suçlamak için hiç neden yoktur. Ancak son indirimi beklerken onlar kendilerine bu şekilde temin ettikleri tasarruflardan faydalanabildikleri düşünülebilir. Böylece tüccarların işletmelerini dindarlığıyla dolaylı olarak finanse eden de Batı oluyordu.

Diğer ülkeler için sahip olduğumuz ve bazen çok zengin bazen de yetersiz kalan arşiv belgeleri sağlıklı karşılaştırmalar yapmamızı zorlaştırıyor. Latin Doğu'nun önceden var olan teamüle nasıl uyum sağladığı ve sağlayıp sağlamadığı veya bu konuda yenilik yapıp yapmadığını bilmenin apayrı bir önemi olacaktı. Burjuva Tüzüklerinin bize ulaştırdığı ve her yerde bir gelişmenin yaşandığı bir döneme ait olan Akka tarifinden ileride geniş bahsedeceğiz.

Bununla birlikte, daha önce öngörüldüğü üzere, deniz hukukunda Kudüs Krallığına zamanımızda önem atfedilmektedir[17]. Kudüs Krallığı o döneme kadar daha önemsiz olan ticari faaliyetlerin kendi adlarına yürütmeleri için İtalyan tüccarlara veya Fonde (Funduk)'un

17 Zeller, *Das Seerecht in den Assisen from Jerusalem*, Heidelberg, 1916. H. Mitteis, "Schuld-und Handelschreft der Kreuzfahrerstaaten Festschrift Heymann", 1931, *Rivista di Storia del Dirito italiano*, 1933.

ve Zincir'in (Akka Limanını kapatıyordu) küçük erkânına bırakılmıştı. Bunların kökenleri karanlıktır[18] ve de şüphesiz içinde yerlileri de barındıran bu kurumlar yeni hukukun müdahalesi olmaksızın örfi özelliğe sahip olmalıydılar. Artık eski dönemin tersine, birçok tüzükler buluyoruz. Bunların ikisi kesin olarak I. Amaury'e ve diğerleri de onlarla aynı döneme aittirler. Amaury'nin iki Tüzüğü, düzenledikleri "milli sulardaki" batıklar konusu içerisinde İtalyanlara bahşedilen birçok imtiyazı da işliyorlar. Bu oldukça yaygın olan bir adet idi: Sadece anlaşamama durumu hariç, batan geminin malları kıyısında battığı devletin eline düşmüş sayılıyordu. Tüzük,veya kazazedelere, ölenlerin varislerine malları geri almalarını garanti ediyordu. Diğer Tüzükler ise deniz seyahatleri için borçlar üzerine hükümler getiriyordu. Gerçekten de filoların mürettebatı İtalyan ise yolcuların yerli olabildiğini hatırlatalım.

Mısır'da devletçiliğin cenneti mesabesindeki özel bir kurum; *matdjar*, kereste ve demirle olduğu kadar zahire ile de ilgileniyordu. Zahirenin satın alınmasını serbest piyasanın müdahalesi olmaksızın uygun fiyatlarla devlet tekeline almıştı. Ama diğer Müslüman ülkelerin limanları bu tür bir kuruma direniş göstermiş olmalıdırlar ve Kudüs Krallığıyla ilgili olarak burumdan bahis yok.

Karada olduğu gibi denizde de, tüccarlar yalnız başlarına seyahatten sakınıyor; kervanlar ve filolar oluşturuyorlardı. Latin Doğu'daki Batılıların uyruklarına göre kendilerinin *fundukları* vardı. Mısır'da da aynı durumun olup olmadığını net olarak bilemiyoruz. Orada herhalde otonomiye sahip değillerdi. Mısır'da iç dağıtım pratik olarak yerlilere münhasırdı, dağıtım konusunda Latin Doğu ve Bizans'taki durum fazla net görünmüyor.

Yüzyılın başında, Mısır ve Mağrib hatta Norman İtalya'sı arasında hâlâ Müslüman gemileriyle sağlanan deniz bağlantısı-

18 Riley-Smith, bakınız ileride. B. Patterson, *Speculum*, 1964, 3, "The Early existence of Funda and Catena in the XIIe cenury Latin Kingdom", maddi vasıtaları ve kurumsal yapıları çok karıştırıyor.

nın olduğunu görmüştük[19]. On ikinci asır içinde, Doğu ve Müslüman Batı arasında bile, İtalyanlar bu bağlantıların tekelini zapt etmiş görünüyorlar. Bunun parasal dengeye hangi ölçüde katkı sağladığını tartışmamız gerekecek. Şimdilik, bir hatadan sakınalım: Daha önce görülen 1153 hadisesi Müslümanlar da dâhil Doğuluların İtalyan gemilerinde yer aldıklarını göstermektedir ve onlarla Pisa sokaklarında da karşılaşıldığını biz biliyoruz[20]. 1183 yılında sofu İbn Cübeyr, arzu etmese de, hac yolculuğunun Akdeniz bölümünü bir Ceneviz gemisi üzerinde geçirmek zorunda kalacaktı[21]. Tabiatıyla Avrupalıların Kızıldeniz'e nüfuz etmeleri her zaman söz konusu olmuyordu.

Aynı dönemde Müslüman Mağribli tüccarları Doğuda buluyoruz. İbn Cübeyr'in Şam'da karşılaştığı ve Frankların elinde savaş esiri olarak bulunan Batılı Müslüman hemşehrilerini satın almak için ticaretinin kârını kullanan iki büyük tüccar bu durumu ispatlamaktadır[22]. Burada bu iki tüccar üzerinde biraz durmaya değer. Bizi bilgilendirmek için İbn Cübeyr onların isimlerini, tam olmasa da, vermektedir. Suriye ve Mısır'ın Fatımîlerce fethine Müslümanlar kadar Yahudiler ve Amalfililer de katılmak zorunda kalmışlardı. Fakat bu katılanların Suriye'deki durumlarını izlemek için veriler çok azdır. Mağribli birliklerin eşliğinde bunlardan kimilerinin Şam'a ulaşmış olmaları muhtemeldir. 12. yüzyılda bu şehirde hâlâ bir Mağrib Kütüphanesinin mevcut olduğunu biliyoruz[23]. Bununla birlikte iki yüzyıl sonra, birkaç kuşak sonraki torunlarının onların adlarını

19 Bakınız üstte VIII. Bölüm.

20 Heyd, 21; Schaube, 149.

21 İbn Djbayr, terc. Godefroy-Demombynes.

22 Benim *Mémorial le Tourneau*'daki makalem. XII. Yüzyılın başında Şam'da bir Mayorkalının ölümü hadisesi biliniyor. XIII. Asrın başında Halife, Mağribli bir Malikî (bu şehirde yaygın olmayan bir mezhep) tüccarı kadı olarak atamıştır (Abu Shâma, *Dhayl*, s. 69, sene 607).

23 Hint Okyanus'unda Yemen'de Mağribli bir tüccar için bakınız Stern, *Oriens*, IV, 1951, 2, s. 201. Sourdel, *Revue des Etudes Islamiques*, 1970.

zikretmeleri tuhaftır. Öyle görünüyor ki söz konusu olanlar, Kuzey Afrika'da bozulan işlerini (bakınız yukarıda Yahudilerin durumu[24]) düzeltmek maksadıyla Doğu'ya yeni gelmiş tüccarlardır. Gerçi kıyıda Frankların varlığı iç bölgeye girişi zorlaştırmaktadır ama tamamen de engel olmamaktadır. Önceleri Fatımîlerle Zîrîler, sonra Eyyubîler ve Muvahidler arasındaki gerilim, onları Kahire'den geçmekten caydırsa da kimileri Mısır'dan hatta Anadolu'dan bu şekilde gelebiliyorlardı[25]. Doğudaki Mağribli savaş esirlerine gelince, yerli nüfusa uyum sağlamış ve artık iyilik yapan şahıslara ihtiyaç duymayacak olan bir zamanların fatihleri, Berberilerin torunlarının söz konusu olmaları muhtemel değildir. Yine bunların Batı'da Franklara karşı savaşmak için fırsatı kaçırmayan kutsal savaşın gönüllüleri olmaları da çok az ihtimal dâhilindedir. Bu durumda sözkonusu kimselerin tüccarlar ve özellikle de Mekke'ye hac seyahatleri sırasında terslik yaşamış olan hacılar olmalıdırlar.

11. yüzyılla birlikte Batılı Müslümanların Doğu'ya gelmek için Frank gemilerini kullandıkları görülmüştü. On ikinci asrın ilk yarısında Müslüman filolarından bazı unsurlar özellikle Afrika kıyıları boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdi. Aynı yüzyılın sonlarına doğru, örneğin "Haşhaşilerin" taşımacılık için bir gemi sahibi olduklarını görüyoruz[26]. Kezâ Selahaddin de, tıpkı Bizans'ın da yaptığı gibi[27], en azından bir dönem için savaş gemileri inşa ettirecekti. Ama yüzyılın hemen ortasında Müslüman tüccarları ticaret gemileri ile seyahat ediyorlarsa artık bu gemilerin istisnasız İtalyan olduğu kesindir[28].

---

24 İleride s. 112.

25 Anadolu'da Mağribliler: *Pre-ottoman Turkey.*

26 Ermoul, ed. Mass-Latrie, s. 236.

27 Ehrenkreutz, s. 145, n. 1.

28 1228 senesinde Marsilya Kontratları yolcular arasında "Naserini"=Nasranî, Arapça yerli Hıristiyanları ifade etmek için kullanılan çoğul kelimeyi zikrediyor. 1260 yılına doğru bir İtalyan gemisi Doğulu yolcularla doluydu, Röhricht, *Regesta*..

Müslüman donanmasının neredeyse tamamen yok oluşunun sebepleri üzerinde tartışıldığında ve bunda gemi inşası için kereste temin etmenin gittikçe güçleşmesi özellikle gerekçe olarak ileri sürülüyor[29]. Bu çöküş inkâr edilemez, fakat yine de İtalyanların kendilerinin Müslüman devletlere ihtiyaç duydukları keresteyi bizzat getirdiklerini görmüştük. Ve her şeye rağmen donanma için yeterince kereste mevcuttu. Üstelik çöküş Batı Akdeniz'de, İspanya, Baleares, v.b yerlerde daha yavaş olmuştur. Öte yandan kereste sıkıntısı çekmeyen Bizans İmparatorluğunda da aynı çöküşü tespit ediyoruz. O halde bu çöküşü Mısır'la Mağrib arasındaki ve hatta Mağrib'deki anlaşmazlıklar daha da hızlandırılmıştı. Sicilya-Norman filosu da en azından ticaret filosu olarak küçülecektir. Suriye ve Mısır arasındaki deniz trafiğinde üstünlük her zaman Suriyelilerde olmuştu ama şimdi İtalyanlar üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Bütün bunlar gösteriyor ki Müslüman donanmasının kayboluşunun esas sebebi Kuzeyli İtalyanların filolarının güçlenmesinde yatmaktadır. Artık bundan sonra Müslüman devletlerin kendi aralarındaki temaslar bile İtalyan ticaret komisyonları tarafından yürütülmektedir. Böylece onlar hizmetlerinin karşılığında ücretler alarak ve çeşitli ülkelerdeki ticari şartların farklılıkları sayesinde, bir yerin açıklarını başka bir yerin kârlarıyla kapatarak tam bir denge kurmuş oluyorlardı. Aynı şey Bizans İmparatorluğunda da yapılıyordu, Onun geleneksel filoları ve mürettebatı artık Türkmenlerin komşuluğu ile kargaşa içinde olan Anadolu'nun kıyı bölgelerinden temin ediliyordu.

Haçlı Seferlerinin tam ortasına denk düşen zamanlarda, sivil ve kilise hukukçularının *impium feodus* olarak adlandırdıkları, Hıristiyan tüccarların "Kâfirle" anlaşma yapmaları çoğunlukla şaşırtmakta hatta infiale yol açmaktadır[30]. Doğrusu problemin terimleri tersine çevrilmelidir. Ne Hıristiyan ne de Müslüman (ne

29 Maurice Lombard, *Arsenaux et bois de marine.*

30 Vismara, *Impium feodus*, Milan, 1950.

de şüphesiz başka yerlerde) zamanımızdaki kadar baskıcı dini veya siyasi fikirler yoktu. Ticaret ve tüccarların dolaşımı neredeyse yarı kutsal bir hadiseydi. Onlara dokunmak büyük suç ayrılırken ve eğer Müslüman bir ülkede yolların güvenliğinin sağlanmasında yetersizlik varsa bu hükümdarın kötü olarak mahkûm edilmesi demekti. Savaş da hiçbir şeyi değiştirmezdi[31]. Bu bakımdan şöyle bir problem çıkabiliyordu; kimileri bir gün asker iken bir gün tüccar olabiliyordu ve bazı tüccarlar aynı zamanda casusluk da yapabiliyorlardı. Bu durum ihtiyatı gerektirse de genel prensibi değiştirmiyordu. O halde, dönemin anlayışı içerisinde, örneğin Pisalıların, kardeşleri savaş halindeyken, Mısır yönetiminden imtiyazlar rica etmelerinde bir olağanüstülük görülmüyordu. İslam'da, Gazali cemaatin menfaatine olmak üzere Müslüman Hukukunun genel kurallarını yabancıların menfaatleri doğrultusunda da genişletmenin caiz olduğuna dair fetva vermişti. Belki aşılmaması gereken sınırlar vardı; Kilise ve devletlerin düşmana silah ve stratejik ürünlerin satılmasını yasaklamak için gayret ettiklerini görmüştük. Bu önlemlerin tekrarlanması bile, kendileri payına, yasaklamaların yetersiz kaldığının ispatıdır. Haçlı Seferi sırasında İskenderiye'de tutuklanan tüccarların, sefer bitince, dönüşüne mani olmuş değildir.

Haçlı Seferleri zamanında Akdeniz ve Yakındoğu'da parasal dolaşımın tarihi ve bunda Latin Doğunun tuttuğu yer hâlâ yeterince aydınlatılmamıştır. Ve birbirleriyle teması olan bütün bölgeleri içine alan bir tablo yapmaksızın bunu net olarak ortaya koymak mümkün değildir.

Genel olarak, Ortaçağın ilk başlarında Akdeniz'deki Müslüman ülkeler ve Bizanslılar, gümüşü bilmeden, altın sikke kulla-

31 Bakınız ileride İbn Djubayr.

nıyorlardı. Buna karşın 10. yüzyıldan önce Müslüman İspanya da dâhil Avrupa, sadece mahalli ihtiyaçlar için olmak üzere gümüş basmasını biliyordu. Müslüman dünyasının doğu bölgeleri İran ve Orta Asya, iki bölge arasında teması sağlayan sahayı oluşturan Hilafetin başkenti Bağdat'ta da durum aynıydı. Çift maden (altın-gümüş) ilkesi yoktu zira bu iki metalin birbirlerine göre kuru sıkı sıkıya düzenleniyor, ama esas olarak biri bir yerde serbest bırakılırken, diğeri de başka yerde serbest oluyordu[32]. Özellikle nümizmatik koleksiyonların incelenmesine dayanan geleneksel anlatımlar bize Bin yılı civarında genel şartların ani bir değişimini sunuyorlar[33]. Gümüş 11. yüzyılın sonuna doğru bazı bölgelerde, en azından Bizans ve Müslüman dünyası için, nerdeyse kaybolacak kadar nadir hale gelmişti[34]. Altın, iki imparatorluk arasında paylaşılmış olan ve hâlâ önceki Norman para rejimini muhafaza eden güney İtalya'ya girmişti. Bu Hıristiyan Avrupa'nın ilk altın para vakasıdır. Bu tabloda gerçek bir kısım vardır: örneğin on üçüncü asrın başında Bağdat'ta hiç gümüş para bulunmamasından dolayı önemli ödemelerin altın kırpıntıları vasıtasıyla gerçekleştirildiğini kesin bir biçimde biliyoruz[35]. Yine de bu tablo oldukça sathîdir ve yorum tartışma götürür niteliktedir. Para koleksiyonlarının, geleneksel biçimde meydana getirilmiş halleriyle

32 Genel bibliyografya.

33 Biraz itirazla karşılaşsa da son yapılan çalışma Andrew Watson, "Back to gold-and silver", *European Journal of Economic History*, 1967; C.C. Patterson, "Silver Stocks and Lesses in ancient and medieval Times", *Ec. Hist. Rev.*, II, 25, 1972; Cl. Cahen, *Annales Isl.*, 1978.

34 M. F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, 1969.

35 Sauvaire'de Nuveyrî nakledilmektedir. Doğunun altın kaynakları hassas biçimde çeşitlendirilmişe benzemiyor, bu gelişmenin sebeplerini ticaretin şartları içerisinde aramak gerekiyor. Şüphesiz Ifrikiye ve Sicilya'da gümüş yetersizliği dolayısıyla, 10. yüzyılın hemen sonunda çeyrek dinarlar (*ruba'i* veya *tari*) basılmıştır.

bile para dolaşımının gerçek dışı bir imajını verdiklerini sıkça yinelemek pahasına bir kez daha söyleyelim. Oysaki kaynaklar bize, her ne kadar kuru değişken olsa da gümüşün birçok bölgede kullanılmaya devam ettiğini gösteriyor ve genel olarak bu kullanım alaşım şeklindedir[36]. Bu durum muhtemelen Avrupalı tüccarlarla münasebetleri dolayısıyla özellikle Mısır'da geçerlidir. Diğer taraftan özgün bir araştırma gümüşte hiçbir biçimde devalüasyon olmadığını, alaşım imalinin kullanışlılık ihtiyacına cevap vermek için yapıldığını göstermektedir. Para darbı sırasındaki gümüş yetersizliğini, metalin kıtlığıyla değil fakat ticaret vasıtası olarak talepteki artışla açıklamak daha uygun görünüyor. Talebin artışı da hayat şartlarının ve dış ilişkilerin gelişmesine bağlıdır[37]. Ne olursa olsun 11. yüzyılın sonunda Mısır'da ve on ikinci asrın ilk üç çeyreğinde hayat, altın bir para ve varak denilen %30'u saf ve %70'i bakırdan müteşekkil karışım bir paranın etrafında organize olmuştu[38], 40 dirhem yaklaşık 13,5g olan bir Fatımî dinarı değerindeydi. 11. yüzyılda Suriye'de yinede *nuḳra* denilen saf gümüşten dirhemler basılmaya devam ediliyordu.

Oldukça yetersiz olan bu veriler dolayısıyla, Haçlı Seferleri zamanında Yakındoğu'nun Asya kısmında kendimizi garip bir durumla karşı karşıya buluyoruz. Şimdilik Latin Doğu'yu bir kenara bırakalım, ister Türk Anadolu'dakiler olsun isterse Arap dünyasındakiler, Müslüman devletlerden hiçbiri artık ne altın ne de gü-

36 Bakınız benim makalelerim *Annales* du Caire ve *Studies*, ed. Udovitch, 1981 (Kolokyum 1979). Karışık alaşımlı paralar çok kullanıldığı ve çok yıprandıkları için genellikle eritilmişlerdir. Bu sebeple koleksiyonlarımızda bulunmamaktadır.

37 Bazen nüfus yapısından.

38 Daha önceki dönemlerde varak kelimesi *ayn* gibi nakit altın parayı, hesaplanan değerlerinin tersine, ifade ediyordu. Kullanımın çeşitlenmesi ve farklı türlerinin çoğalması saf metalden kesilmiş sikkelerin yerine güvenilir alaşımdan kesilmiş sikkelerin tercih edilmesine yol açtı.

müş para basmıyor (belki Suriye'de zayıf gümüş sikkeler?)[39]. Nümizmatik koleksiyonlarımıza güvenmek gerekirse sanki buralarda bakır parayla yetiniliyordu. Geleneksel tipte paralar söz konusu olsa da Anadolu, Suriye ve el-Cezîre'deki devletlerde olduğu gibi, Türk veya Bizans etkisinin izlerini taşıyan paralarda da ekonomik bakımdan sorun aynıdır. Bakır geçmişte, yasal değerini koruyacağı garantisine ihtiyaç duymaksızın, ticari işlerde kullanılmıştı. Ama şimdi büyük ödemelerde de kullanılıyordu. Nureddin örneğinde olduğu gibi, yazılı metinler onun kaynağa ihtiyacı olmadığını ortaya koyuyorlar. O altın belki de gümüş paranın, iyi bir servet olduğuna inanıyorsa, belki teşkilatlı küçük devletler için meselenin izahı başka yerde aranmalıdır. Altın para basımı yerel pazarların alışkanlıklarını bozmuş olmalıdır ve muhtemelen dindar hükümdar [Nureddin] altın para basımını halifeye, belki de Selçuklu sultanlığına has bir durum olarak kabul ediyor görünüyordu[40]. Ama bu açıklamalar para/gümüş için anlam taşımaz, yokluğu, açıklandığı üzere çelişkiye şöyle bir dokunup geçiyordu. Zira Latin Doğu ile komşuluk mevcuttu. Oraya Haçlılar ve onların halefleri sadece gümüş paralar getirebilmişlerdi[41].

---

39 Annales'deki benim makalelerimde ifade edilen görüş, koleksiyonlarda ondan bir iz kalmadığına hemen inanan Bates'e katılmıyorum. Kaynaklar bu paraya kirtâs, çoğulu karâtis adını veriyor. Sözlük manasında bu kağıt (veya papirus) demektir ve belki de Mısır'da bu anlama geliyordu. Fakat Suriye'de bunun halk arasında kabaca metal parayı ifade ettiği kesindir (Bakınız benim ve Bates'in makaleleri).

40 Nureddin'in ölümünün ertesinde, halefleri altın para bastırmışlardır. Bu onların altına sahip olduklarını ispatlar. Hiç şüphesiz onlar böylece itirazlarla karşılanan hâkimiyetlerini de ispatlamak istemişlerdir. Nureddin'in adını taşıyan ve onun son yıllarına ait birkaç dinara sahibiz. Fakat bunlar Mısır'da Selahaddin tarafından kestirilmiş olanlardır. Aynı dönemde Irak'ta Zengîlerin bazı dinarları da mevcuttur.

41 Cl. Cahen, *Annales Islamologiques*; Bates, *M.E.S.A.*'da sunulmuş bildirisi basımdadır.

Latin Doğunun içinde bulunduğu ortam işte böyleydi. Orada genellikle düşük ayarda ve Avrupa'dan gelmiş olan bol miktarda gümüş mangırların dolaşımda olması pek doğaldır. Nümizmatlar, en azından bazı zamanlarda, Arap paralarının taklit edildiğini çok uzun zaman önce göstermişlerdir[42]. Söz konusu olan basit bir merak mıdır? Yerlilerin hoşnutluğu için basılan parlar mıdır? Ne olursa olsun esas olan kalıcı altın sikkenin (Latin yazısıyla) basılmasıdır. Önce Bizans parasını tanımış olan Franklar buna *besant* adını vermişlerdi. Onlar Arap parasını ise dinar/mangır ile karıştırmamak için dinardan çok *besant sarrécnat* adını vereceklerdi. Bu Frank *besantlarının* miktarını abartmamak gerekirse de küçümsememek de lazımdır. Zira bu paraları Müslüman Suriye pazarlarında Arap paralarının yanında dolaşımda bulacağız. Bu şartlar içinde, altının nereden geldiğini sorgulamak gerekir. Her hangi bir siyasi veya ekonomik gerekçeyle Mısır'dan geldiği net olarak görünmüyor. Franklardan hiçbir şey satın almayan Asya ülkelerinden de değil. Başka tarafa dönmek ve daha komplike bir dolaşım tasarlamak gerekiyor. 11. yüzyılın sonundan beri, önceki dönemlerde rolü sınırlı kalmış olan Sudan altını, Mağribe, İspanya'ya ve dolaylı olarak Hıristiyan Batıya Murâbıtlar tarafından getirilmişti. Bu bakımdan Muvahidler 12. yüzyılda bunun devamını getireceklerdir[43]. Şüphe yoktur ki İtalyan tüccarlar artan satışlar vasıtasıyla, Avrupa'nın kendilerine sağlayamadığı altını edinmişlerdi ve onlar şimdi bunu Doğu'da, kendi satın alımları için veya Avrupalı müminlerin dini bağışlarının transferi için yeniden kullanmak zorundaydılar. En azından, Latin Doğu için, başka bir açıklama yapmak mümkün görünmüyor. Norman İtalyasıyla imtiyazlı ekonomik ilişkileri sebebiyle, başlangıçta Kudüs Franklarının altın paralarını yaklaşık üçte ikisi saf olmak üzere

42 Yvon ve Balog, "Monnaies à légendes arabes de l'Orient Latin", *Rev. Num.*, 6, 1958.

43 XII. asrın sonlarından itibaren Doğu'nun dinarları Batı'ya girmiştir.

bu ülkenin parasına göre ayarladıkları görülüyor[44]. Avrupalı bakış açısından, Latin Doğu ve Norman İtalyası, her ikisi de İslam ile temas halinde olan ve altın para basan iki ülkelerdir. Müslüman bakış açısından, *Besant* ve Frank dinarı son derece değerlidir. Ne söylenirse söylensin[45], Müslüman dinarıyla mücadele maksadıyla değeri düşürülmüş bir para söz konusu değildir. Yakındoğu'da o zamanlar dolaşımda olan diğer paralar gibi Frank parasının da resmi bir kambiyo fiyatı vardı. Sonuç itibarıyla değerleri hesaplanıyordu ve Gresham'ın herhangi bir kanununda hiçbir oyun yoktu[46].

Paralar arasındaki ilişkileri tartışmak için zihnimizde Ortaçağ ile modern dünya arasında temel bir farkın bulunduğu fikrinin iyice yerleşmesi gerekir. Modern dünyada yabancı paraları değiştirebiliriz, ama dolaşımda olan sadece milli sisteme bağlı olan paralardır. Ortaçağda, günün "kanuni" paralarıyla aynı zamanda diğer devletlerin (14. yüzyıla kadar Müslüman) paraları ve de resmi veya serbest rayiçleri olan diğer dönemlerde basılmış paralar da dolaşımda olabiliyordu. Gerçi, biri diğerlerine göre daha uygun bulunabilirdi, ama birini diğerinin yerine ikame etmek söz konusu olamazdı. O halde Gresham'ın kanunu (kötü para iyisini kovar) işlemiyordu.

---

44 Yvon ve Balog, *op. cit.*

45 Ehrenkreutz, "Arabic dinars struck by the crusaders", *JESHO*, 1984.

46 İbn ba'ra'nın risalesi, ed. Fahm, s. 23. Latinler genellikle mangır dirhemin dengi olarak kabul etmektedirler. Aynı biçimde, XIII. yüzyılda, Ermeni *tabegan*'ını da. Araplar Frank besan'ına "dinar sûrî" adını veriyorlar: Bu adlandırma, eskiden Fatımî dinarlarının da basıldığı yer olan Sur'daki atölyenin bu paraların basıldığı yer olmasından kaynaklanıyor olabilir. Fazlaca düzenli ve yoğun olmayan bir şekilde altından paralar Antakya'da ve Trablus'ta da basılıyordu. Franklar küçük bakır paralar da bastırmışlardır. Bakınız Metcalf, "Billon coinage of the crusading principalites of Antioche", *Num. Chrom.*, 7e série, 9, 1969, s. 247-267

11. Bölüm

SELAHADDİN

Haçlı Seferleri dönemindeki Müslüman şahsiyetlerin en meşhuru Selahaddin'dir (Saladin)[1]. Çünkü onun politikası öylesine şümullüdür ki Nureddin'inki ona yetişememiş ve onun siyaseti Kudüs'ün fethiyle sonuçlanmış; bu siyaset Latin Doğu'nun yıkılmasına ve Üçüncü Haçlı Seferinin birleşen hükümdarlarının direnişine yol açmıştır. Selahaddin en ünlü şahsiyettir çünkü büyük tarihçilerin kendisini şöhret yapması için şansı ve hiç şüphesiz bilgeliği vardı[2]. Haçlılar bile onun, Hıristiyan Batı kökenli roman kahramanına dönüşecek imajını Batı'ya taşımışlardı. Bazı modern yazarların eserlerinde onun imajının pek anlaşılmaz biçimde olması belki de bir Türk değil de Kürt olmasından kaynaklanıyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı, Nureddin'in karşısında iman için mücadelenin timsali olarak canlandırılmak istenmiştir. Bu kutsal savaşı sadece hırsının amacı yapan bir Türk'e karşı idi[3]. Doğrusunu

1 Bu adı taşıyan genel nitelikli eserler: A. S. Ehrenkreutz, 1971; Lyons ve Jackson, 1979. Bakınız ayrıca *Ayyubides* maddesi E.I².

2 Bilhassa İmadeddin el-İsfahânî.

3 H. A. R. Gibb, "The achievement for Saladin", *Bull. of the John Rylands Library*, 1952.

söylemek gerekirse bu kavga, tarihçi için boşuna görünüyor; zirâ fikrî gerekçelerin o kadar net işaretleri yoktur. Her iki hükümdar da, biri de öteki gibi, siyasetin gereklerini icra etmişlerdir. Burada inanç için bir araya gelmek siyasetin güçlenmesine yardımcı olmaktaydı ve güçlenmiş siyaset de Kutsal Savaşı geliştirmekteydi.

O halde Selahaddin yenilenmiş şartlar dâhilinde eski efendisinin siyasetini devam ettiriyordu. Ayrıca Nureddin Kürt birliklerini Türklerin yanında, Selahaddin ise Kürtlerinin yanında Türk birliklerini kullandığını hatırlayalım. İçeride de aynı politika söz konusuydu: Suriye'de Sünni kurumların gelişmesi, belki Şiilere bakışta biraz yumuşamayla birlikte, Nureddin onlara karşı daha önce oyunu kazanmıştı. Halep'in büyük Şii ailelerinin torunları artık Sünniliğe geçmişlerdi. Bununla birlikte Selahaddin zamanında Halep naibinin oğlu, orada İranlı mutasavvıf Suhreverdî'yi idam ettirmiştir[4]. Mısır'da vaziyet daha nazikti. Halkın Fatımî İsmâilîliğine yabancı olduğunu daha önce söylemiştik ve fatihlerin idaresi, horlanan öğretinin izlerini silmek veya unutturmakta büyük sıkıntılar çekmemişlerdi. Komşu Asya'nın dışında yaşayan Mısır halkı her şeye rağmen bu yeni iktidarı da yabancı olarak hissediyordu ve yeni efendilerin, geleneklerini ve aile kurumlarını yerleştirmek için onların işbirliğini temin etmede bazı sıkıntıları olmuştu. Ermenilerin nüfuzundan dolayı şaşkınlığa düşmüş olan yeni efendiler bir ölçüde Kıptilerin lehine olmak üzere onları dışlamışlardı. Ancak Doğu'da benzeri olmayan bu Hıristiyanlara karşı ihtiyatla birlikte kıskançlık da hissetmiyor değillerdi[5].

---

4 Adaşından ayırt etmek için "Sühreverdi Maktûl" deniliyor. Bu şahsiyet için bakınız bilhassa Henry Corbin'in çalışmaları.

5 Ebu Sâlih, Selahaddin tarafından Mısır'ın fethedilmesinin, Kıptiler için değil, Ermeniler için bir felaket olduğuna şahitlik ediyor. Bu durumda onun şahsında dini olarak Hıristiyanlık düşmanlığı söz konusu değildir. Ermenilerin Franklarla ya da Fatımîlerle işbirliklerine bir düşmanlık söz konusudur. Abu Sâlih, *Churches and Monastaries*, ed. ve terc., Evetts, 1895.

Artık her şeyin merkezinde, bedeli ne olursa olsun müstakbel başarılarla telafi edilecek olan savaş vardı. Açıkçası, daha önceden Nureddin tarafından belirlenmiş olan hedef: Kudüs'ün geri alınması idi[6]. Genç Kral cüzamlı IV. Baudouin'in hastalığı, niyabet ve haleflik etrafında yapılan kavgalar bu fethi kolaylaştıracak görünüyordu. Bu mevzuu etrafında propaganda gelişiyordu. Ve de birçok *cihad* risalesi bu dönemde ortaya çıkmışsa bu bir tesadüfün sonucu değildir[7]. Gerçi uzun zaman önce bunun ilkeleri oluşturulmuştu ve dolayısıyla bunlar cihada kayıtsızlık dönemlerinde yeniden belirlenmiş değillerdi[8]. Bununla birlikte bir bakıma, Frank propagandasına cevap verilmektedir: Hıristiyanlığın kutsal kentine Frank propagandasının atfetmiş olduğu önem Müslümanların dikkatini uyandırmıştır; her ne kadar Kudüs onlar için ne Mekke ne de Medine'nin dengi olmasa da, bu şehirlerden çok farklı bir kent de değildi. Zira bu kentte Peygamber miraca çıkmıştı, yine bu kentte Halife Ömer, camisinin ilk taşını koymuştu, v.s. Tekrar fethi yürekleri ateşlendirebilirdi, Kudüs örneğinde (Arapça Kuds: kutsanmış) *fadâ'il* edebiyatının gelişmesi boşuna değildir[9].

Selahaddin için ve aynı dönemde Mardî el-Tarsusî'nin silahlar üzerine değerli risalesi telif edilmiştir[10]. Casus-Hacı Ali el-Herevî'nin faaliyetleri de yine bu döneme tarihlenmektedir[11]. Müslümanlara, Bizanslılara karşı savaşlarında kazandıkları eski başarılarını, ilk fetihlerin şanını hatırlatan epik romanların son versiyonları belki yine bu dönemin ürünleridirler[12]. Müslüman ül-

---

6 Kudüs alınmış olduğu zaman Nureddin tarafından el-Aksa Camiinde önceden verilecek olan vaaz; bakınız R.C.E.A.'daki kayıt.

7 Sivan, bknz., Bibliyografya.

8 Her iki taraftan da esirlerin satın alınması *cihadın* bir parçasıdır. Bakınız Goitein, Ibn Djubayr, v.s. Bakınız ekler.

9 Diğerleri arasında İbnü'l-Asâkir'in oğlu. Bknz., Sivan, s. 212.

10 Benim neşrim ve tercümem, *B.E.O.*, 1949 içinde.

11 Bakınız Janine Sourdel, ed. ve terc., Alî al-Harawî.

12 Bakınız ileride.

kelerinde kutsal savaş fikrinin uyanışı belki de halk ile ordu arasındaki manevi ayrılığı ortandan kaldırmıştı.

Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında karada olduğu kadar denizde de savaşlar cereyan etmiştir. Selahaddin, uzun zaman savaş filosu inşa ettiren son Müslüman hükümdarı olarak kalmıştır[13].

Selahaddin için cihad ne kadar öncelikli olursa olsun; kutsal savaş, tamahkâr ve kalabalık [Eyyubî] aile bireylerinin yürütmekte oldukları diğer meşguliyetlere de bağlıydı. Suriye ve Mısır'ın dışında Selahaddin üç istikamete daha müdahale ediyordu. Doğrusu, bir Oğuz birliğinin başında kardeşlerinden birinin memlükü olan Karakuş'u Doğu Mağrib istikametinde göndermesinin manası açık biçimde bilinmiyor[14]. Mısırlı ve Mağribli yazarlar Oğuz adını, kimi ifade ettiği anlaşılacak biçimde kullanmıyorlar. Öyle anlaşılıyor ki bunlar yeni gelen Türkler ve Türkmenlerdir. Bu sefer, memnuniyetsiz unsurları uğraştıracak bir faaliyet bulmak arzusundan mı doğmuştu? Muvahidlere karşı mücadele etmek için Benu Ghaniya'nın çağrısına hangi ölçüde cevap veriyordu? Nihayetinde teşebbüs başarısız olmuştur, üstelik Muvahidlerle Selahaddin arasında düşmanca bir hava oluşturmamış da değildir. Onlara karşı çıkmak için Selahaddin'in bir gerekçesinin olup olmadığı bilinmiyor. Daha sonra Selahaddin üçüncü Haçlı ordusuna karşı onlarla yakınlaşmak isteyecektir[15].

El-Cezire ve Yemen'e yaptığı diğer iki müdahalenin gerekçeleri daha iyi sunulabilir. Mısır'ı kaybetmesi halinde, burada ken-

13 Ehrenkreutz, "The place of Saladin in the naval history of the Mediterranean Sea", *Journal of the American Oriental Society*, LXXV 2, 1955.

14 Bu Karakuş'u Selahaddin'in meşhur memlüğü ile karıştırmamak gerekir. Bu şahıs için bakınız E.I².

15 Benu Ghaniya tarihçisi, A. Bell, Ebu Şâme'nin İbn ebi Tayyi'den naklen Karakuş'un seferleri üzerine verdiği bilgilerden haberi yokmuş gibi görünüyor.

disine bir sığınak hazırlamasının söz konusu olduğu Yemeni alarak söylendi. Daha basit olarak Yemen'e yeğenleri ve kardeşlerini yerleştirecekti. Fakat başka çıkarlar bahis konusu olmuştu: müttefikleri Artuklular ve diğerlerinin yardımıyla Van Gölü civarına kadar yayılarak, Eyyubîler - Selahaddin'in aile adıdır, Eyyubun oğlu- Anadolu Selçukluları ve Iraklı Zengîler arasında muhtemel koalisyonlara karşı tedbir almalarından başka kısmen Kürt olan ülkeye ulaşıyorlardı. Asker toplama faaliyetinin bir kısmını burada gerçekleştiriyordu.

Yemen'e karşı alâkalarının sebepleri daha karışıktır. Yemen çeşitli tarikatların kalıntılarını barındırıyordu ve orada iktidar, parçalanmalara rağmen İsmâilî olan Suleyhîlere aitti[16]. Onlar intikam almak arzusundaki Fatımî mültecileri kabul etmeye hazırdılar. Bu muhalefet Mısırlı tüccarların Hint Okyanusundaki ilişkilerine zarar verebilirdi. Bunun için Selahaddin tarafından ülkenin fethedilmesine karar verildi ve bu görevi Selahaddin yeğenine tevdi etti. Gerçi, Yemen'in kendine has özelliği uzun süreli ve doğrudan bir Eyyubî egemenliğinin sürmesine mani olmuştu ama Mısır ile Yemen iktidarı arasındaki inanç birliği[17] ve ticari ilişkiler üç yüz yıl için yeniden tesis edilmiş oluyordu. Fetihten birkaç sene sonra bir vakanüvis[18] *Kerimîlerin* Kahire'ye varışlarına işaret ediyor[19]. Fatımîler dönemindeki duruma geri dönüş mü yoksa bu onların Kahire'de ilk görünüşleri miydi? Herhalde önemli bir gelişmeydi ve bu gelişmeyle birlikte bu tüccarların Yemen'de olduğu gibi Mısır'da da gittikçe artan etkilerini görüyoruz.

---

16 Tayyibin mezhebinde olanlar el-Hafız tarafından el-Âmir'in oğlunun ruhunun yaşatıldığına inanıyorlar.

17 Kendisini *Mehdi* yerine koymak için yerel düzeydeki ikinci Eyyubî anlık girişimine rağmen (tebaalarının anlayışına uygun biçimde).

18 Makrîzî, *Sulûk*, burada Markizi tanınmayan ve kısmen kaybolmuş olan İbnü'l-Müyesser'in bir kroniğini kaynak olarak kullanmıştır.

19 Bakınız E.I². Kerimîler Ebu Şâme, II, 37, 1.21'de de zikrediliyorlar,

Akdeniz ticareti konusunda, Batı ile ticari ilişkilerin devam ettirilmesine veya yeniden kurulmasına savaş halinin zarar verdiği tespitinde uzlaşılabilir. Gerçekte, kutsal savaşın ihtiyaçları bile tersi durumu savunabilirdi. Selahaddin donanması için kereste, demir ve silaha hâlâ haleflerinden daha fazla ihtiyaç hissediliyordu. Bunları maddiyattan çok imtiyazlar vererek İtalyanlardan alabilirdi. Bu ticarete dair yasaklar Batı'da gittikçe daha ağırlaşıyordu[20]. Mısır'da yabancı tüccarların varlığı, onların ne içerilere ne de Kahire'ye girmelerine imkânı vermeksizin sadece İskenderiye ile sınırlandırılmıştı[21]. Bu tedbirle, geleneksel malların temini yeniden başlıyordu. Selahaddin'in, Hıristiyanlara karşı çarpıştıkları silahları, onların kardeşlerinden satın almakla övündüğü mektubu biliniyor[22]. Ve kendisi bu Hıristiyanların istediği şapı teslim edebilmek için Kavar Sudan'ından gelen erzakı tehlikeye atan Bedeviler nezdinde teşebbüste bulunuyordu[23]. İtalyan tarafında, dini tereddütlerin ticari çıkarlar karşısında gönüllü biçimde silindiği daha önce görülmüştü. Öte yandan, Bizans cihetinde gerilim o kadar güçlüydü ki, İstanbul'daki gelişmeler İtalyanların Bizans'taki çıkarlarına büyük zarar vermeye başlamıştı. Muhafaza edilmiş olan kontrat istatistikleri bunu göstermektedir[24]. Bunun telafisini Latin Doğuda, ama tabiatıyla Mısır'da aramak gerekiyordu.

Elbette, başlangıçta, siyasi çatışmalarda tarafların gösterdikleri tutumlar ekonomik çözümlerle birlikte değişiyordu. 1174 yılındaki ilginç bir hadise, bize gerçeği daha iyi kavratabilir. Bu yıl, bir Pisa gemisi Doğu Akdeniz'de, Selahaddin'in kardeşi El-Adil'e[25] ait

20 Latran Konsili 1179.

21 Cl. Cahen, "Les marchands étrangers au Caire au Moyen Age", *Millénaire du Caire* cildi, 1973.

22 Abu Shâma, II, 37'de.

23 Benim makalem, burada Burkhard de Stasbourg'a göre.

24 Morozzo, bakınız bibliyografya.

25 Cl. Cahen, "Alun avant Phocée", *Revue d'Hist. Econ.*, 1962.

şapı taşıyan bir Ceneviz gemisini durdurup teftiş etmişti. Bundan bu ticaretin devam ettiği ve de Eyyubî ailesi tıpkı II. Roger'e gönderilen mektuptaki Fatımî gibi, kamu çıkarlarıyla kendi işlerini bağdaştırmayı çok iyi bildiğini anlıyoruz. Yine görüyoruz ki Eyyubîler, Pisalıların düşmanı Cenevizlerle iyi anlaşıyorlardı ve daha ileride Cenevizlerle Eyyubîler arasındaki kalıcı bağlantıların tespitini yapmak imkânı olacaktır. Bu durum Pisalıların, Mısır'daki gelişmelerin değiştirilemez niteliğe sahip olduğunu anlar anlamaz, yeni iktidar sahipleriyle barış yapmanın yolunu aramamış oldukları anlamına gelmez. İlk varsayımda, mesele nazikti zira Pisalılar, Selahaddin'e karşı Fatımîlere ve o zaman onların müttefiki olan Franklara yardım etmişlerdi. Bununla birlikte bunu başardılar (1177)[26]. Ayrıntıları bilinmemekle birlikte aynı şeyin Venedik için de yapıldığını Venedik iş sözleşmeleri ispatlıyor. Mahzumî'nin, Mısır'daki yabancı tüccarlara verdiği örnekler arasında Cenevizleri ve Venediklileri zikredip Pisalılardan bahsetmemesi şüphesiz tesadüf değildir. Fakat bu durum devam etmeyecektir.

Ticari işlerin organizasyonu bile Mısırlı Hıristiyanların Selahaddin'in politikasıyla birleşmelerinde katkı sağlayabilirdi. İtalyan tüccarlar genellikle yerel yönetimle temas halinde indikleri limanda bile mallarını açık arttırma yoluyla satıyorlardı. Burada söz konusu olan özellikle kendi satın alımlarıdır. Dolayısıyla bu malların dolaşımına bir ölçüde izin verilmekteydi. Bu durumda malların piyasaya sürümü yerlilerin göreviydi. Gerçekten de özellikle Kıptiler bunu gerçekleştiriyordu. Selahaddin tarafından yabancılara konulan dolaşım kısıtlamaları sadece Kıptilere fayda sağlayabilirdi. Öte yandan, bu dönemde Hint Okyanusundan[27] Müslümanların geri püskürttüğü Yahudiler de Kıptilerle hayvan pazarlarına yönelik dağıtım işlerine katılma hakkını

26 1174'de Normanlara karşı belki de İskenderiye'nin savunmasına yardım etmişlerdi.

27 Yüzyılın sonunda yine de bir veya ikisi tanınıyor.

Selahaddin'den aldılar[28]. Daha sonra göreceğimiz üzere onların ilişkileri Fatımîlerle olduğu kadar Selahaddin'le de iyi idi.

Normanlara gelince, artık onlar için ticaret söz konusu değildir. Ama diğerlerine karşı daha fazla itibar için artık sadece savaş filolarıyla, Latin Doğu'nun müdafileri olarak, bir süre Mısır kıyılarında, daha sonra da Suriye sahillerinde görüneceklerdir[29]. Eğer önce II. Guillaume'u sonra da halefi VI. Henri'yi ölüm Haçlı Seferlerine katılmaktan alıkoymamış olsaydı, II. Frederik'e kadar onlar Norman politikasının çizgisini açıkça belirlemiş olacaklardı.

Şimdilik Manuel Komnenos'un şahsında Latin Doğu'nun bir diğer savunucusu ortaya çıkmıştı. Artık şurası açıktı ki Müslümanlara karşı seferlerin Mısır'a karşı yapılmak zorunda olduğu açıkça anlaşılmaktaydı. İtalyan tüccarlarla aralarındaki kopukluk imparatorluğun ne Kudüs Krallığıyla ne de diğer Latinlerle iyi ilişkilerini tehlikeye atmıyordu. Mısır'a saldırması için Kudüs Krallığına bir donanma gerekliydi ve bunu İtalyanlardan istemenin zor olduğu kolayca anlaşılıyor. Dahası onların savaş gemisi çok azdı. Manuel kendi donanmasını vermeyi taahhüt etti[30]. Ama daha önce görüldüğü üzere bu plan, bir günde Myriokefalon'da (1176)[31] yok olup gitti. Manuel'in ölümünden sonra haleflerinin genellikle Latin karşıtı olan politikaları benzer teşebbüslerin ele alınmasını engelledi.

Ne olup bitmişti? Kılıç Arslan Bizans ile barışçıl siyasete razı olmuştu. Çünkü güney sınırlarında, kendisine karşı Danişmend-

28 Goitein, *Med. Soc.*

29 B. Lavignerie, "I Normani di Sicilia a Cipro e a Patmo (1186)", *Byzantino-Sicula*, II, 1974. Bu II. Guillaume'un Bizans'a (1185?) saldırısıyla bağlantılıdır.

30 Özellikle bunun için bakınız Runciman, *History of the Crusades.*

31 R. J. Lilie, "Die Schlacht von Myriokephalon und sein Virkung auf das Byzantinische Reich", *Revue des Etudes Byzantines*, 35, 1977, s. 257-275.

lileri destekleyen Nureddin'in artan gücünü endişeyle izliyordu. Ama 1174 yılında, Nureddin öldü ve devleti parçalandı (Selahaddin tarafından dağılan devlet yeniden toparlanacaktır). İşte bu sırada Kılıç Arslan'ın artık doğu ve güneyden hiçbir endişesi kalmamıştı. Manuel Komnenos önce davranmayı tercih etti: Selçuklu topraklarını işgal eden önemli birlikler eşliğinde ilerlerken, Myriokefalon sarp geçidinde, baskına uğradı ve ordusu mahvedildi (1176). Her ne kadar Türk Sultanı zaferini kötüye kullanmadıysa da sonuçları Bizans için ciddiydi. Bir taraftan, felaket artık Anadolu'yu geri alma umutlarının yitirilmesi anlamına geliyordu. Kılıç Arslan Anadolu'da birliği sağlamıştı. Kısa bir süre sonra o döneme kadar elinde kalan kıyı bölgeleri ile Bizans'ın bağlantılarını koparan Türkmenler Rodos'un karşısında kıyıya ulaşacaklardı[32]. Bu durum ve İmparatorluğun saygınlığının azalması Kilikya'daki Ermeniler arasında özerklik eğilimlerini teşvik ediyordu[33] ve Antakya Prensliğin tamamen bağımsız olmasını mümkün kılıyordu[34]. Bunun da ötesinde, bunlar Manuel'in Kudüs Krallığı politikasının, Selahaddin'in lehine olmak üzere, sonunun geldiğini bildiriyordu. Bu aynı biçimde, İstanbul'da Latin karşıtı partinin kafasını kaldırmasına da imkân tanıyordu. Manuel'in ölümünden sonra kardeşi ve halefi Andronikos, başkentin Latinlerinin katledilmesine ya göz yumdu veya yaptırdı (1182).

Bu politika 1185'den sonra, yeni hanedan Angeloslar döneminde de devam edecektir. Bu siyaset İtalya ile ticaretin yeniden başlamasını engellemedi ise de bu başlangıç 1171'den önceki dönemden daha nazik şartlar altında cereyan etmiştir. Ve katledilenlerin aileleri affetmeye eğilimli değillerdi. Selahaddin, Latin karşıtı imparatorlar ile Doğu'daki Hıristiyan kardeşlerine

32 *Pre-ottoman Turkey.*

33 W. Hecht, "Byzanz und die Armenien nach dem Tode Kayser Manuels 1180-1196", *Byzantion*, 37, 1967.

34 *Syrie Nord...*, s. 420. Runciman, v.s.

Batılıların muhtemel yardım teşebbüsleri konusunda müttefik olabileceklerini anlamıştı. Bununla birlikte, Kıbrıs'ın asi bir Bizanslının elinde bulunuyor olması güçlük çıkarıyordu. Bu büyük adanın on ikinci asırdaki tarihini neredeyse hiç bilmesek de, orada olup bitenlere, ne Selahaddin'in ne de Frankların kayıtsız kalamamaları gayet doğaldır. Selahaddin aynı anda Angeloslar ve Kıbrıs'daki asi ile iyi ilişkiler tesis etmenin yolunu bulmuştu[35]. Ama yine de o dönemde Kıbrıs'ın, Frankların veya en azından Templiers'ler nüfuzunu idrak etmeğe başladığı sanılmaktadır[36].

Frank tarafında, Ürdün ötesinde bulunan Kerak senyörü Renaud de Chatillon tarafından düzenlenen ve zihinleri karıştıran, İslam'ın kutsal yerlerini hedef alan Kızıldeniz seferi Selahaddin zamanında cereyan etti. Bu sefer, bazılarınca Mısırlılar ve Yemenlilerle Kızıldeniz ticaret tekeli için yapılan çarpışma olarak görülmek istenmiştir. Bu fikir çok aşırıdır. Doğuda Kıbrıslılara karşı bir yağma akınıyla kariyerine başlayan ve kendine hiçbir yararı olmayan Renaud'dan yağmadan başka yeni bir teşebbüs ve yüreklilik beklenilmemelidir[37]. Bu sefer katlanların tümünün katline sebebiyet verecektir. Renaud, Selahaddin'in eline düşünce, onu bizzat kendi eliyle öldürdü. Yine bu dönem içerisinde, Haşhaşilerin büyük lideri Sinan öldürüldü. Haşhaşiler partilerinin mücadelesinde, Müslüman tarafında olduğu kadar Frank tarafında da, bütün güçlerini ortaya koyuyorlardı

35 Colemberg, "L'Empereur Isaac de Chypre et sa fille", *Byzantion*, 38, 1968.

36 Bakınız ileride.

37 Hz. Muhammed'in naaşı mezarından çıkarmayı istediği iddia edilirdi. Gary La Viere Leiser, "The Crusader Raid in the Red Sea", *Studia Islamica*. Renaud, Kudüs Kralı da dahil olmak üzere hiçbir Frank senyörün rızasını talep etmemişti. Katliamdan bir şekilde sağ çıkan Franklar Mısır ve Bağdat'ta öldürüldüler. Bunlar için bakınız Marie'li Nesturî tarihçi, ed. Gismondi, s. 106-107.

(Selahaddin'e karşı suikast, Conrad de Montferrat'ın öldürülmesi v.s.)[38].

İşte 1187 yılı sonbaharında Selahaddin için zafer, Franklar için bozgun olan Hattin Savaşı bu çerçevede vuku buldu[39]. Savaş Selahaddin'e Kudüs'ü alma imkânını verdi. Parçalanmış ve küçük birliklere ayrılmış Frankların kargaşasından faydalanan Eyyubî hükümdarı birkaç hafta içinde, iç bölgelerde onlara ait büyük kalelerin çoğunu ve hatta limanları fethetti. Frankların kıyılarla bağlantıları koptu. Frank kampının içindeki anlaşmazlıkların felakete yol açtığı ve sonuçlarını ağırlaştırdığına pek ihtimal verilmez[40]. Takip eden yüzyılın tarihi, Frankların kıyı şeridine direnebilecek yeterlilikte kaldıklarını ve orada hala büyük faaliyetler yürütebildiklerini gösterecektir. Bununla birlikte Frankların mevcudunun artık onlara krallığı ve diğer prenslikleri eski zamandaki şartlar dâhilinde muhafaza etmeyi imkânsız kıldığından hiçbir biçimde şüphe edilemez. Selahaddin Kudüs'ü yeniden iskân etmiş, oradaki Hıristiyanları Bizans inancına bağlı sayarken; Yahudilerin varlığını da kabul etmiştir[41].

Selahaddin'in gönderdiği fetihnamelere Müslüman hükümdarların sıcak tebrik cevapları göndermemeleri düşünülemezdi ve Halife de bundan istisna değildi. Bununla birlikte Selahaddin'in başarılarıyla itibar ve gücünü arttırması, onla-

38 Haşhaşileri sözde Hıristiyanlaştırma teşebbüsü hakkında, bakınız Jerzy Hanzinski, "On alleged ettempts at converting the Assassins to Christianity in the light of William of Tyre's account", *Folia Orientalia*, XV, 1974, s. 229-246.

39 Bu savaş üzerine, J. Prawer, "La bataille de Hattin", Israel Exploration Jour., 14, 1964; Jean Richard, üstte, X. Bölüm, n. 13; P. Herde, "Die Kampfe beiden Hörnern von Hittin", *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde*, 61, 1966.

40 Bu konu üzerine yeni bir makale, J. G. Rowe, "Wiliam of Tyre and the patriarcal election of 1180", *Engl. His. Rev.*, janvier 1978.

41 Ibn al-Athîr, *Kâmil*, 706; Runciman, II, 461.

rın memnuniyetini yarıya indirdiğini de satır aralarında okumak mümkündür[42].

∴

Doğulu Franklar Batı'da olup bitenler hakkında hacılar ve tüccarlar vasıtasıyla bilgilendiriliyorlardı. Böylece yardımların artık büyük feodallerden değil, hükümdarlardan dilenmesi gerektiğinin yavaş yavaş bilincine varmışlardı. Şimdi imparator Frederic Barbarossa, Fransa kralı[43] ve 1148 yılında gerçekleşmemiş olsa da, İngiltere kralından yardım isteniyordu. Papalardan da yardım bekleniyordu. Ama III. Alexandre'ın dışında, kader Papaların pek cazibesi olmayan işlerle uğraşmalarını ve seçilmiş yaşlı papaların kısa süre hüküm sürmelerini istemişti. Diğer taraftan Papalar önceliği ve seferlerin idaresini hükümdarlara bırakmaya daha da hazırdılar. Ve uzakta kalan II. Urbain'in hatırasına rağmen gerçek manada Latin Doğu'yu dert edinmek için İtalyan politikasıyla çokça meşguldüler. Sadece III. İnnocent yüzyılı biterken farklı bir tavır takınacaktır.

Doğu'ya bazı yardımlar göndermiş olsalar da, ne İngiltere ne de Fransa krallarının, o zamanlar ne Bizans ne de Müslüman hâkimlere yönelik herhangi bir politika geliştirdiklerini görmüyoruz. Şüphesiz yolu üzerinde Bizans'la karşılaşacak Barbarossa'nın siyasetinin biraz farklı olması söz konusuydu. O, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan ve Selahaddin'e elçiler göndermişti. Bu elçilerin amacını ne yazık ki bilmiyoruz[44].

---

42 Kudüs'ün düşüşü üzerine Ermeni ve Süryaniler tarafından yazılmış olan ağıtlardan haberdarız ama bundan hiçbir sonuç çıkmıyor. Kudüs Kralını tedavi ettikten sonra şehrin fethedileceği gün Selahaddin tarafından ödüllendirilen bir hekimi de tanıyoruz (Cl. Cahen, "Indigènes et Croisès", *Syria*, 1934).

43 Henri II 1187'de ancak yardıma çağrıldı.

44 Onun saltanatı zamanındadır ama ondan ayrı olarak onun rakibi Henri Le Lion Doğu'ya hac yapmıştır; bakınız M.-L. Favreau, "Zur Pilger-

Onun hükümdarlığının sonunda Sicilya Normanlarının mirasını, uzun süren kavgalara bir son vererek, oğlu Henri için ele geçirmeye hazırlandığı biliniyordu. Üçüncü Haçlı Seferinin de göstereceği gibi bu durum onu Bizans'a yaklaştırmıyordu. Barbarossa İstanbul'da iyi karşılanmayacaktı. Anadolu'da da karşılama bundan daha iyi olmadıysa, müsebbibi Kılıç Arslan değildi. Yaşlı Sultan ve Türkmenlere dayanan oğulları arasında patlak vermiş olan kavgalardan dolayı çatışma mevcuttu[45]. Kılıç Arslan, Toroslar bölgesi üzerinde rakibi olan Selahaddin ile her zaman anlaşmazlık içinde olmuştu. Dolayısıyla Frederic'in Haçlı Seferi onu hiç rahatsız etmiyordu.

Üçüncü Haçlı Seferini anlatmayacağız ve sadece bazı vakaları hafızamızda tutacağız. Franklara ilk yardımlar bir Norman filosu ve Conrad de Montferrat tarafından ulaştırılmıştı. Ancak bunun gerekçelerini bilmiyoruz. Barbarossa Kilikya'da ölmüştü[46] ve dağılmış durumda olan Almanlar artık önemli bir rol oynamıyorlardı. Arslan Yürekli Richard ve Philippe Auguste görünüşte kavgalarına son vermişlerdi. Richard bir Pisa filosu ile gelmişti, Philippe ise Cenevizlerin yardımlarına müracaat etmişti[47]. Richard, Bizans'tan hiç endişe duymaksızın yolu üzerindeki[48],

---

fahrt des Grafen Rudolf v. Pfullendorf, 1180", *Z. F. die Geschichte des Oberrheims*, 123 (n.f. 84), 1975. Barberousse'un Selahaddin'e gönderdiği elçi Burkhart des Strasbourg'dur. Onun kısa bir metnine sahibiz (*MGSS* XXI, 235). Şüphesiz Baberousse için Bizans'ı mağlup etmek söz konusu idi.

45 Benim *W.Z.K.M.*'deki makalem (*Turcobyzantina*'da yeniden yayınlandı); Ekkhard Eickoff, *Friedrich Barbarossa im Orient*, 1977; Hannes Möhring, *Saladin und der dritte Kreuzzung*, Wiesbaden, 1980.

46 Urfa'lı II. Josselin'den beri Orta Fırat havzasında bir kalede ikamet etmekte olan Ermeni Katolikosunun Selahaddin'e bundan haberdar etmesi.

47 Philippe için mükemmel bir işti: 5850 gümüş mark, 468 lira yapmaktadır.

48 12. yüzyılda Kıbrıs için bakınız J. Darrouzès, "Notes pour servir à l'histoire de Chypre (byzantine)", Spoudai Kypriakai, 195, 1959, La-

Kıbrıs'ı ele geçirmişti. Onu önce Templier mensuplarına verdi. Onların şüphesiz ada ile daha önceleri de ilgileri vardı. Fakat onların askeri güçleri yetersiz olduğu için, Richard adayı Avrupalı vasalları, Kudüs Krallığını ele geçirmiş ama varlıkları tartışmalı olan Lusignan'lara verdi. Ada bir yüzyıl boyunca Latin Doğu'ya geri çekilme için bir üs olarak hizmet edecektir. Bazı yardım kaynakları sağlayacak ama iktidar sahiplerinin dikkatini de üzerine çekecektir.

Üçüncü Haçlı Seferi Yakındoğu'da İtalyan tüccarların tarihinde bir dönüm noktasını teşkil edecektir. Mısır ile bütün ticaret ilişkileri koptuğundan, onlar dikkatlerini faaliyetlerin yenilenmesine ve Latin Doğu'nun güvenli bölgelerinin sağlayacağı faydaya yoğunlaştırmışlardı. Diğer taraftan Haçlıların, erzaklarını ve birliklerini taşımak için onlara ihtiyaçları vardı. Haçlılar ve Doğulu prensler, sırf İtalyan tüccarları kendi mukadderatlarına bağlamak için istemeden de olsa onlara müthiş imtiyazlar bahşettiler. Bu imtiyazların dengini hiçbir zaman Mısır'dan almış olmaları söz konusu bile değildi. Onlar sadece tüm gümrük vergilerinden kurtulmakla kalmamış, büyük toprak tavizleri ve tam idari özerklik elde etmişlerdi. Bu özerklik tüccar toplumları sivil ve dini senyörlüklere eşdeğer hale getirmişti. O zamandan itibaren Levant ticareti, niteliğini değiştirmeksizin, Suriye limanlarına teveccüh göstermeye başlamıştı, bununla birlikte her şeye rağmen Mısır'ı tamamen terk etmemişlerdi[49].

---

tin Doğu'nun iaşesi için adanın o dönemde ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Costas P. Kyrris 1980'de Bükreş'teki tarih kongresinde bir bildiri sundu, "Cyprus as stepping-stone between East and West during the Early Crusades (1099-1291)".

49 Haçlı Seferi sırasında bile doğal olarak hariç tutuluyordu. Latin Doğu'daki bu şehirlerin rekabeti sadece bu şehirlere ulaşımı sağlayan yollar üzerindeki durumu ağırlaştırıyordu. M.-L. Favreau, "Die Italienische Levante-Piraterie und die Sichereit des Seewegs nach Syrien im 12 und 13 J.", *Viertelj. Für Social und Wirtschafts Geschichte*, 65, 1978.

Bu gelişme yine de iç rekabet nedeniyle netameli oldu. Venediklilerin göreceli yokluklarını vurgulayacağız, gerçekten de 1123'den beri Sur geniş ölçüde daha önceden paylaşılmıştı. Cenevizler ve Pisalılar artık Venediklilerle rekabet edebilirlerdi ama onlar kendi aralarında kavga içerisindeydiler. Krallıkta, önce Conrad de Montferrat ve Lusignanlar müteakiben de Henri de Champagne arasında krallık tacı üzerine kavga ediliyordu. Cenevizler Conrad ve Fransa Kralının tarafında yer alırlarken, Pisalılar İngiltere Kralı ve Lusignanları destekliyorlardı[50].

Akka çevresindeki savaşların süresi[51] ortaya koymuştur ki; ne Batı, bunca uzaklıkta toplayabildiği bütün vasıtalarla bile Selahaddin'e üstünlük kurabilirdi; ne de Selahaddin Batı'nın hakkından gelebilirdi. Selahaddin, Haçlı kafilelerini yakalamak için gemilerinin yardımını temin etmek maksadıyla Muvahidlerle barışmayı denemişti[52]. Fakat Muvahidler Akdeniz'in diğer köşesinde olup bitenlere karşı çok az ilgi duyuyorlardı. Onlar kendileri için daha çok tehditkâr olan İspanya Hıristiyanlarını takip etmekle meşguldüler. Ayrıca onlar Selahaddin'in tabi olduğu Bağdat Hilafetine yönelik herhangi bir bağa kendilerini yükümlü de görmüyorlardı. Selahaddin daha yakında olan Iraklı küçük emirlerin yardımını almıştı. Onlar manevi ve maddi olarak başka türlüsünü

50 Doğu'da hükümdarlar ve tüccar Cumhuriyetlerin tavrı tabiatıyla Batı'da destekledikleri partiye bağlıydı. Bakınız M.-L. Favreau, "Graf Heinrich von Champagne und die Pisaner im Königreich Jerusalem", *Bolletino Storico Pisano*, XLVII, 1978, s. 97-120.

51 Antakya ve Trablus operasyonlarda pratik olarak hiçbir pay almamışlardı; Antakya Selahaddin ile anlaşma imzalamıştı.

52 Godefroy-Demombynes, "Une lettre de Saladin au Calife almohade", *Mélanges René Basset*, s. 279; Sa'ad Saghloul, "Abd al-Hamid", *Bull. of the Faculty of Arts*, Université d'Alexandrie, VI-VII, 1952-1953. İbnü'l-Esir 603 yılı sonunda Mısır'dan "al-Mayruki'ye", Mayorka'nın Banu Ghaniya prensine gönderilen bir elçinin vefatını zikrediyor.

de yapamazlardı. Ama bu emirler onun şanı ve gücü için çalışmamak arzusunu da içlerinde taşıyorlardı. Bu isteksizlikle uzun seferler sırasında, ondan yeni yardımlar getirmek için geri çekilme hakkı istemek için bütün fırsatları kullanıyorlardı. Haçlılar tarafında ise, krallar arasında kavgalar yeniden başlamış ve Philippe gitmişti. Richard sadece barış anlaşması yapabilmişti, bu barış Kudüs değilse de Akka'yı Franklara bırakmıştı. Dahası bir süre sonra Selahaddin ölmüş ve Franklar, onun oğulları ile amcaları el-Âdil arasında patlak veren kavgalardan, Lübnan ve Filistin sahillerinin tamamına tutunmak konusunda faydalanmışlardı. Fakat Lazkiye çevresinde küçültülemeyen ve artık Antakya prensliği ve Kilikya Ermenilerinin dışında olan bir Müslüman toprağı kalmıştı. Çevredeki Franklar Akka'ya ve kıyıya sürülmüşlerdi; Akka Krallığı Kudüs Krallığının yerini almıştı. Bir zaman sonra çatışma pahalıya mal olmaya başladı ve bundan ders çıkarmak için geç kalınmadı.

Halifeliğin Franklara karşı mücadeleye aslında ilgisiz kaldığı ve bu durumun da şaşırtıcı olduğu daha önce vurgulanmıştı. 12. yüzyılın bütün ilk yarısı boyunca kararlı biçimde talep edildikçe, Hilafet arada sırada manevi teşvikler göndermiş olsa da henüz gerçekten olağanüstü bir şey yoktu. Halife'nin Selçuklu hamileriyle yaptığı iç kavgalar sırasında onlardan kurtulmak için yeterince meşguliyeti vardı. Ayrıca onun ne askeri birlikleri ne de mali kaynakları vardı. Sultanlara gelince, bir ara verdikleri kararları devletlerindeki genel anarşi içerisinde çabucak sönüp gitmişti. Onların tek yapabildiği Suriye-Cezire'de özerk iktidarların oluşumuna yardımcı olmaktı. Bunlar gerçekten çarpışmaya kabiliyetliydiler. Zengi'nin, El-Cezire-Irak'daki çıkarları dolayısıyla, sürekli rahatsız edildiği yine görülmüştü. Ama yüzyılın ikinci yarısından itibaren bağımsız olan Halife, Irak'ı ve komşu bölgeleri yönetir duruma geldi. İtibarı, hatta iktidarı bütün Sünniler tarafından yeniden tanınmıştı. Ordusu ve maliyesi mevcuttu. Bu şart-

lar altında, en-Nâsır[53] gibi bir Halifenin -dikkate değer bir şahsiyet, işlevini yükseltebilecek her şeyin herkesin ateşli arayıcısı olarak tanınır- neredeyse hiçbir şey yapmaması; yaptığı çağrılara verdiği cevaplardaki gevşekliğin Selahaddin'in cesaretini kırması açıklanmaya değerdir. Maddi bakımdan, Franklara karşı mücadele Halifeliğe hiçbir şey sağlamadığı açıktır; bağımsız emirler tarafından yürütülen mücadele ise onların şanlarına ve güçlerine -halifeliğinkine değil- katkı sağlayabilirdi. Ve İran'ın sahne olduğu ciddi olaylar, bunların çoğunlukla Irak'ta meydana gelen yankıları Halifenin dikkatinin başka tarafa yönelmesini engelliyordu. Bundan başka, Selçuklu himayesinin hatıraları henüz taze olup halifenin komşu emirlerin güçlenmesine karşı farklı bir hassasiyeti vardı. Bu emirlerin halifeninkilerle ortak sınırları veya sınırları açıkça belirlenmemiş nüfuz alanları vardı; dolayısıyla onların samimiyeti haklı ya da haksız halifeye şüpheli görünüyordu. Ne var ki *cihad* ülküsü onun zihninde ve siyasetinde çok daha az bir yer tutuyordu. Onun siyasetinin özü ise hilafet kurumu etrafında İslam'ın sosyal-dini eğilimlerini birleştirmek için çaba sarf etmekti. Bu çabaya Emirler kendilerini Franklara karşı zaferin şartı olarak veriyorlardı; en-Nasır için, ikisini birleştirmek gerekmiyordu, onun hesap ettiği tek şey siyasal birlikteliğin yeniden sağlanmasıydı.

53 Angelica Hartmann, *An-Nâsir li-Dîn Allah (1180-1225)*, 1975; Sivan, "Saladin et le Calife al-Nâsir" *Scripta Hierosolymitana* (Studies in History), 1972.

12. Bölüm

LATİN DOĞU'NUN KURUMLARI

Amacımız burada Latin Doğunun kurumlarını ayrıntılı biçimde incelemek değildir. Yarım yüzyıldan beri bu kurumlara dair önemli çalışmalar yapılmış veya hâlen yürütülmektedir. Ama onları yerli yerine koymak ve bazılarını da açıklamak gereklidir. Onları yerli yerine koyma: yani Batılı ve Doğulu kurumsal tarihte Latin Doğu'nun nasıl yer aldığını ve bu kurumların Latin Doğunun kendine has şartlarının mevcudiyetinde nelerden etkilenmiş olduğunu görmektir. Birkaç tanesini açıklamak: yani üstüne oturduğu halkların geleneğine Latin Doğu'nun eklenmesini sağlayan en iyi yansıtan kurumlar kast edilmektedir. Bu kurumların incelenmesinin sağlayacağı yarar, dar anlamda Yakındoğu'nun dışına da taşmaktadır. Zira bu kurumlar sadece Kıbrıs'ta bulunmuyor aynı zamanda, her ne kadar farklı bir bağlamda da olsa, "Romanie"da da, yani 14. yüzyılda Latin egemenliğinde olan Yunanistan'ın bazı bölgelerinde de mevcuttur. Fakat Batı için bunun önemi sınırlıdır. Zira Doğulu Franklardan çok azı yeniden Batı'ya gelmiştir yani Doğu Frank hukukunun orijinal niteliklerini beraberlerinde Avrupa'ya getirmiş görünmüyorlar.

Latin Doğu'ya ait kurumların, Batının katkılarıyla Suriyeli-Doğulu kalıntıların ve nihayetin de zamanın ihtiyaçlarından mülhem yeniliklerle düzenlenmiş olduğu apaçık bellidir.

Batının katkıları söz konusu olduğunda, bölgeleri, dönemleri ve toplumsal sınıfları birbirinden ayırt etmek gerekiyor. Norman prensliğinin özellikle Normanları, Trablus kontluğunun da Languedoc bölgesinin insanlarını, v.s., özellikle kendilerine çekip çekmediklerini bilmiyoruz. Göçmenlerin çoğunluğunu tabiatıyla kendisine çekmiş olması gereken bilhassa Krallıkta, toplumsal sınıflar; feodal senyörler, küçük veya büyük tüccarlar, kentliler veya bazen köylülerin oluşturduğu karışımların meydana gelmemiş olması ihtimali çok az görünüyor. Bölgeler: İtalyalı Normanlar, Güneyli Fransızlar, Kuzeyli Fransızlar ve İtalyanlar. Bütün bu insanlar az ya da çok feodal ülkelerden geliyorlardı ve bu durumda Doğuya feodal tipte fikirleri ve adetleri getiriyorlardı. Bununla birlikte bazı farklılıkları hatırlamak gerekiyor: Norman algılayışında, doğrudan prense bağlı olan *fiefler* oldukça küçüktür; bu algılayış Antakya'da hâkimdi. Fransız anlayışında ise *fiefler* büyük ara birimlerdir, Kudüs'te de bu anlayış hâkimdi. Trablus Kontluğu, küçüklüğünden dolayı, bu algılayışa uygun değildi. Urfa Kontluğu ve Kilikya'nın Ermeni senyörleri pek açık olmayan bir statüye sahiptiler. Latin Doğu devletlerinin en büyüğü Krallık, Fransa'daki büyük bir kontluğun veya düklüğün ölçülerine sahipti ve bundan ötürü o, Fransa Krallığı veya İmparatorluk ile değil, sadece Batının düklükleri veya kontlukları ile karşılaştırılabilir. Latin Doğu'nun senyörlerinin çoğunluğu, hatta oldukça büyük senyörlüklere sahip olanlar bile, Batı'daki küçük senyörlükleklerden geliyorlardı. Yani bu senyörler genel anlamda özerk büyük feodal çevrelerden değil, tersine onlara karşı güçlü sadakat hissine sahip olanlardan idiler. Her halükarda, bu şekilde ithal edilmiş olan feodalite sadece üst sınıfta, kendilerine has geleneklerini muhafaza eden fatihlerin sınıfında mevcuttu.

Tıpkı bir zamanlar Arap veya Türk fütuhatı da dâhil bütün fetihlerde olduğu gibi, Frank fethi sırasında da söz konusu olan toplumda egemen asiller ve tebaa haline getirilen halk birbirinden ayrıldı. Asil aileler, bazı bakımlardan yerli toplumla kaynaşmış olsalar da varlıklarını devam ettiriyorlardı. Batıdan gelmiş olan Franklar toplumsal olarak iki kesimden oluşuyorlardı: Mütevazı kökenden olup yeni durumun iktidara yükselttiği senyör aristokrasisi; ve şartların sürükleyip getirdiği ve kentlerde birleştirdiği köylü veya kentli unsurlar. Senyör aristokrasisi (her ne kadar bazı karma evlilik vakaları veya şahsi girişimler zikredilse de) sonuna kadar yerli halktan ayrı kalacaktır. İzah etmek güç olsa da, şehirlerde toplumsal karışmaların daha çok olması muhtemeldir. Özel şartlar dâhilinde bazı vakalara rağmen, Latin yerleşmesinin çok sınırlı olduğu, taşra nüfusu, karışma olmaksızın yerli olarak kalmıştır.

Latin Doğu'nun dört devletinin, -daha sonra üçe düşecektir- başında bir kral, prens veya kont olmuştur. Onların çoğunlukla askeri bir şef olması beklenirdi. Bu durum kadınların halef olmalarını ihtimal dışı bırakmıştır. Onların arasından birçoğunun erken ölümü, varislerinin genç olması sebebiyle onları çabucak evlenmek durumunda bırakmıştır. Müteveffa baronların Doğu'da bulunmayan aile üyelerini dışlamalarından dolayı, genç varisler birçok kereler hanedana yabancı kimselerle işbirliği yapmak zorunda bırakılmışlardır. Ama bu mesele teşkil etmemiş ve de ülkenin "gelenekleriyle" hiçbir kopukluğa yol açmamış gözükmektedir. Hatta 13. yüzyılın sonunda Norman soyundan gelen Antakya prensine Trablus kontluğunun verildiğine yani iki küçük devletin birleşmesine şahit olunmaktadır. Bu küçük devletlerde, bu tür şartların prensin otoritesinde bir gevşemeye yol açtığı sanılmamalıdır. Kudüs krallığında bu mesele başka türlü söz konusu olmuştur. Orada tahta geçme problemleri klan mücadeleleri, yabancıların nüfuzları, yüksek dereceli bazı feodallerin güçleriyle

birlikte şekilleniyordu (13. yüzyılda Kıbrıs'ta yine de sağlam bir monarşi tutunmuştu).

Geleneksel imaja göre, Kudüs Krallığı 12. yüzyılda güçlü bir iktidara sahip olmuş idi. Bu iktidar 13. asırda merkezi olmayan bir feodalitenin gelişmesiyle parçalanacaktır. Kudüs Krallığı, III. Baudouin ve I. Amaury'nin hâkimiyeti sırasında bile, krallığın bütün senyörlerini doğrudan krala kul eden "Assise de la Ligesse" [Ligesse Tüzüğü] sayesinde iktidarını arttırmıştı. Bunda iki tarafı da keskin olan bir silahın var olduğu son zamanlarda gösterilmişti. Savaşlardaki kayıpların sıklıkla fieflerin nakline yol açtığı ve yüzyılın başında nazik durumda olan feodaliteni,n birkaç büyük kalıcı senyörlüğün kurulmasıyla giderek güçlendiği muhakkatır. Büyük senyörlükler arasında Ibelin'lerin iktidarı doğacaktır. Toprak kayıplarının daha çok feodallere mi yoksa monarşiye mi zarar verdiğini söyleyebilmek güçtür. Krallıktaki siyasi zayıflamanın hangi ölçüde konjonktüre bağlı hangi ölçüde baştan itibaren olduğunu da ifade etmek zordur.

Prens ve senyörler, Batı tipindeki küçük mahkemelerinin yardımıyla adliyeyi idare ediyorlar ve adalet dağıtıyorlardı. Kutsanması sırasında kralın etrafında cereyan eden seremoni Bizans menşeli bazı gelenekleri içermekteydi (Bunların İslam Dünyasından alınmış olması güçtür). Yerel yönetimde Franklar az çok mevcut örgütlerini muhafaza etmişlerdi. Özellikle duruma veya bölgelere göre Arapça *divan* veya Rumca *sekreton* adı verilen mali kurumlar korunmuştu[1]. Alt düzeydeki görevler baskı yoluyla büyük ölçüde yerliler tarafından yürütülüyordu. Muhtemelen hepsi Hıristiyanlardı ama onlardan hiçbirisinin üst düzey mevkilere (Sicilya'dakinin tersine) geldiği asla görülmüyor. Baronların sa-

1 H. E. Mayer'in diplomasiye dayalı araştırmaları yönetim bilgisini somutlaştırmıştır. Aynı yazarın, "Das Siegelswesen im der Krüzzerfahrerstaten", *Bayerisch Ak., Phl.-hist. Kl., Abbandlungen* N. F. 83.

ray erkânı ve burjuvaların özellikle adli rolleri vardı ama istisnai işlerde siyasi sebeplerle de bunlar çağrılabilirlerdi.

Prensip olarak, Batı'daki senyör ile Doğulu bir senyör arasında temel bir fark mevcuttu. Birincisi için -Kilise Kanununa bağlı olanı bir tarafa bırakalım- egemenlik alanının bütün idaresi onun uhdesinde idi. Her ne kadar daha önce "adet/örf" mevcut idiyse de buna özellikle adalet de dâhildi. İkincisi ise toprağının özellikle mali konulardaki işletmesiyle meşgul oluyordu ama adalet, kanunun uygulanması Kadı'nın mesleği idi. Gerçi Kadı, senyör tarafından atanıyordu ama bağımsız hareket ediyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, Latin Doğuda halk kitlelerinin yönetimdeki değişikliğin farkını gerçekten hissetmeye fırsatlarının olduğundan emin değiliz. Frank senyör sadece bir avuç olan hemşehrileri söz konusu olduğu zaman, örf veya kanunu resmen tanıyordu. Kanunların dinî niteliği, kamu işleriyle özel hayata ilişkin hukukta uzun zamandan beri fark ediliyordu. Gerçektende özel hayata ilişkin hukuk her kilisenin ruhban sınıfının kontrolü altındaydı ve Frankların bu geleneği muhafaza etmemiş olduklarını düşündürecek hiçbir şey yoktur. Onlar bunu Batı'da Yahudilerin durumundan da biliyorlardı. Genel olarak onların Müslümanların Kadı'sını ortadan kaldırdıkları doğrudur. Ama Müslümanların kendi iç işleri için yerel asillerle birlikte kendi öz kanunlarını uygulamaya devam etmeleri muhtemelden de ötedir. Öyleyse bu bakımdan Latin Doğunun tebası, gündelik hayatlarında büyük bir değişiklik yaşamamış görünüyor. Kezâ aynı şeyin kırsaldaki kitlelerin sosyal ve ekonomik teşkilatı için de geçerli olduğunu birazdan göreceğiz.

Frank senyörlük aristokrasisi, Batı'da tanındığı şekliyle feodal geleneklerin taşıyıcısı olarak gelmiştir. Bu feodalitenin Doğu'ya taşınmasının ciddi problemler ortaya çıkarmış olması anlamına gelmemektedir. Zira her şey aynı sosyal grubun bünyesinde olup bitmekteydi. Basit olarak savaş hali, aktif veya belirsiz şekilde, as-

keri nitelikli yükümlülükler üzerinde ısrara götürüyor; biz burada onun üzerinde ısrar etmeyeceğiz[2]. Toprağa yeni efendiler olarak yerleşmiş olanlar için yerli toplum, değiştirilmesine ihtiyaç duyulmayan bir kadro sağlıyordu. Her türlü hakka sahip olanlar, *iktaa* sahipleri, genel olarak bir köye denk düşen mülklere sahiptiler. Buralarda Frank senyörleri, ne geleneksel yapılarını ne de sınırlarını değiştirmeksizin, onların yerlerine geçmekten başka bir şey yapamazdı. Yerli toplumları farklı kılan sosyal dayanışma özelliği her şeyin paylaşımını veya yeniden dağıtılmasını, yeni göçmen nüfus yerleştirilmediği müddetçe, imkânsız kılmış olacaktır. Açıkçası Franklar da bunu sağlamamışlardır. Gelirden kâr sağlayanlar değişiyordu ama gelir değişmiyordu öyle ki sınırlardaki bazı kasabalarda, gelir bir Müslüman ile Frank efendi arasında paylaşılabiliyor ve bu durum hiç problem çıkartmıyordu[3]. Eğer olaylara yerlilerin gözüyle bakarsak; askeri harekât evresi geçtikten sonra fetih büyük yıkımlar yapmamıştı Hatta Müslüman ve Hıristiyan yerleşim yerleri arasında derin bir fark ortaya çıkmış da görünmüyor. Kentlerde, İslam'a yönelik hoşgörüsüzlük hissedilmiş olabilir ama ne cami ne de kilisenin bulunmadığı ve hiçbir Frank'ın yaşamadığı köylerde ibadetler, bir engelle karşılaşmaksızın devam etmiş olmalıydı. Yer isimlerinde *khirbat* veya "çorak"ın sıklıkla kullanılmasından ve bazı yeni iskân girişimlerinden (Ermeni köylülerin getirilmesi söz konusu olmuştu ama girişim başarısız oldu çünkü Kilikya'nın Ermeni prensi Latin Doğunun diğer köylülerinin sahip olduğu avantajlardan daha fazlasının kendi hemşerilerine verilmesini istemiş, Kudüs kralı da bunu reddetmişti)[4] dolayı çoğunlukla savaş hali nedeniyle kırsal alanda nüfusun azalmış olduğu düşünüldü. Bu olabilir, ama nüfus azal-

2 1956'da Volta Kongresinde bu konuyu işlemiştim. Bildiri Turcobyzantina'da yeniden yayınlandı. Ayrıca bakınız Prawer, Riley-Smith, Smail'in çalışmaları.

3 *Syrie du Nord...*, s. 465.

4 *Chronique d'Ermoul*, ed. Mas-Latrie, 1871, s. 28.

ması hadisesi Franklardan önceki kargaşa döneminde sırasında başlamış olmalıydı. Diğer taraftan zirai tekniklerdeki değişim, tohumsuzluk ve aynı ürünlerin yetiştirilmesi gibi gerekçelerle, bir bölge komşu bir bölgeye gitmek için terk edilebiliyordu. Bu bir eksiklik anlamına gelmiyordu. Bir diğer nokta, Franklar Doğu'ya getirmedikleri ve ayrıca getirmeyi düşünmedikleri bir uygulamaya alışmışlardı. Batı'da köylülerin angarya olarak işledikleri senyörlük rezervi vardı; Doğu'da ise kamu yararına olmak üzere köyler arası küçük işler için angarya vardı[5]. Üstelik Frank senyörleri için şatoların önemi ne olursa olsun genelde onlar tıpkı İtalyan yoldaşları gibi şehirlerde yaşıyorlardı. Bu da onlar için kırdaki rezervin değerini azaltıyordu. Başka yere kolayca yerleşebilecek durumda olan köylüler arasında kaçış ve göç şehirliler arasındakinden daha az olmuştur.

"Assises de Jérusalem" [Kudüs Tüzüğü] ortak adıyla bize ulaşan hukuki eserlerin 13. yüzyılda yazıldığını herkes bilmektedir. Yine bilinmektedir ki o zamanlar iki büyük kurum birbirinden ayrılmaktaydı: Baronların mahkemesi ve vikont tarafından idare edilen burjuvaların mahkemesi. Bütün senyörleri kralın kulu yapan "Assise de Ligesse" [Ligesse Tüzüğü]'den sonra baronların mahkemesinin önem ve yaygınlık kazandığı da düşünülebilir. Monarşinin çöküş içine girdiği dönemde her halde temel örgüt haline gelmişti. Burjuvaların mahkemesinin tarihini anlamak bizim için çok daha zordur. Şurası açıktır ki şehirlerde yerlilerden ayrı olarak gruplaşmış olan Frankların dışındaki asillerin özel bir statüye ihtiyaçları vardı. Bu statüye, başından beri özerk bir örgütün eşlik edip etmediğini sorgulayamıyoruz[6]. O dönemde Ba-

5 Şatoların inşası ve bakım-onarımı için kırsal alanda işçilik olarak zorunlu çalıştırmaların söz konusu olup olmadığı pek açık değildir (bakınız s. 174).

6 Biraz erken bir dönemde daha geniş biçimde taşra örfü için, Burjuvaların tüzükleri metninin yeniden çoğaltıldığını Prawer göstermiştir.

tıda, daha sonraları Devlet Meclisi adını alacak olan kurulun hiçbir örneği bulunmuyordu. O halde bu konuda şartların empoze etmesiyle Latin Doğu'nun bir özgünlüğü vardır. Bu burjuvazi özgünlüğü oldukça eskiye uzanmaktadır. 12. yüzyılın ilk yarısındaki Arap yazarları -ki bunlar üstelik kendi halkları içinde- yabancı prens karşısında belediye başkanı rolünü oynayan şefleriyle birlikte maaşlı şehirli milisleri tanıyor olmalarına rağmen, bu yazarlar Frank burjuvasisini ifade etmek üzere "burjuva" terimini kopya etmekten başka vasıta bulmamışlardır.

Fakat Haçlılardan önceki durumu netleştirmek bakımından kaynaklar çok zayıftı. Yeni yapının malikâne ve idari bölgelerinin çoğunlukla önceki rejimlerin malikâne ve idari bölgelerine denk düşmesi muhtemeldir. Merkezi iktidar tarafından muhafaza edilen toprakların oranı ihtiyatla değerlendirmek kaydıyla. Toprağın azalmasına ve askeri ihtiyaçların artmasıyla orantılı biçimde, ülke genelindeki toprak *fieflerine* şehirden elde edilen nakit gelirleri eklemek veya onların yerine yenilerini ikame etmek gerekli hale gelecektir. Gelir *fiefleri* fikri Batıda da ortaya çıkmıştı. Ama Doğu'dakinin daha şehirli karakteri onun gelişmesine imkân veriyordu ve Doğulu devletlerde meslekler veya şehirli vergilerden alınan gelirleri imtiyaz olarak bahşetmenin de yaygın olduğunu biliyoruz.

Latin Doğu'da, Batı'dan belki daha çok çabuk ve daha geniş biçimde "kaynaşmış fiefler" gelişmiştir. Kırsal arazilerin her zaman yetersiz olması ve kentleşmiş ve de Müslüman fethi geliştikçe ülkenin küçülmesi böyle bir gelişmeyi zorunlu kılıyordu. İşte o zaman bir atölye, meslek, ticari bir resmi daire, v.b., gelirleri *beneficaire* veriliyordu. Bu gelişmeyi kavrayabilmek için çevredeki Müslüman devletlerin etkisini düşünmeye hiç gerek yoktur. Fakat bu konuda benzerlik az net de değildir. Bu devletlerle aynı şartlar içinde yaşayanlar ister istemez benzer adetleri uygulamamışlardır. Askeri sınıf hariç sivil asiller mülk veya köylerin in-

tifa hakkını ya da taşrada malikaneler almayı tercih edebilirlerdi; böylece onlara daha az kalıcı biçimde bir değirmenin, fırının, v.b., gelirini vermekten [devlet] kurtuluyordu. Her halükarda, meslekler ve ticaret vergilerinin toplanması devlet tarafından sıkça bir nevi iltizam, *kabala* (gabelle kelimesi buradan geliyor) olarak veriliyordu. Bunu üstlenenler [kendilerine] oldukça önemli bir kazanç sağlıyorlardı[7].

Latin Doğunun *fiefinin* komşu Müslüman Suriye'deki *ikta*'nın gelişmesi üzerinde etkisinin olup olmadığı da irdelenmiştir. Gerçekten de Müslüman ordusunun görevlileri, *ikta* adı verilen arazi ve vergi gelirlerinin tahsis edilmesiyle kısmen veya tamamen maaşa bağlanıyorlardı. Başlangıçta, gelirlerin düşmesi halinde değişiklik yapılmasını talep eden *ikta* sahibinin isteğine ve devlete bağlı olarak bu tahsisler geçici yapılıyordu. Böylece devlet denetleme yetkisini muhafaza ediyordu ve ne söylenirse söylensin, Büyük Selçuklular döneminde de bu böyleydi. Buna karşın eyalet veya kaza yöneticileri ya da güçlendirilmiş yerlerin küçük senyörleri (yerli veya değil), verasete ve sürekliliğe can atıyorlardı: ikinci olarak gerçek aile mülkü söz konusuydu; birinciler ondan mülk oluşturmasını arzuluyorlardı. Merkezi iktidar güçlü olduğu zaman buna karşı çıkıyordu, ama rakiplerine karşı yardıma ihtiyacı olduğunda bırakıyordu. Bir kaynak, Franklara karşı bir seferde birliklerinin cesaretini arttırmak isteyen Nureddin'in onlara *iktalarını* miras bırakabilme vaadinde bulunduğunu bildiriyor. Latin Doğu'yla komşu olan küçük *fief* ve küçük *iktaların* ebatları ve yapıları birbirine benziyordu. Her ikisi de bir süvari besliyordu. Birincisinin ikinci üzerindeki etkisinden bahsedilebilmişti. Bu hipotez faydasız görünüyor: Gelişme paraleldi; üstelik Müslüman tarafında gelişme sınırlıydı. Çünkü askeri görevin miras olarak bırakılabildiği Batılı feodal sistemden farklı olarak Müs-

7 Kahire'deki bir sanayi gelirini bir Fatımî halifesi gelir olarak Usâme bin Munkız'a vermiştir.

lüman Doğu, ordunun karışık etnik yapısının sürekliliğini sağlamak için, babalarından daha fazla asimile olmuş oğullara, askeri görevleri miras bırakmaktan sakınıyor ve herkes gibi onların sivil işlerle uğraşmasını tercih ediyordu. Ordunun devamlılığı yeni ücretli askerlerin sağlanması ve özellikle yeni esirlerin satın alınması yoluyla temin ediliyordu[8].

Bahsedilen siyasi rejim ne kadar laik olursa olsun, fethedilmiş toprağın kutsallığının dini kurumların tesiriyle ortaya çıkacağından kimse şüphe etmiyordu. Bu dini kurumlar diğer görevlerinin yanında kutsal yerlerin çekip çevrilmesini de üstlenmişlerdi. elbette Filistin'de dini kurumlar mevcuttu ama bunun yanında başka birkaç yerde daha bulunuyordu; Kuzey Suriye'deki Montagne Admirable böyleydi. Haçlı Seferinden çok önce, Suriye'nin hem Müslüman hem de Bizanslı tarafında, Doğu ve Bizans Kiliselerine bağlı bu tarz kurumlar, özellikle manastırlar mevcuttu. Ama Latinler onları ortadan kaldırmaksızın, onları kendilerine bağlamayı değil onlar üzerinde üstünlük kurmayı da arzulamışlardı. Latinler, başlangıçta şüphesiz Bizanslıların yanlarına yerleşmişlerdi zira onları kendileriyle aynı kiliseden sayıyorlardı; ama varlıklarının ilk yarım yüzyılında ve muhakkak bir inşa faaliyeti eşliğinde kendi öz kurumlarına çok çabuk sahip olmuşlardı. Bu eserlerin sitil olarak Batılı mimarisine yakınlığı kronolojiyi yaklaşık olarak kesinleştiriyor. Gerekli olan mali kaynaklar, Batı'nın dini cömertliği sayesinde zahmetsizce sağlanmış görünüyor.

Bu kurumlar çeşitli biçimlerde örgütlenmişlerdi. En kutsal kilise, Kudüs patrikliğinin kilisesi olan Saint-Sepulcre idi. Bu kilise piskoposluk kurulunun daimi üyelerinin oluşturduğu bir rahip meclisi tarafından idare ediliyordu. Bu rahip meclisi daha sonra, bütün Hıristiyanlık âlemine dağılmış olan ve gelirleri Doğu'ya gönderilmesi gereken mülklerin başında bulunacaktır. Manastırların

8 Cl. Cahen, "Evolution de l'iqtâ", *Annales ESC*, 1951, *Peuples musulmans*'da yeniden basıldı.

büyük çoğunluğu yinede benedictin idi. Bunun altını çizmek gerekiyor çünkü bu bir cemaat organizasyonunun yokluğundan başka, herhangi bir tarikata ait olmayan bir kiliseye ve her tür tebliğci veya vaizci fikre yabancı bir faaliyete bağlılığı işin içine katmaktadır. Tıpkı bir süre sonra Hospitaliers'inkinde yaşanacak askeri gelişme gibi Templierslerden bahsetmeksizin, o dönemde Batı'da ortaya çıkan yeni tarikatların uzun zaman sonra Doğu'da yaygınlık kazandığını ifade edelim: Cisterciens [Sistersiyenler], İkinci Haçlı Seferi ve Doğu Avrupa'daki kâfirlerle ilişkilerden kaynaklanan rollerine rağmen, ancak 13. yüzyılın başında, Avrupa'dan gelmiş olan piskoposların girişimi üzerine, Doğuya girebilmişlerdi. Doğrudan Avrupa'dan gelmiş olan dilenci tarikatlerin görülmesini müteakip Cisterciens'lerin rolü kısa olacaktır[9].

12. yüzyılın ikinci çeyreğinde ortaya çıkmış olan iki askeri tarikatın rolü hakkında ileride bahsedilecektir. Yine de onlardan biri olan Hospitaliers [Ospitalierler] fethin hemen ertesinde bir şekilde var olmuşlardı. Haçlı Seferi öncesinde hacıların sel gibi akınının Hospitaliers kurumlarının tamamen yenilenmesini gerekli kılması anlaşılabilir bir şeydir. Yine burada, prenslerin teşviklerinden çok müminlerin dini cömertliği özgün nitelikler kazanmış ve özgün bir disiplinle donatılmış bu dini cemaate çok erken imkânlar sağlamıştı. Kilisenin bakış açısından, esasen, tıpkı Templiers vakasında olduğu gibi, Papaya uzak bir bağlılığın altında neredeyse tam bir özerklik söz konusu idi. Hospitalierslerin askeri faaliyetlere girişmeye nasıl sürüklendiklerini iyi bilmiyoruz. Onların bu faaliyetleri siyasi alanda ve kamuoyundaki yardımsever rollerini gölgede bırakacaktır. Sadece askeri faaliyetlerde bulunmadıkları gibi yardım çalışmalarını Latin Doğu'da hiçbir zaman bırakmayacaklardır. Bu dönüşümün kökenini hac kafilelerinin güvenliğini sağlama zorunluluğundan kaynaklandığı görüşü, şüphesiz temelsiz bir varsayımdır.

---

9 Mayer, *Bistümer, Klöster und Stifter in Königreich Jerusalem*, 1977.

Bütün Batı Hıristiyanlığında da benzerleri görülen ancak, herhangi bir tarikat ya da kiliseye bağlı olmayan ruhbanlar için neredeyse hiçbir şey söylemedik. Sadece piskoposluklar haritasının geleneksel Bizans kilisesininkinin aynısı olduğunu ve buna Antakya ve Kudüs'teki iki patrikliğin de dâhil bulunduğunu vurgulayalım. Batıda bunların dengi bulunmuyordu, ama Roma nazarında bunların öncülleri olan Grek Melkitlerin neredeyse tam özerkliği mevcut değildi. Kral, Kudüs patriği tarafından kutsal kabul ediliyordu, ancak o bundan dolayı, Hıristiyan Batı'nın geri kalanından daha fazla fiili iktidar sağlayamıyordu.

∴

Biraz tuhaf biçimde, Suriye-Lübnan hakkındaki bilgiler Haçlı Seferlerinden önce çok zayıf olan, onu yorumlamasını bilmek şartıyla bizim en iyi kaynağımız olan Latin belgelerinde bulunur. Şehirlerin banliyölerinde, vahalarda ve muhtemelen Lübnan'ın kıyı ovasının en büyük bölümünde arazi işletmesi şahsi parseller şeklinde yapılıyordu. En iyi bu bölgeyi tanıyor olduğumuz için [araştırmacılar arasında] bu tip arazi işletmesini genelleyip sunmak eğilimi vardır[10]. Gerçekte, Suriye'nin bütünü hakkındaki bilgilerimiz sebze, tahıl, v.s., yetiştirilmesine uygun tarlaların bulunduğu bölgelerin büyük kısmı kollektif olarak işlendiği konusunda şüpheye mahal bırakmıyor. Aidatlar ve vergilerin ödenmesi ise müteselsil olarak yapılıyordu. Şüphesiz ayrıntıda çeşitlilik vardı ve Memluklar döneminde de söz konusu olduğu gibi, her küçük cemaatin kendi geleneksel uygulamaları vardı. Ziraatı yapılan ürünler çok çeşitliydi ve eğer Franklar, özellikle dini cemaatler, kimi ticari ürünleri (kamış, yağlı bitkiler, yün, şarap, pamuk) geliştirmeye çaba sarf etmişlerse de, doğrusu biz buna dair hiç-

10 Prawer, "Etudes de quelques problèmes agrairers et sociaux d'une seigneurie croisée au XIIIe siècle", *Byzantion*, 1952.

bir şey bilmiyoruz. Bunu nasıl yapabildikleri konusunda, ihtimal bile olsa bilgimiz yoktur.

Köy cemaati'nin başında *reis* vardı. Frankların ona dokunmaları için bir gerekçeleri yoktu. *Reis* yerel işlerle meşgul olan küçük bir asil idi ve senyör veya mülk sahibine karşı özellikle ödemeler konusunda sorumluydu. Bu sıfatıyla *reis*in Frank senyörünün küçük saray erkânına katılabildiği de vakidir[11].

Kentlerde etnik grupların ve kurumlarının kaynaşması çetrefilli bir konudur. Frank senyörlerinin Batı'da burjuvalar nezdinde otoritelerini temsil eden vikontları vardı. Senyörler, adlandırmada bazı yöresel farklılıklarla onları Doğu'ya getirmişlerdi. Ama onların kurumlarında yerli adlandırmalar da özellikle *reis* ve *muhtesip* de olduğu gibi bulunmaktadır. Onları Frank yönetiminin "alt düzeyde" organları olarak kabul etmek istenilmişti[12]. Bu biraz tuhaf bir görüş olur. Elbette onlar Frank teşkilatına bağlıydılar ve yeni yapılanmalarda onlara daha düşük düzeyde resmi görevler verilmişti. Ama Haçlı Seferi öncesinde hem hukukî hem de fiili uygulaması gerçek anlamda var olan kurumların söz konusu olduğunu doğru biçimde anlamak gerekir. Franklar bunları biraz küçültülmüş şekilde muhafaza etmişlerdir.

Suriye'de ve Müslüman El-Cezire, Haçlı Seferleri döneminde ve öncesinde, *reis* bir nevi sivil ahalinin şefiydi ve genellikle yabancı olan emir ve ordusu karşısında bazen milislerin ve kentin düşüncesini temsil eden ve hatta belediye organizasyonun ilk halinin

---

11 Bütün bu meseleler için; benim *Bull. de la Fac. des Lettres de Strasbourg*, 1952'deki makalem, *Turcobyzantina*'da yeniden basılmıştır; 1975'de Varşova Kongresi'nde sunduğum rapor; Cl. Cahen, "Le régime des impôts en Syrie", *JESHO*, 1975; *History of Crusade*, cil 5 için Jean Richard uzun zaman önce bir bölüm yazmıştı, kısa sürede yayınlanmasını umut ediyoruz; Prawer'in üstte işaret edilen çalışması.

12 Riley-Smith, "Some lesser officials in Latin Syria", *Engl. Hist. Rev.*, janvier 1972.

başkanıydı. Gerçekten de *reisin* bir fonksiyonu vardı ve *kadı'nın* (o da çoğunlukla yerel bir soylu idi) fonksiyonuna mukabil, dini hukukun dışında, bu görev Müslüman hukuk risalelerinin hiçbir yerinde ifade edilmiyor. Bu makam Hıristiyan topluluklarında da mevcuttu ve öyleyse tam anlamıyla İslami bir kurum değildi. Bu özellik onu Franklar için *kadı'dan* veya İslam'ın dini ve siyasi iktidarına sıkıca bağlı diğer kurumlardan daha fazla kabul edilebilir yapmaktadır. Frankların *reisi* bir milis şefi yaptıkları düşünülemez; sadece Franklar silah taşıyorlardı ve düzeni sağlıyorlardı. Ama onların nezdinde *reis* mensup olduğu toplumu temsil etme sorumluluğunu muhafaza edebilmiştir. Toplum içinde ve sivil hukuku uygulayan soydaşları nezdinde de bunu yapmıştır.

Asıl olarak Jean d'Ibelin'in bir metnine -bu da burjuvaların başka bir Tüzüğünden[13] mülhemdir- dayanan yaygın olan öğretiye göre: "*reisin* mahkemesi" yerliler arasında, alt düzeydeki adaletin ilkel organizasyonu olmalıydı. Bu düzenleme de fethin ertesinde talepleri üzerine kendi geleneksel organizasyonları ilham alınarak yapılmış olmalıydı. Daha sonra ticari işler, en geniş anlamıyla (ticarethanelerin satışı, borçlar, v.s), Fonde'un (funduk, fondaco) yeni mahkemelere tevdi edilmiş, dinler arası uygulamada "Bailli de la Fonde", bütün yerel işler için *reisin* yerini alınca *reisin* mahkemesi ortadan kalkacaktı. Fakat Fonde mahkemesi sadece ticari bakımdan faal büyük merkezlerde kurulmuştu. Bundan dolayıdır ki bazı yeminli yardımcıları olan *reislerin*, Fonde mahkemesinin bulunmadığı yerleşim yerlerinde varlıklarını devam ettirdiği sanılmaktadır. Bu teori incelikleriyle ayrıntılı biçimde araştırılmalıdır. Şurası muhakkaktır ki arşiv belgelerinde izleri bulunabilecek, büyük şehirlerdeki reislerin sayısı çok azdır ve Latin Doğu'nun ilk zamanları ile ilgilidir. Yine de söz konusu olanın Latin belgelerinde istisnai gerekçelerle bahsedilen tek şahsiyet olduğu hatırlanırsa, diğer taraftan Bizans ülkesinde onların

13 Volta Kongresi.

yerini, hâkim (Akdeniz'deki yaygın kullanımıyla soylu, yerel şef anlamında -bu da ispatlanmıştır-) veya *nomikos* (mahalle şefi; gerçekten de Trablus'ta üç reis olmuş olabilir) adına bıraktığı göz önünde bulundurulursa, bu yetersiz bir delil olarak görünecektir. Buna karşın, Kıbrıs'ın bu kurumu benimsemiş olduğu bir hakikattir. Arapça adıyla ve 14. yüzyıldaki düşüşüne kadar kurum canlılığını muhafaza etmiştir. Hattâ burada kurumun Kıbrıs'a özgü gelişmeler kaydettiği düşünülmektedir. 1200 yılı civarında Lusignan rejiminin bu kurumu, kendi bünyesinde bulunması gereken Kudüs Krallığından almış olduğu eğilimi kabul görecektir.

Ayrıcalıklı bir statüye sahip olan bir Müslüman cemaatindeki istisnai vaka dışında Frank teşkilatında, tam manasıyla Müslüman yargıç olan *Kadı'nın* fonksiyonu devam edemeyecektir. Bu manada ve her türlü genelleştirmeyi muhafaza ederek, Antakya Prensliğindeki Cebele'de (Gibel), bölgenin soylu bir ailesinden bir *kadının* zikredilmesini yorumlamak gerekiyor[14]. Selahaddin'in fethi arifesinde, bağlılığı açık net olmayan Müslüman bir bölgenin sadakatini sağlamaya yönelik sadece bir çabanın söz konusu olduğu bilinmektedir.

Muhtesibin'in tarihi şehirli *reisinki* kadar çok aydınlık değildir. İslam topraklarında, *muhtesip* dini özelliği olan bir görevliydi. Genel anlamda *muhtesibin* başlıca vazifesi dini ve kamu ahlakının korunması idi. Esas olarak yerel ticaret ve mesleklerin denetlenmesi görevini icra ediyordu. *Muhtesip* silahlı gücün yardımını talep edebilirdi ama ona bağlı polis gücü yoktu. Franklar arasında, *muhtesibin* özbeöz İslami yanının devam edemeyeceği muhakkaktır; zira kaynaklara göre kamu düzeni, ticari denetim de dâhil, genel olarak vikontun yetkisinde gibi görünüyor. Kudüs Krallığında bir muhtesibden bahseden zikreden tek kaynak Sur kentindeki 1243 tarihli Venedik mülklerinin envanteridir. Burada ondan artık mevcut olmayan bir geçmiş zaman kurumu olarak

14 *Syrie du Nord..*, s. 462.

bahsedilir. Kıbrıs arşivi bizi yanıltmıyorsa, bu durumda *muhtesibin* Krallıkta istisnai ve gerçek işlevi olmaksızın görünüşünü kabul etmemiz gerekir. Gerçekten de 14. yüzyılda, Kıbrıs'ta Abrégé des Assises'in [Özet Tüzüğün] mesleklerin genel denetçisi olarak önem atfettiği *muhtesib* gerçekten mevcuttu; ve burada vikontun yüksek sorumluluğunda, çavuşlardan oluşan bir birliğe sahipti. Kıbrıslıların bu kurumu çağdaşları olan Müslümanlardan doğrudan almış olmaları pek muhtemel değildir. Sonuç olarak ifade etmek gerekir ki her ne kadar özerk bir şekilde kurumu geliştirmiş olan Kıbrıs dışında, onlar hakkında bir şey bilmesek de, Kudüs Krallığında *muhtesibler* vardı[15]. Ne yazık ki Antakya'da *muhtesib* yoktur. Orada sorumlulukları bir "preteur"e yükleyen Bizans geleneği vikonta ve Frank düklerine bağlıydı.

∴

Latin Doğuda köleliğin konumunu açık biçimde göremiyoruz. Bilindiği üzere, kölelik Batı'da, özellikle (belki) de İtalya'da bilinmeyen bir şey değildi; bununla birlikte Batı'da az gelişmişti, Slavlar ve Macarların Hıristiyanlığa geçişlerinden beri azalmış olmalıydı. Çünkü Hıristiyanlık bu halklar arasından köle alınmasını yasaklamıştı[16]. Müslüman toplumunda kölelik çok daha önemliydi ve Türkler, Slavlar, Siyahiler, v.s., arasından Müslüman toplum köle temin ediyordu. Avrupa'da serflerin, Doğu'da teoride özgür olan köylüler tarafından icra edilen arazi işlerinde kullanıp kullanılmadıklarını doğru biçimde değerlendirmek gerekir. Ama gerçekte onlar, ortak sorumluluk olarak yapmaları gereken çalışmalar ve ödemeleri gereken vergiler bakımından

15 Bizans Kıbrıs'ında bu ismin Arap etkilerinden kaynaklanması muhtemeldir. Fakat bunu kesin biçimde ifade edebilmek için adanın geçmişini yeterince bilmiyoruz.

16 Ortaçağ Hıristiyan ülkesinde kölelik için bakınız Charles Verlinden'in çalışmaları.

toprağa bağlıydılar. O halde kölelik özellikle ev hizmetçiliğinden ibaret idi; bir üst derecede köleler özel veya kamu otoritelerinin ajanları idiler. Latin Doğu'da bu son olgunun yaygınlık kazanabilmesi mümkün olmuyor. Buna karşın köleliğin Batı'dan daha fazla yaygınlık kazanmış olması fazla şüpheye mahal bırakmıyor. Batıda ticaret vasıtasıyla köle temin ediliyordu ama muhtemelen daha fazla olarak kurtuluş fidyesini ödeyemeyen savaş esirleri arasından sağlanıyordu. Bu durumda kölelerin firarı göreceli olarak yaygındı zira İslam ülkesinde özgürlüğe kavuşmak için sınır hiçbir zaman uzakta değildi.

Yerliler arasında göçebe Bedevilerden bahsetmek yine çok zordur. Üstelik bunlar iç bölgelerde kalabalıklarsa da İslam fethi dolayısıyla git gide sayıları azalmıştı. Bedevilerin Müslüman ülkelerinde ödedikleri nakit veya aynı vergileri hayvan olarak Frank topraklarından geçerlerken de ödedikleri kabul edilebilirse de; doğrusu bu konu hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

13. Bölüm

YERLİLER

Haçlıların, yerlilerin büyük bir bölümünü, Hıristiyanları bile, ilgiyi fazla hak etmeyen sapkınlar olarak değerlendirdikleri görülmüştü. Hatta Haçlılar onların kiliselerini ve zengin soylularını kendi çıkarlarına uygun olarak yağmalamak ve el koymaktan rahatsızlık da duymamışlardır. Bununla beraber aynı mekânda birlikte yaşama zorunluluğu onları yavaş yavaş daha esnek bir tavra götürmüştür[1]. Bazı mahalli inançlar, ibadet biçimleri bir cemaatten diğerine onları birleştiren yol olmuştur[2]. 12. yüzyılla birlikte, manastır çevrelerinde birçok yüksek kilise mensubunun, karşı-

1 Bakınız üstte V. Bölüm.

2 *Syrie du Nord*...., s. 562'de Süryani Mihail'den yararlanılmıştır. Özellikle Lübnan'ın ötesinde, Şam çevresinde yerel nitelikte eski hac yerleri vardı. Buraları Müslümanlar ve Hıristiyanlar ortaklaşa ziyaret ediyorlardı. Frankların da onlara katıldıkları kabul edilebilir. Zira Latince bir şiir Saidnaya'ya adanmıştır (N. D. De Sardenay üzerine J. Raymond). Devos, "Les plus anciennes versions occidentales de la légende de Saidnaya", *Analecta Bollandiana*, 65, 1957; D. Sourdel, "Rûhin, lieu de pèlerinage, musulman de la Syrie du Nord au XIIIe", *Syria*, 30, 1953, s. 89-107.

lıklı etkileşimin kiliselerine fayda sağlayabileceğinin farkına vardıkları görülmüştü[3]. Hatta Monofizit patrik Süryani Mihail bir Roma konsiline mesaj bile göndermiştir. Başlangıçta, Latin ruhban sınıfı, yerli ruhbanların iç işlerine müdahale etmekte sakınca görmüyordu. Daha sonraları bu müdahalelerin azaldığı tahmin ediliyor ve Bizans ruhban sınıfından farklı olarak, bu yerli ruhanilerin kendileri ve teolojik çatışmalara kayıtsızlıkları Latin ruhban sınıfı tarafından beğeniliyordu[4]. 12. yüzyılda, Doğu'nun Latin Hıristiyanları Kiliselerin birleştirilmesi fikrini tüm yönleriyle bilmiyor görünüyorlardı. Marunîlerin durumu ise bir istisna idi, Antakya Patriği Aimery'nin sıradan olmayan bir adamla yaptığı tartışma bu kuralı çürüten nitelikler ortaya koymaktadır[5]. Latinler, Müslümanların din değiştirtme fikrine bir hayli yabancıydılar. Bu fikir daha sonra on ikinci asırda, Batı'da, İspanyol çevrelerle de bağlantılı olarak Pierre Venerable[6] ile doğacaktır. Doğu'da Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında, geçmişte, tartışmalar olmuştu; bu tartışmaları Halep'teki küçük Eyyubi çevresinde, el-Zâhir Gazi örneğindeki gibi, Haçlı Seferleri zamanında yine görüyoruz[7], fakat bu tartışmaların her zaman Latinleri ilgi-

3 *Syrie du Nord*...., s. 561. Abartmamak gerekir: Kilikya'da Ermeni kilisesinin dışında, karşılıklı etkileşimin hiçbir izi yoktur.

4 *Syrie du Nord*...., s. Aynı yer. Özellikle "Keşişler" üzerine Bar Hebraeus'un hikâyesi.

5 Bakınız üstte. R. Christ. Schuringer, "Kreuzzugeideologie und Toleranz", *Studien für Wilhelm von Tyrus*, Stuttgart, 1977.

6 Bakınız P. Kritzcek, "Peter the Venerable", üstte.

7 Bu sorunun cevabı, Yunan dili polemikçisi Barthélemy d'Edesse (bakınız benim makalem *Mélanges Gadret-Anawati* içinde) ve Sidon'un melkit piskoposu Paul d'Antioche'un (P. Koury, *Paul of Antioch*, 1964) yaşatıldığı yüzyıla bağlıdır. XI. Yüzyılda Franklara hiç imada bulunmayan her ikisini de şahsen inanıyorum Paul, Amalfi'de bulunmuş olduğunu söylüyor, bu XII. Yüzyılda mümkündür, artık XI asır kuvvetle muhtemel biçimde görünmüyor; Bunu Latinler kadar Ermenilerin de bilme-

lendirmediği anlaşılıyor. Müslüman tartışmacılar Hıristiyan kiliselerinden bahsederlerken Latinleri kasdettikleri çok nadirdir[8]. Desteklenen birkaç yer dışında Haçlılar camileri ("mahomeries") kapatmışlardı[9] ama bu Müslümanların din değiştirmelerini sağlamak için yeterli değildi[10].

Bu durumda Müslümanlar çoğunlukla geleneksel ve resmi, dini-sosyal kadrolarından mahrum bırakılmışlardı. Kendi iç işleriyle ilgili olarak (tabiatıyla kamu hukuku için olmayacaktı) İslam hukukuna göre muhakeme edilip edilmediklerini tespit edemiyoruz. Muhtemelen aile işlerini kendi aralarında çözümlüyorlardı ve sosyal yapıları yıkılmamıştı. Müslüman devletlerdeki gayri Müslimler ve daha genel olarak Ortaçağ devletleri, yabancı olarak tanıdığı bütün cemaatlere bir nevi iç özerklik bahşediyorlardı. Özellikle, Latin Doğu'da doğulu kiliselerin üyeleri işte böyle bir statüye sahipti. Ama Müslümanlar gerçekten bir cemaat olarak tanınmıyorlardı. Üstelik iç çatışmalar halinde, ilgililerin dini veya din dışı konularda, Frank otoritelerine başvurdukları veya bu otoritelerin olaya müdahil olmaları sıklıkla vukû buluyordu. Buna karşın, Müslüman devletlerin gayri Müslim tebaaları için de benzer durum yaşanıyordu. Ortaçağda aile işlerinde kilisenin etkisi olduğuna göre, bu bakımdan Doğu ve Batı arasındaki farkın hassas olmaması gerekir.

---

dikleri sanılıyor (bakınız ileride); sadece *post quem* bitişi kesindir, o Elie de Nizibe'yi tanıyordu. Madam Lazarus-Yafey, uzun süre Gazali'ye ait kabul edilen Hıristiyan karşıtı risaleyi bir dönme Kıpti'ye mal ediyor. Burada İspanya'dan bahsetmiyoruz, incelediğimiz dönemde polemikler bakımından orası çok verimlidir.

8 Doğu'da Hıristiyanlığın farklı kolları arasında bir anlaşmayı Kudame, Selahaddin'in dönemindekiler arasında ifade ediyor.

9 H. E. Mayer, *Latins, muslims and Greecks in the Latin Kingdom of Jerusalem*, 1981.

10 Frank esirin tarihi için bakınız *J.A.*, 1850 II.

Bir zamanlar *Syria* dergisinde, Müslüman seyyah İbn Cübeyr'in Latin Doğu'daki dindaşı köylülerin içinde bulunduğu şartları tasvir ettiği meşhur pasajı hakkında yapılan yaygın yorumu düzeltmenin gerekliliği üzerine bir makale yayınlamıştım. Söylediklerim genel çizgileriyle hâlâ doğrudur ve belki de yeni açıklamalara dayanıyordu; ama o makalede, dayandığım metinlerden Ebu Şame'nin zikrettiği İmad al-Dîn'in, Haçlı Seferleri Tarihçileri Külliyatında verilen tercümesine toyca bir güven duymuştum. D. S. Richards'ın gösterdiği gibi metnin anlamını değiştirecek yeni bir tercümeye ihtiyaç bulunmaktadır[11]. Koloni döneminin rahatlığında, Frank yönetiminin nitelik ayrıntısı olmaksızın gösterdiği gibi, hatta Müslüman halklar için bile, İbn Cübeyr'in anlatımı Külliyat içerisinde kendi bütününden ayrı biçimde yorumlanmıştı. Makalemde, söz konusu olan metnin diğerleriyle karşılaştırılması üzerine ısrar ediyordum, bu metinlerden bazıları İbn Cübeyr'in kendisine ait olanlardı. Diğer taraftan kutsal savaş taraftarı dini-siyasi tavrına bağlı olarak İbn Cübeyr'in metnini anlamak gerekiyor, zira dindaşlarının bu konuda gösterdikleri gevşeklik kendisini utandırıyor. Bir de hatırlatmak gerekiyor ki -işte benim yapmadığım da budur- İbn Cübeyr'in geçtiği Sur bölgesindeki Müslümanların durumları bilhassa 1124 yılında şehrin teslimini sağlamak için onlara en fazla kayırılan millet olma hakkının bahşedilmiş olması nedeniyle belki de diğer bölgelerdekinden daha iyiydi,[12]. Genel bir biçimde birkaç bölge dışında, birbirini takip eden onca hükümdarın egemenliğine boyun eğmeye alışmış olan kırsal alanda yaşayan nüfusun, aynı şeyi kuvvetli göründükleri müddetçe Frankların egemenliğinde de yaptığı ve Müslüman emirler onlara galebe çalıp gelişmeye çabaladıkça, yeraltındaki propaganda şebekesinin aracılığıyla tedrici olarak böyle davranmaktan vazgeçtiklerine inanılır.

11 *Arabica*, 1978.

12 Prawer, I, 308.

Haçlıların askeri mimarisi üzerine uzman olanlar, inceledikleri şatoların anlamına belki de yeterli ölçüde dikkat çekmemişlerdir. Açıkça belirtmeden, onları dış düşmanlara karşı toprağı savunma amacına yönelik olarak değerlendirmişlerdir. Birbirini takip eden sınır bölgelerindeki stratejik noktalarda bulunanların durumu kesinlikle böyleydi. Ama çoğunun içerideki kasabaları gözetlemekten başka işlevi olamazdı (tıpkı Batı'da da olduğu gibi). Birkaç kaynak bu gözetlemenin boşuna olmadığını göstermektedir[13].

Olayların rahatça değerlendirilmesi için, Latin Doğu'daki şartlarla komşu Müslüman devletlerindekileri karşılaştırmak gerekir. Müslüman devletlerdeki Hıristiyanların durumunun Frankların ülkesinde olandan, daha kötü görünmesi halinde, küçük gruplar şeklinde veya en azından ruhaniler bazında bir göç hareketi tespit edilecektir. Oysa çok sayıda tesadüfi seyahatler olmasına rağmen hiç göç yoktur. Bazı Monofizit veya Ermeni ruhanilere Franklar arasında iyi ilişkiler olmuştu, bu Barbarosso'un ölümünü Selahaddin'e bildiren Ermeni katolikosun mektubu ve Kılıç Arslan ile iyi ilişkileriyle övünen ve onu Bizanslılara karşı kazandığı başarılardan dolayı kutlayan Suryani Mihail'den az olmamıştır. Yukarı Mezopotamya'nın Hıristiyan kiliseleri hakkında çok az şey biliyoruz. Bunlar başlarında piskoposları bulunarak ve patrikleri tarafından sıkça ziyaret edilerek ayakta kalmışlardır. Her ne kadar sayıları azalmış olsa da Irak'taki Nesturilerin durumu da aynı idi.

Asya'daki Yahudi kolonileri[14] de çok yoğun değillerdi ama daha sonraları İlhanlı vezirleri Saddettin ve Reşideddin'in durumlarının ispatlayacağı gibi çok canlı idi. Belki Yahudilerin, ta-

13 Şatolar üzerine genel içerikli yayınlar arasında bakınız özellikle R.B.C. Huyghens, "Monuments del'époque des Croisades", *Biblioteca Orientalis*, 1968.

14 Goitein, *Méd. Soc.*,

rihçi ve yazar rahip Bar Hebraeus'ta olduğu, Hıristiyanlığa dönme eğilimleri vardı. Fakat müteakip yüzyılda, Mısır yine Yahudilerin cenneti idi ve bu bakımdan Selahaddin, Fatımîlerden farklı değildi. Yönetimde Kıptilerin rolü olmadığından onlar arasında kıskançlık bile olmuyordu. Onların Franklarla anlaşmalarından bile kuşku duyulmuyordu. Batı'dan gelmiş olan büyük hekim Maymonide'nin hayatının ikinci bölümünü geçirdiği yer Mısır'dır ve en tanınmış eserlerini yarısı Arapça yarısı İbranice olmak üzere kaleme almıştır.

Dahası dini sınırlar ne kadar keskin/derin olursa olsun modern zamanların "milli" karakterinde olduğu gibi bir tavra yol açmıyorlardı. Daha önce üzerine dikkatleri çektiğim Hıristiyan hekim Ebu Gâlib önce I. Amaury'e hizmet etmiş sonra da Selahaddin'e. Ne o kendisini hain olarak kabul etmiş ne de edilmiştir.

Bizanslıların yüz elli yıllık kadar tarafından yeniden işgal altında tuttukları Kuzey Suriye kesiminde bile siyah Nicon de la Montagne'ın Haçlı seferi arifesinde şikâyet edilmesi[15] ve 13. yüzyıl boyunca yerli Hıristiyan Melkitlere ait belgelerin Arapça yazılmasının ispat ettiği gibi[16] konuşma dili Arapça olarak kalmıştı Jacques de Vitry'nin bir mektubunun gösterdiği gibi aynı durum Trablus'da da mevcuttur[17]. Onun mektubunda bunu salık verdiği yorumcusu tarafından bile ifade edilmektedir. Latince veya Fransızcanın yerliler tarafından fazla benimsenmediği görülüyor. Latinler önce Kudüs'te, kutsal kentin düşmesinden sonra da Akka'da

---

15 Nicon'un Arapça tercümesi için ileri sürülen gerekçe böyledir. Bunda Haçlılara yaklaşmaya ima yapılması söz konusudur. Bakınız Graf, *G. A. C. L.*, II, 1947, s. 64. Antakya cemaatindeki gelişmeler, XIII asrın başında orada önemli sayıda Bizans/Rum inancında bir nüfus olduğunu göstermektedir, *Syrie du Nord.*, s. 590; bakınız ekler.

16 *Revue des Etudes byzantines*, 1970; Jean Richard, *Mélanges Dauvilliers*, 1979 içinde.

17 Ed. Huyghens, II, 344, s. 93.

yoğun olarak bulunmuşlardı. Buralarda tercümanın varlığını gereksiz kılmaksızın, Latince belki önemli bir yer elde etmişti. Yeni fakat köken olarak Frankça olan bir şeyi Arapça ifade etmek için Frankça kelime gerektiğinde Arapçalaştırılıyordu: f.s.l. kökünün hoş hikâyesi buna şahitlik eder; bu kök "vassal" kelimesinden gelmektedir. Ondan geçmiş zaman ortacı yapılıyor mafsûl = vassalisé (vasal olmuş)[18]. Marunîler, Roma Kilisesine ve Latinlere en yakın olanlardı, (dini kitapları da dâhil olmak üzere) onlar da Arapça konuşup yazıyorlardı. Marunîlerden biri Latin Kilisesine girerse, mezar taşını Latince yazdırıyordu[19]. Sonuç itibarıyla, Akka'daki net olmayan durum hariç, Franklar her zaman azınlıkta kalmış görünüyorlar. Yasal veya değil hiçbir birleşmenin olmadığına güçlükle inanılacaktır. Yerli çocukların Franklara uyum sağlamış olmaları bu yerli ailelerin Fransızlaşması sonucunu doğurmamıştır.

Latin Doğu'da başlangıcın özellikle Yahudiler için zor olduğu görüldü; müteakiben tespit edildi ki aynı şey Batı'da olmuştu, onların ne yerel dindaşlarıyla ne de Müslüman ülkelerinde birbirileri ile ilişkilerinin nasıl olduğunu bilemiyoruz[20].

18 Nuwiri ve E.I².

19 Cl. Cahen, *Mélange Atiya*, 1973 içinde.

20 Prawer, II. Bölüm, 397.

14. Bölüm

ORDULAR

Doğu'da ordular yabancıların, özellikle Asya'dan toplanan Türklerden teşkil ediliyordu Aynı vakanın Bizans ordusunda da yaşanması geç döneme ait bir gelişmedir. Bizans askeri kuvveti Avrupalı Türkler, Normanlar (11. yüzyılda), Ermeniler (bunlar imparatorluğun tebaasıydılar), v.s.'den, oluşan ücretli askerlerden müteşekkil karışık bir ordu oldu. Hıristiyan Batının askeri gücü, tıpkı önceki iki vakadaki gibi, aristokrat ama "milli" bir süvariliğe dayanıyordu. Fakat Frankların Doğu'ya taşıdıkları süvariler özellikle Müslüman yerli halka göre tamamen yabancı, hatta yerli destekleri yoksa düşman olarak kabul ediliyorlardı. Müslüman ordusunda asıl birlikler yabancı kökenli esirlerden oluşturulmuştu ve Müslümanların askere alınmaları gerektiğinde onlar özgür ücretli asker olarak orduya katılıyorlardı. Ayrıca gulamlar [esirler] statüsüyle ücretlilerinki arasında gözetilen farkı somut olarak görmekte güçlük çekilmektedir. Selçuklu ordusunda geleneksel tipteki esirler [gulamlar] ve Türkmenler birbirleriyle karışıyorlardı.

Zengîler döneminde, onlardan önceki Mezopotamyalı [Iraklı] diğer egemenler zamanında yapıldığı gibi asıl olarak askere alınan

unsur Türk idi. Komşu Kürt soylulara da Türk askeri birliğine katılma çağrısı yapılıyordu. O zamana kadar Kürtler yaya dağlı savaşçılar olmuşlardı, Türkler ise özellikle ovadaki çarpışmalara yatkın süvariler idiler. [Birbirlerini böylece tamamlıyorlardı] o kadar ki Mısırlıların onlara işi düştüğünde onları birbirlerinden ayırmıyorlardı. İki gruptaki bu askeri birliklerdeki iki grup birbirlerine karşı bir nevi kıskançlığın örneklerini de göstermişlerdir. Fakat Zengîler bütünlük içerisinde dengeyi korumayı başarmışlardı. Kürt olan Eyyubiler kalabalık Türk birliklerini kullanacaklar ama onlar da bütünlük içinde dengeyi uzun zaman korumayı başaracaklardır. Az ya da çok Araplaşmış Kürtler, belki de yerli halk tarafından Türklere göre daha az yabancı görülüyorlardı. Karşılık olarak askerliğe yatkınlıklarından dolayı Türkler, Araplara nazaran Kürtlere karşı daha az ihtiyatla veya küçümsemeyle yaklaşıyorlardı. Daha önce söylenildiği üzere Türkler, Mezopotamya [Irak] ve Suriye'de Arap emirlerinden geriye kalanları yutmaya çabalıyorlardı. Bununla birlikte sürüp giden kutsal savaş hissiyatı, tehlike anında veya özellikle kârlı başarılar sırasında, yerlilerle onları savunmakla görevli yabancı askeri birlikler arasında bir yakınlaşmaya yol açıyordu. Diğer taraftan, bu yabancılar [Türkler] Araplaştırılıyor veya İranlılaştırılıyorlardı. Ve de eğer gerekiyorsa İslamlaştırılıyorlardı. Çoğunlukla yerli annelerden doğmuş olan veya yerli çevrede yaşayan çocukları, az ya da çok asimile olmuşlardı; ama sırf bu gerekçeden dolayı, onlar askeri meslekte istisnai biçimde yer alıyorlardı ve ordunun özgün karakteri yeni gelen yabancıların istihdam edilmesiyle sürdürülüyordu. Kutsal savaş için yerlilerin orduya kaydolmaları yasaklanmıyordu ama Frank bölükleri içinde, düzenli maaş ödemeksizin alt hizmetler için kullanılıyorlardı.

Uzun süre özellikle Mağriblilerden müteşekkil olan Mısır Fatımîlerinin ordusu yavaş yavaş Türklere, Siyahîlere ve hatta Ermenilere açılmıştır. Türklere karşı kuşku duyulduğu on ikinci asırda Fatımî ordusu, her ne kadar Türklerin askeri kalitesine

sahip olmasalar da özellikle ülkenin Arap Bedevilerine katılma çağrısı yapmıştı.

Frankların askeri durumları zordu. Yerli Hıristiyanlar onları destekleseler de, Franklar onlara yardım etmiyorlardı ve üstelik Müslümanlar da çoğunlukla onlara karşı ajan veya düşman muamelesi yapıyorlardı. Bu durumda Franklar aynı zamanda hem içeride hâkimiyetlerini pekiştirmek ve hem de neredeyse tek başlarına sınırlarını savunmak için savaşmak zorundaydılar. Urfa Kontluğunda, daha önce görüldüğü üzere, başlangıçta Ermeni ve Frank güçleri arasında bir nevi anlaşma mevcuttu (Ermenilerin kendileri de göreceli biçimde göçmen idiler). Fakat burada da güven hâkim olmuş değildi, Franklar git gide Ermeni senyörlerini bertaraf ediyorlardı ve hâkimiyet alanlarını savunmak için yalnız kalıyorlardı (son kuşatma sırasında Urfalı halkın savunmaya katılmalarını saymazsak).

Belki bazı dönemler için önceki tespitleri biraz ayrıntılı hale getirmek gereklidir zira bazen 12. yüzyılda Frankların yanında savaşan turcopoles [Türkopollere] işaret edilmektedir. Çoğunlukla turcopoles'leri yerli yardımcı birliklerin Türk tarzında hafif müfrezeler şeklinde tertiplenen savaşçıları olarak görülmüştü. Bunun doğru olması pek mümkün görünmüyor. On birinci ve 12. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunda, ordu *tourcopoloi* ve *francopouloi*'u büyük oranda istihdam ediyordu. Burada söz konusu olanlar din değiştirmiş Türkler ve Bizanslı kadınlarla evlenmiş Franklar veya onların çocukları idi. Bunun bir benzeri Latin hâkimiyeti döneminde mevcut olacak olan *gasmoules* denilen melezlerdir. Anadolu'daki Selçuklu Devletinde, *igdish* (katır, melez) adıyla din değiştirmiş yerliler ve Türk kadınlarından doğan melezlere de rastlanılıyor, bu melezler başka işlerin dışında güvenlik kuvveti olarak da kullanılıyordu[1]. O halde Latin Doğu'nun Tür-

1 Tasvir her zaman bu şekilde verilmemektedir, Cl. Cahen, *Pre-ottoman Turkey.*

kopollerinin, Bizans'ın *tourcopoloi*'nun taklidi olarak aralarında bir bağ olmalıdır. Bu kurum bütün Doğu Akdeniz'de yayılmıştır. Burada söz konusu olanlar şüphesiz yerlilerdi, hatta Frank kadınlarla evlenmiş ve Latin Hıristiyanlığın Katolikliği kabul etmiş dönmüş olan esir veya kaçak Türkler de söz konusuydu. Onların iyice belirlenmiş askeri özgünlüklerinin olup olmadığını kaynaklar açıkça belirtmiyorlar. Çok kalabalık olmadıkları ve sadece ikinci derecede rol sahibi oldukları anlaşılıyor.

Latin Doğu'da yerleşik güçlerin yetersizliği, diğer sonuçlarının yanı sıra ve İspanya'da[2] olup bitenlere paralel olarak, askeri tarikatların oluşturulmasına da yol açtı. Bunlardan ilki Batılı bir teşebbüs üzerine kurulan Templiers idi, Hopitaliers adını taşıyan diğeri ise, öncekinden etkilenerek yerel bir gelişme sonucunda kurulmuştu. O halde 12. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, Latin Doğu'da, Avrupalı dindarların cömertliği sayesinde ve doğulu Frank şeflerin ince ince hesap ettikleri imtiyazlarla beslenen iki ruhani milis grubu bulunuyordu. Bu şekilde toplanan ve laik senyörlerinkinden daha zengin olan kaynaklar, bu sonuncuları büyük kaleler şebekesi geliştirerek ve mülkiyetini onları beslemek üzere askeri tarikatlara aktarma sonucu doğurmuştur[3]. Bu yolla elde edilmiş olan gücün, tarikatları nasıl devlet içinde dev-

2 Bir zamanlar bunun İspanya modeli üzerine olduğunu söylemiştim fakat vakıfların kronolojisi bu tespiti desteklemeye imkân vermiyor. İspanyol Saint-Jacques Tarikatını Suriye'ye yerleştirme teşebbüsleri olmuştu. Bakınız *Syrie Nord*, s. 510; Eloy Benito Ruano, "Santiago, Calatrava y Antioquia" (documents), *Annuario de Estudias Medievales*, I, 1964.

3 XIII. Yüzyılda Safed şatosunun inşa bedelini biliyoruz (*Studia medivalia*, 1965). XII. Asırda Gué de Jacob Kalesinin inşası için 80 000 dinar gerekmişti. Franklarda olduğu gibi Müslümanlarda da, çoğunlukla savaş esirleri çalıştırılıyordu. Fakat yine de mahallinde çok sayıda işçi ücreti mukabilinde çalıştırılıyordu. Bakınız R.C.B. Huyghens, *De constructionne Saphet*, 1981.

let haline getirdiğini hatırlamaya gerek yoktur. Değişen prenslerinkinden daha istikrarlı tarikat kuvvetleri hak iddiaları ve kavgalarıyla, savunmakla görevli oldukları [devlete] çoğunlukla yararlı olmaktan ziyade zararlı olmuşlardır. Hükümdarların bahşettikleri imtiyazlar veya yerel ittifaklardan ötürü düşmanlıktan başka sebeplerinin olup olmadığı açık biçimde görülmüyor. Tarikatlar arasındaki köken farklılığı onları muhalif görüşlere mi sürüklüyordu? Latin Doğu'nun düşüşünden sonra, Templiers'lerin Batıdaki esrarlı davasının bizi aydınlatma ihtimali çok azdır[4]. Özellikle Akka Krallığı zamanında tarikatların yanında, Batılı hacılar da tesadüfi biçimde seferlere iştirak edebiliyorlardı. Birkaç büyük şehrin nispeten bir cemaat halinde bağımsız oldukları takdirde, kentte, şehirli milisler de bulunuyordu ama onların rolü sadece savunmaya yönelikti[5].

Müslüman dünyasında laik ve ruhanî kesim arasındaki fark, Hıristiyan dünyasında olduğu kadar net değildir. Zira dinî hayatta Hıristiyan manastırına benzer cemaat örgütlenmesi henüz başlamıştır. Bu örgütlenme özellikle Suriye'de, 12. yüzyılda, hatta daha sonra, istisnai bir şekilde askeri nitelik kazanacaktır. Bunun yanında dinsiz veya Hıristiyan kâfirlere karşı savaşmak, sınırları gözetlemek maksadıyla inançlı gönüllüler, sıradan halk kitleleri arasından asker olarak yazılıyordu. Onlar çoğu kez *gazi* bazen de *mücahit* veya özellikle Batı'da ikamet ettikleri kaleler *ribatlar*'dan dolayı *murabit* (-un) (buradan İspanyolca vasıtasıyla, Arap-Sudan sınırlarında sağlam biçimde yerleşmiş en coş-

4 Templeir'ın arşivlerinin kaybolduğu biliniyor. Bu durum Hospitaliers'ler için yazılan tarihe benzer bir eseri bu tarikat için yazmaya imkan vermiyor (Güzel Philippe'in hükümdarlığında ortaya çıkan efsanelere rağmen). Markiz Albon'un bulduğu bazı vesikalara diğerleri de eklenmektedir; bakınız F. Benoît ve Riley-Smith, *English Historical Review*, XXXIV, s. 284-288.

5 Riley-Smith, "A note on Confraternities in the Latin Kingdom of Jerusalem", *Bull. Inst. Hist. Researche*, XLIV, 1971.

kulu gruptan çıkan Almoravides (el-Murabitin - Murabbitler) hanedanının ismini koyuyoruz.) olarak adlandırıyoruz. Haçlı Seferleri döneminde *gazi* adı varlığını devam ettiriyor olsa da "kutsal savaş" durumunda bile öneminden çok şey kaybetmiş vaziyettedir. Suriye'de İslam'ın sınırlarının gerilemesi, Anadolu'da ise ilerlemesi, yüzyıllar boyunca yavaş yavaş kurulmuş olan sağlam müessesleri yok etmişti. Gerçi Anadolu Türkleri kendilerine *gaziler* diyorlardı, ama burada söz konusu olanlar uzmanlaşmış gruplar olmayıp daha ziyade silah taşıyabilecek durumdaki olan halkın tamamı söz konusuydu.

Frank askerlerinin başka Franklara karşı savaşmak için kullanılmasını Kilise kınamış -Müslüman hükümdarlar da bu durumdan sakınmış- olmalıydılar. Bundan, Frankların Müslüman yöneticilere hizmet etmesinin imkânsız olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Çok sayıda hükümdar, yerli gruplara karşı yabancı milislere dayanmayı tercih ediyordu. Hattâ Haçlı Seferleri ve Reconquista* [Rökonkista] sırasında bile bu uygulamada bir istisna yapmak için herhangi bir sebep yoktur; özellikle çok takdir edilen Franklar söz konusu olduğu zaman. Bunlar kalabalıktılar ve 13. yüzyılın büyük papalarının resmen kabul etmesiyle birlikte, Muvahidlerin ordusunda -gerçi İspanya'da değil- ama Mağrib'te yer almışlardı. On üçüncü asırda Anadolu Selçuklu devletinde, bu anlamda belki "Bizanslı" orduları taklit etme söz konusuydu. Suriye'de ve Arap-Müslüman geri ülkesinde bu [Frank askerlerinin kullanımı] istisna idi; yine de bir ya da iki vakayı gösterilebilir, özellikle (belki) Hattin savaşında[6].

Haçlıların askeri mimarilerine ve birkaç Müslüman kalesine dair güzel araştırmalar yapıldı. Yine de müellifler arasında Batılı bakış açısıyla yazan birisinin doğulu bakış açısıyla yazan diğerini

---

* Yeniden fetih anlamındaki bu kelime isim olarak kullanıldığı zaman Hıristiyanların Endülüs'ü Müslümanlardan almalarını ifade eder.

6 Jean Richard, bakınız X. Bölüm, n. 13.

daha doğrusu birbirlerini nazarı dikkate almış oldukları söylenemez. Batı'nın askeri mimarisi karşısında Latin Doğu'nun askeri mimarisinin yeri; Bizans, Yakındoğu ve Latin Doğu arasında askeri mimari bakımından karşılıklı etkileşim üzerine çalışmalar mevcut değildir.

Daha önce görüldüğü üzere Frank şatoları, sınırları savunmaktan çok el koydukları topraklar üzerinde hâkimiyetlerinin devamlılığını sağlamaya hizmet ediyorlardı. Birçok meşhurlarının arasında şu şatoları zikredelim: Sahyun (Saône), Safed ve Markab (Margat). Çoğunlukla basit şatolar olarak kalmaya devam etmişlerdir, daha önce görüldüğü gibi, bunlar önceki dönemde çoğalmışlardı. Bunu takiben de Müslümanlar tarafından ele geçirileceklerdir. Bu üçüncü döneme tarihlenen Arapça kitabelerine rağmen, bu üç evreyi ve niteliklerini birbirinden ayırmak her zaman kolay değildir. Sadece Haçlılar'ın Doğu'ya vardıklarında buldukları yeri güçlendirmek için Haçlıların büyük çaba harcadıkları açıklanabilir. 12. yüzyılın başında artık mütevazı düzeyde olan bu çabalar laik senyörlerin işi haline gelmiştir. Ama onlar bu iş için imkânlarının olmadığını çabucak kabul etmek zorunda kalmışlardı. En önemli şatolar askeri tarikatlara verilmişti, hatta onlar için kendileri tarafından inşa edilmişlerdi. Bunlardan bazıları neredeyse tamamen yenidir, meşhur Crac des Chevaliers böyledir. Templiers'ler çok az yenilikçi olmuşlardır: Onların asıl yerlerinden biri olan Bağras, önceki dönemden çok da farklı görünmüyor. 13. yüzyılda Küçük Ermenistan Krallığında, Bizans'ın eski sınır tahkimatlarının güçlendirmek için Frank askeri tarikatlarının yardımları ve örneğiyle şatolar inşa edilmiştir. Nitekim Anazarba kalesi Teutoniques'ler tarafından inşa edilmiştir (bakınız ekteki fotoğraf).

Çoğunlukla sınırın iki yakasında gerçekleştirilen ilerlemeler oranların büyüklüğüne dayanmaktadır, duvarların kalınlığı, kalın sıva ve uygun malzeme, çoğunlukla yuvarlak hörgüç kullanılması, inişli (surlardaki gibi) silindir kulelerin sıklığı, dirsekli gi-

rişler, ön duvarlar v.s. Kuşatma makineleri genellikle kuşatanlar tarafından orada inşa ediliyorlardı. Karşılıklı etkileşimler, en azından ayrıntılarda, savaş esirlerinin her iki tarafta da, işçiliklerinden yararlanılmasıyla kolaylaştırılmıştı. Ama söylenilmiş olan o esnada faydalananın uydurması da olabilir.

Latin Doğuda, en azından stratejik değeri olan yol şebekesinin veya ırmak yataklarındaki geleneksel geçitlerin geliştirilmesi için çaba gösterildiğini söyleyebilecek bilgiye sahip değiliz.

Kaba hatlarıyla askeri teknikler, Müslümanlarda olduğu gibi Frank tarafında da, burada öngörülen dönemlerin başından sonuna aynı kalmıştır. Frank tarafında doğrulanabilen tek yenilik tuzak ve bir tür mancınıktır, karşı ağırlık önemli bir güç sağlamaktaydı ve İmparator II. Frederic İtalya'ya götürmek için bunlardan birkaç örnek sipariş etmişti. Müslüman tarafında, Franklarla çarpışmak zorunluluğu şüphesiz büyük ve ağır kalkanlara rağbetin artması sonucunu doğurmuştur. Bunların *tarika* (targe) ve *cenaviyya* (Ceneviz) adları menşelerini de ifşa etmektedir. Muhtemelen Franklar gibi Türklerin de ağır okçuluğu ve oluklu oku geliştirmişlerdi. Ayrıca gelişmenin özellikle nitelik itibarıyla olduğu görülüyor. Büyük karşılaşmalar dolayısıyla sıralanan asker sayısı, her iki tarafta da kuşatma topları ve makinelerin sayısında olduğu gibi arttırılıyordu. Moğollar savaş araçlarını arttırma eğilimini, savaş esirlerinin işçiliğini kullanarak daha da geliştireceklerdir. Sadece kuşatmalarda veya deniz savaşlarında değil aynı zamanda düzenli muharebelerde belki de *grejuva* ateşinin kullanılması da öğrenilmişti. Geç dönem yazarlarından biri olsa da Ayn Callut (1260) savaşı için bir müellifin söylediği budur. Ama ilk adımdan çok sonra bile Avrupa'dan getirilmiş ateşli silahlarda esaslı bir değişiklik olmayacaktır.

Her iki tarafta da muhtemelen bir problem vardı ki bundan ne yazık ki bir şey bilmiyoruz. Bu sorun savaş atının temini konusundaydı; geleneksel Arap atı ağır silahlanmaya uy-

gun değildi. Latin Doğu'ya Avrupa'dan atlar ithal ediliyordu, belki Rusya'dan Bizans'a ve Müslüman ülkelerinden de ithalat yapılıyordu. Anadolu'da, Türkmenler sayesinde, at yetiştiriciliği çabuk gelişmişti ama hangi cinsten olduklarını bilmiyoruz. Haçlı Seferleri boyunca, her dönem olduğu gibi, Yakındoğu'dan Hindistan'a at ihraç edildiğine dair bir delilimiz yoktur[7].

7 Marie Kretschmar, *Pferd und Reiter im Orient*, 1981.

15. Bölüm

EYYUBİLER DÖNEMİ

Yakındoğu'nun bütün ülkeleri -Bizans İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Sultanlığı, Müslüman Suriye ve Mezopotamya, Latin Doğu, son olarak Ermeni Kilikya- için 13. yüzyıl yeni şartlarla başlıyordu. Selahaddin'in halefleri (Eyyub'un oğulları) Eyyubiler, önceki emirliklerden ve halifelerden farklı olarak bir nevi aile federasyonu oluşturmuşlardı. Özellikle Selahaddin'in çocukları ile onun kardeşi ve halefi el-Âdil arasında, içerideki geçimsizliklerine rağmen iyi ya da kötü yüzyılın ortasına kadar Mısır'ın yüksek hâkimiyeti altında birlik oluşturulmuştu. Burada bu devrin tarihini anlatmanın faydası yoktur. Oldukça zengin kaynaklara sahip olduğumuz bu dönemin tarihi yakın zamanlarda güzel bir analiz ve kaliteli birçok çalışmanın da konusu olmuştur[1]. Sosyo-kültürel

1 Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, 1978; aynı yazar, "The Emergence of the Mamluk Army", St. Isl., XLV-XLVI, 1977; David Ayalon, "Aspects of the Mamluk phenomenon", *Der Islam*, LIV, 1977, 1-2; H. L. Gottschalk, *Al Malik al-Kâmil*, 1928; Gray Leiser, *The Restauration of sunnism in Egypt and The Madrasas*, 1980; J. Gilbert, "Institutionalisation of Muslim scholarship and Professionalisation of the Ulamâ in medieval Damascus", *Studia Isl.*, 52, 1980; Bayan Hakkı, vefatının

bakımdan Eyyubiler, seleflerinin siyasetini devam ettirmişlerdi. Bu anlamda sünni olmayanlara karşı kesin başarı kazanılmıştı. Eyyubiler Mısır'da, İranlı veya Suriyeli muhacirlerin yardımıyla *medrese* kurumlarını iyice geliştirerek ılımlı bir politika güderek ve Selahaddin'in bazen çatıştığı veya ihmal ettiği idari geleneklerle yeniden barıştılar. Yönetimin bünyesindeki aşiret mücadeleleri büyük şahsiyetleri Halep'e göç etmeye sevketmişti. Halep az da olsa bir barış limanıydı[2]. Mısırlıların ve Kürtlerin çoğu gibi Eyyubiler de Şafiî idiler. Bu yakınlaşmayı kolaylaştırıyordu. Ama Türkler Hanefi idiler, bu da Türk ve Kürtlerden müteşekkil ordunun içerisinde bazı gerilimleri tahrik edebiliyordu. Siyasi bakımdan gerekli olan karışık evlenmeleri müteakiben, aile içinde bile gerilimler yaşanmıştır. Hanedanın son zamanlarında dengenin Türk Memlükler lehine değiştiğini göreceğiz, bu durumun kısmen de olsa Kürtler arasından asker sağlamanın güçleşmesinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını açık biçimde göremiyoruz.

---

hemen öncesinde Suriye'deki medreselerin bir envanterini neredeyse tamamlamıştı. Onun el yazması metinleri Şam Fransız Araştırmaları Enstitüsünde bulunmaktadır. Eyyubi dönemi için bakınız Sa'd al-Dîn, *Mémoires*, beninı *Peuples musulmans* adlı eserimin içinde [Fransızca] tercümesi bulunuyor.

2 Şeyzerî'nin birçokları için model oluşturan *hisbe* (*Muhtesibin* icra ettiği iş) risalesinde belirtilen özgün karakterine rağmen bunda ekonomik bir örgütlenme çabası olduğu belki de doğrulanmıştır. Bir asır öncesinde Müslüman İspanya'da benzer risaleler vardı ama bunların Şeyzerî üzerinde bir etkisini göremiyoruz. Doğu'da daha önce mevcut olan metinler *hisbenin* teknik karakterinden çok teorik özelliğinden bahsediyorlar. Ayrıca bakınız ileride Ibn Ba'ra'nın para risalesi; Nâblusî'nin Hicivleri, ed. Cl. Cahen, B. E. O., c. XVI, 1958-60 ve B.I. F. A. O., içinde, "Histoires coptes d'un cadi ayyubide", 1960, 133-150. Selahaddin'in halefleri nin izlediği siyaset üzerinde 1200-1201 tarihinde vuku bulan büyük kıtlığın etkisi olup olmadığını bilmiyoruz. Bu kıtlık hakkında bilgileri Abd al-Latîf al-Baghdâdî'nin *Description de l'Egypte* adlı eserinde buluyoruz. Fransızca çevirisini Sylvestre de Sacy yapmıştır.

Birçok örneği verirken, burada yeniden Dördüncü Haçlı Seferinin esası, yön değiştirmesi ve dahi bunda Papalık ve Venediklilerin oynadıkları roller üzerine bir tartışma açmaya niyetimiz yoktur[3]. İstanbul'un Latinler tarafından zapt edilmesi Bizanslılar ile Latinler arasında gittikçe artan ve Bizanslı hiziplerin kendi aralarındaki mücadeleyle ağırlaştırılan anlaşmazlıkların ve yanlış anlaşılmaların bir sonucudur. Haçlı Seferinin hazırlandığı haberi, başka sebepler yanında, doğudaki Haçlı Seferleri ve Güney İtalya'nın Normanlarca fetihlerinden beri, Angelos yönetiminin kuşkuyla karşılaması Roma Kilisesinin ellerine geçmiş olan Bizans kiliselerini her zaman kendisine ait olarak görmesine bağlıdır. Üstelik yakınlarda Roma Kilisesi, Kıbrıs'ın zaptedilmesine ve Kilisesinin Latinleştirilmesine karşı da hiçbir tepki göstermemişti[4]. Diğer taraftan Venedik'in İstanbul'daki çıkarları ve onları, son on yıllık dönemlerde ki gibi dramlar yaşamaksızın garanti etme arzusu üzerinde de ısrar etmek faydalı olmayacaktır[6]. Bu başlangıçta Haçlı Seferinin şeflerinin[6] Filistin'e gitme konusunda samimi olmadıkları anlamına gelmezdi ama İstanbul'da kalmış olmaları bu

3 Donald E., Queller et Susan J. Stratton, "A century of controvery on the 4 th Crusade", *Studies in Medieval and Renaissance History*, 6, 1966, s. 238-252; *A History of the Crusades*, ed. Setton, c. II, 1962; Donald E. Queller, *The fourth Crusade, the conquest of Constantinople*, 1977.

4 Gerd Hagerdon, "Papst Innocenz III und Bizanz am vorabend der 4 stens Kreuzzugs", *Ostkirchliche Studien*, 23, 1974, s. 3-20 ve 105-136; B. Hendrickx, "Bauduin IX de Flandre et les Anges", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 1971-72; S. Kindelmann, *Eroberung Konstantinople als politische Forderung des Westens in Hochmittelalter*, 1969; E. Kenan, "Innocent III and the first political Crusades", *Traditio*, XXVII, 1971; J. Ferluga, "Aristocrazia bizantina e crociate agli inizi del seculo XII", *Quellen und Studien für Gerschichte des Östlichen Europa*, IX, Wiesbaden, 1977.

5 Pisalılar ve Cenevizlerin mevcut olmadıklarını vurguluyoruz.

6 Daha sonra İmparator olacak olan Baoudouin de Flandre ve Boniface de Montferrat'ın orada bulunduklarını hatırlayalım.

şekilde itham edilmelerinin sebebini teşkil etmektedir. Belki kimileri, Kutsal Toprakların, Haçlı Seferlerinin Bizanslılar'ın bazı rahatsızlıkların gidermeyi başaracağını düşünüyordu. Hiçbir şeyin olmadığı biliniyor: Latin İmparatorluğu Bizans İmparatorluğunun bütün topraklarını elde edememişti. Daha başlangıcında komşuları tarafından yıkılma tehdidi vardı. Üstelik Latin imparatorluğu, Suriye'de kullanılabilecek olan Batılı güçlerin bir kısmını da kendini savunmak için tutmuştu[7]. Doğal olarak bu sadece Bizanslıların Latinlere karşı olan kinini daha da coşturuyor ve Papalığın arzuladığı Kiliselerin birleştirilmesi düşüncesine hiç hizmet etmiyordu. Venedik'in ticari çıkarlarına gelince, ne olduğunu ileride göreceğiz[8].

Siyasi olarak, biz burada eski Bizans İmparatorluğunun yalnız Asya bölümünde duracağız. Bizans'tan arta kalıp korunabilenin tamamı neredeyse bu bölümdür, Anadolu'nun batısında, Selçuklu Türklerinin karşısında İznik Bizans Devleti oluşturuldu[9]. Karadeniz'in uzak köşesinde, sahil bölgesi boyunca Trabzon ayrıca özerk kaldı. Latin İmparatorluğu onların gerisinde Türklerle bazı temaslar geliştirmişti[10]. Ama sonuçta Bizanslılar, İstanbul'a daha yakın olan iktidarları vasıtasıyla sınırlarının savunmasını iyi biçimde sağlamışlardır. O sıralarda Selçuklular, ileride görüleceği üzere, dikkatlerini doğuya yöneltmişlerdi. Bizans'ın Antakya üzerindeki hegemonyanın artık bir anlamı yoktu. Uluslararası satranç oyununda, Latin İmparatorluğunun hamisi durumundaki Papalığa karşı mücadele içinde olan II. Frederic, İznik'in Bizanslı hü-

7 Guillaume de Tyr'in zeylinin yazarı el-Âdil'i yön değiştirmeyi tahrik etmekle suçluyor. XIII. Yüzyılın Haçlı Seferlerinden hiçbiri Latin imparatorluğundan geçmemiştir.

8 B Hendrickx, "The main Problems of the History the Latin Empire", *Revue Belge Ph. Hist.*, 52-54, 1974.

9 *Angold, Empire in exil*, 1975.

10 Pre-ottoman Turkey, s. 135.

kümdarlarının müttefiki olmuştu. Doğulu Kiliseler arasında, Bizans İstanbul'unun düşüşünün coşkuyla selamlanmış olması ve Latinler'in, Romalılar'ın halefleri olarak kabul edilip şehrin yasal sahipleri olarak değerlendirilmeleri şaşırtıcı olmayacaktır[11].

Kıyı şeridine indirgenmiş ve hatta bu haliyle bile Lazkiye'deki Müslüman enclave'ı [anklav]* ile bölünmüş Latin Doğu, belki Frank nüfusunu bir yönetim altında toplamayı başarıyordu (onun ticari rolünden ileride bahsedilecek). Antakya Prensliği ve Trablus Kontluğu aynı prenslerin elinde birleşmiş bulunuyordu ama Müslümanların elinde olan bölge ile birbirlerinden ayrılmışlardı, dolayısıyla gerçek anlamda birleşmemişlerdi. Daha sonraları vasalı olacağı Kilikya Ermenilerinin düşmanı durumundaki Antakya, artık güneydeki işlerle hiçbir biçimde meşgul değildi, dolayısıyla da Haçlı Seferleriyle de ilgilenmiyordu. II. Frederic tarafından hak iddia edilen Kudüs Krallığı onu doğrudan ilgilendirmiyordu. Krallık ve Kıbrıs, Lusignan ailesinin iki ayrı koluna bağlı bulunuyorlardı. Ama adada göçmen feodallerin üzerinde güçlü bir monarşi muhafaza edilirken, krallıkta tesadüfi tahta geçişler monarşi kurumunda bir bozulmaya yol açıyordu. İktidarın yerel soyluların çoğunluğunun karşı çıktıkları II. Frederic tarafından zaptı da durumu düzeltemedi. Her halükârda bazı büyük ailelere, askeri tarikatlara ve İtalyanlara bahşedilmiş olan önemli imtiyazlar krallık yönetimine çok az kaynak bırakıyordu. Bu çeşitli güçler arasındaki mücadeleler eşgüdümlü her türlü hareketi imkânsız kılıyordu. Dış tehlikelere karşı bir direnme düşüncesi Antiche'de Latin Doğu'nun tanıdığı tek kalıcı cemaatin teşkiline sebep olmuştu. Akka ve başka yerlerdeki sonradan geçici nitelik-

11 Ludger Bernhard, "Die legitimitât des lateinischen Keiserreiches von Konstantinople in Jacobitischer Sicht", *Jachrbuch der Österr. byzz. Gesellschaft*, XVI, 1967.

* Enclave: Başkasının hâkimiyetindeki bir toprakla kuşatılmış, çepeçevre sarılmış arazi parçası.

teki teşebbüsler, yarı soylu yarı burjuva İtalyan modeline daha yakın partilerin çatışmalarına bağlıydı.

Latin Doğunun zayıflığı onu artan biçimde Avrupalı güçlere bağımlı hale getiriyordu. Bununla birlikte, bu bağımlılık Doğu'nun Franklarının çoğunluğunu, askeri güvenlik ve ticari kalkınma bağlamında, Müslümanlarla iyi komşuluk ilişkileri içerisinde *modus vivendi** yaşamaya zorluyordu. Bu durum diğer faktörlerle daha da çetrefilli hale geliyordu. Batı, kendi kavgalarıyla meşguldü. Özellikle 13. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerinde İmparatorluk (veya müttefikleri ve varisleri) ve Papalık arasındaki çatışmaların elbette Latin Doğu üzerinde yankıları olacaktır. Diğer taraftan, Papalık Haçlı Seferlerinin başarısızlığını kabullenmedi, şimdi Haçlı Seferi inisiyatifini tekrar almıştı. Ama Haçlı Seferi batılı bir olgu olarak kalıyordu. Bundan dolayı Latin Doğu bu inisiyatifi o kadar tabii karşılıyordu ki tasarısı ve yönetimi onun elinden kaçıyordu. Gerçekten de II. Frederic veya Papa söz konusu olsa da Haçlı Seferine katılanlar özellikle güneyliydiler. Artık Fransız ve İngiliz monarşilerinin geliştiği dönemdeyiz, ama onlar kendi Avrupa politikalarıyla meşgul olduklarından Doğu'ya kayıtsızlık içindeydiler.

Aynı zamanda Batı nezdinde de Latin Doğu'nun artan bağımlılığı tespit edilmektedir. 12. yüzyılda, orada ruhbanlar geniş ölçüde kendi bölgelerinden temin ediliyordu. 13. yüzyılda söz konusu olan farklı bir anlayışla bütün piskoposlar Roma tarafından gönderilmişti[12]. Jacques de Vitry'inin "Poulainsleri" horla-

---

* Modus vivendi: Aralarında resmi veya doğrudan bir anlaşma yapmaksızın iki toplumun kendiliğinden ortak bir coğrafyada bir arada yaşama alışkanlığı geliştirmesidir.

12 Bu piskoposların varlıkları Cisterciens'lerin geç bir dönemde oraya yerleşmelerinden kaynaklanmaktadır. Dominicains'ler ve Franciscain'ler oraya ulaştıkları zaman artık doğrudan Roma'ya bağlı tarikatlar söz konusu olacaktır. Bunların yerel ruhban sınıfına hiçbir bağlantıları yoktur ve hatta bazen onları kovarak yerlerini almaları da vaki olmuştur.

ması biliniyor[13]. Gerçi söz konusu olan Papalığın siyaseti idi ve bu siyaset birçok ülkede tepkilere de yol açmıştı. Ama sonuçlar Latin Doğu'da sonuçları ciddiydi. Bu yolla Latin Doğu'nun bağlılığı vurgulanmış oluyordu ve orada Papa ve İmparator arasındaki savaşı yerel düzeye indirgeyerek dağınıklığı ve zafiyeti arttırıyordu. Misyonerler konusu ise ileride işlenecektir.

∴

Doğulu Hıristiyanlardan sadece Ermeniler bölgesel-özerk bir güç oluşturmak maksadıyla şartlardan faydalanmışlardı. I. Leon 1197 yılında Kilikya'da bir krallık tacına sahip olmuştu. Bu krallık eş zamanlı olarak Alınan ve Bizans imparatorlarınca ve Papalık tarafından da kutsandı. Papalık, onun kilisesinin Roma'ya bağlanmasını umut ediyordu. Oyun nazikti: Leon ve halefleri, hiçbir Haçlı Seferine katılmamış olmalarına rağmen, kaderlerini Latin Doğu'ya bağlamışlardı. Frank baronlar Kilikya ovasına yerleşmişlerdi, askeri tarikatlar, özellikle yeni Teutonique tarikat, ülkenin savunmasına hizmet ediyor ve Ermeni aristokrasisi kendisini, milli yapısına rağmen, Ortadoğu'nun feodal toplumunun üyesi olarak kabul ediyordu. Kıbrıs gibi Ermeni krallığı da İtalyan tüccarlara, bir Müslüman saldırısı, Suriye limanlarından daha güvenli üs sunuyordu. Yine de Ermeni toplumu, Milli Kiliseye açıkça ve güçlü bir biçimde bağlıydılar. Her ne kadar Kilikya Ermeni Krallığı kilise bakımından onlardan ayrılmışsa da Büyük Ermenistan Ermenilerini görmezden gelmek zordu; Orta Fırat boyunda toplu halde kalmış ve Frank tarafına meyletmeleri halinde Müslüman efendilerinin düşmanlığından korkanları dikkate almamak özellikle güçtür. Bir buçuk yüzyıl boyunca Kilikya Ermenileriyle Antakya Franklarını karşı karşıya getiren kavga temel verilerde

---

Roncaglica, "Les Frères Mineurs et l'Eglise grecque", *Storia della Provincia di Terra Santa*, 1954.

13 Lettres, ed. Huyghens; bkz. Morgan, "The meanings of olg french Polain Latin Pullanus", *Medium Aevum*, XLVIII, 1.

değişiklik yapmaksızın durumu iyice zorlaştırıyordu. İki devlet arasında, son kertede Saint Louis tarafından sağlanan barış Ermeni hanedanına Kuzey Suriye resmen bir üstünlük kazandırdı. Bununla aynı zamanda Kilikya'da Frank Hukukunun nüfuz etmesi Assises d'Antioche'un [Antakya Tüzüğünün] Ermeniceye çevrilmesine yol açtı. Bu tercümeyi kralın kardeşi connetable Sempad emir üzerine yapmıştır. Tarihin bir cilvesi bu metin, Sempad'ın yaptığı tercüme ettiği haliyle bize kadar ulaşmıştır.

Burada Gürcü Krallığı üzerinde durmanın gereği yoktur. Fakat hatırlatmak gerekir ki Gürcü Krallığının en güçlü olduğu dönemdeyiz. Gürcü Krallığı geleneksel Ermenistan'ın bir bölümü üzerine de yayılmış ve aynı zamanda Rusya, Trabzon, Anadolu Selçuklu taraflarında ve başka yerlerde güvenceler aramaktaydı. Onun Latin Doğu ile doğrudan bağlantısı yoktu. Latin Doğu'da, Kiliselerinin Kudüs'te bulunan manastırları söz konusu olduğunda Gürcülerden bahsediliyordu.

O dönemde Türkiye Selçukluları en güçlü dönemlerindeydiler. Onlar, Suriye-Irak'taki Müslüman bölgeleri üzerinde yayılmacı bir siyaset takip ediyolardı. Bu politika 1236 yılında Amid'in [Diyarbakır] zaptıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Fakat genellikle Hıristiyanlara dönük cephelerde onların tavırları tarafsız ya da barışçıl idi. Onları doğu siyasetine önem vermeye sevk eden gerekçeler pek açık değildir. Rakiplerinin bölünmesinden faydalanmak için harekete geçmiş olan güçlü bir devletin normal yayılma isteği mi söz konusudur? Doğu Anadolu'yu kendi çıkarlarına uygun olarak birleştirmişlerdi; oraya bir kısım Türk nüfusunu da katmak mı istiyorlardı? Veya orada zuhur eden entrikaları etkisiz hale getirmek mi istiyorlardı? Coğrafi yayılmaları ne kadar geniş olursa, ufukta beliren saldırıları daha iyi kıracaklarını mı düşünüyorlardı? Her ne olursa olsun, yüzyılın başında bir zamanlar Bizans'a aitken şimdi Ermeniler'in elinde bulunan Batı Toroslar'da yayılmacı bir politika izliyorlardı. Selçuklular, yüzyılın ikinci çey-

reğinde bu siyasetlerini yumuşatmışlardır. Onları buna iten sebep ise büyük Eyyubi [meliklerinin] müttefikleri olan Ermenilere karşı, Halep'deki küçük Eyyubi prensliğiyle Antakya'daki Franklarını desteklemek için yapılan anlaşmaydı. Selçuklular denize çıkış noktalarını da fethettiler; kuzeyde Sinop ve Samsun; güneyde Antalya[14]. Bu fetihler eskiden Bizans'a ait olan ama şimdi Bizans'ın geleneksel varisi İznik Devletine bağlı olmayan bölgeler üzerinde yapılmıştı. Türkmenler her ne kadar İznik Devletiyle, kuzey batı sınırlarında bazı gerilimler yaşasalar da resmi ilişkiler düzgün bazen de dostça idi. Gerçi ihtiyat babında, onların gerisinde olan İstanbul Franklarıyla da iyi ilişkiler mevcuttu. Fakat bu temaslar onlara yardım etmeye kadar gitmiyordu. Belki İznik Devleti sınırlarında yoğunlaşmış olan Bizanslıları feda ederek komşularını değiştirmek amaçlanmıyordu. Bizanslılar İznik'te, Balkan ve Anadolulu özellikler gösteren imparatorluk olarak etkili bir savunma şekil de organize etmişlerdi. Tarihi Kırım seferi Selçuklularla Trabzonlu Bizanslıların arasını açmış olmalıdır. 1204'den sonra Trabzon, İstanbul'un koruyucu gücü olma iddiasını devralmıştı. Bu sefer belki bazı İtalyanlarla da hoşnutsuzluk yaratmış ama kesinlikle İznikli Bizanslılarla sorun çıkarmamıştır. İtalyanlarla bile, özellikle Venediklilerle, Kıbrıslılarla olduğu gibi, kârlı ticarî anlaşmalar yapılmaya çalışılmıştır. Harezmlilerin 1231 yılındaki istilâsının yarattığı heyecan sadece bu siyaseti güçlendirmiştir: bu siyaset o anda Selçuklu-Eyyubî antlaşmasını doğurduysa da bu ittifak, tehlike geçer geçmez, eskisinden daha ciddi biçimde koptu. Bu durum diğer sınırlarda üzerinde barışı tesis etme gereğini pekiştirdi. II. Keyhüsrev döneminde içerideki zorluklar bu politikayı daha da güçlendirdi. Nitekim Gürcülerle evlilik yoluyla yapılan ittifak bir işbirliği dönemini başlatmıştı. Di-

14 Selçuklular karayollarıyla da ilgilenmişlerdir. Bundan dolayıdır ki onlar, bugün bile yolcuları büyüleyen çok sayıda kervansaray inşa ettirmişlerdir. Erdmann, *Das anatolische Karavansaraiy des 13 J.*, 1961.

ğer evlilikler Konya'daki Türklerle İznik'teki Bizanslılar arasındaki bağları da güçlendirmiştir.

Devletin kalkınması ve İran'ın felaketleri, sayısı gittikçe artan İranlıları Anadolu Selçuklularına doğru çekmişti. Bu İranlılar idari sistemin teşkiline ve ülkenin kültürel kalkınmasına, sınırlardaki Türkmenlerin buna yabancı kalmaları pahasına katkıda bulunuyorlardı[15]. Böylece Selçuklu toprakları, orijinallikleriyle birlikte Müslüman Arap dünyasından ziyade, Türk-İran uygarlığının bir şubesi haline dönüşmüştü. Yine de bir dönemde Halifelik ile ve belki biraz da Müslüman Batı ile ayrıcalıklı ilişkilerden de söz etmek gerekir.

Hiçbir kaynak bize Eyyubi el-Âdil ve el-Kâmil'in Franklara karşı tavrını açıklamıyor. Gelişmelerin seyrine göre, onların barışçıl bir birlikteliği arzuladıkları açıkça anlaşılmaktadır. Selahaddin'in siyaseti pahalıya mal olmuştu ve onun çevredeki yöneticilerden büyük zahmetlerle sağladığı yardımların yenilenemeyeceği açık biçimde görülüyordu. Bu karşılıklı düşmanlıklar, Harezmliler ve sonra Moğollar yaklaştıkça daha da ağırlaşıyor ve onları tehlikeli seferlere katılmaktan sakınmaya ve hatta Frankların veya bir grup Frank'ın desteğini istemeye götürüyordu. Zaten Franklar artık tehlikeli de değillerdi ve Avrupa'daki kalkınma onlarla kârlı ticarî ilişkilerde bulunmaya imkân verecek gibi görünüyordu. Gerçi, daha sonra bundan dolayı, Yakındoğu ekonomisi bazı zararlar görülecektir ama 13. yüzyılın ilk yarısında henüz bunun farkına varılmamıştı. Bu politika kesinlikle Doğu Franklarının bir bölümünün ve tabiî ki İtalyan tüccarların arzusuyla gerçekleşmişti[16]. Bununla

15 Cl. Cahen, "Notes pour l'histoire de la Province de Qastamuni", *Selçuklu Araştırmaları*, 191.

16 Jay Haris Niernan, "Levantine Peace Following the Third Crusade: a new Dimension in Frankish-Muslim Relation", *Müslim World*, 1980. Müslümanın yanında bakınız Ibn ü'l Esir, ileride; Moğolların yaklaştıkları sırada dönemin hükümdarlarının kutsal savaşa ilgisiz kalmala-

birlikte bu siyaset özellikle, o dönemde Hıristiyan güçlerin Haçlı Seferleri organize etmeleriyle aykırılık arz ediyordu[17]. Bu seferler, bilindiği üzere, gerçekleştirilme sebepleri, organizasyonları ve sonuçları itibarıyla birbirlerinden farklıydılar.

1200 yılındaki Haçlı Seferi, erken ölmüş olan imparator VI. Henri'nin yokluğunda laik senyörlere emanet edilmiş olsa da, Papalık tarafından istenmişti. Bilindiği gibi 1204 yılının başında bu sefer İstanbul'un zaptıyla sonuçlanmıştı. Buna rağmen Haçlılardan Suriye'ye ulaşmış olanlar orada herhangi bir tesir icra edebilmek için yeterince kalabalık değillerdi. Bizans İmparatorluğundan aslan payını diğer taraftan, öteki tüccar kent devletlerinin zararına olacak biçimde Venediklilerin koparıp almış olması, özellikle Cenevizlerle, yeni olmayan ama daha da ciddiyet kazanacak olan bir gerilime yol açmıştı. Bilindiği üzere Cenevizler, hemşerileri olan Malta kontlarının yardımlarıyla Girit'teki Venediklilerle kavgaya girmişlerdi. Girit, Doğu Akdeniz'de Mısır yolu üzerinde önemli bir uğrak yeriydi. Onların el-Âdil'e huzuruna olağanüstü bir elçi göndermelerine fazla dikkat edilmemiştir. El-Âdil elçiyi birkaç hafta misafir etmiş ve Mısır içinde gezdirmişti. Bu hareket tebaasının gözünde büyük skandal olarak görülmüştü. Eyyubilerle Cenevizler arasında el-Âdil'in özellikle geliştirdiği ayrıcalıklı ilişkileri hatırlayalım; Sultan ile Ceneviz Cumhuriyeti arasında Venediklilere karşı bir görüşmenin yapıldığı fikrine kapılmamak zordur. Bu görüşmeden, bilmediğimiz sebeplerden dolayı askeri hiçbir netice çıkmadı. Beşinci Haçlı Seferinin ilanı el-Âdil'i Venedik'le barış yapmaya zorlamış bu olsa da ve Latin İmparatorluğunda Cenevizler de aynı duruma rıza gösterseler de siyasi

rına öfkelenen bu yazar, üstelik sevmediği Selahaddin'in emrine genç yaşta girmiş olmasına rağmen, Franklara karşı savaş söz konusu olduğunda aynı kaygıları taşır görünmüyor.

17 1215'de Haçlı Seferi düzenleneceği haberi üzerine el-Âdil tedbir olarak İskenderiye'deki İtalyan tüccarları tutuklatmıştı.

olarak bu durum devam edecektir. Pisa'nın da bir Akdeniz politikasının olması muhtemeldir: işte bu dönem içerisindedir ki Pisalı maceraperestler Sicilya'daki Syracuse'yı geçici olarak işgal etmişlerdi. Onların işgal ettiği bir diğer yer de Anadolu'da eskiden Bizans'a bağlı olan Antalya'dır[18].

Papanın temsilcisi tarafından sevk ve idare edilen Beşinci Haçlı Seferi Mısır'a karşı ilk taarruz olması bakımından özellik arzetmektedir. En azından bu sefer, o zaman Yakındoğu'daki Müslüman gücün merkezi olarak kabul edilen Mısır'a karşı doğrudan yönelmiş ilk Haçlı Seferidir. Şüphesiz Haçlıların zihninde artık Mısır'ı fethetmek yoktu; öyle görünüyor ki tüccarların zihninde de böyle bir şey yoktu. Fakat Mısır limanlarını işgal ederek, Suriye-Filistin'i kısmen veya tamamen geri almak için pazarlık kozu yapılabilirdi. Haçlı Seferi bir felaketle sonuçlandı. Papanın sefere katılmaya zorladığı genç II. Frederic, gecikmesinden ötürü bu felaketten kısmen sorumludur[19].

Birkaç sene sonra, II. Frederic, klasik tarih yazıcılığının altıncı Haçlı Seferi olarak numaralandırdığı seferi yapmıştır. Onun hedefi Kudüs Krallık ailesinin tek varisi olarak genç hanımdan faydalanarak İmparatorluk, Sicilya Krallığı ve saygın Kudüs Krallığı taçlarını birleştirmekti. O böylece yeni şartlar dâhilinde Norman atalarının politikasını yeniden ele alıyordu[20]. Fakat bu hengâme içinde

18 Ne beşinci, ne altıncı ne de yedinci Haçlı Seferleri doğrudan felakete yol açmamışlardır ama sadece önceki başarısızlıkları telafi etme isteğini tahrik etmişlerdir. Haçlı Seferleri bakımından Batı'daki kitlelerin ilgisiz tavırlarının, eş zamanlı bir anlayış şeklinde ortaya çıkmasına ve yine onunla ilgili olarak dini kurallar ve vaazların geliştiğine dikkat çekelim.

19 Dimyat'a yapılan Haçlı Seferi kehanet faaliyetlerini arttırmışa benziyor. Bakınız üstte.

20 Gerçi imparatorun gerçek bir otorite icra etme arzusu onu, Latin Doğu'ya Franklaşmış İtalyan-Germen unsurları (özellikle Teutonique tarikatını) sokmaya götürüyordu. Bunlar yeni zorluklara yol açacak bir unsur olacaktır.

Roma ile kavgalı olan II. Frederic bu sefere, aforoz edilmiş olarak gitti. Dolayısıyla sefer Roma karşıtı bir karakter kazanmış olduğundan Hıristiyanların yardımlarını alabilme umudu bulunmuyordu[21]. Frederic için kazanmak zorunda olduğu başarıyı diplomatik yoldan aramaktan başka bir çözüm yoktu. Bu Sultan el-Kâmil'in istekleriyle örtüşüyordu ve böylece barış, Kudüs Krallığının bazı şartlarla yeniden kurulması karşılığında imzalandı. Her ne kadar her iki hükümdarın gerekçesi siyasî olsa da, bu gerekçe Suriyeli Müslümanları ve Frankları infiale sürükleyen karşılıklı hoşgörü ve saygıyı da işin içine katıyordu[22]. II. Frederic'in tavrı, gençliğinde Sicilya'nın karma bir medeniyete sahip toplumuyla uzun süreli temasta olmasıyla açıklanmak istenilmiştir. Gerçi bu tecrübe bazı anlayışları kolaylaştırıyordu ve kabul edilebilir ki kimi Müslüman âlimlerle geliştirdiği ilmi temasların sadece propagandaya yönelik amacı yoktu. Yine de unutmamak gerekir ki aynı II. Frederic Sicilya'da barışı tesis etmek için, Müslümanları Güney İtalya'daki Lucera'ya tehcir etmişti. Burada her taraftan Hıristiyanlarla kuşatılmış olan Müslümanlar asimile olmaya mahkûm edilmişlerdir. Siyasi gerçeklik ona bunu uygulatmıştı, Doğu'da, onun Müslüman siyasetini Saint Louis Haçlı Seferi'nde iken[23] takip edecek ve de halefi Manfred devam ettirecektir[24]. II. Frederic'in Doğu ile Güney İtalya liman-

21 Latin imparatorluğu Papalık tarafından himaye edilirken Frederic İznik'deki Bizanslıların müttefiki olmuştu.

22 Bakınız özellikle Şam'da Sibt b. El-Cevzi'nin vaazları.

23 Bakınız J.A., 1970 Saint Louis'nin ölümünün yedinci yüzyılıdır, benim makalemdeki eklerinde zikredilen Kirtay'ın mektubu bulunmaktadır. Müslüman aydın çevrelerinde ölümüne kadar Frederic bir dost olarak kabul edilecektir. Bu siyasette Eyyubilerin asıl yardımcısı Fahreddin b. Hameveyh oldu. İranlı muhacir bir aileye mensub olan bu zatı da modern dönemin düşünürlerinden Abbas İkbal, Doğu ile Batı arasında bir aracı görmek eğilimindedir. *Ettela'at*, Haziran 1948.

24 Bu hükümdarın huzurunda elçisinin hikâyesi için Eyyubilerin tarihçisi Ibn Vâsıl.

ları arasındaki ticareti yeniden canlandırmayı umut etmiş olması da mümkündür[25]. Fakat burada yerler daha önceden tutulmuştu ve Kuzeyli İtalyanlar her ne kadar Güney'deki limanlarına demir atsalar da ticaretin hâkimleri olarak kalıyorlardı. Genel siyaset satranç oyununda, Frederic, tıpkı Müslümanlar gibi, İstanbul'daki Latin İmparatorluğuna karşı İznik'deki Bizans "İmparatorluğu" ile müttefik olmuştu[26].

Bu dönemde Doğu'da meydan gelen olayların sebeplerinin her ne kadar Yakındoğu'dakilerle bir bağlantısı yok ise de Yakındoğu'yu ilgilendiren sonuçları olacaktır. Selçuklu İmparatorluğunun harabeleri üzerinde, Harezm eyaletinden (Amu Derya) başlayarak, Müslüman Orta Asya ve İran'ın bir kısmını içine alan büyük bir devlet kurulmuştu. Bu devletin Harezmliler denilen Türklerden müteşekkil güçlü bir ordusu vardı. Aslında bunlar Avrasya steplerinden gelen Kıpçaklardı. Daha doğuda Cengiz Kagan, Türk ve Moğol boylarını birleştirmeye başlamıştı. Casuslukla suçlanan bir tüccar kervanının kılıçtan geçirilmesi bu iki güç arasında çatışmaya sebebiyet verdi. 1217 yılında, Harezmşah Muhammed ezildi ve Hazar denizinde sığındığı adada vefat etti. Bu sırada işgalciler ülkeyi acımasızca yakıp yıktılar. Muhammed'in oğlu Celaleddin Mengüberti Harezmli birlikleri yeniden birleştirmeyi başardı ve on iki yıllık süre boyunca kılıcının gücüyle başarı kazandı, bu süre içinde de her zaman Moğollar tarafından tazyik edildi. Onun hâkimiyet alanı önce İran'ın merkezi sonra da batısı idi. Selçuklu Anadolu'sunu istila etmek isteyince de mağlup oldu. Kaçışı sıra-

25 Frederic seyahati için kendi filosunu kullanmış ve tüccar şehirlerden yardım istememiştir. Eric Maschko, "Die Wirtschaftspolitik Fried II in Königreich Sizilian", *V. J. S. W. G.*, 1966,3.

26 İslamî bilimler üzerine Frederic'in sorular sorduğu İbn Sabin aynı niyetle İznikli Theodore Laskaris'e de mektup yazmıştı. Bakınız Brockelmann, I, 430 (533). Bu türden bir mektuplaşma 618 yılında Laskaris ve el-Kamil arasında da vardır ed. Trieto, 1867.

sında bir Kürt köylüsü tarafından öldürülmüştür. Sebep olduğu tedhiş ve temsil ettiği bölgesel güç küçük Eyyubi emirleri ve diğerlerini birbirlerine karşı ittifaklar aramaya sürüklemiştir. Bu tehlikenin bilincine varmış olmak el-Kâmil ile II. Frederic'i anlaşma yapmaya teşvik eden gerekçelerden biri olmuştur. O zamanda, bu emirlerden hiçbirisi henüz İran'ı geçmemiş olan Moğol istilasının dikkate değer olduğunu kabul etmiş görünmüyordu.

Bu gelişmelerin sonuçları yine de Franklarla Müslümanlar arasındaki ilişkileri bozan etkenler oldu. El-Kâmil öldü (1238), varisleri kavgaya tutuştular. El-Sâlih, git gide batıda yığılmış olan ve kendilerine iş verecek birini arayan savaşçı Harezmlilere dayandı. Onlara karşı, diğer Eyyubiler, küçük toprak tavizleri karşılığında Franklann yardımını istemişlerdi. Birleşen güçlerin mücadelesi sonunda Kudüs yeniden zapt edildi (1244). Bu haber Saint Louis'nin Haçlı Seferi düzenlenmesine yol açtı. Bununla birlikte Harezmliler artık zayıflamışlardı ve el-Sâlih, yoğun biçimde Türk Memlukleri satın alarak Mısır'da ordusunu güçlendirmeyi tercih etti. Yeni Haçlıların gelişinin arifesinde, kutsal savaş harekâtlannda onları hâlâ kullanmak gerekiyor muydu, bunun üzerinde yeniden durulacaktır. Bu gelişmeler yaşanırken el-Sâlih'in ölümü ve Fransızların saldırısı meydana gelmişti. Memlûk ordusu, kendi hesabına iktidara el koydu ve kalıcı olacak olan yeni ve orijinal bir rejim kurdu[27].

IX. Louis'nin Haçlı Seferi, tarihin akışı içinde anakronik bir parantezi temsil etmektedir. Bunun üzerine birkaç söz edeceğiz. Bilindiği gibi sefere ön ayak olan ve liderliğini üstlenen bir hükümdar olsa ve bu sefer o dönemde henüz gün yüzüne çıkmaya

27 El-Sâlih'in ölümüne bağlı olan gelişmeler hakkında bakınız G. Schregele, *Die Sultanin von Aegypten*, 1961. Louvre müzesi (Rimondon Koleksiyonu) bu prensesin yayınlanmamış bir mektubunu muhafaza ediyor. Bakınız Cl. Cahen ve Ibr. Chabbouh, "Le testament d'al-Mâlik Ayyub", *Mélanges Laoust*, B.E.O., 1978.

başlamış olan misyoner zihniyete bürünse de, seferin sebebi ilk Haçlılarınkiyle mukayese edilebilecek bir dindarlıktır. Haçlı Seferi İtalyan taşımacılarla parasal pazarlıklara da yol açmıştı. Haçlı Seferinin yol aldığı Mısır istikametinde, Philippe Auguste için yaptıkları gibi bu defa Cenevizler Latin Doğu'ya neredeyse hiç askeri katkıda bulunmaksızın pazarlık içerisindeydiler. Haçlı Seferinin felaketle neticelendiği malûm, kral ve şövalyeleri esir düşmüşlerdi. Kurtuluş fidyesi mukabilinde serbest bırakılan ve dört yıl Doğu'da kalmış olan IX. Louis, o sırada Müslümanların kavgalarından (Mısır Memlukları ile Halep Eyyubileri ve diğerleri arasındaki) istifade etmek ve buna karşın düşman Frank partileri arasında barışı sağlamak gerektiğine ikna olmuş olmalıdır[28]. Saint Louis Kilikya Ermeni monarşisi ile Antakya arasında barışı sağlamayı başardı (bakınız yukarıda) ama Cenevizlerle Venedikliler arasında barışı tesis edemedi. Ancak IX. Louis ne bir efendi ne de bir hükümdar gibi davranmadı. Onun bu konuda II. Frederic ve daha sonra görülecek olan öz kardeşi Charles d'Anjou'dan farklı olduğu kesindir[29].

---

28 Kutsal Topraklarda Saint-Louis'nin ikametine ilişkin kaynaklar neredeyse tamamen dilsizdir: sessizlik manidardır.

29 Saint Louis'nin 1970 yılında ölümünün yedi yüzüncü yıldönümü çeşitli anma faaliyetlerinin yapılmasına vesile olmuştur, Kolokyum 1970'de *J. A.*'da yayımlanmıştır. Saint Louis'nin Haçlı Seferi üzerine yeni çalışmalar; B.Z. Kedar, "The passenger list of a Crusade ship 1250: toward the history of the popular element in the 7th Crusade", *Studia Medievalia* 2e ser., XIII I, 1972. Abu Shâma, Dhayl., yıl 648, Sultan'ın Şam'a kralın bir kaftanını valinin halkın karşısında giymesi için gönderdiğini anlatıyor. Saint Louis'nin esir düşmesi dolayısıyla Baalbek'te Hıristiyanlar yas tutmuşlardı. Bunun üzerine kentin yöneticisi onlara saldırmaları için Yahudilere emir vermişti. IX. Louis'nin Doğu'da hükümdarca bir otorite icra ettiğine inanılıyorsa da kaynaklar bundan hiç bahsetmiyor. Sadece, Dimyat'ta piskoposluk kuran diplomat bundan bahsediyor ama Latin Doğu'nun geneline yaymıyor.

Niçin ve nasıl olduğunu iyi biçimde anlaşılmaksızın Doğu'daki Hıristiyan cemaatlerin çoğunun o dönemde bir nevi kültürel bir Rönesans'ı gerçekleştirdikleri tespit edilmektedir. Bu Rönesans'ta, üstelik Latin Doğu'ya veya misyonerlere bir rol atfetmek isabetsiz olacaktır. Monofizit Kilisesi örneğinde, her ne kadar kilisenin müntesipleri gündelik yaşamda anlaşma dili olarak Arapça kullansalar da bu Rönesans'ın vasıtası Süryanice dili oldu. Süryani Mihail ve Anonim Urfa *Kronikleri* bu konunun dikkate değer delileridir. Moğol İmparatorluğu ortamında Bar-Hebraeus da denilen Gregoire ebu'l-Ferec son büyük eserinde bu Rönesans doruk noktasına ulaşmıştır. Ebu'l-Ferec'in eserinin çok çeşitli nüshaları vardır. Eser birçok dilden kaynaklardan bilgiler sunmaktadır ve üstelik büyük vakayinamesini geniş halk kitlesi için ulaşılabilir kılmak maksadıyla biraz kısaltarak Arapça tercümesini de yapmıştır. Doğu'daki diğer Hıristiyan mezhepleri hep kendilerini Arapça ifade ediyorlardı; Irak'taki Nesturi Mari b. Süleyman'ın ve Suriyeli birkaç Melkit yazarın durumu böyledir. Aynı durumdaki Marunîlerden bahsetmeye gerek yoktur. En canlı cemaat Mısır'daki Kıptilerdir. Yönetimde ve ülkenin iç ticaretinde onların rolü hep muazzam oldu. Onlar bu açıdan Asya devletlerindeki Hıristiyanlar için zararlı olmuşlardır. Bu durum onlara karşı bir düşmanlığa yol açmıştı, Memlûk dönemi öncesinde Nablusî'nin hicivleri buna şahitlik etmektedirler. Kıptiler Haçlı Seferleri zamanında bazen Franklarla gizli işbirliğiyle suçlanmışlardır[30]. O dönemde Kıptiler tarihi bir eser (el-Mâkin) ve her ne kadar tuhaf biçimde bu İskenderiye patrikleri tarihiyle kesilse de önemli bir hukuki eser (Banu Assâl) de çıkarmışlardır[31].

---

30 1290'da Mısır'da Jean de Ptanidjoit'nin şehit sayılmasının anlamını abartmamak gerekir (Amélineau, "Un document copte", *J.A.*, 1887, I, s. 113): bu sonuca ulaşmak için elinden geleni yaptığı söylenebilir.

31 Eserleri üzerine, Nallino, "Libri juridici bizantini in versione arabica-cristiana nei sec. XII-XIII", *Rendiconti del Accademi Lincei*, Sc. mor., Seria 6, c. 1, fasikül 3-4, 1925.

Buna karşın, Maymonide'den sonra Doğu'daki Yahudilerin fikri faaliyetleri çöküş içerisindedir. Belki de kendileri için elverişli olan klasik dönem ortamını, artık şartları değişmiş olan İslam dünyasında bulmuyorlardı. Onların eğilimi Müslümanlarınkiyle mukayese edilecek bir değişimi takip ediyordu ama bu daha çok Avrupa tarafında olacaktır ve İslam'dan bağımsız bir şekilde benzer akımlar gelişecektir.

Yine başka bir konuda da inisiyatif Batı'dan gelmektedir. 12. yüzyılda gelişen misyoner hareketi, çoğunlukla Haçlı Seferlerinin bir nevi uzantısı olarak sunulmaktadır. Elbette, Haçlı Seferleri gibi, misyonerlik hareketi de İslam'a ve Doğu Kiliselerine gösterilen dikkatle yakından ilgilidir. Haçlı Seferinin kâfirlere İsa'nın sözünü duyuracağını hiç kimse tasarlamış değildi. Fakat daha önce görüldüğü üzere, her türlü Hıristiyanlaştırma fikri on ikinci asırda Doğu'lu Latinlere yabancı görünüyordu. Ne Batı'dan getirilen Latin kurumlarının atfedildiği Benedictins [Benediktinler] ne de başka yerdeki yerli tarikatlar, Müslüman bir ülkede yasaklanmış olması gereken din değiştirtme misyonunu hiçbir zaman istememişlerdi. Doğu Avrupa'da, Cisterciens [Sistersiyenler] bu tür bir hareket geliştirmişti ama bu tarikat, tamamen Batılı temsilcilerle birlikte ve ancak on üçüncü asrın başında Latin Doğu'ya adım atmıştı. Gerçek misyonerlik anlayışı Franciscains [Fransiskenler] ve Dominicains [Dominikenler] dilenci tarikatlarıyla birlikte ortaya çıktı. Başlangıçta, imanı yayma kaygısı onların aklına, İspanya ve Mağrib'teki Müslümanlarla temaslarında geldi. Ramon Lull'a kadar düşüncenin geldiği yer Batı olacaktır. Yarı efsanevi bir hikâye Saint François'nın Sultan el-Kâmil'i ziyaret ettiğini gösteriyor. Fakat onun tarikatının Doğu'da faal olarak çalışması ancak ölümünden, bu konuda IV. İnnocent'e talep geldikten sonra başlamıştır. O zamanın misyonlarında iki kategoriyi ayırt etmek gerekir. Bir kategori Moğolların yaklaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Moğollar 1243 yılında Anadolu Selçuklularına karşı zafer kaza-

narak, [Latin Doğu'ya] yaklaştıklarını göstermişlerdi. Moğollar, önceki asırda tıpkı Karahıtaylar gibi, Hıristiyanlık da dâhil Orta Asya'nın bütün dinlerine dengeli yaklaşmışlardı. Onlara dair yazılmış olan rahip Jean'ın tarihinden anlaşılıyor ki kendileriyle dinisiyasi müzakereler yapmak mümkündü. Diğer taraftan, Papalık için artık Müslümanlara din değiştirtmek pek fazla söz konusu değildir. İslam karşısında bir tür ortak cephe oluşturmak için Doğu Kiliselerini birleştirme çabası daha fazla söz konusuydu. Bu tarz bir vaazı Müslüman devletler hoş görülebilirlerdi. Misyonerlerin hakikati kavratmak ve bunu bilmeyenleri kazanmak için gerçek imanı tebliğ etmenin yeterli olacağına dair safça masumiyetleri hayal kırıklığıyla tecrübe edilecektir. Hatta misyonerler Müslümanlara hitap etmekte serbest bırakıldıkları Moğolların hâkim oldukları ülkelerde bile aynı hayal kırıklığını yaşamışlardır. En azından bu misyonerler yavaş yavaş İslam'da gerçek nitelikler bulunabileceği düşüncesine ilgi duymaya başlamışlardır. Doğulu Kiliselere gelince, tek başlarına İslam karşısında zafer kazanmak için artık zayıflamış durumda olan Doğu'lu Latinler nezdinde misyonerlerin bir destek buldukları düşünülebilir. Gerçekten de, onların rolü sadece bazı misyonlara bir üs sağlamaktan ibarettir. Ve hatta bölgede yeterli sayıda ruhban bulma sorunu olduğunda, Dominicain ve Franciscainsleri atayarak bu eksikliğin giderilmiş olması ihtimali de vardır. Bu durum, Latin Doğu'nun bizzat kendisini bir misyoner ülkesi olarak değerlendirmeye götürmüştür. Doğulu Hıristiyanların çoğunluğu Latin Doğu'nun dışındaydılar ve özgünlüklerine bağlılıklarından başka, eğer Latinlere yaklaşırlarsa Müslüman hâkimlerinin öfkesini çekmekten de korkabiliyorlardı. Ama Melkitler örneğinde olduğu gibi, Latin Doğu'nun sınırlarında yaşayan Hıristiyanlar söz konusu olduğu zaman, papanın projelerini başarısızlığa uğratan bizzat Latin ruhban sınıfının kendisi oldu. Papa, Doğu'daki Bizans Kilisesinin özerk statü verilen diğer Kiliselerce asimile edilebilir hale gelmesini istiyordu.

Bu özellikle Antakya'da Bizanslılarla Latinler arasında bitip tükenmek bilmeyen kavgalara son verecek şekilde olmalıydı. Fakat hangi kilise söz konusu olursa olsun, Papanın umut ettiği *union* [birlik] Latin ruhbanlarının üstünlüğü ve gelirlerin daha dengeli paylaşımı sonuçlarını doğurmuş olacaktı. Başarısız olan projeler ve Latin Doğu'nun felaketleri yüzyılın ikinci yarısında, kilise birliği meselesini yeniden ele almaya imkân vermemiştir. Ayrıca İstanbul ve Roma arasında doğrudan müzakere umutları da bu dönemde sönmüştü. Bizanslılar İstanbul'u geri almışlardı[32].

∴

Halifeliğin Haçlılara karşı yapılan mücadeleye neredeyse kayıtsız kaldığı daha önce görülmüştü. Hattâ Selahaddin zamanında, bu hükümdarın gayretlerine ve Selçuklu Sultanlığının parçalanmasının ona bazı imkânlar sağlamasına rağmen bu kayıtsızlık devam etti. Bağdat, dış siyasette her zaman, diğerlerine göre İran'dan gelen tehlikeyle daha fazla ilgilenmiştir ve üçüncü Haçlı Seferi de Harezmşah yayılmasının yaşandığı dönemde aynı durum yaşandı. Franklarla Eyyûbiler arasında barışın olduğu dönemlerde ise ilgisizlik doğal olarak devam etti. Daha sonra Halifelik, Celaleddin Mengüberti'nin saltanatının oluşumuna karşı kendisini mücadele içerisinde bulduğu sırada Moğolları beklerken, hiç kimse Halife el-Nâsır'ı Harezmlilere karşı davet etmekle suçlamıyordu. Şunu

32 J. Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age, (XIII-XVe s.)*, 1977; Syrie du Nord..., s.678. Doğu Afrika'ya, Hindistan'a, Orta Asya'ya Doğulu Hıristiyanların (Bizans hariç) misyoner gönderdiklerine şahit olunmuyor. Belki eskiden bunu yapmışlardır. Her halükarda onların bunu İslam ülkelerinde yapmaları yasaktı. Fakat öte yandan Müslümanlar kendi hesaplarına kâfirlerle olan sınır bölgelerinde (bir süreliğine Bulgaristan da dâhil) kendi dinlerini yaymak için faaliyet yürütüyorlardı. Fakat böylesi bir faaliyeti hiçbir zaman ne içeride ne de dışarıda ehl-i kitap insanlar arasında yapmamıştır.

itiraf etmek gerekir ki, Suriyeli ve Mısırlı emirler kendileri tehlikedeyken halife nasıl kayıtsız kaldıysa onlar da şimdi bu tehlikelere karşı kayıtsız kalıyorlardı. Bilhassa halife el-Nâsır (1180-1222) ne hilafetin şanı ne de gücü için kaygı duymuyordu: onları başka şekilde de arayabilirdi. Kendi etrafında İslam dünyası siyasi birlik oluşmadığından, en azından temsil ettiği kuruma yeni bir manevi otorite kazandırmaya çaba gösteriyordu[33] ve öncelikle münhasıran Bağdat çevresinde, mezhep ayrımı gözetmeksizin, bütün sosyal tabakaları kendi etrafında kaynaştırmak amacındaydı. *Fütüvvet* denilen bu halk teşkilatları için daha önce bir iki söz edilmişti; seleflerinin üstelik onlarla beyhude çatışmalarının tersine, el-Nâsır bu organizasyonlara katılmış ve onları aristokrasiye sokmuştur. Daha sonra Yakındoğu'nun bütün Müslüman hükümdarlarını, kendisinin kurduğu bu tarikata şahsen katılmaya ikna etmek için gayret etti. Böylece onlar da kendi ülkelerinde aynı sosyal projeyi gerçekleştirmiş olacaklardı. Bu şartlar altında proje başarısız olmuş ama bundan geriye aristokrasi içinde bir tür ayrıcalıklı spor organizasyonu kalmıştır. 19. yüzyılda bunu keşfeden ilk oryantaliste bu teşkilat, Ortaçağın sonlarındaki Batılı şövalye tarikatlarına benzediği izlenimi vermişti. Diğer taraftan el-Nâsır'ın reformları zamanlama olarak, on ikinci asırda Anadolu Selçuklu devletinin tasarladığı organizasyona denk düşmektedir. Yeni Haçlı Seferlerine karşı Selçuklular da halife kadar bir Müslüman dayanışması fikrine yabancıydılar. Hatta onlar Bizanslılarla mücadele konusunda bile fazla kaygı taşımıyorlardı. Dışarıda, onların da gözleri öncelikle, bir zamanlar atalarının geldiği İran'a çevriliyordu. Şimdi oradan kendilerine rejimlerini inşa etmede yardımcı olan dini ve siyasi kadrolar akın akın geliyorlardı. İşte bundan dolayıdır ki onların ülkesinde el-Nasır'ınkinden mülhem bir *fütüvvet* şekli gelişmiştir. Bu da halifeye itibar kazandırmış fakat bu saygınlığa Moğol istilası son vermiştir.

33 Haşhaşiler de dâhil çeşitli dini yönleri olan aileleri yaklaştırarak.

Bu şartlar dâhilinde anlaşılıyor ki *Ümmet'in* mânâsı, söz konusu dönemde artık hilafet etrafında şekillenmiyordu. İran kendine özgü hayatını yaşıyordu, bu da bir süre sonra Moğol istilasını daha ağır hale getirecektir. Arap ülkelerinde, Haçlı seferine rağmen Suriye çekim merkezi idi, bir süre sonra Mısır da olacaktır. Hükümdarlar arasında Selahaddin'in, Franklara karşı ortak bir mücadele için Batılı Müslümanların dikkatlerini çekme hususunda başarılı olamadığı görülmüştü; Doğulu Müslümanların İspanya'daki Hıristiyanlara karşı tekrardan saldırıya geçmekten başka uğraşıları vardı. Hıristiyanlar orada İslam'ın alanını Grenada Sultanlığından ibaret hale getireceklerdi veya Mağrib'te Muvahidlerin çöküş sebebi olacaklardı. Ama yazılı eser ve alimler düzeyinde, 12. yüzyılla birlikte Sicilyalı diaspora olmuş olanlar ve 13. yüzyılda Eyyubi Doğu'da sufi İbn Arabi, botanikçi İbn Baytar, bir çok dilde eser veren İbn Said ve diğerlerinin hayatlarını tamamlayacakları görülecektir. Suriye'nin bu rolü üzerinde tekrar duracağız.

16. Bölüm

PARASAL VE TİCARİ ORGANİZASYON

13. yüzyılın ilk yarısındaki ticari şartlar önceki döneminkilerle aynı değildir. Mısır'ın göreceli önemini, bir taraftan belki altın üretimindeki düşüşü[1] ve kendisininkine rakip Anadolu şapının[2] keşfedilmesini müteakiben, diğer taraftan da Papalığın öngördüğü Batıdan gelen kereste ve demir de dâhil[3] askeri nite-

1 Bakınız Garcin, *Qus*, s. 400.

2 Cl. Cahen, *L'alun*. Mısır yününün şöhreti azalırken Avrupa yününün kazanmakta olduğu sanılıyor (Ch. Singer, A History of Technology, II, 1956, s. 195). XII. Asrın sonuyla birlikte Hint Okyanus'unda Yahudi hiçbir tüccara rastlanılmıyor ama Kıptilerin burada bir nevi rol oynamaya başladıkları sanılıyor, bakınız Mekîn b. al-Amîl (benim neşrini *B.E.O.* içinde), kendisi için ticaret yapan bir patriği El-Melik el-Kâmil'in atama hikâyesi.

3 Geç dönem Haçlı Seferi projeleri, mesela Fidence de Padoue, ed. Golubovitch, *Bibilotheca*, 1906, Mısır'ı mağlup etmek için onu kereste den mahrum etmek gerektiğini yine vurguluyor. Öte yandan Selahaddin, Frankların yerleşmemeleri için Tinnis'i (Nil'in en doğusundaki deniz limanı) tamamen tahrip ettirmişti. Aynı gerekçeyle XIII. asırda Dimyat'ın surları yıkılmıştı. Bu iki şehrin tekstil atölyeleri İskenderiye ve deltanın diğer küçük yerleşim yerlerine taşınmıştı. Güney Anadolu limanlarına Mısır gemileri tesadüfen de olsa yine gidiyorlardı.

likli ihraç malları üzerindeki sıkı kontrol (bu İtalyanların onları Anadolu'dan getirmelerine belki de engel olmuyordu) azaltmıştı. Öte yandan İstanbul'un düşüşü büyük ölçüde Bizans pazarını dağıtmıştı. Venedik beklenen kârdan aslan payını kendisine ayırmıştı ama hangi kârlar? Bizans İmparatorlarının sarayı kaybolmuştu ve ne onların küçük Latin haleflerinin ne de Bizanslı ardıllarının ticari bakımdan onun yerini doldurmaları mümkün değildi. Gerçi Haçlı Seferi İstanbul Boğazı kilidini aşmış ve Venedikliler artık Bizanslılar'ın yerine Karadeniz'e nüfuz edebilmişlerdi. Ama bu ticari talep artışı için yeterli olmuyordu ve Rus topraklarından gelen kürk, köle, v.b. malların ticareti devam ettiği müddetçe, Kırım'ın yerlileri ve oradaki Bizanslılar, bu ticareti artık kendi hamileri olan Trabzon'a veya Sinop ve Samsun limanları ile Karadeniz'e açılmış olan Selçuklulara yöneltiyorlardı[4]. Selçuklu Devleti artık teşkilatlanmasını tamamlamış ve onlara müşteri potansiyeli sunar hale gelmişti[5]. Orta Anadolu'da ana ticaret yolunun kavşağında bulunan Sivas o zamandan itibaren önemli bir ticaret merkezidir. Müslüman Suriye'nin de bu kervanlarından faydalanmamış olmasını düşünmek zordur[6].

En azından Akdeniz'de, bu faaliyetlerin hâlâ İtalyanların sorumluluğunda olduğu doğrudur. İkinci olarak ise Provinçaux[7], Ragusalı, Anconalı, v.s. yer almaktadırlar. Onları

---

4 *Pre-ottoman Turkey*, s. 125.

5 İstanbul'un düşüşünün ticari sonuçları üzerine derinlemesine hiçbir araştırmanın yapılmadığı sanılıyor.

6 Cl. Cahen, "Commerce anatolien", *Mélanges Halphen*, yeniden basımı *Turcobyzantina*.

7 Gemilerin sadece ne bandıralı olduğundan bahsediyoruz. Oysa ki içeride çok sayıda tüccar, farklı gemilerle limanlar arasında dolaşıyordu, Floransalılar Pisalıların gemilerinde, Plaisantais Ceneviz gemilerinde v.s. Plaisance hakkında Pierre Racine'in Sorbonne'da yaptığı tez; daha sonraki dönem için R. H. Bautier, "Relations économiques des Occidentaux avec l'Orient au Moyen Age", *Sociétés et compagnies de com-*

özellikle mal satın almak üzere, sıkça seyahat ederlerken görüyoruz. Sayısı gittikçe artan küçük limanlar ve Avrupa'daki Bizans-Latin topraklarının yetersizliğinin çabucak anlaşılması onların, ne İznik'deki Bizanslılarla[8] ne de bir Pisalı macerapererestin elinden Antalya limanıyla kıyı bölgelerini almış olan Selçuklularla tereddütsüz anlaşmalar yapmalarına yol açmıştı[9]. Bu tüccarlar Kıbrıs vasıtasıyla genç Kilikya Ermeni krallığına ulaşıyorlardı. Böylelikle onları Latin Doğu ve Müslüman Yakındoğu'da göreceğiz.

Kıyı bölgesinde bilhassa da Akka'da Frankların gruplaşması önemli bir ticari pazaryeri de ortaya çıkarmıştı. *Assises des Bougeois*'den [Burjuvaların Tüzüklerinin] bize ulaşan ve daha sonra bahsedeceğimiz o dönemin gümrük tarifesinin açıklanması tesadüfî değildir. Bununla birlikte, Lazkiye'nin elverişli limanı vasıtasıyla Halep Emirliği artık denize çıkış imkânına sahipti. İtalyanlar sınırları aşmaksızın içerideki kervanların ulaştığı Frank limanlarındaki avantajlarla birlikte orada ticaret yapma hakkına, bir lütuf olarak nail olmuşlardı. Tıpkı eski Bizans İmparatorluğunda olduğu gibi, İtalyanlar'ın bizzat kendileri içerideki başkentler Halep, Şam (orada Florasanlılar tanınıyordu)[10] ve Anadolu'da Konya'ya kadar sızmışlardı. Anadolu'da şap ihracatındaki tekeli Latin Doğu'dan gelen bir Venedikli ile bir Cenevizli paylaşıyorlardı[11].

---

merce en Orient, 1970. H. E. Mayer, *Marseilles Levante Mandel und ein Akkenis Falscheratelier das 13 J.*, Tübingen, 1972. Fakat Marsilyalı Yahudilere artık Mısır'da ticaret yasaklanmıştır (*Archives Juives* I, 1970-1971).

8 Cl. Cahen, "Commerce anatolien", *Mélanges Halphen*, 1951, s. 96.

9 Cl. Cahen, "Commerce anatolien", s. 96 onlar Kıbrıs ile de anlaşmışlardı.

10 *Syrie du Nord*.., s. 688 belki de artık yerliler Frank limanlarına daha az geliyorlardı.

11 Benim *alun* makalem.

Bu olaylar Latin Doğu limanlarının önemini azaltmıyordu[12]. Her ne kadar bazı İtalyanlar ücret alarak katılmış olsalar da, Haçlı Seferlerinin tekrarı, tüccarları Hıristiyan ülkelerinde güvenli sığınaklar bulmaya zorluyordu. Ve barış zamanında bile, Batı-Suriye ve Mısır üçgeninde gidip gelen gemiler için, Franklara yönelik ticari mallara el konulabilecek, Mısır'dan başlayan değil bu güzergâhı kat etmek genellikle tercih ediliyordu. Üçüncü Haçlı Seferinden beri, Franklar Akka ve Sur'da gerçek mânâda küçük özerk topraklara sahiplerdi. Buraları tasarruflarında tutmak onlar için elverişliyse de, bunun dengini sadece Mısır'da bulmuş olacaklardır. Fakat bu durum mutlaka Latin Doğu'yu zehirleyen, şehirler arasında rebaketi mutlaka arttırıyordu[13]. Saint-Saba adı verilen savaşta (1255-1259) karşılıklı kovulma yaşanmıştı: Sur'dan kovulmuş olan Venedikliler Akka'ya yerleşerek buradan Cenevizler'i kovmuşlardı.

12 Saint Saba savaşında Akka limanında 80 gemi yakılmıştı (Eretz, *Israel*, 1954). Daha önce Beşinci Haçlı Seferinin haberinden önce, İskenderiye'ye girmeleri yasaklanan Batılı tüccarlar Akka'ya gitmişlerdi, Kral bundan 120 000 bin dinar kâr sağlamıştı (Abu Shamâ, yıl 613 Hicri, *Dhayl*, s. 93). İtalyanlar gümrük vergilerinden muaf olduklarına göre bu gelirlerin türünü yakından tanımak gerekecek. Bakınız ileride benim Akka'daki ticaret üzerine tespitlerim. Her şeye rağmen, yıllara göre ticaret Mısır'a veya Latin Doğu'ya doğru yön değiştirmiş olsa da genel ticari oranda değişiklik yoktur. Bu durum Martène, *Amplissima Collectio*, 5, s. 640'da işleniyor. Lestoquoy, *Les villes de Flandre*, s. 56 İskenderiye ve Şam ile ticaret yapan Malines'li bir senyörden bahsediyor; Dimyat Haçlı Seferine gerçekte bir katılımın söz konusu olmadığı sanılıyor.

13 XIII. asırda Pisalılar, Doğu'da az rol oynuyor görünüyorlar, Venedik'in ardından ikinci durumdadırlar. Yüzyılın sonunda Cenevizlerin donanmalarını tahrip ettikleri Meloria felaketini müteakiben bu gerileyiş önlenemez hale gelecektir. Her ne kadar bütün Toskanalılar Pisalıların gemilerini kullansalar da Floransa'nın yükselişi de Pisa'ya sıkıntı yaşatmıştır. Meloria'dan hemen önce Pisa'da "en eski İtalyan ticaret tekniği üzerine el kitabı" yazılmıştır (R. S. Lopez, *Rev. Hist.*, 1970-71).

Pusulanın icadının denizciliğin şartlarını çabucak değiştirip değiştirmediğini anlamakta sıkıntı çekiyoruz. Pusulanın kökeni üzerine yapılan tartışma belki de hiçbir zaman bitmeyecektir: deniz trafiğinin artması, Çinliler'den öğrenilen mıknatıslı iğnenin kullanımını elbette gelişmeye yol açmıştı. Bir Frank gemisi hakkında ilk somut belge, 1240 civarında Müslüman bir yazar Kıbçakî'ninki[14] olabilir gibi görünüyor.

Akka gümrük tarifelerinin bir listesini (iki bölüm halinde) muhafaza etmişiz. Bu listenin bazı maddeleri 12. yüzyıla kadar çıkarken, ihtiyaçlar ve şartlar gerektirdikçe şüphesiz ard arda yapılan ilavelerle genişlemiş olan listenin tamamı, 13. yüzyılın ilk yarısındaki durumu yansıtmaktadır[15]. Bu listenin özgünlüğü var, Avrupa'dan ithal hiçbir zahire listede görünmüyor. Hattâ büyük miktarlarda geldiğini kesin olarak bildiğimiz tahıl bile liste de bulunmuyor. Şüphesiz bu yokluğun kaynağı, söz konusu zahirenin İtalyan bölgelerinden gümrük muafiyetiyle ithal edilmiş olmasındandır[16]. Doğu'nun çeşitli "baharatlarına" ve bilhassa Mısır olmak üzere deniz yoluyla taşınan bazı ürünlere (en açık örnek bir miktar şekerdir) imada bulunuluyor. Baharatların geliş yolu kesin olarak belli değildir. Suriye içlerinden karadan veya Mısır'dan kervanlarla; veyahut da yine Mısır'dan ama deniz yoluyla taşınmış olabilir. Bununla birlikte genel olarak, neredeyse tamamen yerli ve karasal ticaret söz konusu olmalıdır. Diğer ürünlerin hepsi; ya Frank topraklarından ya da "paienime/kâfir" topraklarından gelmekte idi. Bu kelimeden komşu Müslüman Suriye anlaşılmalıdır.

---

14 Fred Lane, *Economic meaning of the invention of the compass*, bu uygulamadaki gelişmeleri yüzyılın son üççeyreğine bağlıyor.

15 Prawer ve Cl. Cahen'in Revue *Historique du Droit*'daki makalelerine bakınız.

16 J. Riley-Smith, "Governement in Latin Syria and the Commercial Privileges of Foreign Merchants", *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, 1973.

Ürünlerin önemli bir bölümü, İtalyan tüccarların az ilgi gösterdiği ve yerel tüketime sunulan basit mallardır. Bununla birlikte baharatlar, tahıllar, şeker, yün, pamuk, ipek ve şap onları ilgilendiriyordu. Onların dengi ürünleri başka yerlerde bulsalar bile ve Akka pazarına girebilenlerin hangi oranda yerel tüketim veya ihraç vasıtasıyla kullanılmış olanı geçtiğini bilmek mümkün olmamaktadır.

Latin Doğu'da tüccar kolonilerin neredeyse küçük özerk devletler haline geldiklerini söylemiştik ve aynı şey hatta daha fazlası, Latin İmparatorluğu'nda Venedikliler için de geçerli idi. Müslüman devletlerinde durum farklıydı ama gelişme aynı istikamette oluyordu: İtalyan şehir devletlerinin her birinin kendi *funduk*'ları vardı. Artık onlar kendi kendilerini çekip çeviriyorlar ve önceki yüzyılda ülkenin resmi makamlarına bağlı olan yükleme boşaltma, depolama, v.b., işlerle kendileri meşgul oluyorlardı. Bundan böyle, *vekil* tüccarların ortaklıkları ile meşgul olmak zorunda değildi ama her koloninin konsül veya konsülleri vardı. İmtiyazların yenilenmesinin uzayıp uzamaması, bunlara eklenecek veya değiştirecek bir şey olup olmadığı onun sorumluluğundaydı.

Frank limanlarında, hattâ Şam ve Halep'te bile uzak doğudan gelen tüccarlar bulunmuyordu. Ama el-Cezire'nin iç bölgelerinde çok bulunuyorlardı. Bu bakımdan iki kent kayda değer rol oynuyor görünüyor; Harran ve Musul. Arap kaynaklarının bu yönüyle bahsetmediği Musullular, buna karşın, dini veya mesleki bir kesim olarak 13. yüzyılın Frank metinlerinde tebarüz ediyorlar[17]. Onların inancı (Monofizitlerin doğulu fraksiyonu) Suriye'nin yerli cemaâtleri içinde temsil edilmediğine göre, bunlar şüphesiz ticari işler için gelen Iraklılardır, tıpkı

17 Jean Richard, "Les Mossoulitains", *Orient Syrien*, 1965. Makro Polo da Musulluları tanımıştır.

İbn'ül-Esir'in[18] parasının bir kısmını değerlendirmesi için görevlendirdiği şahıs gibi. Belki onların arasında bakırcılığıyla meşhur zanaatkârlar da vardı. Louvre müzesinin "baptistère de Saint Louis'si" onlardan kalma idi (bu belki de başka bir yerden temin edilmiştir).

Fırat'ın büyük batı kıvrımının kalbindeki Harran şehrine gelince, Musul-Halep arasındaki büyük yolda, bir zamanlar Sâbiîler'in özgün tarikatının merkezi olmuştu. Ama üç yüzyıldan beri Müslümandı; Moğolların şehri tahrip etmelerinden az önce, Mısır'a yerleşmiş olan büyük hekim İbn Teymiye'nin ailesi buraya gelmişti. Fakat Harran'ın rolü artık ticari gibi görünüyor, Bağdat ve Suriye'de, hattâ Aden ve Çin'de rastlanan Harranlı tüccarların sayısıyla bu değerlendirilebilir. Kentin tarihçisi Hammad b. Hibetullah Ebu'l-Thana, Horasan'dan Mısır'a kadar ticaret yapmıştı[19].

Bakır eşyalar üzerine çeşitli sahneleri nakşeden zanaatkârlar Müslüman tebaa ile diğerlerini birleştiriyorlardı. Yahudi-Hıristiyan kutsal metinlerinden alınma motifler Müslümanlar için kabul edilebilir nitelikte idi. Bu zanaatkârlar Hıristiyan olsalar (Yukarı el-Cezire'de çok sayıda Hıristiyan kalmıştı), ve bu ürünler, Franklar da dâhil, çeşitli müşteri çevrelerine fark gözetilmeksizin arz edebilmek maksadıyla yapılmıştır[20].

---

18 Ibn al-Athîr, Atabek, *R.H.Cr. Or.*, III, s. 281'de.

19 Kamal al-Dîn b. al-Adîm, Bughya IV, ms. İstanbul, 269v; 272v; Ibn Assa'î, ed. Anastase Marie, passim; Dhahabî, Histoire, yıl 604, 612, 614, 616... (yazma Paris, arabe 1582), 212r.; Ibn al-Mudjawir, s. 233; Djazzarî, yıl 630, Oriens (kitabın içerik olarak değerlendirilmesi Sauvget üstte zikredildi), 1951; idem, Sauvaget'in analizi, n° 124 v.s.; Bizans'ın eski esiri Coğrafyacı Yâkut'u Hama'lı Müslüman efendisinin büyük ölçekte ticaret için kullandığını (örneğin Kiş'te) hatırlayalım. Bağdat'ta, Harranlılar, genel olarak Bağdatlı tüccarların içinde tanınıyordu.

20 Oleg Glabar'ın bildirisi. S. Deweji, "Sinâat al-Mawsil", *Summer*, VII, 1951.

Kültür (tarihçi İbnü'l-Esir, v.b.), sanayi ve ticaret merkezi Musul'un önemi, kısmen burada özerk bir hanedanın varlığından kaynaklanıyordu. Ama kuzeye, İran'ın Kuzeybatısına doğru giden -artık Bağdat'ın az kullanıldığı- göç yolları da Musul'a önem kazandırmıştı[21]. Türklerin hâkimiyetinde (ve daha sonra Moğolların) yığılmış olan kitleler bu yolları kullanmışlardı.

12. yüzyılın sonu ve 13. yüzyılın ilk yarısında para piyasasında köklü değişimler görülmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse bu transformasyonu hâlâ iyi anlayamıyoruz. Fatımî rejiminin sonunda, Mısır'da altın neredeyse tamamen kaybolma eğilimine girdi. Bunun tek sebebi olmasa da kısmen askeri harcamalar sebep olabilirdi. Selahaddin zamanında, gümüş ülkenin gündelik hayatında temel rolü oynuyordu. Fakat Selahaddin, Fatımî *varak*'ının yerine yeni bir dirhem ikame etmeye çabalamıştı. Bu dirhem Suriye'deki sistemle bağlantılıydı ama Mısır'ın şartlarına pek fazla uygun görünmüyordu. İki para bir arada dolaşımda bulunmuştur. Eyyubi Asya'sında, altın geniş bir yer tutuyordu ve Mısır'da el-Âdil ve el-Kâmil'in hâkimiyetlerinde belki biraz yeniden güç kazanmıştı. Bu sonuncu hükümdar bir para reformunun yaratıcısıdır. Sonraki dönemin tarihçisi Markizi'nin[22] bir ölçüde meşhur ettiği reform İbn Ba'ra'nın değerli küçük risalesi için vesile olmuştu. Burada eleştirilen reform az önemsenecek anlamda da değildi. Öyle görünüyor ki para sisteminde reformdan ziyade dinarın yapısında basit bir transformasyon söz konusuydu. Ayrıca bu dönemde, Yakındoğu'da çok çeşitli altın sikkeler birbirleriyle rekabet edercesine dolaşımdaydılar. Onların değişim oranları yarı resmi idi. Bu paralar arasında Frank sikkesi

21 Diyarbakır'ın bakırları bütün Mezopotamya'ya ihraç ediliyordu. Daha XII. asırda (Ibn al-Azraq, Histoire de Mayyâ Fâriqîn) ve belki de çok önce tanınıyordu.

22 Maqrîzî, *Traité des monnais*, Sylvestre de Sacy'den beri Avrupa'da tanınıyor, son neşrini Daniel Eustache, *Hespéries* içinde yapmıştır.

sûrî[23] de yer alıyordu (Sur şehrinin adından geliyor, Haçlı Seferi öncesine kadar giden darphane)[24].

Bununla birlikte, daha önce de görüldüğü üzere, Bağdat'ta gümüş yeniden ortaya çıkmış ve şüphesiz bütün Yakındoğu'da yeniden yaygınlık kazanmıştı[25]. 1240 yılı civarında, dönemin çağdaşı el-Nâblusî[26], sebebini anlamaksızın, Mısır'da altın para basımının sert bir şekilde düşüşüne işaret ediyor. On iki yıl sonra, Ceneviz ve Floransa Batı'nın beş yüzyıldan beri tanıdığı altının basımına öncülük etmişlerdi (Güney İtalya hariç, orada II. Frederic'in "Augustaleé'si Norman geleneğinin yeni bir tasviriyle devam ediyordu); altın para son şeklini aldı ve daha sonra da Venedik ve Avrupalı monarşiler tarafından taklit edildi[27]. Moğol hâkimiyeti

---

23 Hıristiyan paralarının Arapça basılması Saint Louis'nin Doğu'da bulunduğu sırada gerçekleştirilmiştir. Latin Doğu'nun sıradan paraları Yunanistan'da da bulunmuştur ve kaynaklar bu paraların Ceneviz ve Venedik'teki varlıklarına işaret ediyorlar (Misbach, "Genovese commerce and the alleged flew of gold to the East 1154-1253", *Rev. Intern. d'Histoire de la Banque*, III, 1970, s. 67-87). Bu makalede karıştırmalar yapılmış olabilir. İbn Ba'ra zamanında *Sûrî* dinarının rayici yasal Müslüman dinarının yaklaşık 1/3 altındaydı. Fakat dolaşımda olan diğer dinarların altında da değildi.

24 Ibn Ba'ra,ed. Fahny, s. 60; Cl. Cahen, Princeton kolokyumu 1974'deki bildiri *Studies in Economie and Soc. History*, ed. Udovitch'de yayımlandı.

25 Ibn al-Fuvâti, muhtemelen Ibn Assai'den naklen, 645 yılında Bağdat'ta, altını olumsuz etkilediği ve piyasada bol miktarda bulunduğu için dirhem basılmasının askıya alındığını ifade ediyor. Rayiç 12 dirhem bir dinar ediyordu; 10 dirhem'in bir dinar olarak basılması emri verildi; en sonunda da 11'e ½ oldu. Bu en azından bir nevi kargaşanın olduğunu gösterir.

26 el-Nâblusî, benim *B.E.O.*'daki neşrim. 1240'a doğru Sudan altının Doğu'ya gelmesiyle yaşanmış olması gereken kopukluk görülmüyor.

27 Latin Doğu'nun yüzyılın ortasında hâlâ altın para basıp basmadığının teyit edilmesi gerekir.

dışındaki Doğu'da gümüş bile Memlûklar devletini bakır paralara yönelmeye zorlayarak düşüşe geçmişti. Bu dönüşümün şartları açık biçimde görülmüyor. Yukarı Mısır'ın altın kaynakları tükeniyordu veya en azından madenlerin işletilmesi artık getirisinden daha pahalıya mal olduğunu biliyoruz. Ama eğer bu Doğu'da altının düşüşünü açıklayabiliyorsa, Batı'daki mevcudiyetini izah etmez ve meşhur örnekler gösteriyor ki altın zorunlu olarak kaybolmaya bırakılmamıştır. Avrupa'da o zamana kadar ihmal edilmiş olan altın madenleri işletilebilmiştir. Bütün bunlar, öncelik olarak değerlendirilenin uluslararası pazarda görünmek zorunda olduğunu yeniden söylemeye götürüyor. İhtiyaçları artacak olan Avrupalılar, ödeme araçlarının uygun olması için, büyük gümüş sikkeleri dolaşıma sunmuşlardı. Ama bunlar bile yetersiz görünüyorlardı. Her ne kadar onların yeni altın paraları müteakip yüzyılda Doğu ülkelerini işgal edecek olsa da, Avrupa'da hiçbir zaman altın kaybı olmamıştır. O zaman Avrupa'da Sudan altınının tuttuğu yeri ölçemiyoruz. Yerel düzeyde, Avrupalı yeni paralar, Akka şehri paralarının artık kullanılmayabileceği anlamına geliyordu. Üstelik paraların değerini kaybetmesi son Latin şehirlerinin düşüşünü beklememiştir. Genel düzeyde, daha önce ifade edilmiş olan Levant ticaretinde denge problemine yeniden geliyoruz. Üstte ana çizgileri verilen genel çerçeve dâhilinde Batı için açığı olan bilânçoya inanmak bize güç görünüyor[28].

28 Kilikya Ermenilerinin paralarını da dikkate almak gerekir: bakınız Bédoukian, *Revue des Etudes arméniennes*, 8, 1971 içinde; K. A. Jacob, The coins of Cilician Armenia", *Numismatic Intern. Bull.*, mars 1981, s. 69-82.

17. Bölüm

MOĞOL DÖNEMİ

Moğol dönemi neredeyse bir *post-scriptum*'dur ve burada, daha önce söylenilenlerin bir sonucu olarak bu dönemin sadece ana çizgileri verilebilecektir. 1291 tarihini hiçbir şekilde herhangi bir kopmanın işareti saymıyoruz. Suriye'deki son Frank şehrinin düştüğü tarih olan bu yıl Franklar için bile bir kopma değildir zira onlar üç yüz yıl daha Kıbrıs'ta kalmışlardır.

Tarihin en etkileyici olaylarından biri olan Moğol İmparatorluğunun kuruluşu köken itibarıyla Yakın ve Ortadoğu'ya yabancı bir olgudur. Burada ondan söz edilmeyecektir. "Yecuc Mecuc duvarının arkasından" gelen, şaşırtıcı isimleri ve görünümleriyle bu adamların (Türklerin olduğundan daha fazla) korkunç varlıklar olarak göründüklerini hatırlatmak yeterli olacaktır. Çünkü Moğollar tanınmıyorlardı. Bu izlenimin manevi etkisi[1] vasıtasıyla güç-

1 J. Richard, "Les Mongols et les Francs", *J. of Asian History*, III, 1969, s. 45-57; aynı yazar, "Les causes des victoires mongoles d'après les historiens occidentaux du XIIIe s.", *Central Asiatic J.*, XXIII, 1-2, 1979; C. W. Connell, "Western views of the origine of the Tartars: influence of myth", *J. of medieval and Renaissance Studies*, III, 1973.

lerini arttırmak ve somut etkisiyle de maddi zaferlerinin şansını çoğaltmak için Moğollar, bu yargının üzerine oynamasını büyük ölçüde başarmışlardı[2]. Bir düşmanı üzerinde zafer sağlamak için küçük bir Ermeni prensinin askerlerini Moğollar gibi giydirdiğini anlatmak, bu durumu açıklamak için yeterli olmaz mı[3]? Ne olursa olsun, Moğollar 617 / 1220 tarihinde Harezmlilerin devletini yıktılar ve Orta Asya'ya boyun eğdirdiler[4]. Bunu takip eden kırk yıl boyunca, İran'ın bir bölümünü ve hatta Anadolu'yu (1243) ve aynı zamanda Rusya'yı işgal ettiler. Silesie'den (1242) Çin'e kadar yayılmışlardı. Bu ülkelerde Moğollar bir ilk olarak Alamut "Haşhaşilerinin" korkunç gücünü tahrip ettiler ve 1258 yılında beş yüzyıllık Bağdat Halifeliğine son verdiler. 1260 senesinde Suriye'yi bile istila edip Mısır sınırlarına dayanmışlardı. Tarihin kaydettiği bu en büyük zaferlerin sebepleri; bir ölçüde uyguladıkları tedhiş ve ayrıca mükemmel disiplinlerinde, düşmanı bölme ve yönetme sanatını, ticaretin bütün kaynaklarını, inanç ve mezhep çatışmalarını kullanmakda, karşı koyanlara kaşı uyguladıkları acımasız, zalimane davranışlarında (mevcut rakamları ihtiyatla karşılamak gerekse de onlar Ortaçağ tarihinin en büyük kıyıcıları olmuşlardır), kendilerine boyun eğilmesi ve kendileriyle birleşilmesi için yaptıkları vaatlerde ve verdikleri garantilerde yatmaktadır. Nihayetin de mevcut imkânlar dâhilinde bir nevi düzenleme sanatı, onların fetihlerinden çıkan rejimler onları başarıya götürmüştür[5].

Moğol adını taşıyanlar, yasal biçimde örgütleyici merkeze dâhil bulunmayan ve azımsanmayacak sayıda halkı kendileriyle birlikte sürüklemişlerdir. Bu halkların çoğu Türk asıllı idi. Moğollar bu halklarla temasta çeşitli dinlerin propagandalarının etkisinde

2 Genel bir bibliyografya için *Cambridge History of Iran*, c.5'de Boyle'nin bölümünü incelemek yeterli olacaktır.

3 Bakınız *Syrie Nord*, s. 712.

4 Bakınız üstte.

5 Bakınız Jean Richard.

kalmışlardı. Onlar bu dinlerin birine diğerlerinin aleyhine olacak biçimde bağlanmaktan kendilerini sakınmışlardır. Budizm'le birlikte, Nesturi Hıristiyanlığı onların ülkesinde barınmaya devam ediyordu. Nesturilik yedi yüz yıl önce Orta Asya'da görünmüştü ve gayri Müslim Türkler arasında varlığını sürdürüyordu. 12. yüzyılda rahip Jean efsanesinde[6] ifade edilen yarı kıyamet beklentileri Yakındoğu'nun Hıristiyan halkları arasında bile yeni bir atılım kaydetti. Bu beklentiler Moğolların yararına idi. Onların karakterleri bile dünyanın sonuyla birlikte İslam'ın yakında ezileceğini hayal etmeye yardımcı oluyordu. Yarım yüzyıldan fazla bir süre boyunca, Eski İslam ülkeleri, Müslümanları katletmeyen ama bütün inançlara dengeli yaklaşan, kendi hesaplarına bazı imtiyazlar alan ve siyasi olarak önceki rejimlerden şikâyetçi olanlara dayanan şefler tarafından yönetildiler. Bu durum Hıristiyanlara ve Şiilere yeniden umutlar vermekteydi. Sonuçlar Akdeniz sahillerine kadar hissedildi. İslâm âleminde Moğol karşıtı sınırlı *cihad* çağrıları yaşanılan dehşet içinde sönerken, bazı Hıristiyan çevrelerde, özellikle Kilikya Ermenileri ve İslâm idaresindeki Şam Hıristiyanları[7] bazı faydalar sağlamak maksadıyla kendilerini yeni efendileri ağırlamakla yükümlü görevliler olarak kendilerini görüyorlardı[8]. Franklar bile, özellikle Antakya'dakiler, Kilikya Ermeniler ile birlikte onların arkasına takılmışlardı. Bunu her ikisi de daha sonra pahalı ödeyeceklerdi. Diğerleri, dehşet ve kargaşaya galip gelmeyi başaramadılar. Dünyanın karşısında, her türlü

6 Bakınız üstte.

7 O zaman Kıpti olan tarihçi al-Makîn Moğolların çekilmesinden sonra Şam'da yıllarca hapis yatacaktır zira onlarla işbirliği yapmakla suçlanmıştır; bakınız *E.P.*, *Al-Makîn*.

8 Gürcüler ve Büyük Ermenistan'ın Ermenileri için de geçici bir fayda sağlamıştı. Onların ülkesinde edebi alanda gerçek bir Rönesans meydana gelmişti. Doğu Anadolu'da ekonomik ve birazda siyasi önemine de işaret etmek gerekir. Bu Hıristiyanların Moğollara Haçlılardan daha fazla umut bağlamalarının bir çelişki olduğunu da tespit ediyoruz.

medeniyetin inkârcısı mutlak barbarlar olarak görülenler bu kargaşa ve dehşete sebebiyet veriyorlardı. Hıristiyan ve Müslümanların yaşadığı dünyada, onlar birbirlerinin düşmanları olsalar da belli belirsiz biçimde parçası olarak hissettikleri bir medeniyetin iki kolunu temsil ettikleri düşüncesine sahiplerdi. Uzaklık Mısır'da bir direniş organize edilmesine imkân tanımıştır. Orada İslâm davasının temsilcisi Memlûkler, Güney Rusya'daki Türkler oldular. Belki bundan dolayıdır ki Araplar-İranlılara göre daha az ürküntü duyuyorlardı. 1260 yılında Filistin'de dolaşan küçük bir Moğol ordusu Memlûkler tarafından ezildi. Askeri olarak sayı orantısızlığı açısından önemsizdi ama moral bakımından muazzam bir zaferdi. Moğolların yenilebileceği veya en azından onlara karşı direniş yapılabileceği fark edilmişti. Moğollar yok olmamışlardı, ama Suriye yeniden fethedilmişti ve uzun bir süre için sınır çölün koruduğu Yukarı el-Cezire'nin ortasında düzenlendi. Selçuklular döneminde başlayan Irak'ın çöküşü, İran ve Arap dünyasının büyük bölümüyle kopukluğu, artarak hızlanmış ve geri döndürülemez hale gelmiştir. Müslüman Arap uygarlığı artık Bağdat değil, Kahire ve Şam demektir; Araplık bilgisi İran'da kaybolmuştur; Moğollar tarafından yönetilen İran'ın kültür dili Farsça ise Türk Anadolu'da yayılmasını tamamlamıştır.

Siyasi bakımdan, Moğol yayılması dört devletin oluşumu sonucunu doğurdu: Orta Asya'daki devletin (Çağatay) kırılgan olduğu anlaşıldı, ama Çin ve İran'daki (Irak ve himayesindeki Anadolu'yla birlikte) daha sağlamdılar. Altın Orda veya Ordu[9] (himayesindeki Slav prenslikleriyle birlikte güney Rusya'da) devleti de sağlamdı. Son iki devlet biri diğerini ortadan kaldırmaksızın birbirlerine karşı mücadele içindeydiler. İran devleti (İlhanlılar) birçok parçalara bölünerek 1335'e kadar devam edecektir. Altın Ordu ise bir hayli küçüldükten sonra nihayet 16. yüzyılın başında kaybolacaktır. Bizanslılar, sınırlardaki Türkmenlere karşı

9 B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, 1960² ve *Die Goldene Horde*, 1943.

direnebilmek için İran Moğollarıyla iyi ilişkiler geliştirmişlerdir (ama boşuna olmuştur). Bizanslılar Memlûkler'in orduları için topraklarından asker temin ettikleri Altın Ordu ile de iyi ilişkiler kurmuşlardır. Etnik ve dil bakımından etkileri sonuç itibarıyla zayıf olmuştur. Rusya'daki halkları adlandırmak için kullanılan "Tatar" kelimesinin Ortaçağda eş anlamlısı, Moğol idi. Hepsi de şüphesiz Türk dilinde bu anlamdaydı. İnanç bakımdan çok dinli oyun sürüp gitmemişti zira Moğollar, kendilerine boyun eğmiş yerleşik ve çoğunlukla göçebe tebaalarının inancına yani İslam dinine girmişlerdir. Bu defa da Şiiler ve Sünniler arsındaki dengeyi korumuşlardır. el-Cezire ve Anadolu'daki Hıristiyanlık gerilemiştir. Bu gerileyiş kıyımlar yüzünden değil, tarım toplumlarının çöküşünün neticesidir. Bu toplumlarda Hıristiyanlık hala baskın din idi.

Tarımın çöküşü Moğol fethinin sonuçlarından en az itiraz edilebilecek ve en kötülerinden biri oldu. Önceki göçebelerin aksine bunların atalarından kalma yaşam tarzları Yakındoğu'daki çobanlık ve ziraat ekonomileri arasındaki bir arada yaşama anlayışına uygun değildi. Sistemli olmasa da köylü nüfusun bu birlikteliğe ilgileri vardı[10].

Bütün bunların içinde Yakındoğu, Müslüman, Frank, Ermeniler ne hale geldi? Memlûkler sadece savaşla ve savaş için yaşıyorlardı. Eyyubiler, birkaç adacık halinde bulunan ve artık az tehlikeli olan Frank yönetimlerinin devam etmesine izin vermişlerdi. Ama şimdi Moğollarla işbirliği içinde onların varlığı ciddi bir tehlike oluşturdukları tecrübe edilmişti ve işbirlikçilik affedilmezdi. Yeni rejimin dış siyaseti esas olarak son Frank şehir ve kalelerinin acımasızca ortadan kaldırılması oldu, ticari kaygıyla birkaç liman belki geçici olarak bundan azade tutulmuştu. Memlûkler Franklar'dan başka, çoktan Kilikya Ermenilerini ya-

10 W. H. C. Frend, "Normands and Christianity in the Middle Ages", *J. Ecoles. Hist.*, 26, 1975, s. 209-221.

kalamışlardı. Anadolu'nun Moğol karşıtı unsurlarıyla entrikalar çeviriyorlardı[11].

Daha önce söylendiği gibi Hıristiyan âlemi, bir an için, İslâm'ı bozguna uğratmak maksadıyla Moğollardan faydalanılabileceğine inanmıştı. Bundan dolayı da Fransiscain ve Dominicain misyonerleri gönderilmişti. Onlara son derece değerli seyahatnameler borçluyuz ama bu misyonerler hiçbir sonuç alamadılar. Bu kadar farklı toplumlar arasında yanlış anlaşılmalar kaçınılmazdı ve hatta Hıristiyan tarafında kamuoyu hemfikir olmaktan uzaktaydı. İlhanlılar artık güçlerinden çok emin değillerdi, Suriye'ye Moğol saldırısı ve Batı'nın askeri müdahalesi ile iç içe projeler hayal ediyorlardı. Bu projelerde Latin Doğu hiçbir rol oynamıyordu. Güvensizlik ve basitçe aradaki mesafe çabaların eşgüdümlü hale getirilmesine her zaman engel olmuştur. Moğollar Memlûk devletinden uzakta durdukları için Frank-Ermenilere hiç faydalı olmamışlardır. Bazı modern tarihçiler, anakronik bir nostaljiyle Hıristiyan Avrupa'nın eline geçen fırsattan yeterince faydalanamamış olmasından üzüntü duyuyorlar. Avrupa'daki Moğolların hemen İslam'a girdikleri ve Hıristiyanlara karşı muhabbet beslemedikleri unutuluyor. Bu durumda kim bu Marslılara herhangi bir yardım için çağrıda bulunmaya cesaret edebilecekti?

Yakındoğu'da Moğolların ortaya çıkışı, yerel düzeyde ama önemli bir olayla, İstanbul'un Bizanslılar tarafından tekrar geri alınmasıyla çakışmıştır. Bu geri almanın sonuçları sınırlı olmuştu, bu bağlamda Bizans İmparatorluğu topraklarının 1204 öncesi şeklini yeniden oluşturma neticesi de hâsıl olmamıştır. Sınırlı olmuştur zira bu yeniden fetih Cenevizlerin katılımıyla gerçekleşmiştir:

---

11 Mücadelenin zalimane karakteri örneğin Müslüman çocukların kaçırılmasına misillime olarak bir Hıristiyan köyündeki halkın katledilmesi hadisesi (*J.A.*, janv-mars 1922, s. 76-80). Casusluğun teşkilatlandığı dönem; bakınız Qirtai,'ın rivayeti, *J.A.*, 1937. Bunlar her iki taraftaki becerikli insanların ticaret yapmalarını engellememiştir.

Bunlar bir süre sonra Venediklilerin Karadeniz'e geri dönmelerine mani olamadılar. Bununla beraber İtalyanlar git gide Bizanslıları önemi artacak olan (bu tekrar görülecek) bu ticaret faaliyetinin dışına atmışlardı.

Öte yandan Papalık II. Frederic'in soyundan gelenlere karşı sert politikalarını sürdürüyordu: Sicilya Krallığının mirasını ve güney İtalya'yı IX. Louis'nin kardeşi Charles d'Anjou'ya verdi[12]. Charles derhal seleflerinin Bizans karşıtı hedeflerini yeniden ele alıp kendisini kovulan Latinlerin intikamcısı ilan ettiyse de burada bunlardan bahsetmeyeceğiz. Kıbrıs Krallığı ve Akka'nın sinesinde yaşanan kargaşalar onu [Charles] aynı zamanda, Latin Doğu'da imparatorluk kendi adına iddialarını talip olmaya sürükledi. Rakipleri gözlerini Aragon-Katalan Kralına çevirdiler. Onun hem askeri, hem ticari korsan filosu o zaman doğu Akdeniz'de yeni bir gelişme başlatıyordu. Çatışma 1285 yılında Sicilya İkindisi [Vêpres siciliennes] ile sonuçlandı. Bu hareket Anjoululara Sicilya'yı kaybettirdi ve onları güney İtalya'dan ibaret bıraktı, onların Doğu'daki ihtiraslarını, aynı zamanda da tasarlamakta oldukları Akka'daki Franklara yardım etme umutlarını da yok etti. Bu hengâmede, Memlûklerin birini diğerinden daha çok tercih etmeleri için bir gerekçeleri yoktu; onlar genel olarak, Latin Doğu'nun yıkıntılarından geriye kalanlardan kaygılanmaksızın, kendilerine birbiri ardınca ittifak talep edenlerle yaptıkları pazarlıklardan faydalar sağlamakla yetindiler[13]. Latin Doğu'dan bahsedildiğinde, Kıbrıs bir tarafa, büyük siyaset oyunlarında oyuncak

12 Renato Lefèvre, *La crociata di Tunisi del 1270 nei documenti del distrutto archivio angiono di Napoli*, Roma 1977; Jean Longnon, "Charles d'Anjou et la Croisade Tunis", *Jour. des savants*, 1974, 44-61; b.Beeb, "The English baronale and the Crusade 1270", *Bull. of the Inst. of Historical Research*, XLVIII, 1975.

13 Canard, "Un traité entre Byzance et l'Egypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans mamluks Baybars et Qalâ'un", *Mélanges Gaudefroy-Demombynes*, 1937.

haline gelen Latin Doğu'dan özgün bir şey kalmamıştı. Ona tutunup kalanlar sadece hatıralardı. Kaybolup gidecek olan bir görüntüden başka bir şey olmadıkları söylenebilir[14].

Bizi en fazla ilgilendiren Doğu ile Batı arasındaki ticari, kültürel ve diğer ilişkiler üzerine bu olayların etkisidir. Dini bakımdan Moğol hoşgörüsü, tüccarların izinden giden misyonerlerin onların ülkelerine girişini ve birkaç on yıllık süre için piskoposluk kurumunun *in partibus infidelium* tesisini kolaylaştırmıştır (Moğol dünyasının öteki ucunda Pekin'de bile bir tane kurulacaktır)[15]. Bu durum bir süre için doğulu Hıristiyan cemaatlerle olumlu temas ve hatta İslam hakkında müspet bir değerlendirme yapma sonuçlarını doğuracaktır[16]. Fakat bunu abartmamak gerekir. Doğulu kaynaklar bunlardan bahsetmiyorlar ve üstelik bütün bunlar 14. yüzyılın ilk otuz yılında İlhanlı Devleti'nin yıkıntısı altında kalacaklardır. Ticarete bağlı olarak, genel kabul gören görüş Moğol barışıdır. Mevcut olduğu sınırlı bir dönem, Asya ve Avrupa arasındaki ilişkilerin altın çağıdır. Avrupa'da hâkim olan bu görüş, tüccarların alışıldık sessizliğine aykırı biçimde, Venedikli Marko Polo'nun bize bıraktığı muazzam seyahatname ile pekiştirilmek-

---

14 Bu son ana kadar ekonomik ve kültürel faaliyetlerin olmadığı anlamına gelmez, bakınız ileride. Açıkçası artık Latin Doğu, Batılılar gözünde ticari faaliyetleri için tıpkı diğer pazarlar gibi bir pazardı.

15 Jean Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age*, 1977; G. G. Gusman, "The encyclopedist Vincent of Beauvais and the Mongols", *Speculum*, 1974.

16 Guillaume de Tripoli, içinde Prutz, *Kulturgeschichte der Kreuzzüge*, 1883; Ricardo de Monte Cruce, ed. Monneret de Villard. Bunun tersine Güzel Philippe'in hakimiyetinde Nesturî Patriği Mar Jaballaha'nın Paris'i ziyaret ettiğini göreceğiz (bakınız hayatı Mar Barsauma, ed. terc. Blochet). J. M. Fiey, "Chretiens syriaques entre Croisés et Mongols", *Symposium Syriacum, Orientalia Christiana Analecta*, nº 197, 1974, s. 327-341; Francis M. Rogers, *The quest for Eastern Christians, travels and rumors*, Minneapolis, 1962.

tedir. Artık Asyalı kervanlara Avrupalıların da katılabilmiş olmaları Batı'nın ufuklarının genişlemesinde muhakkak başlıca faktördür. Fakat bundan yanlış sonuçlar çıkarmamak gerekir[17]. Önce bütün bunların en fazla yarım yüzyıllık bir süre içinde olduğunu hatırlayalım. Sonra katılımcıların etnik kökenlerinin çeşitliliği ticaret hacminin artışı anlamına gelmemektedir, bunun bazı faydaları, İtalyanların belki daha açıkçası doğuluların ellerinden alınıyordu. Diğer taraftan ticaretin artması her ne kadar gerçek olsa da mutlak mânâda ekonomik refah demek değildir. Boyun eğen halkları soyarak zenginleşmiş Moğol veya diğer aristokrasi, bölgesel ekonomilerin yetersizliklerini telafi etmek için ticaretin yardımını isteyebilmiştir. Son olarak, bazı yolların gelişmesi diğerlerinin zararına da olmuş olabilir.

Genel olarak Moğollar, Avrasyadakiler olduğu kadar ülkenin Kuzeybatısına yerleşmiş olan İran'dakiler de, elbette karada kervanlarla yapılan ticaretle deniz ticaretinden daha fazla ilgileniyorlardı. Bir dönem İlhanlıların, bazı İtalyanların yardımıyla İran körfezinde filo inşa etme düşüncesi olduğu doğrudur. Belki bu Memlûkler ve onların müttefikleri Yemenlileri bozguna uğratmak içindi. Teşebbüs sonuçsuz kaldı, ama Cenevizli tüccarların oraya gitmiş olmaları gerekiyor. Onların izleri yakın zamanlarda Hindistan'da bulundu ve oraya gidişleri kesinlikle Mısır yoluyla olmamıştır[18]. Çin Moğolları denizcilik fa-

17 Thomas A. Noonan, "Suzdalian Eastern Trade in the century beforethe Mongol", bildiri at the Southwest Slave Association, Denver, Colorado 1977, Moğollardan önce mevcut olan yolları göstermiştir. Hiç şüphesiz bu yollar tamamen kapanmamıştır.

18 R. S. Lopez, "European Merchants in the Medieval Indies: the evidence of commercial Documents", *J. of Economic History*, c. III, n° 2, 1943; "Nuove luci sugli Italiani in Estremo Oriente prima di Colombo", *Studi Colobiani*, 3, Gênes, 1952. Isol le Pisan hakkında bakınız Pelliot, "Mélanges sur l'époque des Croisades", *Mémoires Académie des Inscriptions*, 44, 1951.

aliyetlerini muhakkak Yakındoğu'ya hattâ doğu Afrika'ya doğru yaymışlardı. Ama bu yayılış muhtemelen Memlûklere karşı düşmanca niyetler beslemeksizin olmuştu. Ve bu ne *Kerramîler* için ne de diğer Müslüman tüccarlar için zararlı değildi (bu tarafta artık ne Hıristiyan ne de Yahudiler söz konusu değildir)[19]. Sonuç itibarıyla iki büyük güzergâh vardı, biri Mısır'a ulaşan deniz yolu, diğeri kara yoluydu. Bunlar Karadeniz limanlarına ve Doğu Akdeniz'in Arap olmayan limanlarına ulaşıyorlardı. Zahire de kesinlikle farklıydı.

Gerçekten de yollar bir defa daha değişmişti. Karadeniz yollarında, güney doğuda hattın başı olarak Trabzon, Kırım ve Azak denizinde ise Kefe ve ikinci olarak da Tana mevcuttu. Bir başka yol Doğu Anadolu'yu geçip Moğolların vasalı olan Ermeni Kilikya'ya doğru sapıyordu. Orada yeni Ayas limanı İtalyanlara Suriye limanlarından daha güvenli bir sığınak sunuyordu[20]. Diğer taraftan güney Rusya ile Mısır arasında Mısır'a köle sağlayan, yoğun bir ticaret vardı. Bu köleler, Suriye'deki Franklara karşı savaşan ordunun çekirdeğini oluşturuyorlardı. Bunu Cenevizler anlamışlardı. Bu ticareti neredeyse artık tamamen elinde tutanlar da Cenevizlerdi[21]. Kuzey'deki Moğollarla olduğu gibi, İran ve Anadolu'dakilerle[22] de iyi ilişkiler içinde olan Bizans İmparatorluğu'nun buna rağmen

19 Bu Doğu Afrika kıyılarında Kirkman, Chittick, v.s.'de yapılan kazılara bağlıdır; Archibald Lewis, "Maritine Skills in the Indian 1368-1500", *J.E.S.H.O.*, XVI, 1973; H. Franke, "Westöstliche Beziehungen im Zeitalter der Mongolen Herrschaft", *Saeculum*, XIX, 1968, s. 92.

20 Marie Nystazopoulou Pelikidès, "La mer noire du XI au XV siècles", *Thésaurismata*, VII, 1970, s. 15-51.

21 İlhanlıların düşmanı olan Mısır'a köleler sadece deniz yoluyla gönderilebiliyordu. Cenevizlere taş atmıyoruz zira Marsilyalılar çocukların Haçlı Seferi sırasında daha kötüsünü yapmışlardır. Bütün bu konular için bakınız Michel Balard, *La Romanie génoise*, 2 cilt, 1980.

22 Anadolu'da Bizans kilisesinin yeni bir geçiş dönemi bundan dolayıdır, *Pre-ottoman Turkey*, s. 327.

İstanbul Boğazını geçen gemilere karşı hiçbir şey yapmak itemediği veya yapamadığı görülüyor. Zira İstanbul'daki İtalyan kolonileri çok güçlüydüler.

Daha önce görüldüğü üzere Cenevizler ve diğer Batılılar, Venedikliler[23] ve şimdide Katalanlar çeşitli devletler içindeki güçlü konumlarını, (onlar aralarında birbirlerinin düşmanları da olsalar) pervasızca muhafaza etmesini bilmişlerdi. Ceneviz Memlûk Sultanı Kalavun ile Akka'ya saldırmasından birkaç ay önce bir anlaşma imzalamıştı[24]. İçerilerdeki ülkelerin yaşadığı kargaşa sırasında, hiçbir büyük ticaret yoluyla Suriye'yi geçmek mümkün olmadığına ve İtalyanların daha elverişli limanlarda güvenli mevkileri olduğuna göre Frank limanlarının neye hizmet ettiği sorgulanabilir. Bu Frank limanlarının, savaş zamanlarında sığınak olmaktan (Kıbrıs bu konuda daha değerliydi), başka avantajlar sunduklarına da inanmak gerekiyor. Mısırlı tüccarların Lazkiye[25] gibi ikinci dereceden bir limanın zapt edilmesi talebinde bulunduklarını görüyoruz. Çünkü Moğol baskısı Antakyalılara burayı alma fırsatı vermişti. Latin Doğunun Suriye sahillerindeki varlığı

---

23 Venedikliler Karadeniz'den geri çekilişlerini telafi etmek için Akka'da bir çaba göstermiş olabilirler. Bakınız Jacobi, "L'expansion occidentale dans le Levant; le Vénitiens à Acre dans la seconde motié du XIIIe siècle", *Journal of medieval History*, 1977; aynı yazar, "Crusader Acre in the 13 th C...", *Studi Medievali*, XX, 1979. Bütün bunlar Cenevizli Benedetto Zaccharia'nın Doğu Akdeniz'de ilk olarak işletmeler kurmasını engellemiyordu bkız., R.S. Lopez, *Genova marinara nell Duecento: Benedetto Zaccharia*, 1933

24 Orada doğrusu Cenevizli artık yoktu. P Holt, "Qalawn's Treaty Geneva 1290", *Der Islam*, 57, 1980, s. 101-108; aynı yazar, "The treaties of the early Mamluks with Frankish States", *B. S. O. A. S.*, XLIII, 1980, s. 67-76.

25 Ibn Abd al-Zâhir, Tashrîh, Fransızca terc. Michaud ve Reynaud, Bibliotheca, s. 560, v.d. Bu bazı Memluk ileri gelenlerinin kimi Franklarla karanlık temaslar kurmalarına engel olmuyordu. Bakınız eklerde.

tamamen sona erdiğinde tüccarların nazarında artık hiçbir cazibesinin kalmadığı açıktır. Bu cazibeyi kaybedişi Latin Doğunun düşüşünün tek sebebi değildir ama bunun faktörlerinden biridir. Kilisenin kızgınlıklarına rağmen, Levant ticareti hiçbir duraklama yaşamamıştı[26].

Moğol fethinin para sisteminde yol açtığı değişimlere burada sadece imalarda bulunabileceğiz. Zira bu değişimler müteakip yüzyılda somutlaşacaktır. Sadece Moğol idaresindeki bölgede yürürlükte olan sistemin, Akdeniz'deki sisteme nazaran artık tamamen otonom olduğunu söyleyeylim.

Tuhaf bir çelişki olarak, bu dönemde özellikle Akka'da saf batılı tipte kültürel faaliyet altın çağını yaşamıştır. Yeni araştırmalar (bunların bazıları özgün kimi vakalar için şüpheyle karşılanmalıdır) gerçekten de çok sayıda el yazmalarının bulunmasına imkân vermiştir. Bunlardan tezhipli olanlarının bazıları Akka'da yazılmış ve gerçek bir *scriptorium*'un mevcudiyetini ispatlarlar[27].

Mısır ticaretiyle ilgili olarak istatistikî olarak ölçemeyeceğimiz Kızıldenizin önemi git gide daha fazla sıklıkla zikredilen ve önceki yüzyılda ortaya çıktığını gördüğümüz *Kerimîler* organizasyonuyla doğrulanmaktadır[28]. Uzakdoğu menşeli transit zahire ticaretinin

---

26 Cenevizli noterlerin Arap ülkelerinde Arapça yazılmış kontratlara değer atfetmeleri bu dönemdedir; Gabriella Airoldi, "Genovesi nel mundo islamico: carta sarracina e carta in arabico", *Critica Storia*, mars 1972. Akka'lı bir gemi kaptanının hesaplarını içeren bir defterin mevcudiyetine işaret edeli, ed. Navarre, 1806, bunun üzerine J. Prawer çalışmaktadır.

27 H. Buchtal, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, 1957; Folda, *The Crusaders Mss. Illuminated at Acre 1275-1291*, 1976; Runciman, III, s. 367.

28 Kerimilerin İskenderiye'ye dolayısıyla Akdeniz'e müdahil olduklarını biliyoruz; örneğin bakınız Suqâ'il, ed. J. Sublet, biographie n° 218; bir hayli geç bir dönem XIV. asırda Venedik belgelerinde onların mevcudiyeti; *J. E. S. H. O.*, 1960'da Robert Naura'nın notu. Eğer Labib,

orada iyi kötü bir pay almaya başlayıp başlamadığını bilmek ilginç olacaktır. Mezopotamya [Irak] ile kara bağlantıları Moğollar ve Memlûklerin arasındaki savaşlar dolayısıyla tehlikeye düşmüştü ve bunun sonucunda da kısmen ıssızlaşma olmuştu[29].

Mısır bundan böyle Arap Yakındoğu'nun siyasi ve kültürel merkezi idi. Baybars, rejimin gerçek kurucusu, Bağdat'ta yıkılmış olan hilafeti Kahire'ye yerleştirmeyi başarmıştı; gerçi hilafet iktidarsızdı, ama en azından tebaasının gözünde Memluk iktidarını meşru kılıyor ve ona bir ölçüde prestij kazandırıyordu (Tunus'taki Hafsidlerin rakip bir teşebbüsüne rağmen). Mısır'a bütün ülkelerden gelen göçmenler akıyordu, bu da Eyyubiler zamanında başlamış olan kültürel entegrasyon hareketini arttıracaktır. Suriye yeni devlete bağlıydı, Moğollar buradaki küçük otonom emirlikleri ortadan kaldırarak bu devlete adetâ hizmet etmişlerdi. Sınırlardaki durum bazen isyanları teşvik ediyordu ama Franklar veya Ermenilerle entrikalar hiçbir zaman söz konusu olmayacaktır. Hatta denilebilir ki küçük Frank senyörlüğü korkudan Memlukların casusu rolünü oynuyordu.

Anadolu'da Moğol istilası, sınırlardaki Türkmenler'in çıkarına olmak üzere, Selçuklu yönetimini nerdeyse yıkmıştı. Bu Türkmenler vasıtasıyla daha sonra Bizans İmparatorluğunun düşüşü yaşanacaktır. Ama güney cephesinde onların faaliyeti, hattâ Kilikya'ya karşı olanı bile zayıftı. 14. yüzyılda küçük Ermeni krallığını ortadan kaldıracak ölümcül darbe onlardan değil Memlûkler'den gelecektir.

Handelsgeschichte'te Ibn Wâsil'dan naklettiğine inanırsak Hint Okyanusu tüccarları Kutuz döneminde, sultanın Aydhab limanına koyduğu vergiler münasebetiyle Aden'de durdurulmuşlardı. Bu vergiler Baybars'ın hâkimiyetinde kaldırılmıştır.

29 Rahba'da Şam Fransız Enstitüsünün kazıları bu şehrin XIV. asırda hâlâ mevcut olduğunu göstermiştir.

SONUÇ

Batılı ve Yakındoğulu iki toplum derinliğine bağları olmaksızın (Bizans'ın aracılığı hariç) birlikte var olmuşlardı. Üç veya dört asır boyunca, İslam'ın egemen olduğu toplumda, diğerinde olmayan çok inançlılık tecrübesi vardı. Bin yılı civarında, Batı'nın güneydeki belirsiz sınırları Doğu ile ticari ilişkilerini genişletmeye başlamıştı. Ama bir süre sonra, rastlantısal bir eşzamanlılıkla, Müslüman dünyasının iki uç köşesinde kutsal savaş fikri yeniden canlanırken, Batı'nın geniş eteklerinde sosyal-dini bir sıçrayış yaşanıyordu. Bu gelişme birbirlerinin karşısına farklı bir kutsal savaş dikmişti. Bu birbirlerini gerçek anlamda tanımanın sonucu değildi. Ne kadar geniş olursa olsun, bu hareket Batılı yaşamın kültürel, ekonomik ve siyasi unsurlarından hiçbirini ortadan kaldırmıyordu. İslâmiyet ve Hıristiyanlık arasındaki temaslar güçlenecek ama yerl ve zamana göre çeşitli karakterlere bürünecektir. Haçlı Seferi ve Latin Doğu, bunun ne abartılması ne de inkâr edilmesi gereken bir unsurudur.

İslam'ın ilk yüzyıllarındaki Araplar antik kültüre bulanmış toprakları ele geçirmişlerdi. Onlar bu kültürün nakledilebilir-

liği en fazla olan unsurlarını devşirmişlerdi. Daha sonra sırası geldiği zaman Batı onlardan bunu alarak aynı şeyi yapacaktır.[1] Batı özellikle İspanya'dan alıntılar yapmıştır, yani iki kültürün bir süre birlikte var olduğu ve bu yakınlığın kendisine kolay açılım sağladığı bir ülkeden. Buna karşın Müslüman halklar için İspanya ile temas tuhaftı ve az sonuç vermiştir. Batılı tüccarların seyahatleri ve sadece batılı unsurların temsilcileri olan Latinlerle komşuluk, onu istemiş olsalar bile, Doğuluları Batı'dan bir şeyler alma yönünde, alacak bir şeyleri varsa, çaba sarf etmeye sürüklemede yetersizdi. Hatta Müslümanların bir şey almak için hiç çaba sarf etmedikleri ve Avrupa'yı hiçbir şey alınamaz "Barbar" olarak gören fikri daima taşıdıkları sanılır. Bu birkaç yüz yıl öncesi için doğrudur. Gerçekten de, Ortaçağ'da, askeri alan dışında İslam'ın Avrupa'dan ne alabildiği görülmemektedir. Bu tepki kendi içine savunma amaçlı bir kapanma olarak görülmüştü[2].

---

1 Çin'den, Hindistan'dan ve hatta Malezya'dan yapılan alıntıların şartlarını ve niteliğini de incelemek gerekecek. Yakın ve Ortadoğu'nun tüccarları seyahatlere çıkarak aradıkları ürünleri ve değişik iklimlerin bitkilerini önce kendi ülkelerine daha sonra da İspanya'ya taşıdılar. Fakat onların Çinlileri uygarlıklarından bir şeyler alacak derecede tanımış oldukları söylenebilir mi? Hatta teknik alanında bile, talihin yardımıyla esir düşen Çinliler onlara kâğıdı öğretmişlerdir. İslam'dan hemen önce, İran ve Bizans kendi ülkelerine Çinlilerden ipek üretimine ilişkin teknikleri almışlardı, ama çayı öğrenmek için Moğolları bekleyeceklerdir. Yakındoğu2nun seramikçileri Çin'den ithal edilmiş seramiklerden ilham alıyorlardı ama porseleni tanıyorlar mıydı? İran sınırı dolayısıyla Hindistan'la temaslar/bağlar çok derindi, bundan dolayıdır ki Hint rakamları bizim Arap rakamları haline gelmiştir. Bazı Budist etkiler hipotez olarak ortaya konulmuştu. Bütün bunlar gerçektir ama abartmamak gerekir.

2 İçerideki sapkınlıklarla mücadeleyle yabancıların tesirlerine karşı direnişte bir nevi uyum vardır. Benzer bir mücadeleyi de ayrıca Batı Engizisyonla Albigeois'lara karşı yürütmüştür.

Bölgesel planda, Suriye-Filistin halkları, olumlu ya da olumsuz, Latin komşularının etkisine maruz kalmışlar mıdır? Sadece birkaç cevabı kafamızda tasarlayabiliyoruz.

Paradoksal bir tespit, ama kesin: Suriye Franklarla sıklıkla yaşanan savaş halinden olumsuz etkilenmiş olmalıdır. Ama tam tersine bu dönem boyunca, özellikle de 13. yüzyılda Müslüman Suriye yoğun bir kalkınma idrak etmiştir. Bunun sebeplerini anlamak zordur. Kutsal savaş şüphesiz önemli oranda askeri güçlerin belenmesine götürüyordu. Ama bunun benzer sonuçlarının olmasına inanmak güçtür. Olsa olsa bu durumun başka sebepleri olan bir kalkınmaya engel oluşturmadığını kabul etmek gerekir. Franklarla ticaretin yoğunlaşması bir rol oynayabilir, ama Şam, pazar olarak, yukarıda söz konusu edilen yolların yeniden düzenlenmesinden beri Kahire veya İskenderiye'nin önemine sahip değildi. Müslüman dünyasında daha çok uzağa bakmak gerekiyor. Bağdat, hicretin üçüncü veya dördüncü asrından beri sahip olduğu büyük metropol olma özelliğini yavaş yavaş yitiriyordu, prestijini koruyordu ama bölgesel ölçek dışında artık bir rolü yoktu[3]. İran, Fars dilinin uyanışı ve Türk fethiyle bağlantılı bir gelişme vasıtasıyla Arapçayı unutuyordu. Bu gelişme Moğol yayılmasından itibaren en üst noktasına ulaşacaktır. Bu sebepten de, Bağdat Arapça konuşan semitik dünya için dış merkezli bir makam haline dönüyordu. İslam'ın başlıca kenti şimdi Kahire idi ama Yakın Asya'nın Sünni devletleriyle Fatımî devleti arasındaki kopukluk bu şehrin kültürel rolünü sınırlamıştı. Mısır için bir ölçüde yabancı olan Eyyubi fethi ülkeyi çabucak Yakındoğu'nun Müslüman toplumu arasına yeniden katamadı. Bu yeniden katılma Memlukların hâkimiyetinde, Şam'a rolünü kaybettirmeden tamamlanacaktır. Bu şehir (Şam) nüfus bakımından ve başlıca kültür merkezi olarak artık Müslüman Doğu'nun ikincisidir. Onun yanında Halep de önemli ölçüde ge-

3 Bakınız II. Bölüm.

lişmişti[4] ve Hama gibi küçük merkezler de bile kuşku götürmez biçimde canlıydılar[5]. Rakip emirler arasındaki savaş onların refahı için çok az zararlı oluyordu. Başka faktörlerin de belki eklenmesi gerekecek bu değerlendirmeler şüpheli olsa da, gerçek budur: Haçlı Seferi girişime az yol açmış görünüyor.

Önce Suriye'nin sonra da Suriye-Mısır'ın üstünlüğünün bir sonucu Latin Doğunun belgesel literatürde işgal ettiği yer Müslüman Ortadoğu'nun geneliyle orantısızdır. Kısacası sınırlı bir yer tutmaktadır. Bize göre muhtemelen bazı yanılmaların kaynağı olan bu olgu günümüze kadar, Haçlı Seferine ve Doğu'nun ona karşı giriştiği mücadelenin yankısı olmuştur. Çağdaş siyaset bunu azaltmaya yönelik katkıda bulunmuyor.

⁂

Doğu'dan bakılırsa, Frankların yerleşmesi bir fetihti. Bu fetih bazı bakımlardan Müslüman cihadına cevap olan bir ideoloji adına gerçekleştirilmişti. Buna rağmen fetih ülkeye yabancı kalmıştı[6]. Tamamen "Frank" olmayan hareket/akım Latin Kilisesi sınırları dâhilinde tutuluyordu; Macarlar ona bir ara katılmışlardı ama onlar bu kiliseye aittiler ve prenslerinin Batılı prens ailele-

---

4 Gelişme yeni yapıların inşasının çokluğuyla da doğrulanmaktadır. Bu yapılar arasında Hanlar; bakınız *E.P.*'de *Dimashk* ve *Halab* maddeleri ve J. Sauvageti'nin çalışmaları.

5 Kültürel alanda, *Midmar*'ın prens müellifi, hukukçu ve tarihçi İbn abi'l-Dam, tarihçiler Ibn Natif ve İbn Vâsıl'ın ve Memluklular zamanında coğrafyacı ve tarihci Ebu'l Fida'nın bunların hepsinin Hama'da doğmuş olduklarını vurgulayalım. Midmar üzerine bakınız benim çalışmam *Mélanges Prawer* içinde; İbn Natif için bakınız Graznevitch'in Moskova 1960'da yaptığı faksimile edisyon.

6 Modern yazarların Haçlı seferini ifade ettikleri *Harb ee-Salib* (Haçın Savaşı) deyimi eski müelliflerin bilmediği tercümesi yeni yapılmış ifadedir.

riyle bağları vardı. Bizanslılar ve Karadeniz'in çevresindeki bazı halkla, Müslümanlara karşı savaşmışlardı ama bu gerçek anlamda bir Haçlı Seferi değildi ve onlar Latin Doğu'yu iskâna katılmamışlardır. Diğer yandan bu kutsal savaş adına yapılmıştı. Onların kendileri de bu sefer sırasında Latinlerin saldırısına uğramışlardı. Latinler uzunca süre kaldıkları Yunanistan topraklarında bile Doğu'dakinden fazla asimle olmuş değillerdi, o kadar ki çok sayıda Bizanslı bir gün Türkleri onlara tercih edeceklerdir[7].

Elbette Batı ile bağları sebebiyle, belki de bazı karakter özelliklerinden dolayı, iki asır süren birlikteliğe rağmen Franklar yerel halk arasında erimediler[8]. Yakındoğu, her zaman uzun tarihi boyunca, etnik grupları veya komşu dini zümreleri buluşturan bir vasıta olmuştu ama karşılıklı birbirini kabul etmek veya birbirlerine entegre olmalarıyla Franklardan farklıdırlar. Zira eğer bizim bilemediğimiz daha uzun bir süreçte başka bir şey olmadıysa bu defa böyle bir entegrasyon meydana gelmedi[9]. Bununla birlikte Franklar ülkede iki yüz yıl boyunca kök salmış ve yaşamışlardır; buradan gitmeyi de tasarlamamışlardı. Bunu yapabilenler Kıbrıs'a çekilmişlerdir. Orada onları takip edemiyoruz. Diğerleri öldüler ve biz sonuncuların başına ne geldiğini bilmiyoruz. Avrupa'ya geri

---

7 O dönemde İstanbul ve Yunanistan'ın Latinlerinin Bizanslı eserleri hiç tercüme etmediklerine dikkat etmeliyiz: tercüme hareketi daha sonra Bizanslı sürgünlerin katılımıyla İtalya'da başlayacaktır.

8 Joinville'in anlattığı Saint Louis'nin İslamiye'te geçmiş Champagne'lı bir ozanla (belki de eski bir savaş esiridir) karşılaşması hikâyesine tevatür nevinden bir değer atfedilebilir. Doğu'lu Frankların Batı ile bağları her iki tarafta da Fransızca'nın edebi dil olarak benimsenmesiyle doğrulanır. Bu eğilim belki de olaylara çoğunlukla laiklerin katılmasıyla artmıştır.

9 Suriye'nin bir kısmında Frank varlığı ayrılıkçı temayülleri arttırmıştır (bazı yerli gruplar mesela siyasi sınırlarda mevcut olan Gharb'ın Dürzîleri); buna karşın önce Franklara sonra da Moğollara karşı mücadele siyasi birlikteliği güçlendirmiştir.

dönmediler ve bazı temaslarına rağmen Yunanistan'daki Frank prensliklerine de gitmediler[10]. Doğal olarak, ne seyahat halinde olan ve Doğu'ya gelmeye devam eden tüccarlardan ne de bazı dinî tarikat üyelerinden bahsetmiyoruz.

Günümüzde Yakındoğu'da mavi gözlü insanlara rastlanılır ve onlar bazen kendilerinin Haçlıların torunları olduklarını söyleyerek eğlenirler. Böyle bir şeyin hiç olmadığını iddia etmek tuhaf olacaktır. Ama Ortaçağın Filistinlilerinden Slav kölelerle büyük oranda diğer "Aryan" kökenlilerle karışımı zaman içinde meydana çıkmıştır. Bu tür spekülasyonlar boşunadır ve ancak sosyokültürel etkiler konusunda mevzu bahis edilebilirler.

Haçlı Seferi yaşanmıştı ve başka maceralar peşinde koşanlar da dâhil; çok sayıda insanı ona katılmaya götüren inançların samimiyetine ve coşkunluğuna itiraz edilmemelidir. Sebepler bazen insanların talep ettiklerinden çok daha büyüktü. Haçlı Seferi esprisi, bu anlamda, Saint Louis'ye hatta onun da ötesine kadar devam etti; Haçlı seferinin itibarı ve ünü hemen ertesi günden günümüze, Haçlı Seferi kelimesi öz anlamının dışına taşmış olsa bile, onların ruhlarda yarattığı yankının tarzına şahitlik etmektedir[11]. Bütün bunlar gerçektir ama başka hakikatlerin olmasına da engel değildir.

Bugüne kadar hep Haçlıların saf ve art niyetli duygularının birbirine karıştığı, onlara ve onlara eşlik edenlerde başka hissi-

10 Temasları örneğin Kudüs tüzüklerinden bir hayli ilham almış olan *Assises de Romanie* [Doğu Tüzükleri] ispatlamaktadır.

11 Kutsal Toprakları hedef alanları saymayarak ve XIV-XV. asırlardakileri ayrıca tasnif ederek eğitimciler bizi sekiz Haçlı seferinin yapıldığı düşüncesine alıştırdılar. Bu numaralandırma boşunadır. Zira katılımcılarının Haçın imtiyazlarını elde ettiği diğer seferler de yapıldı. Farklı girişimleri, mesela İspanyol Reconquista'sını da adlandırmaya dahil ederek Haçlı Seferini genişletmeyi, Rahip Burns'ın devasa çalışmalarında yaptığı gibi gerekli olduğunu düşünmüyorum.

yat ve tavırların daha az olduğu söylenegeldi. Fakat burada soru galiba doğru sorulmamıştı. Aynı Haçlı Seferinin saygınlığı onun adını kaplamıştı, eşzamanlı, birçok şey Haçlı Seferiyle iç içe girmiş olsalar bile, ona borçlu değillerdir. Haçlı Seferi, diğer başka çıkarların, amaçların birbirine karıştığı bir dünyada meydana geldi. Temel problemi oluşturan da bu çıkar ve hedeflerin düzenlenme (veya çarpışma) biçimidir ve tarihlerinin trajik bir yönüdür. İlk seferle birlikte anlaşılabilir olan gelişme gitgide müteakip Haçlı Seferleri sırasında açık biçimde ortaya çıktı. Daha önce bazılarının bu gelişmeyi saptırdığını gördük ama Haçlı Seferini saptırma da tarihi gerçeği ifade etmektedir. Latin Doğu'ya gelince, her ne kadar o birinci Haçlı Seferinden doğmuş ve her ne kadar din savaşı fikri, bazen kendisine rağmen, ona kendisini empoze etmişse de, onun tarihine esas itibarıyla Haçlı Seferinin tarihidir denilemez: Zira Latin Doğu tıpkı diğer devletler gibi devletlerden oluşuyordu.

Bütün bunlar Avrupa'daki gelişmelere bakarak söylendi. Bu bakış açısı doğrudur zira Batı Avrupa'dan gelen inisiyatifler söz konusu edildi. Ama bunların etkileri, bir o kadar değerlendirmeyi hak eden Yakındoğu dünyasında ortaya çıktı. Onunla ve hattâ Hıristiyan tarihçilerce uğranılan mağlubiyetlerin basit biçimde zafer olarak anlatıldığı Doğu ile de az meşgul olundu. Geniş anlamda Müslüman dünyası ile Franklar arasındaki karşılaşmanın olduğu bölgede, bunlara yakından bakmak yine de uygun olur.

Latin Doğu'da Haçlı Seferi fikrinin bu kadar unutulmuş olduğunu tespit etmek tuhaftır. Gerçi orada Müslümanlarla çarpışılıyordu ama ilahiyatçılar ve kilise hukukçularının Doğunun savaşçılarını, Batı için geliştirdikleri Haçlı statüsüne bağlamayı düşünmedikleri görülüyor. Şüphesiz uzun süreliyoksullukla ortaya çıkan özel şartlar (örneğin borçlar için) Doğuda olmanın gerekçesini oluşturmuyordu; ama sanılmamalıdır ki *cihadın* Müslümanları cennete götürdüğü bu dönemde, Doğu'nun

Hıristiyan savaşçıları, hatta Haçlılara Tanrının verdiği ödüllerin günahlarından arınmak için olduğuna inanan Templiers ve Hospitaliers çevreler bile beklenilmiş olsun [12]. Yalnızca maddi bakımdan, bir Haçlı Seferi Batı'dan başlayabilir ama manevi bakımdan, bağlantının yokluğu dikkat çekicidir. Eğer Haçlı Seferi ortamında Hıristiyanların savaşları Doğu'da devam ettirilmiş olsaydı, Kudüs Krallığında bazı kutsal şahsiyetlerin çıktığı gözlenecektir. Oysa Kilise, Latin Doğu'lu hiçbir şahsiyeti hattâ zavallı cüzamlı küçük kralı bile aziz ilan etmemiştir. Onun Hıristiyan halkı Müslümanlara karşı savaşa teşvik eden hiçbir vaazı bize kadar ulaşmamıştır.

Bir diğer nokta, Haçlı Seferi ile ilgili hiçbir roman, hiçbir efsane Latin Doğu'da doğmamıştır. Haçlı Seferi yüzyıllar boyunca kahramanlık şarkılarını ve destansı romanları beslerken Haçlıların başarılarının insani boyutlarıyla Batı'ya ulaşmasını mesafe engelliyordu[13]. Doğuda bu nevi destanlardan hiç yoktur ve 1183'e doğru Guillaume de Tyr'in kaleme aldığı Kudüs Krallığının genel tarihinde, yazarın ilk Haçlı Seferi üzerine verdiği bilgilerin neredeyse tamamı Batılı Albert d'Aix'in eserinden alınmadır. O, kendisi de bir Haçlı olup Doğu'da kalan Foucher de Chartres'ın hikâyesini de biliyordu ama Doğu'da Foucher'in yerini hiç kimse almamıştı. Antakyalı Raymond için telif edilen *Chanson des Chétifs*'in kendine has durumuna itiraz edilecektir. Bu şiirin niçin Raymond'un geldiği Poitiers hanedanı edebiyatına bağlandığını ben açıklamış-

12 J. A. Brundage, *Medieval Canone law the Crusades*, 1969.

13 Bayan Duparc ve Amerikalı R. F. Cook ve L. S. Christ'in çalışmaları Haçlı Seferinin ikinci evresi üzerine temel eserlerdir. Temaslar Hz. Muhammed üzerine (Alexandre du pont ve Gautier de Compiègne) ve Selahaddin gibi Müslüman kahramanlar hakkında romanların yazılmasına engel olmamıştır. Buna karşın Doğu'da Haçlı seferleri üzerine hiçbir epik roman yoktur. Hattâ Haçlılara karşı mücadelenin şampiyonu Selahaddin üzerine de bir roman yoktur. *Baybars'ın Romanı* çok sonraları Memlukları Osmanlılara karşı tahrik etmek için telif edilmiştir.

tım[14]. Her halükârda bir kırlangıçla bahar gelmez ve çelişki yine de çarpıcı biçimde yerinde duruyor.

∴

Haçlı Seferi'nin Levant'daki Batılı ticaret üzerinde bir dereceye kadar etkili olduğu yeterince gösterildi. Bu ticaret Haçlı Seferinden önce vardı ve ondan sonra var olacaktır. Bazı bakımlardan Haçlı Seferi ticareti teşvik edebilmiştir ama karşılıklı olarak birbirlerinin zararına da olmuştur ve dahi Haçlı Seferi ticarette bazı güzergâh ve biçim değişiklileri yapmıştır. Buna rağmen Haçlı Seferinin, ticaretin hacmini önceki döneme göre artırmış olduğunu söylemek cüretkârlık olacaktır. Gerçeği söylemek gerekirse, bizim Avrupa'nın iki biçimdeki yayılmacılığıyla işimiz vardır.

Doğu için hangi ekonomik sonuçların Avrupa'nın ilerlemesine yol açtığını bilmek zordur. Modern zamanlarda, Avrupa'nın ekonomik işgalinin Doğu'nun geleneksel ekonomisini tehlikeye atmış olduğu açıktır. Ortaçağın sonuyla birlikte, Avrupa'nın Doğu'ya daha çok mamul ürünler sattığı, bunun dengeye kavuşmadığı ve hattâ Avrupa'nın Doğu'ya bazı paralarını da empoze ettiği sanılmaktadır. 12. ve özellikle de 13. yüzyılda bu gelişmenin ilk belirtileri ortaya çıkartılabilir mi? Sadece yeni araştırmaların bizi aydınlatması umut edilebilir. Avrupalı talebin artmasının da sonuçları olmuş olabilir ama bu şimdilik sadece bir tahmin. Bu talep, Uzakdoğu'dan başlayan transit ticaretin artışına katkıda bulunmuş olabilir. Bu artışın oranlarını gelecek tehlikeli olarak gösterecektir[15].

∴

14 *Syrie du Nord*, s. 572 ve *Le Moyen Age* 1950 içinde. Myers'in hazırladığı *Chanson des Chétifs* neşri.

15 Belki fiyat iniş çıkışlarını inceleyerek sonuçlar çıkartabiliriz: bakınız Ashtor, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient musulman médiéval*, 1970.

Hıristiyan ailelerinin kendi aralarında ve Müslümanlarla ilişkilerinin ve diğer gelişmeleri beklerken Haçlı Seferlerinin ve Latin Doğu'nun ne zaman sona erdiği sorulabilir. Daha önce görüldüğü üzere uzun zamandan beri Hıristiyanların Bizans kilisesi ile doğulu kiliseler arasındaki düşmanlık uzun zamandan beri mevcuttu Bu düşmanlık bazen doğulu kiliseleri Arap veya Türk hâkimiyetini Bizans'a tercih etmeye kadar götürüyordu. Romalı Hıristiyanlarla Bizanslılar arasındaki uçurum köken ve ciddiyet bakımından bu kadar eski değilken, Bizanslıların ülkesinde zikredilen husumetle kıyaslanabilecek bir düşmanlık tespit ediyoruz. Bu düşmanlıkta elbette Batı'nın ve Roma'nın tavrının kendi hesabına sorumluluğu vardır. Latin Doğu'da bu hisler daha hafif bir şekilde Melkitler ve Latinler arasındaki ilişkileri karıştırmıştır. Doğulu Hıristiyanlarla birlikte, birinci Haçlı Seferinin kuşağı devrini tamamlar tamamlamaz Latinler'in ilişkileri düzgün hale geldi. Ama bu Marunîler ve Kilikya Ermenilerinin durumu dışında, misyonerlerin gayretine rağmen gerçek bir yakınlaşma sonucu vermeksizin olmuştu[16]. Bizanslılara karşı Doğuluların hisleri değişmemişti. Diğer taraftan Franklarla Müslümanlar arasındaki çatışmalarda onlar tarafsız kalmışlardı. Belki sayıları azalmış olan Melkitler, Müslüman iktidarlar tarafından güvenilir tebaa olarak değerlendiriliyordu. Yahudiler Latin Doğu'da olmalarına rağmen kendilerini Müslüman devletlere bağlı olarak görüyorlar ve onlar tarafından da böyle sayılıyorlardı. Gerçi dinler arası ilişkiler özellikle Mısır'da gerginleşecektir. Ama Ortaçağın sonunda Hıristiyan dünyasında olduğu gibi Müslüman dünyasında da genel bir akım söz konusudur. Bunun sebepleri doktrine ilişkin olmaktan ziyade sosyal-ekonomik düzenden kaynaklanmaktadır. Haçlı Seferleri-

16 M. Spinka, "The effect of the Crusades upon Eastern christiany", Environmental factors in Christian History, ed. V. T. Mac Neill, Chicago, 1939, s. 252-272. Histoire des Patriarches d'Aexandrie'ye göre 612/1215'de seçilen patrik Latin olduğuna inandığı bir ibadet şekline karşı çıkmıştı. Üstelik bu konuda o haksızdı.

nin etkisi (tıpkı İspanyol Reconquista'sının bazı zamanlarındaki gibi) bölgesel olmuştu, ama kesinlikle olumsuzdu. Tüccarları ve savaşçıları ayırt etmenin zorluğu, idari rolleri kıskanılan Kıptiler'i ağır suçlamalara maruz bırakmıştı. Akdeniz'de Frank tehdidin sürekliliği, Suriye kıyılarındaki Marunîlere karşı haklı ya da değil önlemler aldıracaktır. Geçici olmak kaydıyla, Moğol istilasının yankıları çok etkili olmuştu; ama Moğol tehdidi kısa sürdü ve Moğollar İslam'a girince nitelik değiştirdi.

Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında karşılıklı tanımaya gelince[17], denilebilir ki önce ne Müslümanlar ne de Doğu'lu Hıristiyanlar Roma Hıristiyanlığına dikkat etmemiş görünüyorlar[18]. Diğer taraftan, bir veya iki istisnaya rağmen, Doğu'lu Latinler'in İslam üzerine bilgileri önemsiz kaldı[19]. Bu bakımdan Avrupa'da görülen ilerlemeler, daha çok Batı'da doğmuş olan misyoner hareketinden ve İspanya ile komşuluktan kaynaklanıyordu. Doğu Hıristiyan çevreleri üzerinde misyonerlerin biraz etkileri olmuştu ama bunun folklorik sevide olduğu söylenebilir[20].

---

17 XIII. yüzyılın başında Hz. Muhammed'in doğum gününün kutlanmasının yaygınlık kazanması Erbil beyine atfedilir. Hıristiyanları Müslümanların Peygamberinin faziletine inanmamakla itham etmeleri ve bu ithamlarına gerekçe olarak da onun şahsiyetine yönelik kutlama yapmamalarını göstermelerine bir cevap olarak bu kutlama başlamıştır. Her halükarda Doğu'ya Noel kutlamalarını sokanlar Latinler değillerdir.

18 Büyük hukuk risalesinde İbn Kudâma, Frankları Hıristiyanların bir grubu olarak zikreden nadir şahsiyetlerdendir. Fakat bu bahis Samaritains ve diğerleriyle birlikte bir cümleden ibarettir! Latin komşuluğunun Müslümanlar ve Hıristiyanlar veya Hıristiyanlarla diğerleri arasındaki ilişkileri değiştirmiş görünmüyor. Cihad atmosferi de din değiştirmelerin hızında bir değişiklik yapmamıştır.

19 Müslümanların cenneti üzerine yayılan düşüncelerin "Haşhaşiler" menşeli olması istenmiştir.

20 Bakınız Cerulli'nin çalışmaları, örneğin *La légende de Marie.* Dante üzerinde Hz. Muhammed ölçüsünde etki için bakınız Cerulli, yeni bir çalışma Peter Wunderli, *Romanica Helvetica*, 77, 1966, içinde.

Müslüman ve yerli Yahudi veya Hıristiyan "âlimler" arasında bir nevi kaynaşma, 1200 yılına doğru İbnü'l-Kıftî ve 1250 civarında da İbn Ebi Usaybiya tarafından yazılan dinler arası biyografilerle doğrulanmaktadır. İlk biyografiler Halep'te ikinciler Şam'da yazılmıştır. Bu belki de 12. yüzyılın sonundaki tartışmaların bir yankısıdır. Biz bunun söz konusu dönemin efsanesinde ortaya çıktığını görüyoruz. Efsaneye göre Araplar, İskenderiye'nin fethi sırasında bu şehrin meşhur kütüphanesini yakmış olacaklar oysaki kütüphanenin mevcut olmadığı ispatlanmıştır[21]. Garip bir durum, her ne kadar bu efsane açık biçimde Hıristiyanların ithamlarına denk düşse de, biz bunu ilk defa, Müslüman yazarların eserlerinde buluyoruz. Bununla birlikte Trablus'ta Haçlılar daha iyisini yapmadılar, bunu daha önce gördük, ama onların tartışmanın bir unsuru oldukları sanılmamalıdır. Diğer taraftan, rakibin hiçbir zaman okumadığı dogmatik risaleler yazılmasına devam edildi. Nitekim Halep'te, akademik tartışmalar sonucunda ilerleme kaydedilmiştir[22].

İspanya ve Sicilya arasındaki çelişki, ne kadar gerçek olursa olsun abartılmaması gerekir[23]. Sicilya'da, daha önce söylenildiği gibi, Araplar peyderpey geriletilmişler veya kendiliklerinden gitmişlerdir; yeniden fethedilmiş İspanya'da ise çok kalabalık nüfus ve geçmişteki köklü yerleşim sebebiyle, aynı coğrafyada birlikte yaşam uzun süre devam edecektir. Fakat 14. yüzyılda bu birliktelikte dramlar yaşanacaktır. Yani bu demektir ki hiçbir halde çoğulcu bir toplum inşa edilememiştir.

Nüfuz? Sanılır ki Latin Doğu'nun özellikle yoğun bir dini inşa faaliyeti idrak ettiği sanılır ama söz konusu olanlar, çıkar umudu

21 Meyerhof, "Von Alexandrian nach Bagdad", *Sitzb. Pr. Ak.* 1930.

22 Üstte 15. bölüm.

23 İdrîsî, Normanlar vasıtasıyla Avrupa'dan konuşulduğunu işitmiştir ama hiçbir şey onun eserinin Avrupa'da tanınmasına imkan vermemiştir. Avrupa'da coğrafi bilgiler tamamen geleneksel olarak kalmaya devam etmiştir.

ve model defteri ile hacca gelmiş ve hiçbir zaman doğu kilisesine bakmamış olan Avrupalı zanaatkârlardı. Şüphesiz, keşişler ve Latin piskoposluk kurul üyeleri kendilerinden önce mevcut olan binalara yerleşmek zorunda kalmışlardı. Binalarda bazı düzenlemeler yapmış olmaları muhtemeldir ama hiçbir şey bu komşuluktan doğan herhangi bir senteze işaret etmiyor. Latin Doğu düştüğünde fazlası yok, Doğulu Hıristiyanlar veya Müslümanlar eski mabetlerinin mülkiyetini geri almışlardır. Latinler sanat eserlerini hayranlıkla öz yurtlarındaki Kilise için Batı'ya göndermişlerdi. Günümüzde onlar bazı kiliselerin veya bu eserleri miras olarak alan müzelerin hazinesini oluşturmaktadır; bu sanat eserlerinin gönderilen bölgenin sanatçılarına ilham kaynağı olmadıkları anlaşılıyor.

Küçük sanatlar için belki bu yargının teferruatına inmek gerekecek; o dönemde, yaygın adıyla "*Mina*" denilen fayansların üretiminin şöyle böyle her tarafta geliştiği zannedilmektedir. Bu fayanslardan Latin Doğuda dâhil bütün Yakındoğu'da bulunuyordu. Hatta aynı türden İtalya'da da mevcuttu. Gerçekten de teknik etkilerin yayılmasını Latin Doğu'nun hesabına kaydetmek gerekir. Suriye'nin geleneksel cam sanayisi bir şekilde önce Venedik'te yayılmış sonra da bütün Batı'da[24]. Yazma eserlerin tezhibinde Latin keşişleri ve yerli Hıristiyanlar, bilhassa Ermeniler, arasında karşılıklı etkileşimin olması muhtemeldir. Ama yarı Ermeni kraliçe Melisende'in Kilise duaları kitabını bunun delili olarak almamak gerekir. Eşsiz olan bu eserin başka örneği olmamıştır[25]. Diğer iki etkileşim fikri ise: *belki* Latin Doğu'nun getirip diktiği veya tohumlarını ektiği yeni bitkiler ve bir de *belki* de Latin Doğu'da satranç oyununun öğrenilmesidir.

Etkilerin incelendiği bütün araştırmada, geniş alanlar üzerinde mevcut birçok ihtimalin varlığı söz konusu olduğu zaman,

---

24 Anita Engle, "A glass in history", Kudüs 1975.

25 K. Weitzmann, "XIII th cent. Crusader icons Mount Sinai", *Art Bulletin*, 45, 1963.

güzergâhları somutlaştırmayı denemek gerekir (birçokları birbirleriyle düzenlenir). Bazı eşyaların ve kimi ürünlerin bir bölgeden gelme şansı diğerinden fazladır. Ama çokları için tercih mümkün değildir. Kelime-terimler üzerine araştırmalar anlamlı olabilir; ama İtalya *dîvân* (gümrük) ve *gabâla* (tuz vergisi mükellefi) kelimelerini[26], Arapça konuşan herhangi bir ülkeden hattâ icabında Latin Doğu'dan almış olabilir[27].

∴

Doğulular da Latinlerde karşılıklı olarak birbirlerinin siyasi ve sosyal rejimlerini incelemeye ilgi göstermiş değillerdir. İki komşu toplum genellikle, G. E. Grünebaum'un da dediği gibi "aynı zihniyet yaşında" bulunuyordu ve de Yakındoğu toplumlarının durumu böyle idi. Hatta bir ölçüde Ortaçağ Hıristiyanlığı ve aynı dönemin İslam'ı da böyleydi. Fakat onların arasında köklü temasların varlığını ispatlamak için bu yeterli değildir.

Özellikle dini problemler dışında, her türlü *bid'ata* (uydurma) karşı Müslüman muhafazakârların nefreti biliniyor. Fakat Hıristiyanlığın "geleneğe" bağlılığından kaynaklanan tavır ile Müslümanların bu davranışı arasında böyle bir fark var mıydı? Elbette, birbirine uyan sosyal-kültürel çevreler arasında bir yakınlık mevcuttu. Arap emirliklerinin kaybolmasından sonra Frank şövalyelerinin Türklere veya yarı Türkleşmiş Kürtlere yaklaşmaları gerekiyordu. Doğrusu oldukça geç bir dönemde, Türk örneğine yaklaşmakla, Batı tarafından asalet armalarının benimsenmesi aynı şeydir. Memluk armaları iyi bilinmektedir, fakat konu derinleştirilmeli-

26 *E.P. Kabâla*, maddesi,

27 Kelimeler üzerine Kunitsch'in çalışmalarına özellikle "Are there oriental elements in the Tristan Story?", *Romanica*, 39, 1980, s. 73-85. Ticari teknikler olarak genel alıntılar üzerine bakınız Ashtor, "Banking instruments between the Muslim East and the Christian West", *Journal of European Economic History*, I, 1972, s. 553-573.

dir: kronolojiye yeterince dikkat etmeksizin yapılan yüzeysel karşılaştırmalar üzerine iğreti yargılardan sakınmak gerekir.

Hıristiyan Batı üzerinde İspanya [Endülüs] İslam'ının etkisi inkâr edilemez: Batı'nın sadece kendini araştırdığı zaman da yine bu etkinin olduğunun bilincinde olmak gerekir ve hatırlamak gerekir ki bu etki yorumcular vasıtasıyla yapılmıştır. Üstelik 13. yüzyılın en son dönemlerinde Avrupalılar sadece misyoner çevrelerin içinde Arapçayı öğrenebilmişler veya öğrenmeyi istemişlerdir[28]. Latin Doğu'da, kendisi Arapça ifade etmeye muktedir bazı şahıslar zikredilir[29]; ama doğrusu onlar istisnadırlar[30] ve orada hiçbir zaman herhangi bir tercüme faaliyeti görülmemiştir[31].

---

28 İspanya'nın Arap şairleri bazı İspanyol-Vizigot halk geleneklerini derlemişlerdir. Daha sonra da kendileri Fransız halk destanlarını etkileyeceklerdir ama bu destanlar onları pek de ilgilendirmemiştir.

29 Templiers'lerin duruşması dolayısıyla söylentilerin yayıldığını burada ifade etmek gerekecek. Şüphesiz onların bazıları Arapça biliyordu ve belki birkaç tanesi de yerli soydandı ama gerisi ilgili efsanelerden ibarettir.

30 Genel olarak Arapların ne Latince ne de Fransızca öğrenmek için çaba sarf ettikleri görülmüyor. Kıpti çevrelerde şüphesiz ticari temaslardan dolayı Fransızca kelimeler bulunuyor; bakınız Gaston Maspéro, "Le vocabulaire français d'un copte de XIIIe s.", *Romania*, XVII, 1888, s. 481-512. Müslüman minyatürcüler ve seramikçilerin de eserlerinde Franklara çok yer verdikleri de sanılmıyor (British Museum'daki bir seramikte belki: Oleg Grabar'ın bildirisi). Şam'da arkasında Latince yazılar bulunan birkaç Arapça el yazması mevcuttur; ticari pazarlıklarda elde edilmiş ganimet yani meraka değer bir şey yoktur.

31 Aristo ve İskender'e atfedilen öğütler ve hikâyelerin külliyatı niteliğindeki ve önce Doğu, daha sonra da Batı'da çok beğenilen Sirr al-Asrâr (*Secreta secretorum*) adlı eserin Philippe de Tripoli tarafından yapılan tercümesi -alanında tek örnektir- misyoner hareketinin arifesine yerleştirilmektedir. Batı'da olduğu kadar Doğu'da (Çin'e Malezya'ya kadar ulaşmıştır) da antik dönemden beri tanınmış *Le Roman d'Alexandre* [İskender'in Romanı] Doğu ve Batı'daki versiyonlarının birbirlerini et-

Batılılar ile Doğulular arasında yapılan alıntılar arasında eşitsizlik olduğunu ve Müslüman medeniyetinin üstünlüğü ile tersini açıklamayı çoğu zaman istedik. Eğer onu Charlemagne veya Hugues Capet dönemine yerleştirirsek bu uygarlık kesinlikle inkâr edilemez ama Haçlı Seferleri zamanında, işler gelişme kaydetmişti. Felsefe ve antik bilimle, dinin mistik yönleri üzerine kapanmış olan yeni Müslüman devletleri artık fazla ilgilendirmiyordu. Bu bilimler sadece İspanya'da 12. yüzyıla kadar var olmaya devam edecektir. Batı ise ilerlemişti. Ama şartlar İspanya veya Sicilya'da ve Yakındoğu'da iyiden iyiye farklıydı. Sicilya'da II. Roger, Müslüman İdrisî'ye büyük *Coğrafyasını* yazmasını buyurmuştu. Böyle bir şeyin Latin Doğu'da hiç benzeri yoktur. Sicilya'da da, Roger'den sonra eğilim tersine döndü ve ne burada ne de İspanya'da bir benzeri olmadı. Bu manada Frank etkisinin izleri Müslüman ülkesinde görülmüyor. Bu bizim ayrıntısına girmeden şöyle bir değinebileceğimiz bir problem. Çevredeki uygarlıklara son derece açık olan İslam'ın niçin şimdi, üstelik yabancı tüccarlar limanlarına sıkça gelip giderlerken, onları tanımadığını anlamak problemini de ayrıntılı inceleyemeyeceğiz. Eğer birkaç kuşağın üstünden şöyle bir geçmeme izin verilirse, 14. yüzyılda İbn Haldun'un kendisinin de tamamen doğru olarak tesbit ettiği gibi Batı'da kültürel yaşamın olduğu bir vakıadır. Ama o bu yaşam üzerine bir bilgi sahibi değildir. Yeniden Yakındoğu'ya gelirsek, burada iki kültür komşuluk ediyordu, artık birçok bakımlardan eşit idiler, şaşırtıcı olan ise bunların hiç temasları olmamasıdır. Sanat konusu daha önce konuşuldu. Rasgele diğer alanlardan birkaç örneği ele alalım: Guillaume de Tyr'in biraz Arapça bilmesi ve Müslüman tarihini biraz bilmesiyle övünç du-

---

kileyip etkilemedikleri araştırılmamıştır. Yarım kalmış haliyle Doğu'da yayılmış olan *Bin bir Gece*'nin ne Latin Doğu'da ne de Avrupa'da tanındığı sanılmıyor. Kelile ve Dimne adıyla Arapçaya çevrilen Hint-İran öyküleri Avrupa'ya girmiştir ama İspanya üzerinden. Ne Latin Doğu ne de Avrupa, Arapların kahramanlık romanlarından, hatta biraz Franklardan bahsedilenlerinden bile haberdar değillerdir.

yulur. Dahası kesin olmamakla birlikte, onun, Eutychius'un (Sa'd b. Batrik'in) muhtasar tarihinden haberdar olmasıdır, yani iki asır önce yaşamış bir hıristiyanın, Müslümanlarla hiçbir teması içermeyen tarihi. Karşılık olarak İbnü'l-Esir, en akıllı ve zamanının tarihlerinden büyük ölçüde haberdar olan bir şahsiyet, Frankları, onlarla çarpışma yapıldığı kadar tanıyor ve hiçbir zaman, zihince kendisinin dengi olan bu Guillaume de Tyr'den konuşulduğunu hiç duymamış. Benzer cahillik büyük hukukçular Philippe de Novare, Jean d'İbelin ve Arapça konuşan meslektaşları arasında söz konusudur. Hattâ farklı dinlerden olan hekimler çevresinde, Latin çevresinde hiç kimse, birkaç kilometre uzakta İbn Nafiz tarafından keşfedilen "küçük kan dolaşımından" haberdar değildi. Belki ilgi gösterilen birkaç tıbbi risale hiçbir temas ürünü olmayan eski kuşaklara ait olanlardır[32]. Bir müddet sonra çok daha fazla evrensel olan Moğol İmparatorluğunda, Reşideddin Franklar'a dair zikredebileceği yalnız Martin le Polonais'nin -muhtemelen Ermeni bir göçmen- küçük kroniğini buluyor[33].

Doğulu Hıristiyanlarla Batılılar arasında iz bırakmış, çok fazla ilişkinin olmadığını vurgularsak teşhis çok daha açık hale gelmiş olur. Abelard'dan Aziz Thomas'a Hıristiyanlığı sarsan felsefi problemler, Doğu'da değil, İspanya'da doğmuştur. Leoanardo Pisano'unun Arapça rakamları öğrendiği yer Mağrib'dir. Karşılık olarak, Sidon /Sayda piskoposu Paul d'Antioche sanki Latin Kilisesi yokmuşcasına Hıristiyanlıktan bahsediyor (fakat onun 12. yüzyıla tarihlenmesinin doğru olduğundan emin olunamaz)[34].

---

32 Bienvenu de Jerusalem adlı biri (XIII. asrın ilk yarısında) İtalya, Fransa ve Arap ülkesinde hekimlik yapmış olmalıdır; bkz., *Mémorial Bossuat*, s. 50.

33 Reşideddin'in eserinin bu kısmını K. Jahn tarafından yapılan çevirisi. Monofizit Hıristiyan Bar Hebraeus aynı ortam içerisinde büyük *Tarihi*'ni yazmıştır. Gençliğinde Trablus'u ziyaret etmiş olmasına rağmen eserinde bundan bahis yoktur.

34 Dönemin birkaç yerli, özellikle Melkit yazarları için bakınız Graf, s. 71 v.d.

Ortaçağ Avrupa'sında hiçbir tarihçi Latin Doğu'yu, Batı üzerindeki Doğu etkisinin asıl kaynağı olarak kabul etmeksizin, Haçlı Seferleri tarihçilerinde ise bu bakımdan Latin Doğu'nun ve tabii Haçlı Seferlerinin rolünü yüceltme eğilimleri vardır. Her şeyi birbirine karıştırmamaya çaba göstermek gerekiyor.

Haçlıların ve onların Doğuya yerleşmiş olan haleflerinin buraya uyum sağlamak zorunda olmadıklarını iddia etmek tuhaf olacaktır. Onlar bulmuş oldukları evlerde oturdular, bu ülkenin kendilerine sağladığı yiyecekleri yediler ve onlar iklimin gereğine uygun biçimde giyindiler. Ancak farklılıkların, örneğin eşya ve elbise konusunda, onlar için problem teşkil edip etmediğini hiçbir kaynak bize söylemiyor. Ama biz bu etkileşimden sadece, doğuda edinilen kazanımlar batıya geçince bahsedebiliyoruz. Oysa Doğu'ya yerleşmiş olan Franklar Avrupa'ya dönmediler ve yolculuk halinde olan hacıların bazı şeyleri ülkelerine taşımak için onları yeterince özümsemeye zamanlarının olup olmadığı sorgulanabilir. Zamanın zihniyetini olduğu gibi taşıyorlardı veya onlar Doğu'daki hemşehrilerinin ana yurtlarındaki Kiliseler için gönderdiklerini taşıyorlardı. Bunlar da hakiki veya onları gerçek olduğuna inandırdıkları reliques [rölikler] ve kumaştan ve ganimet olarak ele geçen sanat eserlerinden ibaretti. Avrupa'ya dolaylı olarak öğrettiklerini söylemek burada bize düşmüyor. Doğulu Franklar'ın orada edindikleri müktesebat kendileriyle birlikte kalmıştır veya olsa olsa hayatta kalanlarla birlikte Kıbrıs'a ve Güney İtalya'nın bazı kiliselerine gitmiştir.

Genel bir alanda problem çıkaran, Araplaşmış Hıristiyan çevrelerden veya tesadüfen kimi Yahudi çevrelerden gelen etkilenmeler arasındaki farkı gözden kaçırmamak gerekiyor. Franklar'ın Doğu'nun hiçbir kültürel merkezini işgal etmediklerini vurgulamak gerekir, hattâ Suriye'nin ne Müslüman ne de Hıristiyan kesiminde de böyle bir şey olmamıştır (Kudüs kültürel bir merkez değildi). Bir şekilde kültürel geleneği olan bir yerleşim yerini işgal

ettikleri zaman, oradaki kütüphaneleri tahrip etmişler ve "âlimleri" göç etmek zorunda bırakmışlardır. Bir toplum başka toplumdan sadece ihtiyaç duyduklarını almaktadır ve de bu haliyle Hıristiyanlığın, yine bu haliyle İslam'dan talep edeceği hiçbir şey yoktur. İlâveten inançlar arası felsefi problemler artık Doğu'nun gündeminde değildi. Bir toplumun diğeriyle iletişim kurabilmesi için, eğer Doğu'da bulunabilirse yine kalifiye tercümanlar gerekecekti. Üstelik savaşlar kültürel temasları teşvik etmiyordu. Savaşlar kültürel temaslar için faydasız hatta zararlıydı; savaş olsa olsa askeri tekniklerin değişimini telkin etmiştir.

Önceki bütün söylenenlerde, biz sadece Batılılar'ın Doğu'dan aldıklarını göz önünde bulundurduk, buna fırsat sağlamak için üstü kapalı biçimde çok barbar olarak görülen Batılılardan Doğuluların aldıklarını değil. Gerçekten de buraya kadar Batılı bir âlimin Doğu üzerindeki hiçbir etkisine işaret etmedik, Haçlı Seferinin tamamen dışında, Hıristiyan çevrelere misyonerlerce yayılan bazı dini efsaneler dışında[35].

Problemi tersinden ele alıyoruz. Genel olarak Batı'nın Müslüman dünyasından almış olduğu en önemli alıntıları gözden geçirirsek, burada soru, bunların nereden geldiği ve Latin Doğu'nun bu konuda neye yaradığını bilmektir. İki ya da üç muhtemel temas bölgesi vardır. Bir taraftan İspanya, ve ikinci olarak Sicilya, burası Hıristiyanlar tarafından yeniden fethedilmişti ama kalabalık Müslüman veya Yahudi-Hıristiyan yaşamaya devam ediyordu, bu toplumlar çevredeki medeniyete entegre olmuş ve de çok sayıda bilhassa Yahudi tercümanlar mevcuttu. Pierre le Vénérable ve daha sonra çok sayıda Batılı entelektüeller[36] "Arap" uygarlığı üzerine bilgilenmeyi arzu ettiğinde, en kolayı kuşkusuz en yakındaki İspanya'ya dönmekti. Doğu için yukarıda belirtilen manevi

35 Geanakoplos D.J., *Medieval western civilization and the byzantin and islamic world*, 1979.

36 Bilhassa Gerard de Cremone; bakınız N. Daniel, s. 272.

gelişmenin İspanya'ya neredeyse ulaşmamış olduğu kabul edilebilir. Averoes [İbn Rüşd] 12. yüzyılın insanıdır ve Müslüman İspanya'da kalacak olan bir kişinin uluslararası bir üne sahip olabilmesi için artık burası çok küçülmüştü. Doğunun ışığını arayanlar İspanya'dan göç etmişlerdir. Gerçekten de, Arapça'dan Latince'ye çevrilmiş bilimsel eserlerin hemen tamamı İspanya'dan gelmiştir. İki asır boyunca en fazla iki ya da üç tanesi Latin Doğu'dandır, her ne kadar final sayılan son felakette kayboldukları kabul edilse de bunlar öğreticidirler.

Etkinin kaçınılmaz olduğu alan ticarettir. Arapça kökenli ticari nitelikteki kelimeler Akdeniz'de ve hattâ uluslararası ölçekte yayıldığı görünmektedir. İtalyanlar'ın Frank idaresindeki Suriye'de ticareti ne olursa olsun, kaçınılmazdır ki Arap ülkesindeki büyük ticaret metropollerinde kazanılan tecrübelerin farkına varmak için, Haçlı Seferinin hemen öncesind bile, bu ticarete ihtiyaç yoktu. Kısacası, Latin Doğu'nun yerini her özgün alan için belirlemek zordur. Batının elde ettiklerinin hiç de küçümsenemeyeceğinin bir vaka olduğu da düşünülebilir. Doğu'nun elde ettiklerine gelince, Doğulu Hıristiyanlarınkiler de dahil, bunlar önemsizdir.

∴

Farklı bakış açılarından birçok defalar araştırılırdı ve Haçlı Seferleri sömürge tarihiyle mukayeseli bir perspektife yerleştirmeye çalışıldı[37]. Bu çabalar hattâ bazen, yerlerin kimliğinden dolayı çağdaş İsrail'e kadar uzatmaya bile varmaktadır. "Koloni" teriminin belirsizliğinden sakınmak gerekiyor. Eğer antik dönemdeki Grek modeli referans alınırsa; az ya da çok uzak yabancı bir toprak üzerine bir grup insanın gidip yerleşmesi ve siyasi olarak ör-

37 M. Jensen ve R. L. Reynolds, "European colonial experience, a plea for comparative studies", *Studi in honore Luzzato*, 1950; Josuah Prawer'ın, *The Latin Kingdom* adlı eseri alt başlık olarak "European Colonialism in the Middle Ages" taşımaktadır.

gütlenmesi varsa koloni vardır. Koloninin metropole gerçek bir bağlılığı yoktur veya kısa bir süre bağlı kalmıştır. Koloni, metropolün duyduğu ihtiyaçlara cevap verebilmektedir ama ona başka bir fayda sağlamaz. Fenikeliler için Kartaca işte tam da böyleydi. Elbette teşebbüs aşırı bir nüfus artışının varlığını açıklar (siyasi sürgün durumu hariç). Her ne kadar olayların mitolojik bir havası olsa da, hiçbir zaman ideolojik gerekçelerden konuşulamayacağı sanılmamalıdır.

Modern zamanlardaki, Avrupa kaynaklı sömürgeleştirme bambaşka bir şeydir. Gerçi bu sömürgecilik demografik imkân gerektirmekte ve bazen dini sürgünleri de içermektedir (pilgrims fathers). Fakat genel olarak ekonomik çıkarlar elde etmeye yönelik emperyalist bir gaye söz konusudur. İşgal edilmiş topraklar bir metropole bağlı kalmaktadır. Tecrübeler bunun öngörülenden pahalıya mal olduğunu gösterse de metropol onları elinde tutmaya devam etmektedir. Teşebbüsün ideolojik sayılan yanları da olabilmektedir (on altıncı asırda dinin yayılması Amerika'yı Latin haline getirmiştir). Ama durum her zaman böyle değildir ve her ne kadar buna gönülden inanmış olsalar da ne asıl amaç ne de tek gerekçe bu değildir; zaten, muhtemelen 18. yüzyıldan beri söz konusu bile olmamıştır. İdeoloji, yerini medenileştirme misyonuna bırakmıştır ki bu, diğer başka çıkarlara dayalı düşüncelerle birlikte, yine de samimidir.

İki kutup arasına yerleştirilmiş olan Haçlı Seferi, ne birine ne de diğerine uygun düşmemektedir. Haçlı Seferi demografik imkânları (bunu abartmamak lazım) ve bazı sosyal sorunları (ama dini sürgünleri değil) içermektedir. Saflığı nasıl olursa olsun, Haçlı Seferi ideolojik bir gerekçenin öncüsüdür. Başlangıçta, laik idarecilerin, Haçlı Seferinden umut ettikleri ekonomik ve siyasi çıkarları görmek zordur. Papalığa gelince, o şüphesiz seferin dini avantajlarına güveniyordu. Bu avantajlar Avrupa'da Haçlı Seferini siyaset için kullanmaya elverişliydi. İtalyan Norman devleti

ve kuralı teyit eden II. Frederic haricinde hadiselerin çoğunda, sosyal politik yapılar tasarlamayı, hele hele gerçekleştirmeyi, işgal edilen toprakların bir "metropole" bağlanmasını engelliyordu. Avrupa bakımından bu tecrübenin açıkça öğrettiği genel bir bağımlılıktan bahsetmenin tuhaflıktan başka bir iyiliği olmayacaktır. Ekonomik bakımdan Latin Doğu, fırsatların sunmuş olduğu dini objeler [reliques] ve sanat eserleri dışında Avrupa'ya bir şey sağlamış değildir. Gerçi Batılı tüccarlar büyük kârların sağlamışlardır ama bu genel olarak [bu kârların kaynağı] Doğu'dandır, münhasıran Latin Doğu değil. Bu çıkarlar her halükârda onlara Avrupalı müşteriler üzerinden sağlanmıştır ve Batıya getirdikleri şeyler her zaman dengeli değildi. Dahası din ve siyaset vasıtasıyla Latin Doğu'nun elinin ucundan tutmak için, Batı kazandıklarını harcamak zorunda kaldı. Kârlar sağladıktan sonra Latin Doğu öldü ve onu terk edenlere masraf yapmaksızın çıkarlar, büyük avantajlar sunmaya devam etti. Gerçek ideoloji, her ne kadar ideoloji bir dönem insanların kendilerinin bile çıkmışsa da daha sonra diğer gerçeklerin elbisesini giymiştir[38].

Bizim Haçlı Seferimize dönersek, kaçınılmaz olarak genel bir tarihe değinmek gerekir, ama Haçlı Seferinin özellikleri, kendisini anlamaya yardımcı olacak olan diğer fenomenlerle karşılaştırılması için çok özgündürler.

38 Ortaçağ'da veya XIV. Louis zamanında Batı'nın çeşitli asil aileleri Haçlılara kadar uzanan bir nesebe sahip olmak için adlarını romanlara veya vakayinamelere sokturmuşlardı. Benzer bir şeyi tüccar kentler, bazen Haçlı Seferlerinden bile önce Doğu ile münasebetleri olduğunu göstermek için yapıyorlardı. Örneğin Montpelier Askalon ile münasebeti olduğunu iddai etmiş.

EKLER

BELGELER

Burada alıntılar yaptığımız eserleri seçerken birçok gerekçeği göz önünde bulundurduk. Bazıları yayımlanmamış olduğundan, kimilerinin Fransızca yayımı olmadığından ve bazılarına kolay ulaşılamadığı için seçilmişlerdir. Okuyucu haklı olarak bekleyebileceği bazı ünlü kaynak eserlerden bölümler bulamazsa şaşırmamalıdır.

I

1105 YILINA DOĞRU YAZILMIŞ OLAN CİHAD RİSALESİ'NDEN BİR BÖLÜM

Kâfirlerden bir grup birden bire Sicilya adasına baskın yaptı, onlar buradaki çekişmelerden ve farklılıklardan istifade etmişlerdi; kâfirler bu şekilde İspanya'da da birbiri arkasına şehirleri işgal etmişlerdi. Bu ülkede (Suriye) durumun çalkantılı olduğu birbiri ardına ulaşan haberlerle teyit edilince, birbirlerinden nefret edip çarpışan hükümdarlar burayı istilâ etmeye karar verdiler. Kudüs onların nihaî arzusu idi.

Suriye'yi inceleyen Franklar, buradaki devletlerin birbirleriyle uğraştıklarını, dileklerinin farklı olduğunu, ilişkilerinin gizli öç alma duygularına dayandığını tespit etmişlerdi. Böylece bütün bunların neticesi olarak açgözlülükleri güçlendi, (taarruza geçmek için) onları daha cüretkâr hale getirdi. Gerçektende, onlar Müslümanlara karşı gayretle *cihad* ediyorlardı. Buna karşılık Müslümanlar, herkes sorumluluğu başkasına atmaya çabalayarak, savaşta dayanışma ve enerjilerinin olmadığını gözler önüne serdiler. Böylece Franklar niyetlendiklerinden çok daha geniş toprakları, sakinlerini katlederek ve küçük düşürerek zabtettiler. O zamana kadar, Franklar teşebbüslerini büyütmek için çaba sarf ediyorlardı; tehlikenin gölgesinde yaşamakla yetinen düşmanlarının gevşekliğini gördükleri ölçüde aç gözlülükleri artıyordu. Fanklar artık bütün ülkenin hâkimi olmayı ve halkını da esir etmeyi kesinlikle umut edebiliyorlardı. İnşallah, Allah ümmetin birliğini yeniden tesis ederek, onların umutlarını boşa çıkartır. Bu yakındadır ve o dilekleri yerine getirir.

...

Şüpheleri dağılmış olan sizler şimdi din için şahsen savaşmak yükümlülüğünüz hakkında emin olmak zorundasınız. Bu sorumluluk bilhassa hükümdarlara düşmektedir zira Allah tebaalarının kaderlerini onlara emanet etmiştir ve onların çıkarlarını korumalarını ve Müslüman toprağını savunmalarını buyurmuştur. Hükümdarın mutlaka her yıl kâfirlerin topraklarına taarruz etmesi ve onları oradan kovması gerekir. Ayrıca, bundan böyle ilahi kelamı yüceltmek ve kâfirlerinkini düşürmek ve nihayet Allah'ın dininin düşmanlarının yeniden böyle bir sefere gi-

rişmek maksadından caydırmaları bütün şeflere (Müslüman) buyrulur. Böyle bir felaket zuhur etmişken bu hükümdarların rahat ve mutlu bir hayat sürmeye devam etmelerini görmek insanı derin bir hayrete düşürüyor. Zuhur eden felaket; ülkenin kâfirler tarafından fethi, kâfirlerin boyunduruğu altında (birilerinin) zor kullanılarak yurdundan sürülmeleri ve (diğerlerini)n aşağılanmaları, bütün bunlarla birlikte: gece gündüz devam eden katliamlar, esaret ve işkencelerdir.

II

MÜSLÜMAN TARİHÇİ İBNÜ'L-ESİR'İN (XII: YÜZYIL) GÖZÜYLE İLK HAÇLI SEFERİNİN KÖKENLERİ

(Kâmil, ed. Tornberg, X, yıl 497)

Franklar'ın Müslümanlar aleyhine ilk yayılmaları ve güçlerini göstermeleri 478/1085 tarihinde Toledo ve diğer İspanyol kentlerinin alınmasıyla ortaya çıktı. Bunlardan daha önce bahsetmiştik. 484/1091'de onlar Sicilya'nın fethini tamamladılar. Bunu da daha önce anlattık; onlar Afrika kıyılarına bile saldırıp bazı yerleri ele geçirmişlerdi oraları geri alındı. Daha sonra görüleceği üzere, başka yerleri de işgal edeceklerdir. 490/1097 yılında Franklar Suriye'yi istila ettiler ve işte gerekçesi:

Kralları Baudouin büyük bir Frank ordusu toplamıştı. O Sicilya'yı zabtetmiş olan Frank Roger'in akrabasıydı ve o ona büyük bir ordu toplamasını söylemişti, ülkesine geleceğini ve oradan da Afrika'ya (Tunus'a) geçerek fetih yapacağını ve onun komşusu olacağını söylemişti. Roger yoldaşlarını topladı ve bu konuda onların önerisini sordu. "İncil sayesinde dediler, hem onlar hem de bizim için harika olur: Afrika yarın Hıristiyan toprağı olacak dediler". O zaman Roger ayağını kaldırdı ve söylendi: "vallahi, ne güzel sözleriniz var! Nasıl? Eğer onlar benim tarafıma gelirlerse büyük masraflar yapmam gerekir, onları Afrika'ya taşımak için gemileri donatmak gerek, silahlarını da güçlendirmek lazım. Ülkeyi fethedecekler ve orası onların olacak, Sicilya'nın erzağı levazım olarak onlara gidecek ve yıllık ürünlerimin satışından elde ettiğim kârlar da yok olacak ve eğer onlar ülkeyi fethedemezlerse benim devletlerime geri gelecekler ve ben de büyük zararlara maruz kalacağım. Tamîm (Tunus'un Müslüman emiri) onu aldattığımı ve anlaşmayı ihlal ettiğimi söyleyecek ve bize Sicilya'nın fethini mümkün kılan gücün kaynağı ticari ilişkilerimiz ve ve iyi temaslarımız bundan zarar görecek". Ve Roger, Baudouin'nin elçisini getirtti ve ona şöyle dedi: "eğer Müslümanlara karşı kutsal savaş yapma niyetiniz varsa, Kudüs'ü fethetmek daha iyi olur; Kudüs'ü onların elinden kurtarırsınız ve bu size şan kazandırır. Afrika'ya ait olanlar benimle oranın imanlı iman-

sız halkı arasındadır". Bunun üzerine onlar [Franklar] hazırlıklarını yaptılar ve Suriye'ye doğru yürüyüşe geçtiler.

Mısır'ın hâkimleri, Selçukluların gücünün büyüdüğünü ve onların Suriye'den Gazze'ye kadar fetihler yaptığına şahit olunca, arada onlardan kendilerini koruyacak başka bir devlet kalmamıştı. Atsız Mısır'ı işgal edecekti, onlar korktular ve Franklara Suriye'yi işgal etme çağrısında bulundular. Böylece onlar topraklar alacak düşman Müslümanlar arasına gireceklerdi.

Franklar yola koyuldular...

III

ANTAKYA'NIN HAÇLILAR TARAFINDAN ZAPTININ ÇAĞDAŞ ŞAHİDİNİN MEVCUT TEK METNİ

(Rahip Peeters'in Ermeniceden Latinceye yaptığı çeviri metninden tercüme edilmiştir, Miscellanea historica Alberti de Meyer, Louvain, 1946, s. 376)

Antakya'nın yukarısındaki Saint-Barlaam manastırında kendisinin istinsah ettiği bir yazma eserin sonuna Ermeni keşiş Hovannes'in (Jean), 1098 savaşları sırasında eklediği hikâye.

Bu sene Senyör halkını ziyaret etti[1], tıpkı yazıldığı gibi: "Ben sizi ne yüzüstü bırakıyorum ne de terk ediyorum[2]". Tanrının her şeye gücü yeten kolu onların rehberi oldu. Onlar İsa'nın Haçının işaretini taşıyorlardı ve onu denizden yükselterek kâfirlerin çoğunu katletmişler ve diğerlerini de karadan kaçırtmışlardı. Onlar beş ay boyunca kuşattıkları İznik şehrini zapt ettiler. Daha sonra bizim ülkemize, Kilikya ve Suriye topraklarına geldiler ve metropol kent Antakya'nın etrafına yayılarak onu kuşattılar. Dokuz ay boyunca komşu bölgeleri sayısız sınavlara tâbi tuttukları gibi kendileri de sayısız sınava maruz kaldılar. Sonuçta, bu kadar müstahkem bir yerin zaptı insanların gücünden değildi, Kadir-i mutlak Tanrı öğütleriyle selameti sağladı ve mağfiret kapısını açtı. Onlar şehri aldılar ve keskin kılıçla, küstah şeytanı ve askerlerini öldürdüler. Bir veya iki gün sonra soydaşlarına yardım getiren mahşeri bir kalabalık toplanmıştı; onlar kalabalıklıkları dolayısıyla, diğerlerinin az sayısını küçümseyen, zamanın firavunu gibi küstahlaştılar, şu cümleyi bağırdılar: "onları kılıcımla öldüreceğim, elimle onlara hâkim olacağım". On beş gün boyunca, en büyük sıkıntıya mahkûm olan onlar [Haçlılar] büyük acılarla ezildiler çünkü erkeklerin ve kadınların hayatları için gerekli olan yiyeceklerden mahrumdular. Kâfirlerin kalabalıklığından ciddi biçimde korkmuş ve zayıflamış olan onlar Havari Aziz Pierre'in büyük kilisesinde toplandılar; feryatlar ve müthiş bir gözyaşı yağmuruyla ses

1 Luc 7, 16.

2 Hebr.13, 5.

titremesi meydana geldi. Onlar yaklaşık olarak şunu istediler; "Efendimiz ve Kurtarıcı İsa Mesih'den diliyoruz ve onun adıyla biz Hıristiyanlar bu şehre çağrıldık[3], bizi bu yere sen getirdin. Eğer sana karşı bir günah işlediysek, bizi cezalandırmak için çok vasıtan var; "nerede onların tanrıları[4]" diyen kâfirlerin kibirlerinin artmaması için bizi onlara teslim etme. Duanın lütfûndan etkilenmiş bir vaziyette, "Tanrı halkına güç verecek; Tanrı halkını barış içinde kutsayacak[5]" diyerek birbirlerini cesaretlendiriyorlardı. Ve onların her biri atına binerek tehditkâr düşmanlara karşı koştular; onları dağıttılar, güneş batana kadar onarlı kılıçtan geçirip kovaladılar. Bu Hıristiyanlar için büyük bir coşku oldu ve bol miktarda buğday ve arpa bulundu. Samarie kapılarındaki Elysée zamanındaki gibi[6]. Bundan dolayıdır ki onlar kendilerini peygambere dair ilahiye verdiler: "sana hamdolsun Tanrı, çünkü beni görevlendirdin ve benim yüzümden düşmanıma sevinç göstermedin[7]".

3 Act. 11, 26.

4 Ps. 78, 19, 113, 2.

5 Ps. 28, 11.

6 4 Rois 7, 11.

7 Ps. 29, 2. Bu rahibin kutsal Lance'dan konuşulduğunu duymamış göründüğüne dikkat çekeceğiz.

IV

TRABLUS'UN FRANKLAR TARAFINDAN İŞGALİ

(İbn Ebi Tayyî, İbn el-Furât'tan naklen)

Trablus'ta, güzelliği, zenginliği veya değeri bakımından hiçbir ülkede eşi benzeri olmayan bir Bilim sarayı vardı. Babam bana Trabluslu bir şeyh de ona anlatmış. Şeyh, Fahrü'l-Mülk b. Ammar[8] ile Şeyzer'de[9] iken, Trablus'un işgal edildiği haberi ona ulaşmıştı. O bunun üzerine bayılmış ve sonra gözlerinden yaşlar dökerek kendisine gelmiş. "Hiçbir şey beni Bilim sarayının (Darü'l İlm) kaybı gibi üzmedi dedi. Orada üç milyon (?) kitap vardı, bütün ilahiyat, Kuran bilimleri, *hadis*[10], *adap* kitapları[11] ve diğerleri arasında, elli bin Kuran ve yirmi bin Kadir-i Mutlak Allah'ın kitabının tefsiri vardı". Babam ekledi ki bu Bilim sarayı dünyanın harikalarından biriydi. Ammâr oğulları onun için muazzam servetler feda etmişlerdi; orada yüz seksen müstensih maaşlı olarak bulunuyordu. Bunlardan otuzu orada gece ve gündüz kalıyorlardı. Ben u Ammâr'ın bütün ülkelerdeki kitapları satın alan ajanları vardı. Doğruyu söylemek gerekirse, Trablus'un tamamı Darü'l İlm idi, bütün ülkelerin büyük beyinleri orayı ziyaret ediyorlardı, bütün bilimler bu prenslerin himayesinde gelişiyordu ve dahi bundan dolayı, özellikle İmamiye inancı mensupları oraya geliyordu[12]. Bunlar bu inancı benimsiyor ve destekliyorlardı. Franklar Trablus'a girdikleri ve şehri fethettikleri zaman, Darü'l ilm yaktılar çünkü onların lanet rahiplerinden birisi bu kitapları görmüş ve onlardan korkmuştu. O, değerli Kuranların bulunduğu kısma denk gelmiş, elini bir cilde uzattığında, Kuran olduğunu görmüş, bir diğeri yine Kuran, üçüncüsü yine aynı ve yirmincisine kadar böyle devam etmiş. "Bu evde sadece Müslümanların Kuranı var" demiş ve onlar da orayı yakmışlar. Bununla birlikte bazı kitaplar kurtarıldı ve Müslüman ülkelere götürüldü.

---

8 Mahalli Ammar oğulları hanedanının bir prensidir. Franklara karşı yardım temin etmek için seyahat etmiştir.

9 Orta Asi havzasında bir kale. Ammar oğulları gibi Şii olan ve yazar Usâme'nin de mensup olduğu Munkızîler ailesine aitti.

10 Peygambere atfedilen sözler.

11 Güzel Yazılar.

12 Fatımî İsmâilîlerin karşısında yer alan On iki imamcılar.

Franklar bütün camileri de tahrip ettiler ve neredeyse bütün Müslüman ahaliyi de katletmek üzereydiler. Fakat bir Hıristiyan onlara: Bu akıllıca değil, burası büyük bir şehir; burada oturacak insanları nereden bulacaksınız? Yapılması gereken, mülklerine el koyduktan sonra onlara cizye ödetmektir, onların burada ikametlerinin sizin açınızdan kârlı olması için, sıradan esirler gibi şehirden çıkışlarına izin verilmemelidir" dedi. Yirmi bin kişiyi katlettikten sonra, onlar ....

Yönetici ve bazı askeri birliklere gelince, onlar emirliğin sarayına sığınmışlardı ve orada birkaç gün savunma yaptılar; sonra da *eman* istediler ve aldılar. Şehrin dışına sürüldüler ve Şam'a gittiler. Daha sonra Franklar, ileri gelenleri ve zengin olduklarını itiraf etmiş Hıristiyanları topladılar ve onları servetlerini teslim edinceye kadar dövdüler, işkence ettiler. İşkence sırasında çok sayıda insan öldü. Şehir Franklar arasında üçe bölündü bir parça Cenevizlerin, diğer iki parça da Frankların Kudüs Kralı Baudouin ve lanet olası Saint-Gilles'in oldu.

Trablus'un zaptı ve ahalisinin maruz kaldığı acılar herkesin yüreğini yaktı. Ölenlerin yasını tutmak için camilerde toplanıldı; herkesi korku sarmıştı ve herkes göç etmek zorunluluğu duyuyordu; ve çok sayıda Müslüman Irak ve Cezire'ye gitmişlerdi. Allah en iyisini bilir... Trablus'un düşüşünden sekiz gün sonra bir Mısır filosunun Sur'a ulaştığı öğrenilmişti. O orada tesadüfen durmuştu. Mısır'dan benzer bir filo o zamana kadar çıkmamıştı. Filo Trablus'a bir yıl boyunca yetecek takviye kuvvet, yiyecek, para getiriyordu. Filonun kumandanı Trablus'un düşüşünü öğrenince, yeniden hareket etti ve beraberindeki levazım ve parayı Sur, Sayda[13], Beyrut ve diğer güçlü Müslüman yerleşim yerleri arasında dağıttı ve filoyu Mısır'a geri getirdi.

Trablus hâkimi Fahrü'l-Mülk Ammar, şehrin zaptı sırasında, kendisini misafir eden Emir İbn Münkîz'ın evinde bulunuyordu. O Cebele'ye gitti. Erzak ve silah bakımından güçlendirdikten sonra oraya yerleşti. Tancrede ona saldırmış ve onunla çetin çatışmalara tutuşmuştu. Kadı Fahr'ül-Mülk çevredeki emirlere yardım çağrılarında bulundu eğer burayı işgal ederlerse, diğer yerleri de alırlar, bütün Suriye'yi işgal etmeye buradan Müslümanları kovmaya imkân verecek kadar onların güçleri artacaktır ve onları Frankların kalleşliğinden korkuttu dedi. Mektup uzundu, yürekleri kanatıyor ve gözleri yaşartıyordu ama kimse ona cevap vermedi...

---

13 Sidon.

V

HAÇLILAR'IN KUDÜSÜ ZAPTETMELERİNİN ERTESİNDE YAHUDİLERCE YAZILMIŞ İKİ MEKTUPTAN PARÇALAR

(D.S. Goitein, "Contemporary letters on the capture of Jerusalem", Journal of Jewish Studies, II/1952, s. 162-177)

I. – (....) Senyör, hatırlıyor musunuz, yıllar önce, benim zavallılığıma Tanrının lütfünü aramak ve Kudüs'ü görmek için ülkemi[14] terk etmiş ve sonra geri dönmüştüm. Fakat ben İskenderiye'ye gittiğimde, Tanrının hâsıl ettiği şartlar bir gecikmeye sebep oldu. Sonra, "deniz fırtınalı hal aldı" ve Filistin'de kalabalık ordular göründü (....). Hiç kimsenin kurtulamadığını bize söylemek için Filistin'den, bir gruptan hayatta kalabilmiş bir kişi buraya gelebilmiş olsaydı, bu çok isabetli olurdu, çünkü bu gruplar çok kalabalıktılar ve bütün şehirleri sarmışlardı. Ve üstelik Bedevilerin ortasından, çölleri aşarak yapılacak seyahat var ki onların birinin elinden kaçan kimse diğerinin eline düşüyordu[15]. Dahası bütün ülkelerde ayaklanmalar patlak vermiş ve İskenderiye'ye kadar yayılmıştı, o kadar ki biz kendimiz bile birçok defalar kuşatıldık ve kent harap edildi[16] (...). Bununla birlikte sonu iyi oldu zira Sultan[17] -Tanrı onun zaferlerini kutsasın- şehri geri aldı ve dünyevi hiçbir kralın tarihte benzerini yapamadığı şekilde adaleti hâkim kıldı. Ben de onun adaleti ve gücünden dolayı, Kudüs'e gidebilmek için Tanrının ülkeyi ona teslim etmesini umut etmiştim. Bundan dolayı, seyahate başlamak için İskenderiye'den Kahire'ye geldim. Fakat Tanrı Kutsal Kudüs'ü ona verdiği zaman, bu du-

---

14 Ifrikiye (Tunus)

15 Metnin devamında söz konusu olan istilacıların Türkler mi yoksa Haçlılar mı olduğu açık biçimde anlaşılmıyor.

16 Burada söz konusu olan Halife el-Mustansır'ın oğlu Nizâr'ın kardeşi el-Musta'lî lehine ayaklanmasına imada bulunulmasıdır. Ona İsmâilîlerin "Haşhaşiler" kolu sadık kalmıştır.

17 Sultan tabiriyle o dönemde idare ve ordunun başkanı olan vezir ifade edilmektedir. O dönemde vezir bir Ermeni dönmesi olan Bedrü'l-Cemâlî idi.

rum seyahate izin vermeyecek kadar çok kısa sürdü. Zira Franklar gelmişler ve şehirde ister İsmail'den isterse İsrail'den olan herkesi öldürmüşlerdi. Kurtulabilen bazı insanlar esir edilmişlerdi. Bunlardan kimileri olaydan sonra geri satın alınabilmişler ama diğerleri ise hâlâ dünyanın dört bucağında esaret altındadırlar[18]. Gerçi, Sultanımızın[19] -Tanrı onun zaferlerini yüceltsin- Franklara karşı sefere çıkacağına ve onları kovacağına hepimiz güveniyorduk. Fakat birbiri arkasına umutlarımız kırıldı. Yine de şu an[20] için yürekten diliyoruz ki Tanrı ona düşmanlarını teslim edecek, zira bu yıl orduların onun eline gelmesi kaçınılmazdır. Ve eğer Tanrı onun vasıtasıyla bize zaferi nasip ederse ben beklemekten çürüyüp gidenlerden olmayacağım ve şehri görmeye gideceğim sonra da sizin huzurunuza geri döneceğim. Eğer Tanrı onu yasaklarsa, bu defa tıpkı hac yapmaları mümkün olmayan önceki kuşaklarda olduğu gibi, Tanrı bu yükümlülüğü benden kaldıracak zira bu yaşta ben artık bu seyahati öteleyemem. Her şart altında, Kudüs'ü görmüş olduktan veya bu sevdadan vazgeçmek zorunda kaldıktan sonra evime dönmeyi arzuluyorum. İki ihtimal de mümkün olabilir. Senyör, beş yıldan beri başımıza gelenleri kesinlikle biliyorsunuz. Dört yıl boyunca salgınlar, hastalıklar, sıkıntılar ara vermeden birbiri arkasınca zuhur etti, zenginler fakirleşti, çok sayıda insan salgından öldü, aileler külliyen yok oldular, ve ben dahi ciddi bir hastalığa yakalanmıştım. Yaklaşık bir yıl oldu, yenisine yakalanmak üzere iken iyileştim.

II. – (...) O en Yüceye, bize bu dini işe katılma fırsatı verdiği ve bizimle birlikte sizi de buna ortak ettiği için şükrediyoruz. Mektubunuzdaki mevcut açıklamaları değerlendirdikten sonra, birkaç esirin kurtuluş fidyesi için para harcadık, yani mevcut olanı daha önce haraçları ödenmiş olanlarla gönderdik. Bize yazmış olduğunuza cevap vermezlik yapmadık, ama cevabımızı götürebilecek birini arıyoruz. Sonra salgın, veba, cü-

18 Müslüman kaynaklarında teyit edilen sinagog yangınından mektubun yazarı bahsetmiyor.

19 Burada söz konusu olan Bedr'in oğlu el-Efdal'dir.

20 Mektup el-Efdal'in 1102'de Filistin'i almak için yaptığı son teşebbüs sırasında yazılmışa benziyor.

zam hastalıkları bizi kaygılandırıyor, bunlardan birinin bize veya yakınlarımıza bulaşmasından korkuyoruz. İtimat ettiğimiz bir adam buradan hareket etti ve tarafınızdan gönderilen paranın ne olduğunu size açıklayacaktı (....). Franklardan satın alınan adamlar arasından ve Ascalon'da[21] kalanlardan kimilerinin sefaletten ölüm riskiyle karşı karşıya oldukları haberleri geliyor. Diğerleri ya esarette kaldılar, ve diğerleri de öldürüldüler, infazları izleyen henüz sağ olanlar ise her türlü işkenceye maruz bırakıldıktan sonra öldürüldüler (...). Sonunda satın alınanların hepsi serbest bırakıldılar, bununla birlikte aralarında dokuz yaşında bir çocuğun da bulunduğu istinaslar vardı. Franklar bunlara kendi iradeleri ile Hıristiyanlığa girdiklerini söylemeleri için baskı yapmışlardı, ama (reddedenler) (...). Bugüne kadar Frankların elinde kalan esirler, Antakya'da kalan küçük bir grup olduğu gibi, ve ne serbest bırakılma ne de satın alınabilme umudu olmadığından din değiştirenleri hesaplamazsak -Lanet olası Almanların[22] diğerlerinin yaptığı gibi kadınlara tecavüz ettiklerini duymadık- selamete kavuşanlar arasında, savaşı takip eden ikinci veya üçüncü günde kurtulan kimi şahıslar veya onlar yönetici ile şehri terk etme izini almış olanlardır. Diğer bazıları, Franklar tarafından tutulduktan sonra, bir süre kalmışlar daha sonra da kurtulma fırsatı yakalamışlardır. Ama çoğunluğu satın alınanlar oluşturmaktadır. Ne yazık ki çokları acılar ve işkenceler arasında hayatlarını tamamladı. Yaşamış oldukları yokluklar onları yiyeceksiz, soğuğa karşı korunaksız biçimde ülkeyi terk etmek mecburiyetinde bıraktı. Onlar yollarda öldüler. Bazıları da benzer şekilde denizde can verdiler (...) (Mektubun bundan sonraki kısmında, üç esir[23] için ödenmesi gereken normal fidye bedelinin üç yüz dinar olduğu ve çok sayıda fakir insanın bundan daha ucuza satın alındığı açıklanıyor. Yine de bir hayli borç para alınması gerekmişti ve bütün cemaatleri bu hayır işine bağış yapmaları için teşvik etmek gerekiyordu).

---

21 Mısırlıların elinde kalmış olan savunması güçlendirilmiş yer.

22 Almanların Haçlı Seferine katılımının zayıf kaldığı düşünülürse bura söz konusu olanların Godefroy de Bouillon'a bağlı "Lorrains"liler olduğu anlaşılır.

23 Özel bir nitelik belirtmeksizin bir erkek kölenin geleneksel fiyatı.

VI

JOSSELİN[24] VE MÜSLÜMAN MÜTTEFİKLERİNİN TANCREDE VE MÜSLÜMAN MÜTTEFİKLERİNE KARŞI MÜCADELESİ

(İbn el-Furat tarafından kaydedilen çağdaş Arapça metin)
Bknz., Cahen, Syrie, s. 249 v.d.

(....) Josselin le Franc ile Antakya Senyörü Tancrede arasında savaş ve zıtlaşmalara yol açan şartlar sebebiyle birçok çarpışma ve düşmanlık olmuştu.Antakya'ya sahip olması sayesinde Tancrede çok güçlüydü; hazinesi ve topraklarının küçüklüğü sebebiyle Josselin daha zayıftı. Josselin, Tancrede'yi alt edemeyeceğini görünce, ülkeyi oğluna emanet etti, müstahkem mevkileri daha güçlendirdi ve Rûm [Anadolu] kralının huzuruna gitti, yardımını dilemek için ayaklarına kapandı. Ondan on beş bin dinar aldı ve hiçbir Hıristiyan şehrine uğramadan, onlardan yardım istemeden ve almadan geri döndü. Ve bu lanet olası, seyahatinde giymiş olduğu delik deşik haldeki elbisesini değiştirmeden annesinin yanına gitti. Askerlere para dağıttı. Franklar ve diğerlerinden müteşekkil büyük bir ordu topladı.

Bununla birlikte Allahın belası (....? =Bourg?) oğul Baudouin serbest bırakılmıştı. Josselin büyük ordusuyla ona yetişmiş ve Tancrede'in topraklarını talan etmişti. Çavlı[25] Josselin'in yanına sığınmak zorunda bırakılınca (Tancrede'e ait) bir köyü yağmalamıştı. Tancrede savaş hazırlıklarını yaptı ve Antakya'dan çıktı. Kendisinden bahsettiğimiz Rıdvan ona yardımcı kuvvet göndermişti[26]. Savaş Tell Başir yakınlarında A'(b)r denilen yerde oldu. Her iki orduda da yer alan Müslümanlar Tancrede'yi korkuttu. O saflar arasından ilerleyerek Josselin'i çağırdı ve onunla konuşmaya koyuldu. Çavlı bakıyordu ve o, düşmanın düşmanla karşılaştığı bu Frank adetini bilmiyordu. Çavlı vaziyeti, onlardan birinin diğerine

24 Josselin de Courtenay, Tell Başir Senyörü, 1108'de Baudouin de Bourg esirken Urfa'nın naibi.

25 Musul'un eski yöneticisi.

26 Halep Emiri.

haksızlık yapmaksızın birbiriyle müzakere etmeleri olarak yorumladı. O kadar ki Çavlı'yı korku kapladı ve belki de kendisine karşı anlaşmak üzere olduklarını kendi kendine mırıldandı. Bununla birlikte Tancrede, Müslüman meselesi hakkında Josseline'le konuşmuş ama Josselin hiçbir şey kabul etmemişti ve Tancrede de kendisininkilerle buluşacaktı. O zaman çarpışmaya çağrı çığlığı duyuldu.

Josselin, Çavlı'nın ordusunu ayırdığını gördü. Onu buldu ve ona : "Efendi, bizim tarzımız böyledir, başka bir şey düşünme" dedi. Ama Çavlı bu sözlere inanmadı ve dışarıda kaldı. Yine de o dostu Sungur Deraz'a muharebenin ortasına atılması için emir verdi. Franklar onun sağındaki kolda saf tutmuşlardı. Tancrede, Josselin'e karşı saldırdı, bir kargaşayı takiben, bu ilk çarpışma, en şiddetli saldırılardan biriydi ve Sungor Deraz çok sayıda Franko öldürmüştü. Sonra iki ordu birbirinden uzaklaşıp karagâhlarında ikinci saldırı için hazırlandılar; iki şef birbirine saldırdı ve orduları da onları takip etti, Josselin sadece Tancrede'yi ve Tancrede de sadece Josselin'i arıyordu. Onlar mızrak ve kılıç darbeleri savuruyor ve birbirlerine yiğitliklerini ispatlıyordu. Sonra birlikler yeniden üslerine döndüler ve Tancrede : "Bir taarruz kaldı, ya benim onu ya da onun beni öldürmesi gerekiyor" dedi. Atını değiştirdi, yeni bir mızrak aldı, hücum emrini haykırdı ve yeniden saldırdı; Josselin de aynı şeyi yaptı. Yeniden karşılaştılar, biri diğerine vurdu ama Tancrede'in darbesi Josselin'inkinden kuvvetliydi ve onu atından devirdi. Bunun üzerine Maraş Senyörü Tancrede'e karşı saldırdı ve Tancrede onu da yere yuvarladı. Fakat Josselin'in öldürüldüğü sanılmıştı ve Maraş Senyörü[27] onun sancaktarıydı ve Tancrede'in darbesine maruz kalırken sancak da onun elindeydi. Josselin'in adamları sadece efendilerini değil onun bayrağının da yere düşmüş olduğunu gördüler ve kaçtılar. Hiçbir Frank başka bir Franko öldürmedi ama Müslümanlar müdahale ederek Frankları öldürmüşlerdi.

Josselin'e gelince, yerinden doğrulmuş ve kalesine doğru yönelmişti. Ama annesi onun kaleye girmesine engel oldu: "Nereden geliyorsun? Dedi kadın. Tanrı dilemiş olsaydı sana bir şey vermezdim. -Tan-

27 Suriye'nin en kuzey ucunda Antakya ile Urfa arasında çatışma konusu; Maraş senyörü o dönemde iyi tanınan Baudouin'dir.

rıdan, diye cevaplandırdı Josselin, kaçmadım, Tancrede bana iyi bir mızrak darbesi vurdu, onunla gerçek bir çarpışma yaptım: işte elim sözlerimin samimiyetine şahit olması için". Ama kadın, "Senin yenildiğini öğrenmektense öldüğünü öğrenmeyi tercih ederdim. Söylediklerine bir şey eklemeden önce, Tancrede ile görüşüp doğruyu söyleyip söylemediğini ona soracağım". Kadın oradan çıktı ve Tancrede'in huzuruna gitti ve o da onu büyük bir saygıyla karşıladı. Kadın ona, "buraya neden geldiğimi biliyor musun?" dedi,

-Hayır.

-Tanrının bana onun kaçmasından ziyade ölümünü göstermesini isterdim.

-Ama teyzem o kaçmadı, mızrak darbesinden de korkmadı, ona rağmen yere düştü, adamları yenilmiş gibi kaçtılar. Üç saldırıda da o bana vurdu ve ben de ona bir hayli darbe vurdum".

Çok sayıda süvari Tancrede'in söylediklerini teyit ettiler ve Josselin'in annesi gitti[28]....

28 Doğrudan Frankları anlatan ender Arapça metinlerden birisi olduğu için bu hikaye burada yeniden verilmiştir. Belki de Hamdan b. Abd al-Rahîm'in Frankların tarihi adlı eserine (bakınız s. 81) kaynak olmuştur.

VII

1135 YILINA DOĞRU YAZILMIŞ MEKTUP ÖRNEKLERİ KULLİYATINDAN ALINDIĞI SANILAN MEKTUP

(ed. W. Wattenbach, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, XIV/1885)

G. Guillaume Embriacho'nun oğlundan F..... ortağı ve hemşehrisi.....

İskenderiye'den gelen tüccarlar seninle ilgili hiçbir bilgi getirmediler, ancak onlar seni gayet iyi bırakmışlar. Beni ne mektupla ne de basit sözlerle selamlamak istemeyişinden ve de sana gönderdiğim dostluk hislerimi unutmuş veya küçümsemiş olmandan dolayı biraz şaşkınım. Fakat oraya (İskenderiye'ye) dönmek istemiyorum ama fiziki olarak yapamadığımı sadık ortağın ve iyi dostun olarak seni mektup yazarak ziyaret edebilirim.

Şunu bil ki, karın edepli ve akıllı bir hanımefendiye yakışan şekilde evini idare ediyor, her şey kazasız belasız gayet iyi gidiyor. Çocukların iyi karakterliler ve sağlıkları yerinde ve ben onların refahından dolayı sevinçliyim. Hiçbir şeyden endişe etme, işlerini özenli biçimde yap ve beni gelecek sonbaharda İstanbul'da bekle. Oraya seninle buluşmaya bir Bari gemisiyle geleceğim. Bana Venedikli Pierre Gérardi'nin oğlu Vital aracılığıyla cevap gönder, bizim için kârlı olacak işler yap. Bu ticari işlerden iyi kâr sağlayabilelim.

Ayrıca karın ve çocukların seni selamlıyorlar; karın ısrarlı biçimde kendisine bir *xamit* ve Andros adasının iki *xendata*'sından, *specis* ve bir de fildişi tarak göndermeni istiyor.

Cevap:

A. G.... Guillaume Embriacho'nun oğlu F.... ortağı ve sadık arkadaşı ....

Seni ne mektup ne de sözle selamlamayışımdan şaşırmışsın, ama sebebini bilmiş olsaydın endişe edecek bir şey olmadığını anlardın. Doğrusu İskenderiye'den faydalı işler için gün ortasında gitmiştim ve üç gün

Mısırlı tüccarları bekledim, daha sonra onlarla hepsi de kârlı olan işler yaptım. Dönüş sırasında meslektaşlar bulamadım. Çünkü Babylone (Kahire) emirinin gönderdiği kimselerle beraber gitmişlerdi, yoksa ben onlarla güvenlik içinde İstanbul'a gitmiş olacaktım.

Bunu müteakiben bir ay boyunca yüksek ateşten dolayı hastalandım. Tanrının lütfüyle, işinin ehli ve benimle iyi anlaşan bir hekim beni tedavi etti. Bütün işleri ciddiyetle çözümledim zira bütün ithal malları beraberce uygun gördüğümüz fiyattan sattım ve İtalya'da piyasaya kârla sürülebileceğini bildiğim mallardan edindim.

Mektubunda belirttiğin tarihte benimle buluşmaya gel, ve bana iyi dokunmuş yeni Scalphantas'ların scarlate'dan, Ludria'nın bulelli'lerinden ve iyi dokunmuş Plaisance'ın pignolata'larından getir. Çünkü bütün bunlar İstanbul'da ve İskenderiye'de uzun süre kalacak olursak, bizim çok işimize yarayacak.

Benim bir parçam olan karıma selam söyle, mektubunda belirttiklerinin hepsini ona gönderdim. Üstelik parmağına takıp ve ona baktıkça beni kalpten hatırlaması için, kendisine altından bir halka [yüzük] gönderdim. Oğullarıma babalarının hayır duasını ilet.

VIII
FATIMİ HALİFESİ EL-ZAFIR'İN VEZİRİ EL-ABBAS'IN PISALILARA MEKTUBU

(Amari, Diplomi Arabi, I, s. 241 v.d)

Elçiniz Raynerio Botaccio bizim huzurumuza geldiği zaman, piskopos Villano ve konsüller ve Pisa şehrinin soylularından bize iki mektup getirdi. Bu mektuplar vasıtasıyla bize; bir oğlu babasına gönderir gibi ülkenizden bize göndermiş olduğunuz tüccarların, kardeşlerinizin ve yakınlarınızın geçen yıl tutuklanmış olduklarını çok miktardaki servetlerinin yağmalanmış olduğunu, bunun dünyada bulunan en saygın, büyük bir krallığa yakışmadığını bildiriyorsunuz. Elçiyi busebeple göndermiş olduğunuzu ve bunu sadece büyük işlerin söz konusu olduğu zamanda yaptığınızı, alışıldığı üzere elçi gemiyle gelirken şimdi kendi kararına göre her şeyi çözmek için, kadırgayla geldiğini ve bizden bu meseleyle en yüksek düzeyde ilgilenmemizi, elçinizi size geri göndermemizi istiyorsunuz. Ayrıca elçiniz dönünceye kadar tüccarlarınızın bize gelemeyeceğini ve ayrıca elçinizin hemfikir olacağı her türlü anlaşmayı peşinen kabul edeceğinizi de beyan ediyorsunuz.

Biz elçinize, tüccarlarınıza yapılmasından şikâyetçi olduğu konunun doğru olmadığını izah ettik. İşte gerçek: Sizinkilerle birlikte tam bir güven hissiyle aynı gemiye binmiş olan İskenderiyeli tüccarlarımızın hainçe öldürülmüş olduklarını öğrendik. Onlara Frank korsanlarının göründüğü, bundan dolayı onları geminin sintine kısmına indirilecekleri söylenmiş ve oradan da birbiri ardına denize atılmışlar; bundan sonra da sizin tüccarlarınız onların eşleri, çocukları ve mallarına el koymuşlar. Kanun suçluların ve onların yakınlarının tutuklanmasını emretmektedir, sizinle bizim aramızda mevcut anlaşmaya uygun biçimde, tüccarlarınızı bizim ülkemizde mahpus olarak tutuyoruz, ta ki suçlular için tazminat ödeyene ve kurbanların ailelerini bize gönderinceye kadar. Bizim serbest bıraktıklarımız ülkelerine dönüp sorumluları yakalamaya, onları bize getirmeye onlarla birlikte tazminat ve kurbanların ailelerini de getirmeye söz verdiler. Elçiniz ayrıca ülkemizde çok sayıda başka vatan-

daşlarınızın da tutuklu olduğunu açıkladı. Ona bunların savaş halinde olduğumuz Franklara yardım ve erzak taşıyan Pisalılar oldukları cevabını verdik: Aramızdaki anlaşma Pisalılar'ın Franklar ile aynı gemi de üzerinde bulunmaları halinde birincilerin de tıpkı ikinciler gibi hain sayılacaklarını açıkça belirtmektedir.

Elçinizle uzun uzun müzakere edilen konular var (....)elçiniz ve beraberindekiler, bize karşı dürüst olunacağı ve karşılaşacakları vatandaşlarımıza karşı kalleşçe davranışla muamele edilmeyeceği konusunda vaatte bulundular. Onlar ne Franklarla ne de muhtemel diğer düşmanlarımızla, ne karada ne denizde ne de limanlarımızda anlaşma yapmayacaklar. Onlar ordularımıza karşı ne tek başına ne de diğerlerinin arasına karışmış olarak düşmanlık göstermeyecekler ve tüccarlarınızdan hiçbirisi, Suriyeli Frank kıyafeti giymiş olarak ülkemize gelmeyecektir. Müslüman ya da Hıristiyan hiçbir halka krallığımıza zarar verecek hiçbir vaatte bulunmayacaksınız. .... Ve haydutların kadırgalarında veya savaşçıların gemilerinde bulunacak Pisalılar öldürüleceklerdir. (....) Eğer sizinkilerden biri burada bahsedilenlere benzer bir suçu yeniden işlerse uygun olan ilk yerde onu gerekli bütün tazminatla birlikte bize teslim etmek zorundasınız; elçiniz yine de düzenleme için size bir yıl mühlet vermemizi istedi, ama bir yılı geçmesi halinde bizim ülkemize gelen tüm Pisalılar tutuklanacaklar ve mallarına ve sahip oldukları her türlü hakka el konulacaktır.

Ve şimdi size altın, gümüş ve İskenderiye'deki tüm işleriniz için imtiyazlar bahşediyoruz ve sizin İskenderiye'deki fundukunuzda oturmanıza izin veriyoruz. Gümrük vergilerini ödemeniz halinde satacağınız her şeyi krallığımızda istediğiniz yere taşıyabilirsiniz ve de isterseniz malları ülkenize götürebilirsiniz [ancak] kereste, demir ve zift hariç, zira bu üç ürün bizim gümrüğümüz tarafından o günkü fiyat üzerinden satın alınmaktadır. Eğer sizinkilerden birisi bizim ülkemizde ölürse, mallarını eğer varsa yakınlarından birine, yakını yoksa bulabileceğimiz ortaklarından birisine makbuz karşılığında iade edeceğiz. Diğer taraftan elçiniz Raynerio Botaccio, size bir zamanlar bahşettiğimiz ayrıcalıkları, bu barışın şartlarını sıraladığımız belgede de tekrarlamamızı talep etti: bunlar; gelenek, (bastasus), (parate'ler) ve (terra) tam mua-

fiyet; indirme ve bindirme yapacağınız küçük kayıklar için (muafiyet); ve ilk satış için gelen geminin açık arttırmayla satışları içindir. Gümrükte satış yapmanız için her Cumartesi size ödeme yapılsın. Size birde Babylon'da (Kahire) bir funduk veriyoruz ve gümüş üzerine muafiyetler bahşediyoruz. Ve elçiniz bir Pisalının Saint-Sépulcre'e [Kutsal Yeniden Doğuş Kilisesi'ne] korsanların olmadığı bir gemiyle gider ve bizim filomuz tarafından yakalanırsa, sizden mektup almamız halinde onu mallarıyla birlikte serbest bırakmamızı talep etti. Tüccarlarınıza ne zaman isterlerse Kahire'ye gelme izni veriyoruz; tüccarlarınız krallığımızın her yerinde iyi davranış göreceklerdir.

Bizim tebaamıza karşı işlenen suçların faillerinin aranacağı konusunda elçiniz kendi şahsı ve Pisa kenti adına vaatte bulundu; eğer suçluları bulamazsanız, mallarını, ailelerini ve kan paralarını[29] göndereniz.

.....

[Piskoposa gönderilen bu mektuba Kente aşağı yukarı aynı hususları ihtiva eden başka bir mektup eklenmiştir. Bu mektupta İskenderiye'de Pisalıların "kendi kanunlarına göre" yaşayabildikleri ve Mısır yönetiminin, uzun zamandan beri Pisalılar'a Rumların ve Müslümanlar'ın verdiklerinin üstünde haklar tanıdıkları vurgulanmaktadır. Pisalıların Mısırlı tüccarlara dürüstçe davrandıkları, hem denizde hem karada onlarla birlikte oldukları konusunda eski bir elçi yemin etmişti. Geleneğin değişmesini istemek kötü olurdu, gümrük vergisi %12 idi, Pisalılara gönderilen mektubun yazarı .... Serbest bırakılan Pisalı sayısı on dokuzudur, on kişi ise ölmüştür, dokuzu Cenevizli olduğunu söyledi, onlardan üçünü Abdullah orduya aldı, on bir kişi bulunamadı, yirmi beş kişi ise Raynerio'ya teslim edildi (sic) 17 Şubat 1154].

29 Öncesi için Cl. Cahen, "Douanes et commerce", *JESHO* 1965= *Makhzûmiyât*, ve üstte IX. bölüm.

IX

İSKENDERİYE GÜMRÜĞÜNÜN AÇIK ARTTIRMA PERSONELİ VE MAAŞLI ÇALIŞANLARI

(JESHO 1965= Mahzûmiyât, s. 283'deki el-Mahzumi'ye göre)

Sicilyalı tüccarlardan istenen *yadjibu*, her türlü zahire v.s., *kuf* ve diğer vergiler olmaksızın, 100 dinar için 10 dinar olmak üzere, onda bire tabidir.

Khums'un *hilak* (*halkanın* çoğulu) açık arttırmaları için belirlenmiş *tarh*, her güne uygun olan bir açık arttırmada, alıcılar üzerinden, *muhashara* işine bağlı olarak belirlenmiş olana göre ve satışta olan *mabi*'ye bağlı olarak, halka açık arttırma kontratının yapılması sırasında alıcı ve satıcılar durumdan haberdar edilir. her satış için *tarh* kesintisi ve böyle iş için toplanmış olan, *arab al-halka* açık arttırma insanlarına *yutlak* olarak ayrılmış olan belirtildi; ayrıntı şöyledir: 1 dinar 2/3'ü münadi'nin ¼ ve görevliler 11/41/6 şöyle bölüşülür: 2 kırat alanlar toplamda 1 dinar, şunlardır:

Atölyenin anahtarını taşıyan;

Terazide tartıyı yapan;

Rakkaslar, halka [ya katılanları] toplayan çığırtkanlar;

Ticari malları süren ve onları kaplarından çıkartarak sergileyen işçiler;

Vergi tahsildarları;

Ambarcı, Ambar kasaları v.s.;

Gemilerin *umana*'sı, yed-i eminler;

Mühür, açılış ve kapanışlarda ambarın mühür işlerini idare edenler için;

Atölye kapısında denetleme yapanlar;

Malları koruyan çadır çocukları (?);

Gemilerden atölyeye kayıklarla malları taşıyan kayıkçı çocuklar, onlardan her biri 1/8 dinar, toplam (birlikte) ¼ almaktadır.

Atölye bekçisi;

Ortaya balya taşıyanlar malları taşımalarından ötürü, kelle başına 1 kırat, eder 1/6 dinar;

Atölye camisi bekçisi;

Düşkünler ve borçlular (?)

Halka oluşturulan ticari ürünlerin türlerini bildiren çığırtkan.

X
SÜRYANİ YAZMASI BİR KOLOFONDAN BİR PARÇA: KUDÜS 1148

(ed. İngilizce tercüme içinde The Annuel of the American Schools of Oriental research in Jerusalem, nº 11, 1931, W.R. Taylor)

Bu olayların cereyan ettiği yıl, yani Bizanslıların zamanına göre 1459'dur (1148), Kudüs sayısız miktarda fakir insan dolayısıyla, yiyecek ve her türlü ihtiyaç maddesi kıtlığı vardı (....) Kudüs de çok sayıda fakir insanı açlıktan öldü ve birçokları da yiyecek bir şeyler bulmak umuduyla manastırlara saldırdılar. Aynı dönemde, bu fakirlerin isteklerini tatmin etmek için bizim manastırımız yeteri kadar zengin değildi, zira manastırımızın kaynakları keşişlerin ihtiyaçlarına ancak yetiyordu. Fakat yoksullar isteklerinde ısrarlıydılar. Kendi savaş esirleriyle de meşgul olmaları gereken Urfa'nın mağlup insanları[30] bilhassa Kudüs'e gelmişlerdi zira karınlarını doyurmaları için ekmek veren veya esirlerini fidye karşılığı satın almaları için altın veren veyahut ta örtünmeleri için elbise veren bizim manastırlarımızdan başka, bu insanların sığınacağı yer yoktu.

Aziz Rahibimiz İgnace memnuniyetle onlara ihtiyaçlarını veriyordu zira bütün fakirlere karşı merhametliydi. İster bizim cemaatimizden olsun isterse de Franklarınkinden, onlara daha fazla yardım edememek acı ve üzüntü vericiydi. Bizim Senyörümüz iyi niyetle yaşadığı için, Müslüman fetihlerinden önce manastıra ait olan, bir süre Müslümanların elinde kalan ve şimdi bütün ülkenin efendileri olarak Frankların elinde bulunan Deir Dakarieh[31] adını taşıyan bir köyün olduğu ona hatırlatıldı. Tanrıya, onun yardımına güvenen efendimiz Kral sir Baudouin'i, Foulque'un oğlu ve annesi Kraliçe Mellissende'i görmeye gitti ve onlara sorunu açıkladı. Onlar Tanrı tarafından etkilenmiş ve İgnace için büyük bir saygı beslemiş olduklarından, ona büyük bir yardımda bulundular. Köyü elinde bulunduran kimseye, köyü Ste-Marie-Madeleine manastı-

30 1146'da Nureddin'in Urfa'yı zaptının sonrasındaki gelişmeler söz konusu edilmektedir.

31 Neresi olduğu belirlenemiyor.

rına iade etmesi emrini verdiler. Kral, Rahibimize köyün sahibine para vermesini ve köyü yeniden satın almasını ve böylece kanuni biçimde teyit edilmiş ve mühürlenmiş belge almasını söyledi. Bu tavsiyeleri tutan İgnace yaklaşık bin sarı altın dinar karşılığında köyü satın aldı ve kralllık mührüyle damgalı ve usulünce teyit edilmiş bir belge aldı.

İgnace yoksulları beslemek için, Tanrı aşkıyla bir imkân arıyordu, Tanrı umulmayan kaynaklardan köyün bedelini ona sağladı. Yine Tanrının yardımıyla İgnace bir şato kilise ve onun etrafında birkaç ev inşasına başladı. Bunun gibi işleri her zaman kayıran Tanrının, bu projeleri de tamamlaması için yalvarıyoruz. Tanrı piskoposluğunu ve hayatını kutsasın ve düşmanlarını kahretsin.

XI
FRANKLARIN ELİNDEKİ BİR MÜSLÜMAN ESİRİN MEKTUBU

(Geniza metninden aktaran S.D. Goitein, ed. terc. Cl. Cahen, Mélanges Labande, 1974)

Esirgeyen ve Bağışlayan Allah'ın Adıyla.

(kâ'id Mu'izz'e) Tanrı onu korusun ve himayesine alsın ve dostu olsun, ona bildiririm ki, sizden hiçbir haber alamıyorum ...., yüreğim daralıyor, kim öldü kim sağ bilmiyorum, sizden ve sizin yakınlarınızdan beni haberdar edecek bir (küçücük) mektup almadım ve buna rağmen kalbim sizinle; bu mektubu alacağınız zaman, yüreğime su serpmek için gelen ilk kişiyle cevap vermekte acele ediniz. Zira bu adamın yatıp kalktığı koruduğu bir ailesi var ve siz bana herhangi bir haber göndermeyi bıraktınız. Sizden şikâyetçi olmuyorum zira sizi kınayan hiçbir sözüm yoktur ama Yüce Tanrının yoluna yönelmiş olan ve oruç tutan insanlar gibi yatıp kalkan bu adam ve Mısır'daki diğer insanlar ın sayısı çoktur. Beni kesinlikle ihmal etmeyiniz, nasıl bir esaret ve acı içinde bulunduğumu biliyorsunuz, ve ölenler ve sağ olanlar aşkına bu mektuba cevap vermekte acele edin. Ve Murhaf (a ne oldu) bana bildirin ve işlerinin hiçbirini benden saklamayın. Mu'izz ed-Devle'ye ve çocuklarına selamlar ve hepinize en yürekten selam ve sizin kaygınızı paylaşan herkese selam ve hiçbir engel tanımadan ilk gelen adamla mektuba cevapdan.

Mektubun arkasında:

Nablus'ta tutuklu olan kardeşleri Samsâm'dan. Mısır'da Kahire'ye –Allah korursa- el-Bâtiliya'ya [geçerken] Mu'izzüd-Devle'ye ulaşsın ... Arapça ve Sârim ed-Devle el Kûî'nun varislerine ulaştırsın.

XII
BORÇ YÜZÜNDEN BİR HAPSOLMA VAKASI

(Geniza Mektubu İngilizce tercümesinden aktaran S. D. Goitein, Yerushalayim 2/5, 1955, s. 60-62'deki İbranice makalesi kaynaklı[32])

Ey esirgeyen senin adınla.

"Senyörlükte güvende olan insanı kutsa, v.s.," (Jérémie 17-7).

Bu satırların amacı sevgili oğlum, Tanrı ömrünü uzatsın, seni korusun ve ona yakın olasın, seni yeniden görmek için duyduğumuz kaygı ve sabırsızlıktan seni haberdar etmektir. Tanrı güzel şartlar içinde kısa sürede bizi birleştirsin.

Şimdi eğer kanımı oğlunu unutabileceğini ve onları yüreğinden atabileceğini bilmiş olsaydık, seni asla yolculuğa göndermezdik, ama yüreğimizde senin için iyi duygular besliyoruz ve çabucak geri döneceğini düşünüyoruz. Bunun yerine [geri dönmek yerine] yabancı ellerde dolanıp duruyorsun. Niyetin nedir? Kim eşini ve çocuğunu düşünmez? Senin gibi davranan başka birini gördün mü? Senin gibi davranarak katılaşan? Said'e bak, o bir yabancı[33]: mektubunda -bunun doğru olduğunu insanlar teyit ediyorlar- oğlu ve karısını kurtarmaya imkân verecek parayı biriktirme umuduyla çoğu zaman oruç tuttuğunu yazıyor. Ama sen, bunun nasıl bir sonuca ulaşacağını bilen sen, kalbin ruhunla soğuk biçimde kalıyorsun.

Şimdi, bu satırları okur okumaz dönüşünü çabuklaştır. Tanrı ne seni ne de onları yüzüstü bırakmayacaktır. Dımaşk'ın, Sur'un ve Akka'nın ahalisi yabancılar için sıkıntı çekiyor[34]. Bütün bunları sana yazmanın ge-

32 Bu mektup Yahudilerin kaleminden çıkmış olup benzerleri diğer cemaatlerde de olmalıdır. Geniza'nın keşfi diğerlerinden farklı olarak bize tipik olan bu örneği sunuyor.

33 Kelime burada Suriyeli olmayanları ifade ediyor.

34 Yahudiler.

rekli olduğunu düşünmüyoruz. Ne olursa olsun gel. Buraya geldiğin zaman Taberiye kontuna[35] ve sahibesine vaatlerde bulunacağız. Onların serbest kalması için 20 dinar peşinat ödeyeceğiz onlara kalan borcunu sen sonra tamamlarsın.

Bu kadar uzun süre bulunmadığın için, onlar bu ağır muameleye maruz kaldılar. Hindistan'da bile olsan gelebilmelisin. Şüphesiz Mısırlı arkadaş grubun, onların yiyecekleri, içecekleri ve müzikleri seni baştan çıkarmıştır. İki ya da üç ay kalmanı seninle birlikte kararlaştırmadık mı? Ne yaptığını bize doğru söylemedin, senden tatmin edici bir rapor veya ne kadar para biriktirdiğini söyleyen bir mektup hiç almadık. Ama karını oğlunu hiç dikkat etmeksizin hapiste bıraktın. Lütfen, derhal geri dön ve onları buradan çıkarmak için ikimiz birlikte işbirliği yapalım.

Tanrı onları esirgeyiyiciliğiyle kurtaracaktır, seni aramak için bütün ülkelere gitmek zorunda kalsam bile. Umudunu kaybetme, Tanrı seni yüzüstü bırakmayacaktır. Tebrikler sana ve arkadaşlarına.

"Senyör halkına güç versin, Senyör halkına barışın hayrını versin" (Psaumes 29-11) ve selam.

Adres: Mısır 'a (Fustat), Ebu'l-Hüseyin b. ebi'l-Hayr el-Akkavî, Tanrı onu korusun.

Dayısı Zadoc, R. Namer'in oğlu, akademi üyesi, Eden'de mukim.

Emanet edildi (taşıyana)[36].

---

35 Burada söz konusu olan 1173-74'de esaretten dönen III. Raymond de Tripoli ve karısı Eschive'dir. Kadın kentin Selahaddin tarafından 1187'de alınışına kadar şehrin sahibesi olarak kalmıştır. Mektup bu iki vaka arasındaki bir tarihte yazılmış olmalıdır. Prawer I, 531, 583, 586, 649.

36 Kadın ve çocuğun hangi tarihlerde hapiste olduklarını mektup bize bildirmiyor: belki de onlar verginin geç ödenmesinden dolayı hapsedilmişlerdir.

XIII
AMAURY VE SELAHADDİN'İN HEKİMİ

İbn ebi Usaybiya'dan; terc. Cl. Cahen, içinde Indigènes er Croisés, yeni baskısı Turcobyzantina)

[Genel terimlerle onun tıbbi yeteneklerini övdükten sonra yazarımız devam ediyor:] "Kudüs kökenliydi, halifeler zamanında Mısır'a gelmişti ve orada astrolojideki ustalığıyla meşhur olmuştu. Beş çocuğu vardı. Kral Amaury, Mısır'a geldiği zaman onun tıp bilgisine hayran olmuş ve halifeden onu kendisine bahşetmesini istemiş ve onu beş çocuğu ile birlikte Kudüs'e getirmişti. Oysa Amaury'nin cüzamlı bir oğlu vardı. Ebû Süleyman ona uygun bir panzehir /tiryak hazırladı. Bir süre sonra, o keşiş oldu ve kardeşleriyle birlikte, yerini büyük oğlu el-Muhaddab'a bıraktı. Adı geçen Kudüs Kralı *fakih* İsa'yı (Selahaddin'in şahsi dostu) hapsettirmişti. Tutuklu hastalanmış ve onu tedavi etmesi için kral el-Muhaddab'ı çağırtmıştı. Tutuklunun demir parçalarıyla ağırlaştırılmış bir manto giydiğini görünce bizim hekim kralı görmeye gitmiş ve bu adam yardım edilmelidir dedi; kral ona hayatta kalmasını sağlayacak içecekler verdirtti, ama onun ihtiyaç duyduğu şey bu değildi. "Onun için ne yapmalıyım?" diye sordu kral. -Onu bu mantodan çıkart ve demirlerini söktür. – Onun kaçmasından korkuyoruz ve üstelik fidyesi epey yüksek. –Onu bana ver ve ben onun fidyesini garanti ediyorum. Onu al, fidyesi ödendiği zaman bin dinarı senin olsun". *Fakih*'in mantosu ve demirleri çıkarıldı ve hekim evinde ona özel bir oda tahsis etti. O orada altı ay kaldı. [Yazarımız fidyenin nasıl geldiğini, kralın huzurunda el-Muhaddab'ın kendisine ait bin dinarı, Mısır'a gidip Selahaddin'in yanına yeniden yerleşmesi için *fakih*'e verdiğini anlatıyor.]

"Bu sırada, devam ediyor yazarımız, Ebu Süleyman, yıldızlar ilmine göre, el-Melik el-Nasır'ın (Selahaddin) filan yılın, filan ayının, filan gününde Kudüs'ü işgal edeceği ve oraya el-Rahme kapısından gireceği kehanetinde bulunmuştu. Beş çocuğundan biri olan süvari Ebu'l-Hayr, Kudüs kralının cüzamlı oğlunu yetiştirmekle görevliydi ve ona binicilik öğretiyordu. Kral silahlı şövalye olduğu zaman (....) Ebu Süleyman,

Ebu'l-Hayr'a gidip kehanetini el-Melik el-Nasır'a bildirmesini söyledi. O buna uydu ve 580 yılında Gazze'ye ulaştı, fakih tarafından sıcak biçimde karşılandı ve daha sonra da babasının mesajını el-Melik el-Nasır'a götürdü. Mutlu olan sultan ona muhteşem bir hediye verdi ve ona ayrıca altın bir bayrak vererek, eğer Tanrı bu kehanetin gerçek olmasını sağlarsa, bu bayrağın evinin üzerine dikilmesini ve eve giden bütün sokakların esirgeneceği vaadinde bulundu. Vakti geldiğinde, her şey hekimin kehanetindeki gibi olup bitti, ve fakih bir zamanlar ikamet etmiş olduğu evi korumak için gitti: esirler ve ölüme veya fidye ödemeye mahkum edilmişlerdi. Kudüs'ün ahalisinden hiçbiri bunlardan azade kalmamıştı, adı geçen hekimin evi hariç, o çocuklarıyla birlikte Franklar zamanında aldığının iki katıyla ödüllendirildi. Daha sonra o vekilleriyle denizlere ve karalara Hıristiyanlar için teveccüh isteyen genelge gönderdi. Bu genelgeden onlar günümüzde de hâlâ yararlanıyor. Ebu Süleyman, Selahaddin'in huzuruna çağrıldı ve orada bir zaman kaldıktan sonra öldü". [Yazarımız şöyle sonuca bağlıyor: kehanetinin ödülü olarak Sultan onun çocuklarıyla ilgileneceği vaadinde bulunmuş ve onları haleflerine de emanet etmiştir. Biyografileri göstermektedir ki onlar Eyyubilerin hizmetinde kalmışlardır.]

XIV

III. İNNOCENT'IN ANTAKYA PATRİĞİNE MEKTUBU (5 Ocak 1199)

(III. İnnocent'ın Sicilinden seçme, yıl 1, mektup 512, Migne, Patrologie Latine, c. 214, kolon 474)

Baskı kilise hürriyetine dokunmasın veya Kilisenin görevlilerini günahkâr insanlar incitmesin, özel dikkatle biz konumuza dönelim, görevimiz gereğince -hizmet etmek üzere- biz herkese karşı sorumluyuz. Oysa kulağımıza geldiğine göre, Antakya şehrinde bazı harcamaları yapmak zarureti oluştuğunda, bu kentin yönetimi[37] kiliselere, ruhban sınıfına ve onların adamlarına, eski geleneğe aykırı biçimde haksız vergi dayatılmakta ve bunu istediği gibi tahsil etme ve harcama iddiasında bulunmaktadır. Üstelik sana olduğu kadar kiliselerine karşı da birçok bakımdan kötü davranan bu yöneticiler Antakya'nın bütün ruhanilerinin, (idari) yeminleri olduğu bahanesiyle, herhangi bir laik mahkemeye tabi olmalarını istemektedirler. Bizanslılar'ın geleneklerine[38] göre mahkeme kararıyla kilise mülklerini de işlemeye çabalayan bu idareciler Latinlerin Kilise Kanunlarını yanlış biçimde geleneğe dönüştürmektedirler. Benzer taşkınlıklar sabırla tahammül etmeyi reddeden bizler, mevcut yetkiyle kesin olarak ne sana ne de kiliselerine, ruhanilerine veya adamlarınıza kimsenin dokunmaya cüret etmesini yasaklıyoruz, böylesi haksızlıklar ve zararlar vermekten men ediyoruz. Eğer buna rağmen bir kimse bunu yapma cesaretini gösterirse yürürlükte olan dini apostolik kınama yetkinizle birlikte ona karşı meşru aforoz hakkınızı kullanın. Öyle ki hiç kimse ...

Latran'da verildi.

---

37 1197'de oluşturulan bu yönetim üzerine bakınız Cahen, *Syrie*, 590 ve 653.

38 Bakınız üstte VI. bölüm.

XV
ANTAKYA'YA AİT TEK ARAPÇA HIRİSTİYAN BELGESİ

(Cusa, I Diplomi ed Arabi di Sicilia, 1-2, s. 645-649, Cl. Cahen, "Un document concernant les Melikites", Revue d'Etudes Byzantine, 19, 1971, s. 285-292. Bknz., Jean Richard, "Eglise Latine et Eglises orientales", les Etats des Croisés, Mélanges Dauvilliers, 1979)

Baba, oğul ve kutsal ruh adına. Ben, kutsal tapınak Saint-Pierre'in diyakozu Jean, Arnaud Notre-Dame-de-Getsemani'inin başrahibi iken, o bana Chaboûba denilen virane kiliseyi bütün toprak ve diğer varlıklarıyla birlikte verdi. Bunun için Latince bir berat da verdi. Günümüze kadar bu yer benim elimde kaldı. Ama kilisenin harabe vaziyette olmasından dolayı hep borçlu oldum. Şimdi..., Tanrının iyi gördüğü bir papaz, Ibrikîlî oğlu Kyr Marî'den, bu yeri almasını ve kiliseyi yeniden inşa etmesini istedim ve benim ve çocuklarımın adının da orada anılması için bu işte ona yardım edeceğimi belirttim. Ama benim almış olduğum şartlarla ve mülkiyetinin kendisinde olmak şartıyla kabul edebileceğini söyledi. İş burada kaldı, çünkü virane olmasından dolayı onunla meşgul olmayı isteyen başka bir kimse bulamadım.

Bundan sonra, Sainte-Marie-Latine'deki soylu başrahip Keşiş Bâyân, Antakya'daki Notre-Dame-de-Getsemani'nin mülkleriyle meşgul olduğunu öğrendim. Notre-Dame-de-Getsemani'nin başrahibi Keşiş Adam'm ve zikredilen manastırlardaki bütün papazların habercisi, manastırın kalıcı bir değere sahip olması için gerekli tüm işleri yapacağını belirtti. Bunun üzerine onu görmeye ve onu durumdan haberdar etmeye gittim. Söylenilen yere geldi, orayı harabe halinde buldu ve buranın manastır için hiçbir fayda sağlamayacağını gördü. O zaman ben üstte zikredilen papazı getirttim ve ona benim tasarrufumda olan Latince beratı verdim ve üstte zikredilen başrahip, Kutsal tapınak Saint Pierre'in baş hâkimi Sir Simon'un aracılığıyla, bu yeri ona kaydetti. Sir Simon, Tanrı onun ömrünü uzun etsin, malın mülkiyetinin ona ve mirasçılarına ait olacağını, bu mülkten, zikredilen manastıra yıllık 1 dinarı Ağustos ayında olmak üzere, 21/2 dinar gelir irat edileceğini belirtti. Bu yıldan başlamak

üzere iki yıl boyunca bahsedilen mabedin yeniden inşasına yardımcı olmak maksadıyla N.D. de Getsemani'ye ödenecek *dîmoûs* (vergi) üçüncü yılın Ağustos ayında başlayacaktı. Kiliseyi yeniden inşa etmek, restorasyonunu yapmak, ve yıllık *dîmoûs*'u .... belirtildi, papaz için bir yükümlülüktü. *Dîmoûs*'undan o her zaman sorumlu olacaktı. Ve ne manastır ne ben, zikredilen başrahip Bâyân, ne de N.D. de Getsemani'nin yönetimindeki benim haleflerim sana bir dirhem değerinde bile zam yapmayacaklardır. Bundan böyle bu yer senin ve vekillerinin tam tasarrufunda olacaktır. Öyle ki bütün kayıtlı *dîmoûs* yükümlüleri kendi sürekli *dîmoûs*'larını çekip çeviriyorlar ve tam bir hâkimiyet ve etkili otoriteyle devam eden, istediğin ve seçtiğin gibi haklarını ve ihtiyaçlarını büyütebilecek ve geliştirebilecek şekilde, ne senin ne de yerini alanlar için meydana gelen hiçbir engel olmaksızın. Söylenilen vadede *dîmoûs*'u ödemekte gecikirsen ve bunun üzerinden bir yıl geçerse, sene hangisi olursa olsun, eğer takip eden yılın on beşinci günündeysek, adı geçen manastır, yeri haczedebilecek ve *dîmoûs*'un tamamını tahsil edecek ve bundan sonra yer yeniden senin olacak. Bu yerden dolayı sana, senin vekillerine veya bu belgeyi alacak olan herhangi birine kızmış olan, eğer bir gün kendini beğenmiş biri bu belgeyi tahrip ederse (Tanrı ondan bizi korusun), onu itelemek ve seni veya vekillerini mahkemede belgeyle savunmak ve arazinin senin veya vekillerinin elinde kalmasını sağlamak, sakıncasız ve harçsız biçimde itiraz etmek kutsal manastırın yükümlülüğü olacaktır.

Bu arazi dört taraftan şöyle sınırlıdır: doğudan komşusu olan sokak, batıdan meydan ve harabe altı .... Manastır; güneyde evler ve Yânî el-Kâmîdârî'nin bahçesi ve Mardalâ oğlu Yârî'nin bahçesi; kuzeyde yine sokak ve Sire'in toprağı ..... günümüzde varisi *nomîkoûs* Românoûs'un elinde ve sokağa giriş-çıkış için açılan kapı da bu taraftadır.

Buna dayanarak bu belge sana yazıldı, bana okunduktan sonra münhasıran sana okundu, başrahip Bâyân ve ben diyakoz, açıklandı ve hepsini anladık üstüne kendi elimizle haçı koyduk ve şahitleri istedik. Ve ben başrahip Bâyân belgenin en sonuna balmumu mührümü basarak bunu tasdik ettim. İçinde bulunduğumuz 6721 (1213) yılının *âdâr* (Mart) ayının son on ikinci gününde yazıldı. Yardım Tanrıdandır.

Mühür Yeri:

Bahsedilen orijinal Latince mektupların üst tarafında ve sonunda el-Nûmîloûs'un şahitliği papaz (?) tarafından yazılmış .... Ben .... oğlu Stéphane, Latin, orijinaliyle bu belgeyi karşılaştırdım ve hiçbir eksiltme ve eklenme olmaksızın, metin ve mana olarak ona uygun buldum, buna dayanarak da imzaladım. Ben papaz Grégoire oğlu papaz Grégoire karşılaştırdım v.s. Ben Jirjir (?) .... oğlu .... oğlu ... bu belgeyi orijinaliyle karşılaştırdım ve her ikisinin de içerik ve mana olarak aynı olduğunu gördüm, buna dayanarak da imzaladım.

Ben Samuel Nûmîloûs'un oğlu, ... Bu belgeyi orijinaliyle, v.s.

XVI
EYYUBİLERİN HÂKİMİYETİNDE MISIR'DA PARA İŞLERİ

(el-Nâblusî'nin risalesinden alınma, ed. C. Becker ve Cl. Cahen, BEO, XVI/1958-1960; terc. Bulletin de la Faculté des lettres de Strasbourg, 1948, s. 113)

Anormal bir diğer iş: Darphanenin işi. İyi yönetildiği zaman ayda üç bin dinar çıkartıyordu ve iki yılda 636 ve 637 (1239-1240) 80 000'den fazlasını yapmıştı. Oysa günümüzde, ayda yüz dinarın da altına düştü. İşte üzüntü verici bir ihmal: Adet olduğu üzere atölyelerde para darp ediliyordu ki sikkelik altın getiren her tüccar veya başka satıcı[39] adını ve sermayesinin toplamını madeni para, fire, külçe, v.s., olarak yazıyordu. Ayrıntılı biçimde külçe olacak olan, para olacak olanla birlikte yatırılıyordu ve eritiliyordu. Satıcılar Tanrının lütfüyla fevkalâde hafif beyinli kadınlarla değil sadece Divan müfettişleriyle sonuca gidebilen bir kombinezona başvuruyorlardı: Bu satıcılar paranın sahiplerinin adıyla yazılmasını istiyorlardı, *Sadaka* Divanı ile Darphane aynı şefe bağlı olmadığından *Sadaka* Divanının onları vergiye bağlamasından endişe ediyorlardı. Oysa tüccar üç bin dinarlık külçeyi dinara çevirmek için satıcıya getirmiş olabilir[40]. Sonra kendi ticaretini yapmak için İskenderiye'ye gidiyor ve orada ölüyor: satıcılar bu işlemin karşısına küçük bir artış kaydederek parayı yiyorlar. Aklı başında hiçbir adamın izin vermeyeceği kombinezon, bildiğini saklaması için ona ödeme yapılıyor. Dünyada bunun bir benzeri olmadığını duyduk, bir işlem ki teftişi yapmakla görevli adamın üzerinde tamamlanıyor.

Darphane çalışanlarının bir diğer başarısızlığı, satıcılar altını alıyorlar ama her zaman aynı değerden değil; yüz Sûr dinarı[41] altmış, dhûkî

---

39 veya simsar. Mavrid kelimesi tüccarlardan darp etmek maksadıyla metal alan uzmanları ifade etmektedir.

40 Piyasada dolaşan çeşitli türdeki metallerin dolaşımdaki resmi sikkeye çevrilmesi söz konusudur.

41 Muhtemelen Frank dinarları.

dinarları[42] biraz daha fazla ediyor ve Mısır'ın diğer altın paraları ve diğerlerinin yüz dinarı seksen dinar ediyor. O zaman insanlarımız altı veya yedi bin az veya çok çeşitli türlerden biriktiriyorlar, onlar eritilir ve yüz dinardan yaklaşık on dinar kayıp olur, ama diğerlerinden bin üzerinden yüz kazanç olur, altı bin dinar üzerinden, üç ya da dört günde altı yüz dinar kazanılmış olur. Kimse birbiri ardınca yapılan bu işlemlerin satıcılara kazandırdığını bilmez, sadece Tanrı, (zafer onundur); zira ölüm onların çoğunu aramızdan almıştır ve servetleri kayıp olmuştur[43].

42 Belki Sicilya parası.

43 Sekreter.

XVII
HAÇLILARLA YASA DIŞI TİCARET

(Markîzî, Histoires des Sultans mamlouks, terc. Quatremère, s. 93-94)

Daha çok (....) Katip[44]-Bekcîrî adıyla tanınan ve imparatorluğun müstevfilerinden[45] birisi olan Necib, Kadı Takiyeddin-Nasrallah bin Fahreddin Cucerî ile işbirliği halinde vezir Şucaî'ye saldırma ve kınama cüretinde bulunmuştu. Rakibi aleyhine Sultana birçok olayları aktarmış ve hükümdarın huzurunda soruşturulmasını istemişti. Diğer suçlamaların yanında onu, hükümdarın silahhanesinde muhafaza edilen silahlardan, Franklara bir miktar mızrak ve diğer silahları satmış olmakla itham etmişti. Şucaî bu olayı inkar etmemiş ve şöyle demişti: "bu satışı büyük bir mutluluk ve kayda değer bir kârla gerçekleştirdim. Büyük bir mutlulukla çünkü, onlara sattığım silahlar, mızraklar eskimiş, bozulmuş ve az kullanılabilecek türdendi ve üstelik onlardan bu cisimlerin değerlerinin bir hayli üzerinde bir bedel aldım. Avantaja gelince, eğer onlara silahlarımızı satıyorsak bunun onları hakir gördüğümüzden, çabalarını küçümsediğimizden olduğunu Franklar bileceklerdir ve onların işlerinden az endişe etmemiz sebebiyledir. Sultan bu mazereti iyi niyetle karşılar görünüyordu ama Necib cevapladı: "Zavallı, bütün bu açıkladıklarının arasında büyük önemi haiz ve senin dikkatinden kaçan bir konu var. Bu sözler senin hayalinin ürünüdür ve sen bunu kabul edilebilir bir cevap addedeceğimizi sanıyorsun. Franklar ve diğer düşmanlarımız silah satışlarını senin sandığın gibi tasarlamamaktadırlar. Ama onların arasında cereyan eden görüşmelerde ve düşmanlarımızın yakınlarına gönderdiği raporlarında, Mısır ve Suriye hükümdarının büyük sıkıntı yaşadığını, bu darlığın onları silahlarını düşmanlarına bile satmaya mecbur ettiğini yüksek sesle belirtiyorlar". Böylesi bir fikre Sultan tahammül edemezdi Şucaî'ye karşı kızgınlık gösterdi ve Rebiyülevvel ayının ikinci gününe gelen perşembede onu azletti. Büyük bir miktar altın tazminat ödemesi için ona karşı sert bir soruşturmanın açılması emrini verdi. Bu borcu ödemesi için onun atlarını, silahlarını ve eşyalarını satmasını istemedi ama altın olarak ödemesini emretti.

---

44 Mali kontrolör

45 Bu metin üzerine benim dikkatimi Françoise Micheau çekmiştir.

XVIII
ASKALON'UN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN TEKRAR ALINMASI (1247)

Sa'd al-Dîn'e göre; terc. Cl. Cahen, Peuples musulmans, s. 472-473)

(Taberiye'nin alınmasından sonra) savaş malzemelerimizi taşıyarak Askalon'a gittik. Şihabeddin ibn el-Gharz oraya bizden önce gelmişti. Birliklerimiz bölgeyi sardılar. Eteklerde bir Frank filosu bulunuyordu; bize ait olan gemiler kıyaya demirlemişlerdi. Deniz kıyısına dizilmiş on altı kulesiyle Askalon güzel bir kaleydi. Oraya kamp kurduk ve kaleye mancınıklarımızla taşlar attık. Frank filosu bizimkine saldırdı; bu sıcak bir gün oldu. Deniz berbat hale geldi ve filolar karmakarışık oldu. Kıyıda bizim gemilerimizden yirmi beşi harap olurken açıkta bulunan Frank gemileri fırtınadan sağ salim çıkmışlardı. Gemilerimizin kerestelerini topladık ve onlardan baskınlara kaşı siperler yaptık. Bizim, kaleye taş atan on dört mancınığımız vardı. Düşmanlarımızın mancınıkları bir saat bile boş durmuyordu; mancınıklarımızı koruyan siperleri yaktılar. Onların üzerine kor halindeki büyük *ziyar*[46] okları atıyorlardı ve bizim iki mancınığımızı da tahrip ettiler. Daha sonra bize çok adama mal olan bir huruç yaptılar. Birkaç gün sonra, maden tarafındaki hendeği çapabucak doldurmaya koyulduğumuzda onlar, on iki gemiden müteşekkil yardım aldılar (onlara yardım geliyordu ama bize de geliyordu) ve onlar yine birçok huruç yaptılar. Cemaziyülevvelin onuncu günü ki Cuma idi (13 Eylül 1247) her taraftan baskın yaptık, Müslümanlar şiddetli biçimde çarpışmaya başlamışlar ve ön duvarları işgal etmişlerdi. Altmış kadar ölü ve çok sayıda da yaralı vardı. Geceyi hendeklerde geçirdik ve bir kule ve bir perde hattını yıkmaya başladık. İki gün sonra baskın yaptık. Onlar bize lağım kazarak saldırdılar ve adamlarımız korkarak kaçtılar fakat ertesi gün toparlandık, biz 16 kişi kulenin lağımını ateşe verdik fakat düşman karşı lağım hareketiyle ateşi bastırmıştı. Bununla birlikte ertesi günü kule yıkıldı ve onunla birlikte bizim adamlarımızın üzerle-

46 Büyük kundaklı oklar atan yay türü *Ziyar* üzerine benim silahlar hakkındaki risalem.

rine yürümeye çekindikleri için onların on iki şövalyesi gömüldü. Onlara yine yedi büyük gemi yardıma gelmişti. Benim mancınığın attığı taş bir çeyrek Suriye kentali idi. Kuşatma yeni bir gelişmeyle uzamıştı. İki Frank şövalyesi bizim tarafımıza geçti ve Fahreddin'den şeref hilâtleri aldılar[47]. Onlar, Templiers ve Hospitaliers arasında anlaşmazlık çıktığını anlattılar. Ön duvar yıkılmış ve yıkıntılar arasında bizden sekiz kişi ölmüştü. 22 Cemaziyelahir Perşembe günü (25 Eylül) adamlarımız lağımla yıkılmış kuleye çıktılar ve burayı zapt ettiler. Naralar attılar gece davullar çalındı büyük bir gürültü koptu ve kalabalık çoğaldı. Şaşkınlığa uğramış olan Franklar gemilerine doğru veya daha iyi güçlendirdikleri kulelere doğru kaçtılar. Ve Müslümanlar, yine aynı gece kaleye girdiler. Gecenin karanlığında kalabalıkta, ganimet isteğiyle katliam yaptılar. Bazılarının birbirlerini öldürmüş olmaları da mümkündür. Gecenin nihayetine kadar değerli eşyalar ve silahları taşıdılar. Ertesi gün Emir Fahreddin kaleye girdi ve kulelere sığınmış olan Frankların malları hariç canlarını bağışladı. Onların arsında saygı duyulan üç şef de vardı. İki yüz altmış savaş esiri vardı. Denizde boğulmuş insan cesetleri ve kesilmiş eller – kollar bulduk. Franklar çarpışarak denize doğru kaçmışlar ve onlar gemilere çıkmak isteyince, gemidekiler onların kalabalıklığıyla gemilerin batacağını düşünerek onların ellerini kılıçlarıyla kesmişlerdi. Daha sonra biz kaleyi yıkmaya koyulduk müteakiben oradan ayrıldık ve şehri baykuşların tünemesi ve keçilerin ve gazellerin barınağı olması için terk ettik. Şan Tanrınındır.

47 Fahreddin, Araplaşmış ünlü İranlı aile Hamaveyh oğullarından olup (bakınız E.I². Awlad al Shaykh) kudretli el-Melik el-Salih Eyyub'un komutanıydı. Saint Louis'ye karşı yapılan Mansura savaşında, efendisinden kısa bir süre sonra ölmüş olmalıdır.

XIX

MÜSLÜMAN TARİH YAZIMININ SAİNT LOUİS VE II. FREDERİC'İN HAÇLI SEFERİNİ ANLATIMI

(Qirtây al-'Izzi, Gotha, ms. arabe 1655-39r°, terc. Claude Cahen, Journal asiatique, 1970, s. 9-10)

"Frankların prensi İmparator Kutsal Toprağı terk ve el-Melik el-Kâmil'e veda ederken, Askalon'da iki hükümdar buluşmuşlar ve birbirlerine karşılıklı dostluk, yardım ve kardeşlik dileğinde bulunmuşlardı[48]. Oysa orası imparatorun topraklarından geçen Fransız'ın Mısır'a saldırabileceği tek yoldu. İmparator önce onunla karşılaşmış, ona süvari, para ve hayvan yardımında bulunmuştu. Ama daha sonra iki hükümdar bir görüşme yapmışlardı. İmparator, Fransız'a: "Mısır'da ve Kudüs'te[49] nereyi almaya gideceksin? diye sordu. Ve imparator onu cevapladı, diğer sözler yanında: "bu sana uygun değildir, Mısır'a gitme, sana bağlı olan ve olmayan (?), prenslerinle birlikte, işi iyi ölçüp biç. el-Melik el-Kâmil zamanında filan ve falan sene ben orada bulunmuştum, Müslümanlardan Kudüs'ü ve çevresindeki köyleri ve Akka'yı almıştım ve el-Melik el-Kâmil ile bu yerlerin mülkiyetinin Franklara ait olacağı ve hiçbir Müslüman gücün Kudüs'te bulunmayacağı konusunda anlaşmıştık. Eğer bununla yetindiysem onların karşısında benim güçsüzlüğümden ve ülkede bulunan bütün birlikler, emirler ve prenslere karşı savaşmanın imkânsızlığını anlamış olmamdandır. Sen, Dimyatı ve Kudüs'ü ve Mısır'ı nasıl almak istersin? "Fakat Fransız bu sözleri duyduğu zaman, bundan infial duyduğunu imparatora söyledi. Tanrıdan ve inancının doğruluğundan başka hiçbir şey beni Dimyata, Kudüs'e ve Mısır'a saldırmaktan alıkoyamaz ve hiçbir şey (benim ve benimkilerin ölümünden başka bir şey) beni yolumdan döndüremez"[50].

---

48 Frederic'in Haçlı Seferinin hatırlanması.

49 Kudüs Müslümanlar tarafından 1244'de yeniden alınmıştı.

50 Aslında iki hükümdar arasında hiçbir görüşme olmamış sadece mektuplaşmışlardı.

Bu inatçılıktan rahatsız olan İmparator el-Melik es-Salih'e bir mektup yazdı. Mektubunda diğer şeylerin arasında şunu da söyledi: "filan senede Frankların kralı benim ülkeme kalabalık bir maiyetle birlikte benim ülkeme geldi." Ve biraz ileride: "Melik Necmeddin[51], kendini iyi koru ve bil ki sana saldıranların niyeti Kudüs'ü almaktır ve bütün bunların öncelikli hedefi Mısır'ı düşürmektir". Ve üstelik: "Fransa Kralı birkaç saatte Mısır'ı alacağına inanıyor" ve "Bu Fransız Batının prensleri arasında en güçlüsüdür, dinine bağlılığını, Hıristiyanca davranışının önemini ve hareketini kıskanan diğer Batılı hükümdarlar ona karşı çıkıyorlar". Ve o mektubunu şöyle tamamlamıştı: "Yeğenim (bu kelimeyle el-Melik el-Salih'i kast etmektedir) projelerine karşı boşuna mücadele ettim, size saldırarak koştuğu tehlikeden onu korumak istedim, onu etkilemek için Müslümanların gücü ve sayısı ve de Mısır'ı düşürmeden -ki gerçekleşemeyecek- Kudüs'ü almanın imkansızlığı üzerinde ısrar ettim. Fikrime göre Fransız ikna olmuş değildir, onu takip edenlerin sayısı belirgin biçimde artmaktadır, onlar altmış binden fazladır ve içinde bulunduğumuz yıl Kıbrıs adasına ineceklerdir"[52].

51 Eyyubi prensi El-Melik el-Sâlih, Saint Louis'nin çıkarma yapmasının ertesinde ölmüş olmalıdır.

52 Öz itibarıyla bu mektup otantik olmalıdır. el-Sâlih'in siyaseti için bakınız onun vasiyeti İbrahim Chabbouh ve Claude Cahen, *Bulletin d'Etudes Orientales*, Şam 1978'de yayımladılar.

XX

MEMLUK SULTANI KALAVUN VE CENEVİZ CUMHURİYETİ ARASINDAKİ BARIŞ ANLAŞMASI (13 MAYIS 1290)

(Liber Jurium Reipublicae Januensis, II, 243-248, biraz özetlenmiş terc. bknz., Holt, XVII, s. 23)

I. Sultan'ın sahip olduğu ve olacağı topraklarda Cenevizlerin canları ve malları garanti altında olsun. Fırtınalar da dâhil.

II. Cenevizler Suriye'de, sultanın askeri seferleri zamanında da bile serbestçe dolaşsınlar.

III. Bütün Cenevizler hukuki bakımdan İskenderiye'deki Ceneviz Konsül'üne bağlı olacaklardır. Onlar, Sultanın Müslüman veya diğer tebaasıyla ilgili şikâyetlerini Konsüle yapacaklar; Cenevizlerin Sultanın tebaasına karşı şikâyetleri Divan'da emirin huzurunda görüşülecektir.

IV. Gümüş ve altın getirmeleri halinde, Cevizler yüz altın için 6 besan (dinar), 16 karat ve yüz gümüş için 4 besan, 12 karat ödeyeceklerdir. Eğer sikke getirirlerse yüz altın ve gümüş için 4 besan, 12 karat ödeyecekler. Değerli taşlar, kürk ve deriler için hiçbir harç ödemeyeceklerdir.

V. Gümrükte gidenlerin borçlarından sorumlu olacak bir kâtipleri olacaktır.

VI. Hiçbir Cenevizli bir başkasının hatasından dolayı tutuklanmayacak, meğerki onun için kefil olmamış olsun.

VII. Şahitlerin ve tercümanın huzurunda anlaşma yapılan bütün pazarın gümrüğü kapalı olsun.

VIII. Ağır ticaret malları üzerinden Cenevizler, sadece satış yaptıktan sonra ve para alınca yüzde 12 gümrüğe ödesinler.

IX. Her renkten ipek ve yün kumaş (bir düzine isim sayılmış) külçe altın ve kereste üzerinden yüzde 10.

X. Açık arttırmada satış için gümrükte depolanan bütün mallar ve gerçekleştirilecek satış bedeli kaydedilmek zorundadır. Cenevizler bunun

üzerinde değil satış yaptıkları miktarlar üzerinde ve parayı alınca vergilerini ödeyeceklerdir. Eğer satmak istemezlerse vergi ödemeyeceklerdir.

XI. Hiçbir Cenevizli getirdiği malları satmaya zorlanamaz; eğer onları geri götürmek isterse, vergi ödemeksizin bunu yapabilir.

XII. Eğer bir Cenevizli bir Müslüman'a altın veya gümüş satarsa, Müslüman bunu bedelini ona peşin ödeyecektir, vadeli değil.

XIII. Gümrük görevlileri malları iyi bir durumda muhafaza edeceklerdir.

XIV. Eğer bir Cenevizli şahitlerin ve gümrük simsarının huzurunda satış yaparsa ve simsar da alıcıya garanti verirse, şahitsiz ve dışarıya yapılan satışlar için her türlü şikayet kadıya yapılacaktır.

XV. Eğer bir Cenevizli gümrüğe perakendecilik yapıyorsa ama bir Müslüman'dan alacaklı ise, borcu alacağına sayılarak gidebilir.

XVI. Eğer bir Cenevizli kendi kullanımı için peynir ve diğer yiyecekleri ülkede depolamak isterse, bunu *funduk*'ta yapsın ve bunun için bir şey ödemesin.

XVII. Cenevizlerin yeteri kadar ambarları varsa, anahtarla kilitli olsun ve gümrük onlara bekçiler tayin etsin.

XIX. Cenevizler kendilerine ait kayıklarla serbestçe yükleme ve boşaltma yapabilirler, buna hiçbir engel yoktur.

[XX'den XXIV]

XXV. Hiçbir Cenevizli istediğinin dışında başka ticari malları satın almaya zorlanamaz.

XXVI. eğer gümrükte bir şeyler sattıysa, ödeme altın veya gümüş olarak yapılmalıdır[53].

53 Bu tür özel maddeler için bakınız el-Abba'ın Pisalılara mektubu ve Cl. Cahen, "Douanes et Commerce".

XXI
"BALİNA GEÇİDİ" ÜZERİNE NOT

Burada bir sorun üzerinde konuşmak için fırsat bulmuş oldum. Eski Fransızca kaynaklar kuzey Suriye'de bir yerlerde bir "Balina Geçidinden" bahsediyorlar. Doğruyu söylemek gerekirse o bölgenin balinayla bir işi olmaz. Gerçekten de deyim Latince *Vadum Balaneae*'ya gönderme yapıyor. *Kuzey Suriye'ye dair* tezimde; Asi nehrine dökülen Ifrin çayının aşağısında, günümüzdeki Hamam köyünün bulunduğu yerdeki geçidin söz konusu olduğunu belirtmiştim. Benim tespitim doğrudur, ama konuyla ilgili doğrudan bir argüman benim gözümden kaçmış bulunuyor: bilindiği gibi Hamam [*bain*] banyo anlamındadır. Oysa Yunanca banyo *Balaneia* [çoğul] demektir. Bu kelime yapısı üstelik Latince'ye de yakındır ve dahi bazen Araplar kelime kökünü birleştirerek *bll* olarak muhafaza etmişlerdir. Bölge Bizans'ın idarsine geçmişti ve Ermeniler bu yeri Yunanca adıyla tanıyorlardı. Dolayısıyla bizim balinaya [baleine] başka bir köken aramaya gerek yoktur.

GENEL KRONOLOJİ

632 Hz. Muhammed'in ölümü

634 Arap fetihlerinin başlangıcı

712 İspanya'nın Araplarca fethi

969 Antakya'nın Bizanslılar tarafından geri alınması

Fatımîlerin Mısır'ı işgal etmeleri

1054 Roma ve İstanbul arasında schisma

1055 Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmeleri

1071 Bizanslıların Malazgirt'te mağlubiyetleri

1078 Normanların Sicilya'nın fethini tamamlamaları

1080 Normanların Bizans'a saldırmaları

1082 veya 1084 Aleksios Komnenos'un Venediklilere kapitülasyon vermesi

1092 Selçuklu Melikşah'ın ölümü

1095 Clermont Konsili

1097-98 Antakya'nın Haçlılar tarafından kuşatılması ve zaptı

1099 Kudüs'ün Haçlılar tarafından zaptı

1123 Sur'un zaptı

1128 Zengî'nin Halep'e yerleşmesi

1135 Amalfi'nin Pisalılar tarafından yağmalanması

1044 Zeng'i'nin Urfa'yı zaptı

1146 Halep'te Nureddin'in cülusu

Normanların Afrika'da Trablusgarp'ı zapt etmeleri

1148 İkinci Haçlı Seferi

1153 Askalon'un Franklar tarafından zaptı

1154 Fatımîlerin Pisalılarla anlaşma yapmaları

1157 Manuel Komnenos Antakya'da

1169 Selahaddin'in Mısır'ı ele geçirmesi

1171 İstanbul'da İtalyan tüccarların katledilmeleri

1174 Nureddin'in ölümü

1176 Myriokefalon'da Bizanslıların bozguna uğramaları

1187 Hattin'de Frankların bozgunu ve Selahaddin'in fetihleri

1190-92 Üçüncü Haçlı Seferi; 1092 Selahaddin'in ölümü

1197 Kilikya Ermeni krallığında I. Leon'un taç giymesi

1202-1204 Dördüncü Haçlı Seferi ve İstanbul'da Latin İmparatorluğunun kurulması

1217-1220 Beşinci Haçlı Seferi

1228 II. Frederic'in haçlı Seferi

1243 Moğolların Anadolu'yu işgal etmeleri

1244 Harezmliler tarafından Kudüs'ün zaptı

1248 Saint Louis'nin Haçlı Seferi

1258 Bağdat'ın Moğollar tarafından zaptı

1260 Moğolların Suriye'yi istila etmeleri ve Memluklar tarafından bozguna uğratılmaları

1261 Bizanslıların İstanbul'u geri almaları

1268 Baybars'ın Antakya'yı zaptı

1291 Akka'nın düşüşü

BİBLİYOGRAFYA

Yakındoğu Ortaçağ tarihinin zaman ve coğrafya olarak tamamını içeren hiçbir eser mevcut değildir. Büyük siyasi olayları ve bazı iz bırakmış halkları genel hatlarıyla incelemek gerekecektir. Bizans İmparatorluğu için temel eserler:

George OSTROGORSKY, *Geschichte des Byzantinischen Staates,* München, 1952, Fransızca çevirisi, *Histoire de l'Etat byzantin,* Paris 1954; ve

ZAKYTHINOS, *Histoire de l'empire byzantin,* c.l. 1071'e kadar Yunanca olan esrin İngilizce ve Almanca çevirileri mevcuttur; c. 2'ise hazırlanmaktadır.

Ermenistan tarihi için Gerard DEDEYAN'ın editörlüğünde hazırlanan bir *Histoire del'Armenie,* 1982 'ye sahibiz; Gürcistan tarihi içinse, K. SALTA,*Histoire de la Nation georgienne, 1979.*

İslam dünyası üzerine farklı anlayışları yansıtan birçok çalışma mevcuttur:

Robert MANTRAN, L'*Expansion musulmane,* collection Nouvelle Clio, Paris, 1968

Claude CAHEN, L'*Islam,* Paris (Bordas), 1970.

Dominique et Janine SOURDEL, *la Civilisation de l'Islam classique,* Paris, 1968

Dominique SOURDEL, L'*Islam medieval,* Paris, 1979,

L'Encyclopedie de l'Islam, editions française et anglaise, 2e edition, 4 büyük cilt 4.cüsü yeni çıktı ve günümüzde L harfindedir. Metinde 1. baskı için E. I., ikinci neşir için E.I². kısaltmaları kullanılmıştır.

Yahudi tarihi için büyük ve mükemmel eser S. BARON'un *History of the jews* 8 ciltten müteşekkil olup 4'ü Fransızcaya çevrilmiştir.

Haçlı Seferleri ve Latin Doğu için;

Rene GROUSSET, *Histoire des Croisades et du Rayaume francde jerusalem,* 3 cilt., Paris, 1934-1937, Fransa'da ne yazık ki en fazla tanınan eser olmuştur. Yeterli birikim ve metodolojiden mahrum bu eser önyargılardan hareket etmektedir.

İbraniceden Fransızcaya çevrilen Josuah PRAWER'in *Histoire du Rayaume latin de jerusalem.* 2 cilt, Paris, 1969-1970.

İngilizce güzel bir çalışma Steven RUNCIMAN, *A History of the Crusade,* 3 cilt, Cambridge, 1952-1954; ve heyet çalışmasının ürünü K. SETTON yönetiminde, *History of the Crusades,* dört cilt çıktı, 1-1955, 11-1962, III-1975, IV-1977.

Hans E. MAYER, *Geschichte der Kreuzzüge,* Stuttgart, 1965, İngilizce terc., *The Crusades, Oxford, 1972.*

Levant ticareti için;

Wilhelm HEYD, *Histoire du commerce du Levant,* iki cilt, Leipzig, 1885.

Hans SCHAUBE, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuuüge,* München, 1906.

Robert S. LOPEZ'in çalışması, *Cambridge economic history of Europe,* ed. M. POSTAN, Vol. II, Cambridge,1952 içinde

I. KAYNAKLAR

Academie des Inscriptions'un *Recueil des historiens des Croisades* [Haçlı Seferleri Külliyatı] içerisinde Haçlı Seferlerine ve Latin Doğu'ya ilişkin çok sayıda kaynağın neşri ve tercümesi yapılmıştır. Külliyat beş kısımdan müteşekkildir: Batılı Tarihçiler, Doğulu (Arap) Tarihçiler, Bizanslı Tarihçiler, Ermeni ve diğer tarihçiler (Külliyat üzerine Cl. Cahen'in eleştirileri *Journal des savants*, 1970).

ARAPÇA KAYNAKLAR

ABU SHAMA,« K. Rawdatayn », RH. *Cr. Or.*, IV; *Al-dhayl... Tarâdjimr*, ed. Le

Caire, 1947.

IBN ABI TAYYI, Ibn al-Furat ve Abu Shama'nin ondan yaptığı alıntılar için bakınız Cl. Cahen, *Syrie du Nord.*

IBN AL-ADIM (Kamal al-Dîn), *Zubda*, ed. Sami Dahan, 3 cilt Institut français de Damas, 1954; Fransızca tercümesi, RH. *Cr. Or.*, III, 1135'e kadar; Blochet, *Revue de l'Orient latin*, III-IV, 1895-1898 içinde.

IBN AL-ATHIR, *Al-Kamil*, birçok neşri mevcuttur; Haçlılarla ilgili bölümlerin Fransızca tercümesi, *R.H. Cr. Or.*, I, II.

IBN AL-DJAWZI, *Al-Muntazam*, ed. Haydarabad, 5 cilt.

IBN AL-DJUBAYR, *Rihla*, Fransızca terc., Gaudefroy-Demombynes, 4 cilt, 1952-1967.

IBN AL-FURÂT: XII., XIII. ve XIV. asırları kapsayan eserin tamamı bize kadar ulaşmamıştır. Kısmi neşirleri Doğu'da yapılmıştır. 1971 yılında Lyons ve Riley-Smith bazı bölümlerin tercümesini yaptılar. XII. yüzyılın ilk yarısını ihtiva eden ve Ib abi Tayyi'den alınma bilgileri içeren kısımlar yakında tercüme edilecektir.

IBN AL-MUDJÂWIR, *Description d'Aden*, ed. Löfgren, 1951-1954.

IBN AL-QALÂNISÎ, *Histoire de Damas*, ikinci bölümünün tercümesi; H.A.R. Gibb, *The Damascus Chronicle of the Crusade*, 1932; ve Roger Le Tourneau, *Damas de 1075 à 1155*, 1952.

IBN MUYASSAR, *Anna/es d'Egypte,* ed. Masse, 1921; yeni edisyon, A. Fuad Sayyid, 1981.

IBN SHADDÂD (Beha al-Din), «Vie de Saladin» dans *R.H. Cr. Or.,* III.

IBN SHADDD (İzz al-Din), *A'lâq al-Khâtirâ,* ed. Sami Dahan, 3 cilt, Şam, Institut français, Halep ile ilgili kısmını Dominique Sourdel, tercüme etti. Suriye'nin geri kalan kısımlarıyla ilgili bölümünü ise Anne-Marie Edde-Terrasse çevirmiştir; Cezîre üzerine olan bölümün analizi için bakınız Cl. Cahen, *Revue Etudes İslamiques,*1934, *in extenso, Şam,* 1978 içinde yayınlandı.

IBN WÂSIL, de *Mufarrij a/-Kurûb* adıyla tanınan Eyyubilerin tarihi, ed. Shayyâl, daha sonra Rabie, 5 cilt, 1248 yılına kadar, 1262 yılına kadarki devamı yazma halinde.

IDRÎSÎ, *Geographie,* tam bir edisyon için İtalya'da hazırlanmakta, terc. Jaubert, 1820.

IMAD AL-DÎN AL-ISFÂHANÎ, *Barq al-Sham,* Abu-Shamâ içerisinde birçok bölümlerinin neşri ve tercümesi vardır; *La prise de jerusalem,* terc., Masse, 1970.

MAKHZÛMÎ, *Al-Minhâdj,* birçok kısmı bölüm olarak tercüme edildi ve yorumlandı bakınız dans Cl. Cahen, *Makhzumiyyat,* 1978.

MAQRÎZÎ, «Fatımîler Tarihi» *(Itti'az),* ed. Shayyal, daha sonra : *Histoire des Ayyubides et des Mamluks,* terc., Blochet, *Rev. Or. lat.,* 10-12, içinde ve ilk Memluklar bölümünün tercümesi, Quatremere, 1837-1845 (önemli notlandırmalarla); «Description de l'Egypte et du Caire» *(Khitâta),* ed. Bulaq, 2 cilt, 1890; G. Wiet tenkitli neşrine girişmiş ancak eserin çeyreğini bile tamamlayamamıştır.

MARDÎ (Murda) AL-TARSÛSÎ, *Un traite d'armurerie compose pour Saladin,* ed. ve terc. Cl. Cahen, 1949, Institut français de Damas.

QALQASHANDÎ, *Subh al-A'sha,* ed. Le Caire, 14 cilt ve bir indeks, 1920.

SIBT IBN AL-DJAWZÎ, *Mi'rat al-zaman,* ed. Haydarabad.

SULAMÎ, bakınız 6. bölüm

USÂMA IBN MUNQIDH, *K. al-i'tibar,* Fransızca terc., A. Miquel, 1982.

YÂQÛT, *K. al-Buldan,* birçok neşri olmasına rağmen tercümesi yoktur.

LATİNCE VE FRANSIZCA KAYNAKLAR

ALBERT D'AIX, "Liber Christianae expeditionis pro ereptione, emundatione Sanctae

HierosolymitanaeEcclesiae", *R.H. Cr.Occ.*,IV; Peter Knoch, "Studien für Albert von Aachen", des Stuttgarte Beotrage fur Gesehischte und Politik, I, 1966; bakınız ayrıca *Syrie du Nord.*

FOUCHER DE CHARTRES, "Historia Hierosolymitana", *R.H. Cr. Occ.*, III.

GUIBERT DE NOGENT, "Gesta Dei per Francos", *R.H. Cr. Occ.*, IV.

GUILLAUME DE TYR, yeni tenkitli neşrini R.B.C. Huyghens hazırlıyor;

"Continuation de Guillaume de Tyr", içinde *R.H. Cr. Occ.*, II, cont.lat. 1183-1193, Marianne Salloch, Die Lateinische Fortsetzung Wilhelms von Tyrus, 1934; cont. franç. manuscrit D, ed. M.R Morgan, 1982; d. *The Chroniele of Ernoul and the Continuations ofWiliam ofTyre,* Oxford, 1973.

MARCO POLO, *Le devisement du monde,* 2 cilt, ed. Maspero, 1980.

RAYMOND D'AGUILERS, "Hist. Francorum Hierusalem", *R.H. Cr. Occ.*, III ;

ROBERT LE MOINE, *R.H. Cr. Occ.*, III.

WILBRAND OLDENBURG, *Peregrinatores medievi quator,* 1880 içinde.

- *Assises de Jerusalem, R.H. Cr., Kanunlar,* 2 cilt.

- *Assises d'Antioche,* ed. Fransızca terc., Venedik, 1876.

- *Chanson d'Antioche,* I, II, ed. Suzanne Duparc-Quioc, Paris, 1977-1978.

- *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum* (Haçlı Seferi Anonim Tarihi), ed. Louis Brehier, 1928; bu kaynağın yorumlanmasına ilişkin sorunlar için bakınız R-J. Witzel; Tudebode'a yakın olan Province bölgesinin eseri, ed. Hill, *Documents* içinde.

- *Gestes des Chyprois,* Societe de l'Orient latin, 1887.

ERMENİ KAYNAKLARI

MATTHIEU D'EDESSE, *R.H. Cr. Arm.*, I, et papaz Gregoire tarafından yapılan zeyli aynı yerde.

- *La Chronique attribuée au Connetable Smbat,* ed. Dedeyan, 1979.

SÜRYANİ KAYNAKLAR

BAR HEBRAEUS (Abul Faraj), *The Chronography*, ed. ve İngilizce terc., Budge, 2 cilt, 1932.

MICHEL LE SYRIEN, *Chronique*, ed. ve Fransızca terc. J.-B. Chabot, 4 cilt, 1910.

- *Chronique anonyme syriaque*, ed. J.-B. Chabot, 1935, terc. Abuna, Louvain, 1974.

İBRANİ KAYNAKLAR

BENJAMIN DE TUDELE, ed. ve Fransızca terc., Adler, 1907.

Doğulu metinlerin [Fransızca] tercümelerini okumak isteyenler *Recueil des historiens des Croisades* ve eski tarihli eserler dışında Michaud ve Raynaud'nun *Bibliotheque des Croisades* ve Fr. Gabrielli, *Storici arabi delle Crociate* (trad. fr., 1976) yeni cildini okuyabilirler.

Arşiv Belgeleri Külliyatı

- Geniza, bakınız Goitein, ve Sh. Shaked, *A tentative bibliography of Geniza documents, 1970.*

- Röhricht, *Regesta rengi Hierosolymrtani*, 1cilt ve ek, Oeni Ponti 1893-1904, tekrar basımı New York.

- Cenevizli Noter : Johannes Scriba, *R.C.I.*, 19/20, Roma, 1935.

XII. yüzyılın sonundan beri manastır vakıf sicillerinin muhafazası çoğalmıştır bunlardan bazıları yayımlanmıştır;

- Venedik Belgeleri: Morozzo ve Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, Roma ve Torino, 1940.

Morozzo, *Famiglia Zusto, 1900.*

- Pisa Belgeleri: Amari, I *diplomi arabi del Reale archivio fiorentino*, Floransa, 1863, 2cilt.

JINS- MOLLER, *Documenti sulle relazioni delle citta toscane coll' Oriente cristiano et coi Turchi fino all'anno* 1531, Floransa, 1879.

Dini Tarikatların Temel Sicilleri

- Hôpital: Delaville-Le Roulx, *Cartulaire general del'Ordre des hospitaliers de Saint Jean- de-Jerusalem,* Paris, 1894- 1906.
- Notre-Dame-de-Josaphat: H.-F. Delaborde, *Chartes de la Terre sainte provenant de l'abbaye de Notre-Dame-de-Josaphat,* Paris, 1880.
- Saint-Sépulcre: Sicillerin bir kısmını Roziere, 1849'da yayımlamış, yakın bir gelecekte Genevieve Bresc-Bautier yayınevi tamamını yayımlayacaktır.

Templiers Sicilleri de bize kadar muhafaza edilmiştir; Albon markisinin yayımlamış oladuğu başka bir yerde bulunmuş olan kaynak koleksiyonudur.

Papaların mektuplaşmalarına hususi bir önem atfetmek gerekir. Bu mektuplar da III. İnnocent'dan beri korunabilmiş; IX. Grégoire'dan beri korunan mektuplar ise Ecole française de Rome tarafından analiz edilip yayımlanmıştır.

Arkeolojik Belgeler, bakınız *Histoire de l'Art,* ve Salina de Salvadi, *Corpus Inscriptiorum...*

Jerusalem, 1974, v.s.

II. ARAŞTIRMA ESERLERİ

İncelediğimiz tarihi konular üzerine sınırlı sayıda seçilmiş bir bibliyografya veriyoruz. Yeni tarihli eserlere tercih önceliği verirken önemli eski eserlere de işaret edilmiştir.

F.-M. ABEL, *Geographie de la Pa/estine, 1967.*

ABULAFIA, *Two Italies: Economic Relations between the Norman Kingdom and the Northem communities,* 1977.

H. AHRWEILLER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles,* Paris, 1966.

H. AHRWEILLER, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance* (Variorum Reprints), Londres, 1971.

KARL H. ALLMENDINGER *Die Beziehungen zwischen der Kommune Pisa und Aegypten im hohen Mittelalter,* Wiesbaden, 1967.

P. ALPHANDERY ve A. DUPRONT, *La Chretiente et l'idee de Croisade,* 2 cilt, Paris, 1954-1959.

B. ALTANER, *Die Dominikaner Missionen, 1924.*

MICHAEL ANGOLD, *A Byzantine Government in exile. Government and society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261,* Oxford, 1975.

H. ANTONIADIS-BIBICOU, *Recherches sur les douanes à Byzance,* Paris, 1963.

E. ASHTOR, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient medieval,* Paris, 1969.

E. ASHTOR, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages,* London, 1972.

AZIZ S. ATIYA, *A history of Eastem Chnstianity,* Londres, 1968.

DEREK BAKER, ed., *Relations between East and West in the Middle Ages,* Edinburgh, 1973.

MICHEL BALARD, *La Romanie genoise,* 2 cilt, Paris, 1978.

RASHIDAL BARÂWÎ, *Halat Misr al-Iqtisadiyyat fi 'ahd al-Fatimiyin* (Fatımîler zamanında Mısır'da ekonomik hayat), Kahire, 1948.

M. BENVINISTI, *The Crusaders in the Holyland,* Kudüs, 1970.

B. BLUMENKRANTZ, *Juifs et Chretiens dans le monde occidental, 960-1096, 1960.*

T.S.R. BOASE, ed. *The Cilician Kingdom of Armenia* (makaleler derlemesi), Londra, 1978.

H. BUCHTAL, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem,* Oxford, 1957.

CL. CAHEN, *La Syrie du Nord à l'epoque des Croisades,* Paris, 1940.

CL. CAHEN, *Turco-Byzantina et Oriens Christianus,* (Variorum Reprints), Londres, 1974.

CL. CAHEN, *Introductio à l'histoire du monde musulman medieval,* Paris, 1983.

MARİUS CANARD, *Histoire de la dynastie des Hamdanides,* c. I, Cezayir, 1954. (II.cilt çıkmak üzere)

MARİUS CANARD, *Byzance et les musulmans du Proche-Orient* (Variorum Reprints), Londres, 1973.

P. CHALMETA, *El senor del Zuoco en Espana,* Madrid, 1972.

MA COOK, ed. *Studies in the Economic History of the Middle East,* Oxford, 1970.

NORMAN DANIEL, *Islam and the West,* Edinburgh, 1958.

NORMAN DANIEL, *The Arabs and Medieval Europe,* Londres, 1975.

PAULDESCHAMPS, *les Chateaux des Croisés en Terre sainte,* I-Il-III, Pais, 1934-1973.

R. DUSSAUD, *Topographie historique de la Syrie antique et médivévale,* Paris, Şam, 1932.

A. DUCELLIER, *le Miroir de l'Islam,* Paris, 1971.

A.S. EHRENKREUTZ, *Saladin,* New York, 1972.

EKKEHARD EICKHOFF, *Friedrich Barbarossa im Orient,* Tübingen, 1977.

N. ELISSEEFF, *Nur-ad-Din,* 3 cilt, Şam, 1967.

C. ERDMANN, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens,* Stuttgart, 1937, Yakınlarda İngilizceye çevrildi.

A. FATTAL, *le Statut des non-musulmans en pays d'Islam,* Beyrouth, 1958.

FOLDA, *The Gusaders Manuscrits illuminated at Acr/',* 1275-1291, 1976.

S.D. GOITEIN, *A Mediterranean Society,* cilt I, 1967 (cilt II, III, IV tamamen Yahudileri ilgilendirmektedir).

HANS GOTTSCHALK, *Al-Malik al-Kamil von Egypten,* Wiesbaden, 1954.

A. GRABOIS, "Banyas et Subaida pendant les Croisades", *Cahiers de civilisation medievale, 1970-1971.*

RENE GROUSSET, *Histoire des Croisades et du royaume latin de Jerusalem,* 3 cilt, Paris 1933-1938.

BERNARD HAMILTON, *The Latin Church in the Crusader States,* Londres, 1980.

ANGELICA HARTMANN, *Al-Nasir li-Din Allah,* Berlin, 1975.

HANSGERD HELLEN-KAMPER, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschafi Edessa und im Königreich Lein-Armenien,* Bonn, 1976.

D. HERLIHY, *Pisa in the Early Renaissance, a study or urban gross,* New Heaven, 1958.

WILHELM HEYD, *Hisioire du commerce du Levant, Fransızca terc.,* 2 cilt, Paris, 1885.

PH. K. HITTI, *History of Syria,* Londra, 1951.

P.M. HOLT, ed. *The Easlem Mediterranean Lands in the Period of the Crusades,* Warminster, 1977.

G.-F. HOURANI, *Arab Seafaring in the Indian Ocean in ancient and early medieval iimes,* Princeton, 1971.

STEPHEN HUMPHREYS, *From Saladin to the Mongols,* New York, I 977.

KALERVO HUURI, *Zur Geschichte des Mittielalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen,* Helsinki, 1941.

H.R. IDRIS, la *Berbérie orientale sous les Zirides,* 2 cilt, Paris, 1959.

A. TH. KHOURY, *les Théologiens byzantins el l'Islam,* Louvain, Paris, 1969.

JAMES KRİTZECK, *Peler the Venerable and Islam,* Princeton, 1964.

SUBHI LABIB, *Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschafts-geschichte,* Wiesbaden, 1965.

JOHN LA MONTE, *Feudal Monarchy in ihe Latin Kingdom of Jerusalem,* Cambridge Mass., 1932.

IRA LAPIDUS, *Muslim Cities in the later Middle Ages,* Cambridge, Mass., 1967.

A. LEWIS, *Naval Power and trade, A.D. 500-1100,* Princeton, 1951.

A. MALVEZZI, *L'Islamismo e la cultura europea,* Florence, 1956.

HANZ E. MAYER, *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge,* Hanovre, 1960.

HANZ E. MAYER, "Literaturbericht über die Geschichte der Kreuzzüge" Beiheft de *Historische Zeitschrift,* Sonderheft 3, Munich, 1969.

- *History of the Crusades* için seçilmiş bibliyografya *Geschichte der Kreuzzüge,* Stuttgart, 1965, İngilizce terc., Oxford, 1972.

R. MENENDEZ-PIDAL, *La Espana del Cid,* 2 cilt, Madrid, 1947.

HANNES MÖHRİNG, *Saladin und der Dritte Kreuzzüge,* Wiesbaden, 1980.

MICHEL MOLLAT, ed., "Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'ocean Indien", (8e *Colloque d'histoire maritime),* Beyrouth, Paris, 1966-1970.

ALFREDO MORABIA, *la Notion de gihad dans l'Islam medieval des origines à al-Gazâlî,* Lille, 1975.

V. J. PARRY ve M.F. YAPP, edit., *War, Technology and Society in the Middle East,* Oxford: 1975.

JOSUAH PRAWER, *Histoire du royaume latin de Jerusalem,* 2 cilt, Paris, 1969-1970 (İbraniceden Fransızcaya çevrilmiştir).

JOSUAH PRAWER, *Latin Kingdom of Jerusalem,* Londres, 1972.

JOSUAH PRAWER, *Crusader Institution,* Londres, 1980.

H. PRUTZ, *Kulturgeschichte der Kreuzzüge,* Berlin, 1883.

MAUREEN PURCELL, *Papal Crusading Policy,* Leiden, 1975.

Y. RENOUARD, *les Villes d'Italie de la fin du Xe siècle au debut du XIVe siècle,* yeni baskı Ph. Braustein, 1976.

JEAN RICHARD, *le Royaume latin de Jerusalem,* Paris, 1947, İngilizce tercümesi 1980.

JEAN RICHARD, *La Papaute et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XIVe siecles),* Ecole française de Rome, 1977.

JEAN RICHARD, *Le Comte de Tripoli,* Paris, 1943.

JEAN RICHARD, *Orient et Occident au Moyen Age: contatls et relations* (Variorum reprints), Londra, 1976.

D.S. RICHARDS, ed., *Islam andtihe trade of Asia,* Oxford, 1970.

D.S. RICHARDS, *Islamic Civilisation, 950-1150,* Oxford, 1973.

JONATHAN RILEY-SMITH, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem,* 1174-1277, Londra, 1973.

JONATHAN RILEY-SMITH, *The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus, 1050-1310,* Londra, 1967.

JONATHAN RILEY-SMITH, *What were the Crusades?,* Londra, 1977.

R. RÖHRICHT, *Geschichte des Königreichs Jerusalem (1100.1291),* Berlin, 1897.

G. ROSSI-BATINI, *L'espansione di Pisa,* Floransa, 1924.

S. RUNCIMAN, *A history of the Crusades,* 3 cilt, Cambridge, 1951, 1952, 1954.

S. RUNCIMAN, *The first Crusade,* Cambridge, 1951, deuxieme edition, 1980.

ADOLF SCHAUBE, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreussüge, 1906.*

ULRICH SCHWARTZ, *Amalfi im frühen Mittefalter,* Tübingen, 1978.

KHALIL SEMAAN,ed., *Islam and the medieval West,* New York, 1980.

EMMANUEL SIVAN, *L'Islam et la Croisade,* Paris, 1968.

R.C. SMAİL, *The Crusaders, 1973.*

R.C. SMAIL, *Crusadin Warfare (1097-1193),* Cambridge, 1956.

R.W. SOUTHERN, *Western views of Islam in the Middle Age,* Harvard, 1961.

B. SPULER,ed., *Handbuch der Orientalisk,* 1953.

W.B. STEVENSON, *The Crusaders in the East, 1907.*

P.A. THROOP, *Critisism of the Crusade,* Amsterdam, 1940.

A.L. UDOVITCH, *The Islamic Middle East, 700-1900, Studies in Economic and Social History,* (Colloque, 1974), Princeton, 1981.

O. VAN DER VAT, *Die Anfsnge der Franziskanermissionen..., 1934.*

A. A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes,* 3 cilt, Bruxelles, 1935-1968.

GIULIO VISMARA, *Impium Foedus. La illiceita delle Alleanze con gli infideli nelfa Respublica Christiana medioevale,* Milano, 1950.

JOHN WILKINSON, *Jerusalem Pilgrims before the Crusaders,* Warminster, England, 1977.

Cambridge History of Islam, 2 cilt, 1970.

Cambridge History of Iran, cilt IV ve V, 1968-1975.

Index Is/amicus, Pearson, ed., cilt I, 1906-1955, ek cilt 1975'e kadar, v.d.

La Navigazione mediterranea nell'alto medievo, 2 cilt, Spolete, 1977.

L'Occidente e l'Islam nell'alto medioevo, Spolete, 1964-1965.

Septieme Centenaire de la mort de Saint Louis, Paris, 1970.

ÇEVİRENİN EKİ
TÜRKÇE SEÇME HAÇLI SEFERLERİ BİBLİYOGRAFYASI

KİTAPLAR

Akın, R. G., *Haçlı Seferleri*, Bir Kitabevi, Kolay Tarih Serisi:9, İstanbul, 1954.

Altan, E., *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, TTK Basımevi, Ankara, 2003.

Demirkent, I., *Haçlı Seferleri*, İstanbul, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.

Demirkent, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1146)*, 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınlar., 1990,1994.

Erer, R., *Türklere Karşı Haçlı Seferleri*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1947; Bilgi Kitabevi, Ankara 1993; Kaknüs Yay., İstanbul, 2002.

Uluçay, M. Çağatay, *Haçlı Seferleri*, Özyürek Yay., Hikayelerle Tarih Serisi:IV, İstanbul, 1956.

Bilimsel Toplantılar

Uluslar arası Haçlı Seferleri Sempozyumu, 23-25 Haziran 1997, İstanbul, Ankara: Türk Tarih Kurumu yay., 1999.

ÇEVİRİLER

Holt, P. M., *Haçlılar Çağı 11.Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, TVYY, İstanbul, 1999.

Michaud, Joseph-François, *Emru'l Acib fi Tarih'i Ehli's-Salih*, (orijinal adı *Historie des Croisades*, Paris 1849), çev.Ali Fuad-Edhem Pertev-Ahmed Arif, İstanbul.

Morrisson, C., *Haçlılar*, Dost Kitabevi Yay., Ankara, 2005.

Nomiku, H.A., *Haçlı Sefer*leri, çev. Kriton Dinçmen, İstanbul: İletişim Yay., 1997

Riley-Smith, J., *Haçlılar Kimlerdi?*, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005.

Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. F.Işıltan, 3 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1986-1987.

İNDEKS

A

Abelard 313
Abrégé des Assises 230
Aden 153, 154, 279, 295
Adhemar de Monteil 75, 81, 92
Adriyatik 41, 44, 47, 151
Aimery 234
Akdeniz 5, 7, 13, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 65, 75, 110, 117, 119, 127, 129, 146, 151, 152, 153, 154, 161, 184, 188, 190, 191, 202, 211, 229, 244, 261, 262, 274, 285, 289, 292, 293, 294, 307, 316
Akitanya 42
Akitanyalılar 88
Akka 145, 150, 173, 180, 181, 186, 187, 211, 212, 238, 239, 245, 255, 275, 276, 277, 278, 282, 289, 293, 294, 344, 357, 363
Albert d'Aix 142, 304
Aleksios Komnenos 75, 79, 80, 81, 93, 97, 123, 134, 165, 362
III. Aleksios 138
Ali İbn Munkiz 108
Almanlar 36, 209
Almanya 41, 42, 87, 88
Alp Arslan 27, 28, 35
Amalfi 42, 48, 49, 52, 57, 90, 106, 129, 133, 134, 148, 149, 151, 234, 363
Amu Derya 160, 264
Amaury (I.) 177, 187, 218, 238
Anadolu VII, 8, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 43, 44, 50, 55, 71, 79, 80, 81, 93, 94, 95, 97, 98, 113, 116, 118, 122, 123, 138, 143, 152, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 175, 181, 183, 189, 190, 193, 194, 201, 205, 208, 209, 243, 246, 249, 251, 254, 258, 260, 262, 264, 268, 271, 273, 274, 275, 284, 285, 286, 287, 288, 292, 295, 332, 363
Alexandre (III.) 208
Ancona 274
Andronikos 205
Angelos 253

Ani'li Samuel 35
Anna Komnena 84
Antakya 12, 30, 33, 38, 54, 76, 77, 80, 85, 95, 97, 100, 103, 121, 122, 126, 128, 129, 130, 131, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 149, 150, 165, 166, 167, 177, 180, 196, 205, 211, 212, 216, 217, 226, 229, 230, 234, 238, 254, 255, 257, 258, 259, 266, 270, 285, 325, 331, 332, 333, 348, 349, 362, 363
Arabistan 7, 15
Araplar 2, 7, 17, 32, 41, 60, 83, 196, 286, 297, 308, 361
Arculf 61
Arslan Yürekli Richard 136, 209
Artuklular 29, 201
Ascalon 137, 331
Asi nehri 111, 166
Assise de la Ligesse 218
Assises d'Antioche 258
Assises de Jérusalem 3, 221
Assises de Romanie 302
Assises des Bougeois 275
Aşkenaziler 114
Atsız 33, 36, 46, 324
Ayn Callut 248
Azak denizi 292
Azimi 38
Aziz Pierre 325
Aziz Thomas 313

B

Bağdat 8, 9, 10, 110, 154, 155, 164, 192, 206, 211, 270, 271, 279, 280, 281, 284, 286, 295, 299, 362, 363
Bailli de la Fonde 228
Balear adaları 45
Balina Geçidi 361
Balkanlar 8
Banu Assâl 267
Bari 37, 42, 53, 128, 149, 335
Baudouin 97, 100, 104, 105, 117, 122, 126, 130, 131, 135, 136, 137, 138, 146, 173, 177, 199, 218, 323, 328, 332, 333, 341
Baudouin (IV.) 136, 137, 199
Bedr'ül-Cemâlî 116
Behram 132, 133
Benedictins 140, 268
Bernard de Corbie 61
Berthe de Toscane 57
Beyrut 105, 112, 328
Bizans 5, 8, 11, 12, 17, 18, 19, 22, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 38, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 61, 64, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 110, 113, 114, 118, 122, 123, 126, 134, 136, 138, 143, 144, 150, 151, 152, 157, 158, 161, 165, 166, 167, 168, 174, 175, 177, 180, 187, 189, 190, 192, 194, 195, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 218, 224, 226, 228, 230, 234, 238, 241, 243, 244, 247, 249, 251, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 261, 262, 264, 269, 270, 274, 275, 279, 288, 289, 292, 295, 297, 298, 306, 361, 362

Bizans İmparatorluğu 43, 44, 54, 78, 89, 100, 143, 151, 180, 251, 288, 292
Bizanslılar 27, 31, 55, 64, 70, 83, 94, 97, 134, 167, 175, 191, 253, 254, 259, 260, 270, 274, 286, 287, 288, 301, 306, 348, 362
Bohémond de Tarente 62
Bohemonde de Tarente 89
Bouguignons 88
Bourgogne 60, 74
Brindisi 53
Büveyhîler 9, 10

C

Calabre 42
Casus-Hacı Ali el-Herevî 199
Cebele 229, 328
Celaleddin Mengüberti 264, 270
Ceneviz 45, 53, 90, 106, 147, 148, 150, 151, 170, 173, 174, 179, 182, 188, 203, 248, 261, 274, 281, 293, 359
Cenevizler 71, 102, 104, 105, 117, 149, 151, 170, 172, 175, 211, 261, 266, 276, 292, 293, 359, 360
Cengiz Kagan 264
Cerbe 133
Charlemagne 15, 62, 312
Charles d'Anjou 266, 289
Charles de Flandre 135
Cidde 152
cihad 7, 27, 64, 85, 107, 109, 164, 199, 200, 213, 285, 321
Cisterciens [Sistersiyenler] 225, 256, 268
Clermont Konsili 15, 362
Cluny 60, 72, 73, 74, 75, 88, 156
Conrad de Montferrat 207, 209, 211
Cordoue 14, 59
Crac des Chevaliers 247
Çavlı 332, 333

D

Daimbert 103, 104, 129
Danişmendliler 94, 118, 163, 204
Danişmendname 94
Deylemliler 9
Dicle 29, 158
Dimyata 357
Diyarbakır 32, 121, 258, 280
Dominicains 256, 268
Dukak 29, 120
Dürzîler 11

E

Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî 11
Ebu'l-Ferec 267
Ebu'l-Hayr 346, 347
Ebu Süleyman 346, 347
Ebu Şame 169, 236
El-Adil 202
el-Âdil 212, 251, 254, 260, 261, 280
el-Âmir 148, 201
el-Bekrî 63
el-Cezire 7, 29, 55, 200, 212, 277, 278, 279, 286, 287
el-Efdal 116, 330
el-Kâmil 260, 263, 265, 268, 273, 280, 357
el-Makhzûmî 184
el-Mâkin 267

el-Melik es-Salih 358
el-Murabitin 246
el-Nâblusî 281, 352
el-Nâsır 270, 271
el-Sâlih 265
el-Udhrî 170
el-Zâhir Gazi 234
enclave 255
Endülüs 25, 43, 172, 246, 311
en-Nâsır 213
Ermeniler 27, 29, 94, 96, 112, 113, 117, 165, 166, 198, 205, 241, 257, 258, 285, 287, 309, 361
Ermenistan 9, 31, 43, 70, 93, 114, 165, 247, 257, 258, 285
Etienne Orpelian 35
Etiyopya Kilisesi 12
Eustache de Boulogne 135
Eutychius 157, 313

F

Fahrü'l-Mülk Ammar 328
Fas 14, 25
Fatımîler 9, 14, 19, 22, 28, 29, 47, 48, 50, 98, 104, 117, 132, 168, 169, 201
Fatih Guillaume 74, 89
Fatma 10
Filistin 5, 26, 28, 29, 33, 36, 71, 75, 76, 90, 98, 99, 103, 104, 107, 114, 116, 118, 122, 127, 135, 172, 173, 176, 212, 224, 253, 262, 286, 299, 329, 330
Filistinli 36, 135, 137
Flandre 37, 42, 51, 62, 77, 93, 127, 134, 135, 136, 253, 276
Foucher de Chartes 141
Foucher de Chartres 304
Foulque Nerra 38
Franciscains 268
francopouloi 243
Fransa 1, 2, 41, 42, 50, 56, 61, 62, 73, 87, 88, 90, 91, 100, 115, 126, 128, 131, 134, 135, 137, 143, 166, 208, 211, 216, 313, 358
Fransızlar 87, 216
Frederic (II.) 127, 130, 204, 248, 254, 255, 256, 262, 263, 265, 266, 281, 289, 318, 363

Frederic Barbarossa 208

G

Gazneliler 9, 10, 27
Geniza 48, 49, 51, 52, 53, 105, 114, 146, 148, 150, 180, 343, 344
Geoffroy Malaterra 59
Godefroy de Bouillon 37, 62, 87, 125, 135, 331
Gregoire 35, 46, 58, 70, 71, 74, 78, 79, 88, 267
Guibert de Nogent 58, 62, 140
Guillaume (II.) 204
Guillaume de Pouille 130
Guillaume de Tyr 131, 140, 142, 157, 180, 254, 304, 312, 313
Gürcü Kilisesi 12
Gür Han 160

H

Hâkim 11, 19, 22, 23, 36, 55, 60, 65, 66, 80
Halep 9, 11, 14, 19, 29, 108, 110, 111, 112, 119, 120, 121, 123, 129, 145, 161, 198, 234, 252, 259, 266, 275, 278, 279, 299, 308, 332, 362, 363

Hallac 23
Hamdan ibn Abdurrahim 39
Hammad b. Hibetullah Ebu'l-Thana 279
Harezm 264
Harezmşah Muhammed 264
Haşhaşiler 112, 206, 271, 307, 329
Haşhaşilerin 189, 206
Haşşaşiyun 28
Hayber 16
Henri (IV.) 79, 88
Henri (VI.) 204, 261
Herakleios 59
Hıristiyanlık 8, 35, 58, 64, 66, 198, 224, 230, 269, 287, 297
Hicaz 152
Hilâlî 26, 45, 71, 131
Hindistan 9, 44, 82, 154, 249, 270, 291, 298, 345
Hospitaliers 140, 225, 245, 304, 356
Hugues Capet 312
Hums 29
Hz. Ali 10
Hz. Muhammed 7, 10, 16, 18, 58, 59, 60, 62, 66, 206, 304, 307, 362

I

Irak 7, 8, 11, 12, 13, 27, 30, 31, 34, 107, 119, 121, 122, 123, 125, 155, 160, 163, 194, 212, 213, 237, 242, 258, 267, 286, 295, 328

İ

İbelin 137, 218, 228
İbn Arabi 272
İbn Ba'ra 280, 281
İbn Baytar 272
İbn Cübeyr 170, 188, 236
İbn Ebi Tayyi 108
İbn Haldun 312
İbn Havkal 49, 154, 155
İbn Münkîz 328
İbn Nafiz 313
İbn Rüşd 155, 316
İbn Said 272
İbn Teymiye 279
İbnü'l-Cevzî 154
İbn'ül-Esir 279
İbnü'l-Esir 90, 110, 211, 280, 313
İbn'ü'l Kalanisi 108
İdrisî 63, 154, 312
İlgazi 121, 163
İlhanlı 237, 290
İmad al-Dîn 236
impium feodus 190
İncil 21, 91, 323
İngilizler 87, 89
İoannes Komnenos 123, 165, 166
İoannes Tzimiskes 43, 70
İran 7, 8, 9, 10, 12, 17, 27, 28, 29, 30, 34, 50, 107, 118, 153, 154, 158, 163, 164, 175, 192, 213, 260, 264, 265, 270, 271, 272, 280, 284, 286, 287, 291, 292, 298, 299, 312
İsaak Ange 138
İskenderiye 12, 22, 26, 30, 33, 37, 105, 133, 148, 150, 170, 171, 173, 174, 180, 184, 191, 202, 203, 261, 267, 273, 276, 294, 299, 308, 329, 335, 336, 338, 339, 352, 359

İsmâiliye 10, 11
İspanya 14, 25, 47, 50, 51, 54, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 88, 128, 155, 170, 174, 190, 192, 195, 211, 235, 244, 246, 252, 268, 272, 298, 307, 308, 311, 312, 313, 315, 316, 321, 362
İstanbul 10, 12, 30, 33, 38, 43, 47, 48, 58, 61, 76, 77, 79, 80, 84, 90, 91, 93, 112, 136, 137, 138, 143, 149, 152, 160, 166, 173, 175, 180, 183, 202, 205, 209, 253, 254, 255, 259, 261, 264, 270, 274, 279, 288, 293, 301, 335, 336, 362, 363
İnnocent (III.) 89, 208, 348
İnnocent (IV.) 268
İstanbul Boğazı 274
İtalya 13, 26, 41, 42, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 57, 58, 60, 62, 67, 71, 72, 73, 78, 81, 88, 90, 91, 101, 104, 105, 106, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 137, 143, 148, 151, 156, 157, 159, 169, 170, 172, 175, 177, 180, 184, 187, 192, 205, 230, 248, 253, 263, 281, 289, 301, 309, 310, 313, 314, 336
İznik 94, 254, 259, 260, 263, 264, 275, 325

J

Jacques de Vitry 238, 256
Jean d'Ibelin 228
Jean d'İbelin 313
Johannes Scriba 179
Josselin 122, 209, 332, 333, 334

K

Kahire 10, 14, 48, 105, 133, 146, 167, 185, 189, 201, 202, 223, 286, 295, 299, 329, 336, 339, 343
Kalabriya 79, 128
Kalavun 293, 359
Karadeniz 43, 152, 254, 274, 289, 292, 293, 301
Karahıtaylar 160, 269
Karaitler 13
Karakuş 200
Karolenjien devleti 8
Karolenjler 18, 57
Kastilya 73
Kayrevan 13
Kemaleddin İbnü'l Adim 108
Kerak 206
Kerim 153, 154
Kerimiler 154, 201
Keşiş Bâyân 349
Keyhüsrev (II.) 259
Kıbçakî 277
Kıbrıs 166, 206, 209, 210, 215, 218, 229, 230, 253, 255, 257, 275, 283, 289, 293, 301, 314, 358
Kılıç Arslan 166, 204, 205, 208, 209, 237
Kıpçaklar 264
Kıpti 12, 31, 33, 235, 285, 311
Kıptiler 34, 153, 198, 203, 267, 307
Kırım 259, 274, 292
Kızıl deniz 10
Kızıldeniz 50, 152, 175, 188, 206
Kilâbîler 11

Kilikya 113, 123, 124, 131, 132, 166, 205, 209, 212, 216, 234, 251, 255, 257, 258, 266, 275, 282, 285, 287, 292, 295, 306, 325, 363
Kiş ve Aden 153
Kogh Vasil 113
Konya 143, 260, 275
Kudüs 8, 12, 22, 29, 30, 31, 33, 35, 46, 50, 57, 65, 66, 67, 70, 76, 78, 80, 81, 85, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 99, 100, 101, 109, 113, 114, 118, 127, 129, 131, 135, 136, 137, 139, 140, 144, 146, 150, 166, 168, 171, 172, 173, 177, 181, 186, 187, 195, 197, 199, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 216, 217, 218, 220, 221, 224, 226, 229, 230, 238, 255, 258, 262, 263, 265, 302, 304, 309, 314, 321, 323, 328, 329, 330, 341, 346, 347, 357, 358, 362, 363
Kuran 21, 56, 60, 156, 327
Kutalmış oğlu Süleyman 54
Kutsal Mezar Kilisesi 22
Kyr Marî 349

L

Languedoc 74, 216
Lazkiye 111, 150, 212, 255, 275, 293
Leoanardo Pisano 313
Leon (I.) 257, 363
Levant 4, 50, 179, 183, 210, 282, 293, 294, 305
Lombardo 179, 180
Louis (IX.) 265, 266, 289
Lucera 263
Lusignan 137, 210, 211, 229, 255
Lübnan 11, 12, 30, 96, 99, 112, 121, 212, 226, 233

M

Maaratunnuman 97, 109
Macarlar 36, 41, 300
Mağrib 7, 9, 14, 26, 45, 51, 67, 107, 133, 148, 153, 169, 171, 174, 179, 183, 187, 188, 190, 200, 246, 268, 272, 313
Makrizi 114
Malatya 29, 31, 32
Malazgirt 27, 71, 362
Malta 132, 261
Maniheistler 23
Manuel Komnenos 138, 175, 177, 204, 205, 363
Maraş 33, 96, 113, 333
Mardî el-Tarsusî 199
Markab 247
Markizi 201, 280
Marko Polo 159, 290
Martin le Polonais 313
Marunîler 12, 30, 112, 113, 239, 306
Marunîler Lübnan 12
Maymonide 238, 268
Medine 7, 16, 67, 199
Mekke 7, 66, 67, 153, 189, 199
Melik Necmeddin 358
Melikşah 28, 29, 35, 81, 116, 362
Melkitler 12, 30, 95, 113, 269, 306
Mellissende 341
Memluklar 226, 363
Memlûkler 286, 287, 291, 295

Messine 149, 170
Mesûdî 63
Mısır 7, 9, 10, 11, 12, 14, 26, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 61, 82, 90, 93, 98, 100, 105, 106, 107, 114, 116, 117, 118, 120, 129, 131, 133, 134, 136, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 159, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 180, 181, 182, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 210, 211, 238, 242, 251, 252, 261, 262, 265, 266, 267, 272, 273, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 284, 286, 291, 292, 294, 295, 299, 300, 306, 324, 328, 339, 343, 345, 346, 353, 354, 357, 358, 362, 363
Mikhail (VII.) 78
Minhâc 182
Minhâdj 148, 149, 184
Mirdâsîler 9, 11
Moğol VIII, 63, 264, 265, 267, 271, 272, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 293, 294, 295, 299, 307, 313
Moğollar 160, 248, 260, 264, 268, 269, 283, 284, 286, 287, 288, 291, 295, 307, 363
Monofizit 12, 31, 32, 234, 237, 267, 313
Monofizitlik 12
Monofizit Yakubiler 12
Monothelizm 12
Montagne Admirable 224
Morozzo 146, 149, 179, 180, 202
Murabbitler 246
Murâbıtlar 25, 73, 74, 167, 195
Musul Hamdanîleri 14
Muvahhidler 74, 174
Muvahidler 167, 169, 183, 189, 195, 211
Myriokefalon 177, 204, 205, 363

N

Napoli 42, 128, 289
Nasıreddin Tusî 82
Nasır-ı Hüsrev 49, 50
Necran 16
Nesturî Amr bar Sliba 35
Nesturi Kilisesi 12
Nesturiler 31
Nesturi Mari b. Süleyman 267
Nicon de la Montagne 95, 238
Nikephoros Botaniates 78
Nizamülmülk 28, 35
Normandiya 42
Normanlar 41, 42, 44, 45, 53, 56, 72, 73, 79, 89, 90, 103, 106, 131, 132, 149, 167, 171, 172, 174, 216, 241, 308
Notre-Dame-de-Getsemani 349
Nureddin 135, 136, 144, 162, 163, 165, 166, 168, 173, 174, 176, 194, 197, 198, 199, 205, 223, 341, 363
Nusayrîler 11
Nusayrîlik 11

O

Oğuzlar 27
Orta Asya 7, 9, 12, 17, 18, 19, 26, 27, 29, 31, 50, 159, 161, 192, 264, 269, 270, 284, 285, 286

P

Papa II. Alexandre 72
Papalık 41, 42, 43, 44, 46, 55, 70, 72, 73, 74, 77, 78, 87, 138, 139, 143, 151, 253, 256, 257, 261, 263, 269, 289
Pascal (II.) 101
Paul d'Antioche 234, 313
Peçenekler 79
Philippe Auguste 209, 266
Philippe-Auguste 136
Philippe de Novare 313
Pierre Alphonse 156
Pierre l'Ermite 37, 87
Pierre le Venerable 56, 156
Pierre Venerable 234
Pisa 45, 53, 90, 104, 147, 151, 169, 170, 171, 172, 173, 179, 180, 188, 202, 209, 262, 276, 337, 339
Pisalılar 46, 71, 102, 103, 104, 133, 151, 170, 171, 172, 173, 175, 203, 211, 253, 276, 338, 339, 363
Poitevins 88, 89
Poitiers 126, 131, 157, 304
Pouilles 53
Provinçaux 274

R

Rabinler 13
Roger (II.) 130, 132, 137, 148, 149, 168, 203, 312
Ragusalı 274
rahip Jean 269, 285
Raoul Glaber 22, 60
Raymond de Saint-Gilles 62, 74, 81, 88, 92, 100, 126
Raynerio Botaccio 337, 338
Reconquista 77, 246, 302, 307
Renaud de Chatillon 166, 206
Reşideddin 63, 237, 313
Rıdvan 29, 97, 120, 132, 133, 145, 332
Robert Guiscard 44, 77, 78, 89
Rodos 205
Roma 8, 17, 30, 31, 58, 63, 64, 65, 70, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 84, 101, 112, 113, 140, 143, 163, 226, 234, 239, 253, 256, 257, 263, 270, 289, 306, 307
Romanos Diogenes 27, 78
Rupen 166
Rusya 13, 152, 249, 258, 284, 286, 287

S

Sa'd b. Batrik 313
Saddettin 237
Safed 244, 247
Sahyun 247
Saint Bernard 56, 143
Sainte-Marie-Latine 349
Saint François 268
Saint-Gilles 62, 74, 81, 88, 89, 92, 100, 126, 128, 328
Saint-Jacques-de-Compostelle 65
Saint Jean Damascène 18
Saint Louis 258, 263, 265, 266, 279, 281, 301, 302, 356, 358, 363
Saint-Saba 276
Saint-Sépulcre 22, 105, 224, 339
Salerne 42, 45, 129, 133, 149, 156, 170

Sâmâniler 9
Samarie 326
Samsun 259, 274
Sancar 159, 160
Selahaddin 85, 120, 162, 176, 177, 180, 182, 184, 189, 194, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 229, 235, 237, 238, 251, 252, 260, 261, 270, 272, 273, 280, 304, 345, 346, 347, 363
Selanik 138
Selçuklular 27, 28, 34, 163, 164, 165, 223, 254, 258, 259, 271, 286
Seyhun 7
Sicilya 7, 15, 42, 44, 45, 46, 52, 53, 56, 63, 67, 71, 72, 76, 79, 90, 114, 127, 128, 129, 133, 137, 149, 154, 168, 169, 190, 192, 209, 218, 262, 263, 289, 308, 312, 315, 321, 323, 353, 362
Sicilya İkindisi 289
Silesie 284
Sinop 259, 274
Sir Simon 349
Slavlar 8, 44, 50, 230
Sur 117, 132, 138, 139, 145, 180, 196, 211, 229, 236, 276, 281, 328, 344, 362
Suriye VIII, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 19, 28, 29, 30, 31, 33, 38, 43, 49, 51, 53, 55, 70, 75, 76, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 132, 144, 145, 146, 148, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 175, 176, 180, 182, 188, 190, 193, 194, 195, 198, 200, 204, 210, 212, 223, 224, 226, 227, 238, 242, 244, 245, 246, 251, 252, 254, 257, 258, 261, 262, 272, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 284, 286, 288, 292, 293, 295, 299, 300, 301, 307, 309, 314, 316, 321, 323, 324, 325, 328, 333, 354, 356, 361, 363
Süleyman bin Kutalmış 33
Süryani 12, 17, 33, 35, 112, 233, 234, 267
Süryani Mihail 35, 233, 234, 267
Symeon 33
Şam 11, 18, 29, 60, 82, 108, 110, 112, 119, 120, 121, 135, 144, 162, 182, 188, 233, 252, 263, 266, 275, 276, 278, 285, 286, 295, 299, 308, 311, 328, 358
Şap 51, 52
Şeyzer 111, 327
Şihabeddin ibn el-Gharz 355
Şirkûh 176, 180

T

Tancrede 130, 137, 328, 332, 333, 334
Tell Başir 114, 332
Templiers 140, 206, 225, 244, 245, 247, 304, 311, 356
Teutoniques 247
Toroslar 97, 118, 209, 258
Toulouse 37, 42, 69, 74, 75, 76, 81, 99, 126, 127
tourcopoloi 243, 244

Trablus 28, 29, 49, 50, 98, 99, 100, 109, 120, 127, 139, 145, 150, 157, 168, 180, 196, 211, 216, 217, 229, 238, 255, 308, 313, 327, 328
Trablusgarp 168, 169, 363
Trabzon 254, 258, 259, 274, 292
Tuğrul Bey 27, 35
turcopoles [Türkopollere] 243
Türkler 14, 26, 34, 35, 37, 44, 71, 84, 85, 93, 95, 113, 118, 122, 134, 164, 165, 175, 200, 230, 241, 242, 243, 244, 248, 252, 280, 285, 286, 329
Türkmenler 27, 29, 121, 161, 164, 205, 241, 249, 259, 295

U

Umman 153, 155
Urbain (II.) 37, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 88, 92, 101, 134, 138, 139, 208
Urfa 29, 96, 100, 109, 113, 114, 121, 122, 130, 142, 161, 209, 216, 243, 267, 332, 333, 341, 363
Urfalı Matheus 35
Usama İbn Munkız 109
Ürdün 206

V

Vadi'l-Taym 11
Vadum Balaneae 361
Van Gölü 201
Venedik 38, 42, 44, 47, 48, 50, 51, 52, 90, 103, 104, 106, 146, 147, 148, 149, 151, 175, 179, 180, 184, 203, 229, 253, 254, 261, 274, 276, 281, 294, 309
Venedikliler 50, 54, 102, 104, 151, 170, 266, 274, 276, 278, 293
Villano 337

W

Willibald 61

Y

Yafa 137, 180
Yahudiler 11, 12, 13, 16, 26, 47, 55, 61, 67, 114, 153, 188, 203, 239, 292, 306, 344
Yemen 9, 10, 152, 154, 172, 188, 200, 201, 291
Yunanistan 47, 78, 90, 91, 215, 281, 301, 302

Z

Zengî 121, 122, 123, 124, 161, 162, 168, 212, 362
Zerdüştler 17, 30
Zîrîler 14, 132, 189